

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DE SLESVIGSKE HERTUGER

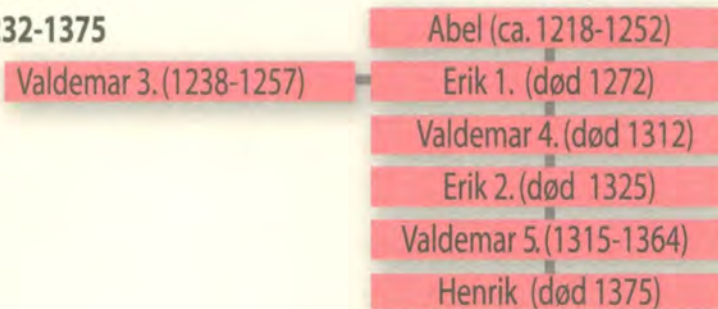

Redigeret af
Carsten Porskrog Rasmussen
Inge Adriansen &
Lennart S. Madsen

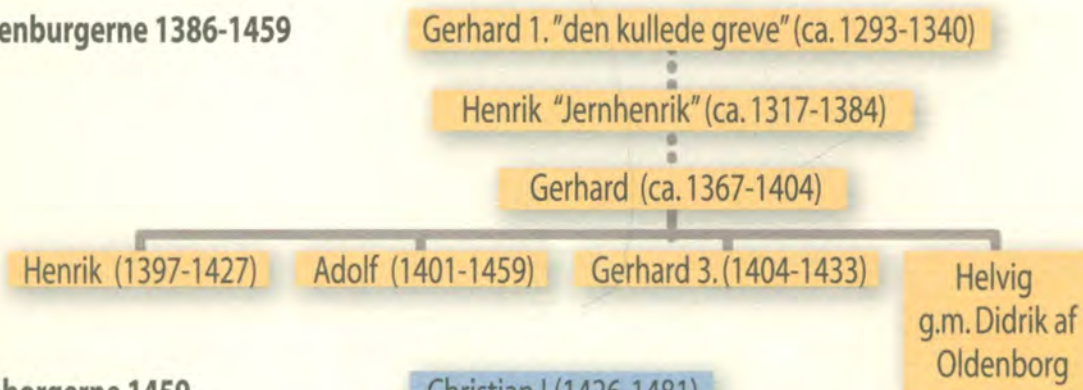

Oversigt over de sønderjyske hertughuse

Abelslægten 1232-1375

Schauenburgerne 1386-1459

Oldenborgerne 1459-

DE SLESVIGSKE HERTUGER

DE SLESVIGSKE HERTUGER

*Redigeret af
Carsten Porskrog Rasmussen
Inge Adriansen &
Lennart S. Madsen*

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland

nr. 92

Aabenraa 2008

De slesvigske hertuger, 2. udgave

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 92

Redaktion: Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen og Lennart S. Madsen

© Forfatterne og Historisk Samfund for Sønderjylland

Teksten er sat med Bembo

Sats og Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

Indbinding: J. P. Møller Bogbinderi A/S, Haderslev

ISSN: 0109-9264

ISBN: 978-87-7406-107-6

Forsiden:

Jürgen Ovens: Hertug Adolf afslår tilbuddet om den danske trone til fordel for sin søstersøn Christian af Oldenburg i 1448. Udført o. 1665.

Billedet indleder en billedserie om de slesvig-holstenske hertugers historie, som Jürgen Ovens malede for hertug Christian Albrecht af Gottorp i 1660'erne. Det viser i idealiseret form situationen i 1448, hvor danske stormænd opsøgte hertug Adolf af Slesvig og tilbød ham den danske krone. Hertugen afslog, men pegede i stedet på sin søstersøn, grev Christian af Oldenburg. På billedet peger hertugen helt bogstaveligt på nevøen med ordene »Demselben, und nicht mir«. Med dette billede får hertugen på Gottorp anskueliggjort, at kongeslægten og den gottorpske hertugslægt havde fælles stamfar – og pointeret, at det var en slesvigsk hertug, som hjalp Oldenborgerne på den danske trone. Billedserien blev efter Treårskrigen overført fra Gottorp til Den Kongelige Malerisamling og herfra senere til Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. I dag hænger det meste af serien på Christiansborg Slot, men dette billede er deponeret på Sønderborg Slot. Rækken af hertugportrætter er hentet fra bogen.

Bagsiden:

Hertug Hans den Yngres våben, der svarer til det våben, som alle slesvigske hertuger førte efter 1559. Det er indsat i et pulpitudefelt i den protestantiske fyrstekirke på Sønderborg Slot, hvor det skal vise, at Hans den Yngre er slotsherre og kirkens overhoved. Malet omkring 1570.

Forord

Der er mindst tre gode grunde til at beskæftige sig med de slesvigske hertuger og dermed til at skrive – og læse – denne bog. Det er en *betydningsfuld* historie, for det var i høj grad takket være hertugerne, at Sønderjyllands historie fik et andet forløb end resten af det nuværende Danmark. Det er en *vanskelig* historie, da der en stor del af tiden har været flere hertuger på én gang, og da de har haft vidt forskellig stilling og magt. Og det er en *underholdende* historie, for blandt hertugerne findes dramatiske skæbner præget af hastige opstigninger mod magtens tinde og bratte fald. Hertugrækken tæller markante politikere, fremragende feltherrer og betydelige kulturpersonligheder, men også ubetydeligheder og fallenter. Vi kommer tæt på tidens politiske og kulturelle strømninger og oplever et hofliv, der spænder fra dybe videnskabelige og kunstneriske interesser til lystig bægereklang.

Bogen tager afsæt i otte foredrag, som Historisk Samfund for Sønderjylland lod afholde i 2004 på historiske lokaliteter i Nord- og Sydslesvig med tilknytning til de forskellige hertughuse. Interessen var så stor, at vi bad foredragsholderne omarbejde deres foredrag til bidrag til denne bog, hvad alle be-redvilligt indvilligede i. Der er dog sket betydelige forandringer på vejen fra foredrag til bog. Bl.a. er der skrevet et kapitel om hertugerne af Pløn, som ikke var omfattet af foredragsrækken.

Man kan mene, at bogen kunne eller burde have haft andre titler. En tilsvarende tysk bog ville utvivlsomt hedde »Hertugerne af Slesvig-Holsten«. De fleste hertughuse var da også hertuger af både Slesvig og Holsten.

I reglen kaldte de sig »hertug af Slesvig og Holsten«, »af Slesvig-Holsten« eller slet og ret »af Holsten«, men siden 1460 ikke kun »af Slesvig«. De to første hertughuse, Abelslægten og Schauenburgerne, var midlertid ikke hertuger af Holsten, men kun af Slesvig. Derfor har vi fastholdt titlen »De slesvigske hertuger«, og vi har kun meget kort behandlet det holstenske grevhus' historie i tiden før, greverne tillige blev slesvigske hertuger. Endelig må titlen blive »De slesvigske hertuger« og ikke »De sønderjyske hertuger«, da hertugdømmet kun de første par århundreder hed Sønderjylland.

Bogens organiserende princip er begrebet »hertughuse«. Begrebet har to sider. For det første de forskellige hertugdynamier, som har hersket i Slesvig: Abelslægten, Schauenburgerne og Oldenborgerne. For det andet de forskellige *grene* af det oldenborgske dynasti. Vi har betragtet det som et selvstændigt hertughus, når der ved deling af Slesvig og Holsten opstod et nyt delhertugdømme. Tre af disse grene omfattede kun én person hver, men de er medtaget som selvstændige hertughuse, fordi de herskede i et særligt område, som kun fandtes som politisk enhed under netop dem. Endelig har vi efter traditionen anset hertug Alexander af Sønderborgs sønner som stamfædre til særlige hertughuse, da de og deres efterkommere fik en ny og anderledes status, og de udgjorde selvstændige sidegrene, som blomstrede i flere generationer. Medtaget er alle hertughuse, der har ført titlen »hertug af Slesvig« (eller »af Sønderjylland«), uanset om deres virke faldt i Holsten (som Pløn-linjen) eller endnu længere borte (som Wiesenburger-linjen). De

forskellige hertughuse er tildelt hver deres kapitel, men de to ældste dynastier er beskrevet i samme kapitel, og mindre vigtige sidegrene er beskrevet under andre linjer.

Valg af navneformer har stillet redaktionen over for mange vanskelige valg. Ikke blot valget mellem danske og tyske former, men også det problem, at mange personer har flere navnevarianter i både datidige og senere tekster. Vi har principielt valgt at benytte danske navneformer på medlemmer af de slesvigske hertughuse, inklusive de fleste indgifte personer. Dog benyttes tyske navneformer for det nuværende hus Glücksborg fra og med Christian IX's bror, Friedrich, til i dag, fordi der ikke har været tradition for at fordanske disse. Navnene Hans og Johan brugtes i flæng om samme person. Vi har for hver enkelt person valgt den form, vi har skønnet er mest indarbejdet på dansk. Stednavne i Sydslesvig er som hovedregel angivet med danske former. I Holsten og sydpå anvendes danske navneformer på enkelte lokaliteter, men ellers tyske. I sidste ende bygger visse valg dog på et personligt skøn, og fuld konsekvens må ikke forventes.

Vi vil gerne takke en lang række institutioner og personer for på forskellig vis at have ydet væsentlige bidrag til bogen: Stud. mag. Tilo Krause har oversat sammenfatningen til tysk, udarbejdet litteraturlisten og ensrettet noterne. På Haderslev Museum har museumsinspektør Anker Thygesen gennemlæst og kommenteret manuskriptet, grafiker Jørgen Andersen tegnet flertallet af bogens kort og museumstekniker Egil Søbye foretaget indscanning og billedbearbejdning af de mange illustrationer. Stiftung Schloss Glücksburg ved Elisabeth, prinsesse zu Ysenburg und Büdingen har bistået med mange billeder og oplysninger. Ligeledes takker vi godsejer Jørgen Ahlefeldt, Eriksholm, arki-

varerne Nils G. Bartholdy og Erik Gøbel, Rigsarkivet samt Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, museumsinspektørerne Jørgen Steen Jensen, Nationalmuseet og Karen Margrethe Fabricius, Ærø Museum, Dr. Astrid Fich, Museumsverband Nordfriesland, M.A. Wolfgang Bauch, ALSH, Slesvig, administrator Søren Rasmussen, Sandbjerg, arkivar Gerret Schlauber, Flensborg, Verner Meier, Sønderborg, Walter Raabe, Friedrichstadt, Monika Baddock, Wiesenburg samt Günther Menze, Franzhagen. Værdifuld bistand er også ydet af Museen im Kulturzentrum, Rendsburg, Museum des Kreises Plön, Freundeskreis Schloss Wildenfels, Förderkreis für die Geschichte Primkenaus, Stadtarchiv Löhne, Stadtarchiv Bad Segeberg og en lang række museer og arkiver nord og syd for grænsen.

Oktober 2005

Siden udgivelsen i 2005 har der været en stærkt øget interesse for bogens tema, og den har derfor været udsolgt i et års tid. Denne 2. udgave af *De Slesvigske Hertuger* er i det væsentlige identisk med 1. udgaven. Der er udskiftet et mindre antal illustrationer, kortene er justeret og de fleste nytegnede, der er foretaget mindre tekstmæssige rettelser, korrektioner af fejl i stamtavler og tilføjet titler til litteraturlisten. Vi takker dr. Hans J. Runge for mange gode forslag til justeringer. Bogen er desuden udkommet i en udvidet tysk udgave med titlen: *Die Fürsten des Landes. Herzöge und Grafen von Schleswig, Holstein und Lauenburg* (Wachholtz 2008).

April 2008

Inge Adriansen, Lennart S. Madsen og Carsten Porskrog Rasmussen

Indhold

Forord	5
Indhold	7
Indledning	11
<i>af Carsten Porskrog Rasmussen</i>	
Abelslægten og de schauenburgske hertuger	23
<i>af Esben Albrechtsen</i>	
De danske konger som hertuger af Slesvig	53
<i>af Carsten Porskrog Rasmussen</i>	
Junker Christian og hertug Hans den Ældre	87
<i>af Lennart S. Madsen</i>	
Hertugerne af Gottorp	119
<i>af Lars Henningsen</i>	
Hertug Hans den Yngre	157
<i>af Inge Adriansen</i>	
Hertugerne af Sønderborg	185
<i>af Inge Adriansen</i>	
Hertug Christian af Ærø og hertugtiden på øen	199
<i>af Peter Dragsbo & Carsten Porskrog Rasmussen</i>	
Hertugerne af Nordborg	211
<i>af Peter Dragsbo</i>	
De ældre glücksborgske hertuger	225
<i>af Carsten Porskrog Rasmussen</i>	

Hertugerne af Pløn	247
<i>af Inge Adriansen</i>	
Hertugerne af Augustenborg	265
<i>af Mikkel Venborg Pedersen</i>	
Hertugerne af Beck og de yngre glücksborgske hertuger	301
<i>af Carsten Porskrog Rasmussen</i>	
Deutsche Zusammenfassung	335
<i>übersetzt von Tilo Krause</i>	
Noter	347
Litteratur og trykte kilder	357
Oversigt over illustrationer, kort og stamtavler	367
Register	371
<i>ved Helle Regitze Boesen</i>	
Om forfatterne	383
 <i>Faktabokse</i>	
Fra jarl til hertug	22
Holsten og de holstenske grever	35
Omstridte grænseområder for hertugdømmet Sønderjylland	48
Prins, hertug, junker – om hertugbørns titler	71
Krige med betydning for Hertugdømmerne	138
Hertugnavne	164
Hans den Yngres byggerier	173
Det augustenborgske arvekrav	279
Centrale forleninger, overenskomster, privilegier og traktater	331
 <i>Rangforordninger</i>	
Hans den Ældres hofordning 1556	98
Rangorden ved hertughoffet i Pløn 1680	254
Kirkestolenes fordeling i Augustenborg 1775	293

Kort

Kort 1:	Hertugdømmerne Slesvig og Holsten	10
Kort 2:	Hertugdømmerne efter delingen 1582	15
Kort 3:	Holsten i 1100-tallet	34
Kort 4:	Omstridte grænseområder for hertugdømmet Sønderjylland	51
Kort 5:	Den kongelige del 1544-1658	52
Kort 6:	Hans den Ældres del 1544-1580	86
Kort 7:	Den gottorpske del 1544-1720	118
Kort 8:	Hans den Yngres del 1564-1622	156
Kort 9:	Hertugdømmet Sønderborg 1622-1667	184
Kort 10:	Delingen af hertugdømmet Ærø 1634	198
Kort 11:	Hertugdømmet Nordborg 1622-1669 og 1676-1730	210
Kort 12:	Hertugdømmet Glücksborg og de glücksborgske allodialgodser 1622-1779	224
Kort 13:	Hertugdømmet Pløn 1622-1761	246
Kort 14:	De augustenborgske godser 1651-1852	264
Kort 15:	Lokaliteter i Tyskland og Østeuropa som medlemmer af de slesvig-holstenske hertughuse var knyttet til	300
Kort 16:	Det yngre glücksborgske hertughus' godser 1825 til i dag	324

Stamtavler

Stamtavle 1:	Sønderjyske hertuger af den danske kongeslægt	45
Stamtavle 2:	Slesvigske hertuger af det schauenburgske hus	46
Stamtavle 3:	Den kongelige linje af Oldenborgerne 1460-1746	84
Stamtavle 4:	Den kongelige linje af Oldenborgerne 1746-1864	85
Stamtavle 5:	Hertugerne af Gottorp	154
Stamtavle 6:	Hertug Hans den Yngre og hans sønner	183
Stamtavle 7:	Hertugerne af Sønderborg	197
Stamtavle 8:	Hertugerne af Nordborg	223
Stamtavle 9:	De ældre glücksborgske hertuger	245
Stamtavle 10:	Slægtsforhold vedrørende den oldenborgske arvestrid	250
Stamtavle 11:	Hertugerne af Pløn	263
Stamtavle 12:	Hertugerne af Augustenborg	299
Stamtavle 13:	Tronkandidaternes afstamning fra det danske kongehus	316
Stamtavle 14:	Den katolske linje og Wiesenburg-linjen	328
Stamtavle 15:	Hertugerne af Beck og de yngre hertuger af Glücksborg til 1878	329
Stamtavle 16:	Hertugerne af Glücksborg efter 1878	330

Kort 1: Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg samt Hamborg og fyrstedømmet Lübeck, 1863.

Indledning

af Carsten Porskrog Rasmussen

Sønderjylland er den eneste del af det nuværende Danmark i snæver forstand (uden Færøerne og Grønland), hvis historie har været afgørende anderledes end resten af rigets. I forhold til det øvrige Danmark kan Sønderjyllands historie før 1864 bedre sammenlignes med Norges eller Islands historie end med Fyns eller Vejle Amts. Skal man pege på én afgørende grund til det, er det bedste bud, at det er hertugerens skyld! I årene omkring 1200 blev Sønderjylland skilt delvis ud fra resten af landet som underhold og magtområde for en hertug. Efterfølgende hertuger kæmpede for at gøre Sønderjylland – eller Slesvig, som det kom til at hedde – til et særligt politisk territorium. Selv da Sønderjylland atter kom under den danske konge, forblev det noget særligt, også fordi der hurtigt kom andre hertuger ved siden af kongen. Sønderjylland er derfor den eneste del af Danmark, der i længere tid har haft andre fyrster end kongen.

Netop fordi hertugerne bidrog til at gøre Sønderjylland anderledes end resten af Danmark, blev synet på dem overvejende negativt i dansk-national historieskrivning i 1800-tallet. Abelslægten, Gottorperne og Augustenborgerne blev ligefrem skurke. På Als har man længe haft et modsætningsfyldt forhold til Hans den Yngre og Augustenborgerne. Kun Hans den Ældre er for alvor en undtagelse, for ham har man taget til sig i Haderslev. Omvendt har tysksindet slesvig-

holstensk historieskrivning længe interesseret sig for hertugerne, der blev opfattet dels som led i en særlig slesvig-holstensk historie, dels som tyske, og byer som Slesvig, Glücksborg og Pløn har dyrket hertugfortiden med stolthed. Fra dansk side har man dog i de sidste 25 år kunnet mærke en ny interesse for hertugerne. Særlig Augustenborgerne er blevet megen interesse til del, og de er på forskellig vis behandlet i flere bøger. Men en samlet fremstilling om alle hertugdynamierne endsige alle hertugerne findes ikke – hverken på dansk eller på tysk.

I tal var der langt flere af de sønderjyske eller slesvigske hertuger, end der var konger af Danmark, og samtidig er billedet af disse hertugers historiske placering langt mere broget og kompliceret end billedet af kongerne. Ikke alene har tre forskellige hertugdynamier – Abelslægten, Schauenborgerne og Oldenborgerne – afløst hinanden. Det er ikke anderledes end i Kongeriget, men mens der med få undtagelser kun har været én konge af Danmark ad gangen, har der i det meste af tiden efter 1200 været mere end én hertug af Slesvig. Der har oven i købet været hertuger med vidt forskellig status. Hertughistorien er altså ikke blot indviklet, fordi der har været mange hertuger og endda flere på én gang, men også fordi der har været hertuger af meget forskellig slags. Hertugerne af Gottorp og hertugerne af Augu-

stenborg førte sidst i 1600-tallet samme titel og var af samme slægt, men havde vidt forskellig politisk status og reel magt inden for Slesvig.

Titlen *hertug* er en international titel, der blev indført i dele af Europa i den tidlige middelalder. Såvel den germanske titel *her-tug/Herzog* som det latinske modstykke *dux* betyder egentlig hærfører. I udlandet var de første hertuger kongernes betroede militære befalingsmænd, især i grænseområder. Det udviklede sig til, at hertugerne fik delegeret større eller mindre dele af den kongelige magt over et område. Som udgangspunkt var en hertug derfor altid en stormand, der havde en overherre, som regel en konge. Men blandt kongernes verdslige undersåtter indtog hertugerne til gengæld den første plads, og de havde selv andre stormænd under sig.

Hertugernes magt i ældre middelalder varierede meget fra land til land og fra århundrede til århundrede. I Tyskland og Frankrig havde hertugerne generelt stor magt omkring år 1100, men det skulle udvikle sig i stik modsatte retninger i de to lande gennem resten af middelalderen. I Frankrig, hvor hertugerne havde den mest uafhængige stilling i 1100-tallet, blev de gradvis underlagt den kongelige magt i løbet af senmiddelalderen – hvis de da ikke helt forsvandt. Hertuger blev her reelt til *adel*. Det blev hertuger også i Spanien og England sidst i middelalderen. I Tyskland derimod vandt hertugerne vidtgående selvstændighed. Her blev de reelt til stærkt uafhængige territorielle *fyrster*. Da danske konger i 1000- eller i hvert fald i 1100-tallet begyndte at give hertugtitlen til medlemmer af kongefamilien, var det derfor klart, at hertugtitlen gav høj rang, men det var uklart, hvilken magt, der fulgte med.

Abelslægten:

Sønderjyske hertuger af dansk rod

Ordet *dux* (hertug) findes lejlighedsvis i kilder til Danmarks historie i 1000- og 1100-tallet som omtale for forskellige medlemmer af kongefamilien. Flere af dem var knyttet til det sydlige Jylland, men et egentligt hertugdømme synes først at være begyndt at vokse frem sidst i 1100-tallet. I 1232 blev det af Valdemar Sejr givet til hans søn Abel, som kom til at grundlægge et egentligt hertugdynasti i Sønderjylland.

Abelslægten historie blev præget af en magtkamp med kongerne om, hvor uafhængig hertugens stilling skulle være. Lidt forenklet kan man sige, at det gik på, om hertugerne skulle være mægtige stormænd med regional indflydelse inden for et område, som kongen stadig havde kontrol med, eller om de skulle have den fulde myndighed over deres hertugdømme, der så kun ville være bundet til riget gennem hertugens loyalitetspligt over for kongen. I det lange løb vandt hertugerne denne kamp, og Sønderjylland blev i første halvdel af 1300-tallet reelt en selvstændig stat. Kongerne mistede næsten alle magtbeføjelser i landet mellem Kongeåen og Ejderen. Samtidig begyndte hertugdømmets grænser at blive lagt fast. Øerne både øst og vest for det sønderjyske fastland var omstridte. I Abelslægten tid blev det afgjort, at Als blev en del af hertugdømmet, og det blev reelt også afgjort, at Langeland ikke gjorde det.

Abelslægten førte oprindeligt titlen »hertug af Jylland«, som var i brug gennem næsten hele den tid, slægten virkede. Det var som »hertug af Jylland«, at de gav Flensborg byret i 1284 og Aabenraa i 1335. Man begyndte dog også at bruge den mere præcise titel »hertug af Sønderjylland«. Erik

Menved forlenede i 1312 hertug Erik 2. med hertugdømmet »Sønderjylland«. Enkelte kilder fra 1100- og 1200-tallet taler også om det »slesvigske hertugdømme«, men titlen var endnu ikke officiel.

Schauenburgerne som hertuger og unionen med Holsten

I Abelslægtens senere år var deres hertugdømme præget af opløsning. Naboerne mod nord og syd, den danske konge og greverne af Holsten, kæmpede om indflydelse. I begyndelsen af 1370'erne havde de stort set delt hertugdømmet mellem sig. Da Abelslægtens uddøde i 1375, lykkedes det imidlertid holstenerne at sætte sig i besiddelse af stort set hele Slesvig. I 1386 anerkendte dronning Margrethe det ved at lade sønnen kong Oluf III forlene den holstenske greve Gerhard 6. med hertugdømmet Slesvig. Han blev dermed hertug Gerhard. Som hertug er han Gerhard 2. og ikke Gerhard 1., fordi hans bedstefar »grev Gert« havde været hertug i årene 1326-30. Det var dog først med Gerhard 2., at det holstenske eller schauenburgske dynasti varigt satte sig på hertugdømmet Slesvig.

Det er ikke tilfældigt, at der nu tales om »hertugdømmet Slesvig«. I årene 1375-85 talte Schauenburgerne stadig om »Sønderjylland«, som de kaldte sig herrer over og rejste krav på. Men i 1386 lød forleningen på »hertugdømmet Slesvig«. Navnet Sønderjylland forsvandt ikke ganske, men den officielle hertugtitel lød herefter »hertug af Slesvig«. Navnet på den by, hvor hertugerne havde deres sæde, var altså blevet til navnet på territoriet. Det svarer til udviklingen i flere tyske territorier som Lauenburg og Braunschweig, der begge først var bynavne,

før de blev betegnelse for hertugdømmer. Vi vil følge dette navneskift i denne bog og kalde hertugdømmet for *Sønderjylland* for tiden før 1386, men *Slesvig* for tiden derefter.

Det nye dynasti indledte samtidig en ny og afgørende fase i Slesvigs historie. Schauenburgerne herskede i forvejen i Holsten, og med deres udnævnelse til hertuger af Slesvig blev de to lande forenet i en dynastisk union under fælles fyrste. Det var ikke enestående. På et højere plan finder vi i samme tid den nordiske union mellem Danmark, Norge og Sverige og unionen mellem Polen og Litauen. På et plan, der mere ligner Slesvig og Holsten, opstod der tilsvarende unioner mellem forskellige tyske og nederlandske grevskaber og hertugdømmer. Disse unioner havde forskellig karakter. I enkelte tilfælde førte de til, at det ene land eller territorium helt gik op i det andet, men langt mere almindeligt var det, at de forskellige lande og territorier bevarede en vidtgående selvstændig karakter under den fælles fyrste. Det er den nordiske union et oplagt eksempel på.

Schauenburgerens regeringstid i Slesvig (1375/86-1459) var omskiftelig, men det langsigtede resultat var ikke desto mindre en ret betydelig integration af de to lande. Slesvig og Holsten var i deres tid stadig to lande, men i 1450'erne var de ikke blot forbundet af den fælles fyrste, men også af visse fælles politiske organer og en adel, der i stigende grad var og opfattede sig som fælles for de to lande.

Det oldenborgske dynasti som hertuger

I 1459 uddøde det schauenburgske hertughus. Den fælles slesvig-holstenske adel fik nu

stor betydning for, at Slesvig og Holsten blev sammen. Egentlig talte arveretten for, at de to områder skulle gå til hver sin arving. Adelen tilbød imidlertid den danske konge, Christian I af huset Oldenburg, at han kunne blive hertug af Slesvig og greve af Holsten. Christian I var i forvejen unionskonge over Danmark, Norge og Sverige, og da han ved et møde i Ribe i 1460 blev valgt af adelen til hertug af Slesvig og greve af Holsten, blev Slesvig herved et af den danske konges mange lande. Det betød hverken, at det særlige hertugdømme Slesvig blev ophævet, eller at den tætte forbindelse mellem Slesvig og Holsten ophørte. Slesvig og Holsten vedblev at udgøre en union, og denne union af de to territorier var da som en samlet enhed i union med kongeriget Danmark – som oven i det indgik i en tredje union: Kalmarunionen med Norge og Sverige.

At Slesvig samtidig stadig var et dansk len og Holsten et tysk, gør ikke konstruktionen mindre indviklet. Slesvig bevarede sine særforhold, og Slesvig og Holsten blev om muligt endnu mere end før forvaltet sammen, men adskilt fra Danmark. Det kan sammenlignes med forholdene i Nederlandene, hvor en række hertugdømmer og grevskaber var provinser hver for sig, men også indgik i en fælles nederlandsk enhed, der så igen kom til at indgå i det store habsburgske monarki sammen med Østrig og Spanien i kejser Karl V's tid. Slesvig og Holstens forbundethed blev i øvrigt symbolsk styrket af, at Holsten i 1474 blev gjort til et hertugdømme af den tysk-romerske kejser efter anmodning fra den danske konge. Slesvigs og Holsten var nu ligestillede og kunne herefter omtales som *Hertugdømmerne*.

Hvert nyt hertugdynasti bragte således nye politiske rammer med sig. Med Abelslægten blev Sønderjylland et hertugdømme, et sær-

ligt territorium. Schauenburgerne bragte Sønderjylland i union med Holsten. Og med Oldenburgerne kom Sønderjylland og Holsten samlet i union med Danmark. Med Abelslægten var Sønderjylland blevet udskilt. Med de to næste dynastier kom Sønderjylland til at indgå i en større enhed, men uden at blive ophævet som hertugdømme.

Efter 1460 kom der i princippet ikke nye dynastier til. Alle senere hertuger af Slesvig har hørt til Christian I's efterslægt og dermed til det oldenborgske dynasti. Til gengæld opstod der snart efter nye *linjer* af det oldenborgske dynasti i Slesvig og Holsten. Det betød, at der kom mere end én hertug ad gangen, og det komplicerede det politiske billede på en ny måde.

Delingerne 1490 og 1544

De nye linjer opstod, fordi det efter Christian I's død i 1481 blev besluttet at dele Hertugdømmerne mellem sønnerne Hans og Frederik. Delingen blev gennemført i 1490, men atter ophævet, da Frederik i 1523 som Frederik I besteg den danske trone og overtog ikke blot Danmark og Norge fra brodersønnen, Christian II, men også Christian II's andele af Slesvig og Holsten.

En ny og mere varig deling blev gennemført i 1544, hvor Frederik I's sønner delte Hertugdømmerne mellem sig, så den ældste, kong Christian III, fik den såkaldte sønderborgske eller segebergske del, den næstældste, hertug Hans (den Ældre), den haderslevske, og den tredje, hertug Adolf, den gottorpske. Af dem døde Hans den Ældre barnløs, mens Adolf grundlagde en ny linje af det oldenborgske dynasti, Gottorperne, som blomstrer den dag i dag, dog under andre navne.

Kort 2: Hertugdømmerne efter delingen 1582

Selve det at dele hertugdømmer mellem flere brødre var en traditionel tysk praksis. Holsten havde været delt flere gange i middelalderens løb. Men der blev opfundet en særlig slesvig-holstensk måde at dele på i 1490, som blev gentaget i 1544. Den kan bedst beskrives som et forsøg på både at blæse og have mel i munden. Slesvig og Holsten blev delt, så hver hertug fik den direkte rådighed og myndighed over et antal amter, spredt ud over begge hertugdømmer. Disse amter fik han indtægterne af, og her havde han en omfattende myndighed. Det imødekom kongefamiliens – og især de yngre sønners – interesse. Men hvor f.eks. Hessen, Braunschweig eller tidligere Bayern blev delt i nogenlunde sammenhængende stykker, blev resultatet af delingerne af Hertugdømmerne i 1490 og 1544 et underligt kludeklip. Samtidig vedblev en række forhold at være fælles. Myndigheden over adelen, den højere gejstlighed og deres undersåtter var fælles, og det var det også meningen, at den overordnede lovgivning, udenrigs- og sikkerhedspolitik og de særskatter, der blev opkrævet i forbindelse med krig, skulle være. I denne fælles ledelse var de tre hertuger ligestillede. Fællesregeringen imødekom et ønske fra adelen, som egentlig var mod delingen. Principielt var der derfor ikke tale om, at der i 1490 eller 1544 skabtes to eller tre nye hertugdømmer, men at to eller tre hertuger deltes om myndigheden over Slesvig og Holsten. De blev også i fællesskab forlenet med både Slesvig og Holsten af henholdsvis den danske konge og den tyskeromerske kejser.

Med til at holde Hertugdømmerne sammen var dog efter 1490 ikke mindst den fælles repræsentation for *stænderne*, dvs. adelen, den højere gejstlighed og de større byer. De indkaldtes jævnligt til såkaldte *landdage*, hvor

de forhandlede med fyrsterne om vigtige spørgsmål, bl.a. opkrævning af skatter, hyldning af nye fyrster og udenrigspolitik. Landdagene var hele tiden domineret af adelen, noget der blev endnu tydeligere efter reformationen, hvor antallet af gejstlige medlemmer sank.

Hertug Frederik, den senere Frederik I, tog titlen »arving til Norge, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst«. Samme titel tog senere ikke bare hertug Hans den Ældre og hertug Adolf, men også alle andre slesvig-holstenske hertuger. Titlen »arving til Norge« afspejlede, at hele kongeslægten hævdede, at Norge – modsat Danmark – var et arverige. Titlen betød ikke, at disse hertuger stod lige for at arve Norge – den svarer snarere til en nyere tids titel som »Prins af Norge«. Titlerne »greve af Oldenburg og Delmenhorst« var så at sige slægtens familienavn. I vor sammenhæng er det vigtige, at alle førte samme hertugtitel – uden at nævne hertugernes residensbyer eller de lokalområder, den enkelte hertug herskede over. Og i øvrigt uden at tage hensyn til, at den ene hertug – Hans den Ældre – faktisk ikke havde andel i Stormarn.

Når man siden har talt om »hertugdømmet Gottorp«, er det ikke formelt korrekt. Stadig eksisterede i princippet kun hertugdømmerne Slesvig og Holsten, som Gottorperne så havde en vis andel af. De gottorpske besiddelser kan betegnes som et *delhertugdømme*. Efter tysk skik kaldtes et sådant delhertugdømme med det oprindelige hertugdømmes navn efterfulgt af den enkelte hertugs hovedby eller slot, som f.eks. Braunschweig-Wolfenbüttel eller Sachsen-Weimar. Man burde derfor korrekt tale om (del)hertugdømmet *Slesvig-Holsten-Gottorp*. Når man lejlighedsvis – også i denne tekst – kan

Fra 1559 og frem førte stort set alle hertuger af Slesvig og Holsten samme våben. Et eksempel ses på bogens bagside i form af Hans den Yngres våben, et andet her i form af en glasnude med våbnet for hertug Johan Adolf af Gottorp fra ca. 1610, hvor de titler, der knytter sig til våbnerne, samtidig er anført nedenfor. I hovedskjoldet ses overst til venstre (set fra beskueren) Norges øksbærende løve for titlen »arring til Norge« og dernæst de våbner, der knytter sig til hertugtitterne for Slesvig (to blå løver i guld), Holsten (valdeblad), Stormarn (svane) og Ditmarsken (rytter). I hjerteskjoldet våbnerne for grevskaberne Oldenburg (bjælker) og Delmenhorst (kors). Ruden har tilhørt Christian IX's lillebror, prins Hans, der var en irrig slægtsforsker. Han skænkede den til Rosenborg i 1907.

møde betegnelsen »hertugdømmet Gottorp«, er det for nemheds skyld, og fordi denne betegnelse er så indarbejdet, at alt andet kun forvirrer.

De regerende hertuger eller landsherrerne

Den konstruktion, der var skabt i 1490 og igen i 1544, var én af de mest komplicerede i Europa! Hertugerne kunne hver for sig bestemme en række forhold i deres egne områder. En række andre spørgsmål skulle de klare i fællesskab, og i den sammenhæng var de ligestillede. De var også ligestillede som kejserens lensmænd i Holsten. Men samtidig var Slesvig og Holsten også stadig på forskellige måder bundet til Danmark, bl.a. af en forsvarsunion, der blev indgået i 1533. Kongen af Danmark var derfor på én gang den ene af to eller tre ligestillede hertuger i Slesvig og Holsten og samtidig som konge lensherre og unionspartner for både sig selv og sine medhertuger.

De hertuger, der havde andel i fællesregeringen, betegnes traditionelt som *landsherrerne* eller de *regerende hertuger*. Fra 1544 var der to ved siden af kongen: Hertug Hans den Ældre og hertug Adolf af Gottorp. Da Hans den Ældre døde barnløs i 1580, sank antallet af regerende hertuger til to: kongen og hertugen af Gottorp.

Udenrigspolitisk var Gottorperne takket være fællesregeringen og unionen med Kongeriget tvunget til at arbejde sammen med den danske konge. Det gik nogenlunde godt i hundrede år. I løbet af 1600-tallet blev forholdet mellem de to landsherrer dog dårligere, og i 1657 skiftede hertug Frederik 3. af Gottorp side og støttede Sverige i krigen mod Danmark. I 1658 opnåede han som be-

lønning i princippet *suveræniteten* for sine dele af Slesvig. Suveræniteten var et begreb, der optog tidens politiske filosoffer. Det indebar først og fremmest ikke at have nogen overherre. Da titlen hertug i sin rod betegnede den øverste vasal under en konge, var begrebet »suveræn hertug« ret usædvanligt i politisk teori og sprogligt modsigelsesfyldt, om end der var et aktuelt forbillede, da kurfyrsten af Brandenburg nylig var blevet suveræn som hertug af Preussen. Også den konkrete ordning for Gottorp blev modsigelsesfuld. Hertugen havde på den ene side en suveræniteten, som var formelt anerkendt af både Danmark og en række andre stater, men han var på den anden side stadig bundet af fællesregering og unionen med Kongeriget.

Der var konfliktstof nok, og da kongerne yderligere var helt uvillige til at affinde sig med den ændrede tingenes tilstand, blev de næste godt halvtreds år en næsten uafbrudt konflikt, som først fandt en foreløbig afslutning, da de gottorpske dele af Slesvig i 1721 blev indlemmet i den kongelige del og fællesregeringen ophævet for Slesvigs vedkommende. Fra da var der kun én regerende hertug i Slesvig: den danske konge. I Holsten havde Gottorperne derimod stadig områder og position til 1773, og derefter levede de videre i udlandet. Det russiske zarhus, som kalder sig Romanov, har siden 1762/1797 reelt været en gren af huset Slesvig-Holsten-Gottorp, og det samme gælder siden 1774 storhertughuset af Oldenburg, som nedstammer fra en gottorpsk sidelinje.

De afdelte hertuger

Skønt der efter 1721 kun var én regerende hertug i Slesvig, var der stadig adskillige

andre hertuger af og i Slesvig. Men de havde en anden status. Det går tilbage til Christian III's yngste søn, Hans den Yngre, som i 1564 fik overladt dele af den kongelige del af begge hertugdømmer. Hertug Hans fik sine områder overladt af kongen på samme vilkår som de andre hertuger, og han blev forlenet med Slesvig og Holsten på samme måde som de. Stænderne – dvs. adelen – nægtede imidlertid blankt at hylde og anerkende hertug Hans som *regerende* hertug, og de fastholdt stædigt modstanden gennem hele hertugens levetid. Det hjalp ikke, at der i grunden blev en plads ledig, da Hans den Ældre døde barnløs i 1580. Resultatet blev, at hertug Hans den Yngre nok var ligestillet med de regerende hertuger i de spørgsmål, der angik forvaltningen af de enkelte amter. Men i de større spørgsmål, der angik de to hertugdømmer som helhed, var han understået – om end langt den fornemste – og ikke hersker. Ganske konkret blev ekstraskatterne, som også hans områder skulle betale til, overladt de regerende hertuger. Adelen insisterede på, at hertug Hans kun var »ein abgeteilter Herr«, eller en *afdelte hertug*, som vi her vil oversætte det. Også det var et særsyn i forhold til de mange tyske fyrstestater, som hertugerne naturligt måtte spejle sig selv i. Den afdelte hertug var en følge af, at den egentlige fyrstelige suverænitet ikke lå i forleningen med de enkelte amter, men i andelen af fællesregeringen. I tyske stater uden fællesregering plejede enhver ny gren at overtage de fulde rettigheder, uanset hvor lille dens territorium var. Der kom dog senere enkelte paralleller til Hans den Yngre forskellige steder i Tyskland. Betegnelsen »afdelte herre« var dog særegen for Slesvig-Holsten. Andre steder omtales sådanne som »hertuger uden fuld landshøjhed«.

Det bør i øvrigt bemærkes, at Hans den

Yngre og hans efterkommere gerne talte om sig selv som »landsherrer« eller om deres »regering«, og på mange måder var de også »landsherrer« over for de ikke-adelige beboere i deres områder. Her vil vi dog reservere disse betegnelser for de hertuger, der havde del i fællesregeringen.

Der blev ganske mange afdelte hertuger i Slesvig og Holsten. I en vis forstand kom der én mere allerede i 1606, da hertug Johan Adolf af Gottorp overlod nogle dele af de gottorpske besiddelser til sin lillebror, ærkebiskop Johan Frederik. Men det varede kun én generation. Derimod blev Hans den Yngres områder ved hans død i 1622 delt op i fem dele – Sønderborg, Nordborg, Glücksborg, Ærø og Pløn – som hver blev overladt én af hertugens sønner. Hver af disse hertuger fik samme status og rettigheder som Hans den Yngre. De blev formelt forlenet med dels deres konkrete områder, dels – på såkaldt samhånd med de øvrige hertuger – med hele Slesvig af kongen og hele Holsten af kejseren. Formelt førte disse afdelte hertuger samme titel som Gottorperne. I almindelig omtale hed de hertuger af Slesvig-Holsten-Sønderborg eller blot af Sønderborg – eller tilsvarende for Nordborgs, Glücksborgs eller Pløns vedkommende. De afdelte hertuger kunne bestemme mange forhold internt i deres områder, men de var på andre felter reelt undergivet fællesregeringen og landdagens beslutninger. Deres områder var len og dermed delhertugdømmer, selvom hertugerne ikke havde fulde landsherrelige rettigheder eller fuld landshøjhed (Landeshoheit), som det kaldtes på tysk. Vi vil omtale deres områder som hertugdømmer efter sædvanlig skik, men de var altså kun delhertugdømmer med reducerede rettigheder. For nemheds skyld vil vi omtale dem som »hertugdømmet Sønderborg« eller

tilsvarende, men formelt burde det hedde »delhertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg«.

De fem linjer blev hurtigt til fire, da hertug Christian af Ærø døde barnløs og hans besiddelser blev delt mellem de fire andre linjer. De tre af dem, der havde hjemme i Slesvig, kom i en kompliceret situation, efter at de gottorpske dele af Slesvig var erklæret suveræne i 1658. Kongerne begyndte at gøre gældende, at de afdelte hertugdømmer inden for Slesvig i en vis forstand hørte til den kongelige del og ikke under den fællesregering, der nu kun tog sig af de adelige godser. Det gik værre endnu, set fra hertugernes side. Hertugdømmerne Sønderborg og Nordborg blev erklæret fallit i 1667 og 1669 og inddraget under kronen. Nordborg genopstod dog i 1676 for en søn fra Pløn, men afsluttede sin saga endeligt i 1730. Hertugdømmet Pløn blev inddraget under kronen i 1761 og Glücksborg som det sidste i 1779. Da en kongelig embedsmand symbolsk tog Glücksborg i besiddelse, var der ikke flere hjørner af Hertugdømmerne, hvor en anden end den danske konge havde fyrstelige beføjelser.

De titulære hertuger – kadetlinjerne

Efter 1779 var der således hverken regerende eller afdelte hertuger ved siden af kongen – men der var stadig hertuger! Der fandtes nemlig en tredje kategori, som var opstået to generationer senere end de afdelte hertuger. Da Hans den Yngres næstældste søn, hertug Alexander af Sønderborg, døde i 1627, efterlod han sig hele seks sønner. Han vurderede imidlertid, at området ikke kunne tåle at blive delt igen. De fem yngre sønner

fik dermed ingen områder, men de blev alligevel *hertuger*. Dels blev titlen betragtet som generelt arvelig inden for familien, dels blev alle disse sønner medinddraget blandt de hertuger, som kongen kollektivt forlenede med Slesvig og kejseren med Holsten. Men deres andel i Hertugdømmerne bestod altså ikke i andet end denne formelle ret, som ud over titel og rang kun indebar, at disse linjer blev regnet for arveberettigede, hvis de andre døde ud. Konkret havde de ikke fået overladt så meget som et sogn at være hertuger over.

Fire af disse landløse hertuger kom til at grundlægge egne linjer. Den ene kaldes blot den katolske linje, mens de tre andre blev opkaldt efter godser, som deres stiftere kom i besiddelse af – hhv. Wiesenburg-, Beck- og Augustenborglinjen. Hverken Wiesenburg eller Beck var (del)hertugdømmer, men blot godser, som familien ejede, og som i øvrigt lå langt borte fra Slesvig og Holsten. Bortset fra at de lå i Slesvig, gælder det samme Augustenborgernes besiddelser. Mens de regerende og de afdelte hertuger var forlenet med større eller mindre dele af hertugdømmerne, ejede Augustenborgerne blot godser på samme vilkår, som adelen gjorde, og der har aldrig eksisteret et *delhertugdømme* Augustenborg. Disse hertuger havde altså kun rang og titel som hertuger plus et arvekrav. Efter udenlandsk forbillede kan man kalde linjerne for *kadetlinjer* – en betegnelse for ikke-regerende yngre linjer. Vi vil samtidig betegne dem som *titulære hertuger* for at understrege, at de havde en hertugs titel og rang, men ikke hans magt og beføjelser.

Den katolske linje og Wiesenburg-linjerne uddøde begge i 1700-tallet uden nogen- sinde at have fået varig tilknytning til Hertugdømmerne igen. De to andre linjer fik

derimod en meget forskellig skæbne. Som den eneste af alle kadetlinjerne forblev Augustenborgerne i Slesvig. Fra en beskeden start nåede de i løbet af godt 100 år frem til en position som Slesvigs største private godsejere, og de spillede længe en fremtrædende rolle i Hertugdømmerne og i politik og hofliv i Danmark. Men uanset hvor meget de steg i glans og rigdom, måtte de dog døje den tort kun at være titulære hertuger og kun at besidde en adelsmands rettigheder over deres godser, ikke en fyrstes. I sidste ende førte det til et brud med kongehuset. Augustenborgerne forsøgte i 1848 og igen i 1863/64 at blive regerende hertuger af Slesvig og Holsten. De tabte og mistede i stedet meget af den position, de havde. Statusmæssigt, men ikke politisk, fik slægten en renæssance under det tyske kejserrige, indtil den uddøde i mandslinjen i 1931.

Beck-linjen var derimod i halvandet hundrede år tyske officerer og godsejere, længe med stort held. Forskellige omstændigheder fik dog den daværende hertug til i 1802 at sende sin søn, Vilhelm, til Danmark. Her blev han gift med en søster til dronningen, og i 1825 valgte Frederik VI at skænke ham slottet Glücksborg og titlen som hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg. Af hans syv sønner blev én stamfar til det nuværende danske kongehus, en anden til den nuværende hertugslægt på Glücksborg, som i dag er den eneste hertuglinje, der bor i Slesvig. Siden 1972, hvor titlerne er faldet bort i det danske kongehus, er det nuværende glücksborgske hertughus også det eneste, der fører titlen »prins af Slesvig-Holsten«,

idet den egentlige hertugtitel ikke mere må bruges i Tyskland.

Bogens plan

Det er disse mange hertugdynamier og hertuglinjer, vi skal følge gennem resten af bogen. Bogen har som hovedregel ét kapitel for hvert dynasti eller hertughus, dog sådan at de to ældste hertughuse begge behandles i det første kapitel, og sådan at visse mindre betydelige sidelinjer som Franzhagen, Wiesenburg og den katolske linje er omtalt under andre linjer, som de var beslægtet med.

Kapitlernes rækkefølge er som hovedregel kronologisk bestemt. Da mange linjer eksisterede samtidig, er de som hovedregel indordnet efter, hvornår de opstod. Bogens første kapitel handler om oprettelsen af hertugdømmet Sønderjylland og de to middelalderlige hertughuse, der afløste hinanden mellem 1232 og 1459. Næste kapitel omhandler dels det oldenborgske dynasti som hertuger i perioden 1460-1544, dels den kongelige linje i dens egenskab af hertuger af Slesvig efter 1544.

De to næste kapitler handler om de andre *regerende hertuger*: Hans den Ældre i Haderslev og Gottorperne. Derpå følger kapitler om de *afdelte hertuger*, dvs. Hans den Yngre og hertuglinjerne af Sønderborg, Ærø, Nordborg, Glücksborg og Pløn. Endelig dækker de sidste kapitler de *titulære hertuger* af Augustenborg og Beck, hvoraf de sidstnævnte i 1825 blev til det yngre glücksborgske hus.

Fra jarl til hertug

Embedet som jarl omtales hyppigt i værker om Sønderjyllands ældste historie. Jarl er et urnordisk ord – *erilar* – der oprindeligt har betegnet en fribåren mand, der ikke hørte til bondestanden, og indskrifterne på nogle runesten antyder desuden, at jarlen kan have haft visse religiøse beføjelser. Tre stednavne i Sønderjylland menes at indeholde ordet jarl, nemlig Jels (Jarlsø), Jerstal (Jarlsstald), samt Jarlsbjerg i Egen sogn. I løbet af vikingetiden udviklede titlen jarl sig over hele Skandinavien til at være knyttet til personer, der var betroet høje embeder og som i rang stod lige under kongen, uden at det dog er muligt helt præcist at definere titlens indhold, i hvert fald i Danmark.

Det væsentligste problem består i, at ordet kun findes i samtidige norrøne kilder, ikke i danske. De danske kilder er på latin, og det er specielt i 1000- og 1100-tallet vanskeligt præcist at definere, hvad der menes med ord som: *comes, consul, custos, dux, praefectus, praeses, procurator og satrapa*. Man er derfor stiltiende blevet enige om at benytte titlen jarl for at kunne adskille den fra den senere og mere veldefinerede titel hertug. Men vi kan ikke være sikre på, at de jarler vi regner med i Sønderjylland før 1200, overhovedet brugte den titel selv.

I 1000- og 1100-tallet kunne titlen jarl være tildelt både en stedfortræder for kongen, når denne var på krigstogt eller lignende og en militær statholder over udsatte grænseområder som f.eks. Halland, Lolland-Falster og Sønderjylland. Af disse funktioner synes embedets militære indhold at være det vigtigste. Jarlen er altså et vikingetidigt embede, der fortsatte ind i 1000- og 1100-tallet uden at komme til at udfylde en fast funktion i det tidlig-middelalderlige statsapparat. Titlen indebar ikke umiddelbart nogen overhøjhed over et fast defineret geografisk område, men var et embede. Det kunne udøves både af medlemmer af kongefamilien og af stormænd, og der kunne være indtil flere jarler på en gang.

Et jarleembede med tilknytning til Sønderjylland oprettedes sandsynligvis i forbindelse med venderangrebene i slutningen af 1000-tallet. Den første omtale findes i Saxo, der beskriver den senere konge Oluf Hunger og dennes bror Bjørn som jarler i Slesvig. Oplysningen er dog usikker, og den første sikre slesvigske jarl, vi kender navnet på, er den jyske stormand, Eilif. Han forrådte, ifølge Saxo, kong Niels i 1113, hvorefter han blev afsat.

I 1115 blev Knud Lavard, der bar betegnelsen *dux daciae* (hertug af Danmark), tildelt embedet som jarl i Slesvig. Det bevarede kildemateriale antyder, at embedet indebar herredømmet over byen Slesvig og området mellem Danevirke og Ejderen, hvorimod det ikke omfattede kontrol over landet mellem Kongeåen og Danevirke. Med udgangspunkt i byen Slesvig og med støtte i sit militære følgeskab drev Knud Lavard en politik, der var på vej til at selvstændiggøre byen og området omkring den i forhold til Kongeriget. Denne udvikling blev midlertidigt sat i stå med mordet på ham i 1131, men tog atter fart under stridighederne mellem kongesønnerne Svend, Knud og Valdemar 1146–1157. Svend Grathe overlod Valdemar (den Store), Knud Lavards søn, faderens jarleembede i Slesvig, samtidig med at medkongen Knud III havde udpeget en anden til embedet. Valdemar besejrede denne, og fik tilsyneladende sin magtbase i Slesvig by, samtidigt med at han i 1152, ligesom faderen, betegnes som *dux daciae*.

Under disse stridigheder blev jarleembedet udviklet, idet den enkelte jarl fik overladt større geografisk veldefinerede dele af landet, ofte et antal herreder eller sysler, og fik det overdraget som et len. Under Valdemar den Store (1157–82) blev det løst definerede jarleembede langsomt ændret til et efter lensretten mere fast defineret embede som hertug. Valdemar den Stores ældste søn Christoffer fik således embedet som *Dux Jucie* omkring 1170. Titlen »hertug af Jylland« viser, at det nu drejede sig om et større område, sandsynligvis hele Sønderjylland, hvilket underbygges af betegnelsen »sønden å« (Kongeåen), som Valdemar den Store benyttede i et dokument fra ca. 1175. Christoffers efterfølger, den senere Valdemar Sejr, omtales som *dux slesvicensis*, og først under ham kan et særskilt sønderjysk fyrstelen under ledelse af en hertug med sikkerhed siges at være en realitet. Udviklingen fra jarl til hertug var gennemført.

Abelslægten og de schauenburgske hertuger

af Esben Albrechtsen

Med den danske Abelslægt og de tyske Schauenburgere på den sønderjyske hertugtrone indledes den særstilling, som Sønderjylland gennem århundreder skulle få i Danmarkshistorien. Hertugtitlen hører hjemme i den feudale tid, hvor samfundet fungerede i kraft af personlige bånd mellem konge og lensmand og deres indbyrdes rettigheder og forpligtelser. Hertugen af Sønderjylland, også kaldet Slesvig, fik som den danske konges mand overdraget området som et len. Under Abelslægten og Schauenburgerne blev det arveligt, og efterhånden blev der opbygget et administrativt apparat. Derved blev Sønderjylland et særligt territorium, og et problem var skabt for århundreder: Hvordan skulle Sønderjyllands forhold være til det danske kongerige i nord og Holsten i syd?

To slægter og deres mål

Abelslægten og Schauenburgerne er de to dynastier, der fra 1232 til 1459 udøvede hertugmagt i området mellem Kongeåen og Ejderen. Som levende mennesker kender vi ikke disse gamle hertuger særligt godt. Vi ved ikke, hvordan de har set ud; ingen har fået malet eller hugget sit portræt, og vi mangler samtidige beskrivelser af dem. Ingen har heller efterladt sig privatbreve og delagtiggjort eftertiden i deres tanker og følelser om den tid, de levede i, eller om de menne-

sker, de omgikkes. Det er en undtagelse, når vi ser hertug Adolf i 1440 i et gavebrev udtrykke sin taknemmelighed for sejren over den danske konge.¹ Hvad vi ved om disse hertuger, er fortrinsvis forhold knyttet til politisk magt, forhandlinger, traktater, krige og anden magtudøvelse. Vi kan se, hvordan hertugerne handlede, og tillader os at slutte herfra til deres politiske mål.

I perioden 1232-1459 blev Sønderjylland først udskilt af det danske kongerige og derefter i stigende grad knyttet sammen med grevskabet Holsten. Der var tale om en proces, hvis aktører var deltagere i en stor, langvarig magtkamp bestående af tre projekter: Det første var Abelslægtens bestræbelse på at gøre Sønderjylland til et selvstændigt territorium med egne institutioner, uafhængigt af den danske kongemagt. Det andet projekt var de holstenske (rendsborgske) grevers forsøg på fra 1326 at blive hertuger over Sønderjylland, altså at overtage Abelslægtens hertugdømme, forene det med Holsten og sikre sig det i modstrid med de danske kongers ønske. Abelslægtens og Schauenburgernes mål lignede hinanden ved, at begge ønskede et Sønderjylland uafhængigt af Danmark. Forskellen var, at Abelslægten ville have Sønderjylland som et selvstændigt territorium, mens greverne ønskede en personalunion eller et fællesterritorium bestående af Slesvig og Holsten. Det tredje projekt sigtede også på en forening af Slesvig og Hol-

Valdemarsmuren opført af Valdemar den Store antagelig mellem 1160 og kongens død i 1182. Muren, der strakte sig fra Hærvejen og vestpå, var 4 km lang, op til 7 m høj og 2 m tyk. Den var skalmuret, og mellemrummet mellem de to mure var opfyldt af jord og sten. Murens forside var forsynet med stræbepiller, og langs oversiden hang en udhængende våbengang af træ. Foran muren løb en voldgrav og en forvold. Valdemarsmuren er den 8. og sidste fase af vikingetidens og middelalderens Danevirke. Efter Valdemar den Stores død opgav man at fuldføre byggeriet, og de efterfølgende hertugslægter havde ingen interesse i at vedligeholde anlægget.

sten, men på et andet plan. Det var en række holstenske stormænds erhvervelse af jord i Sønderjylland, navnlig i Sydslesvig.² Derved dannedes det slesvig-holstenske ridderskab, en adelskorporation med besiddelser på beg-

ge sider af Ejderen og med en naturlig interesse i at holde Slesvig og Holsten sammen. Ridderskabets projekt var altså i praksis en støtte til Schauenburgernes bestræbelser.

Hertuger og hertugdømme

Sønderjylland var i udgangspunktet en del af kongeriget Danmark. Rigets grænse gik siden vikingetiden ved Ejderen, og i kraft af Danevirkeanlægget lykkedes det i over 500 år at hævde denne grænse. Her havde kongen sin betroede mand som leder af forsvaret, og om ham anvendtes den nordiske jarl-titel. Særlig kendt er Knud Lavard (død 1131) der som den første bar hertugtitel. Han betegnes dels som hertug af Danmark, dels som foged i Slesvig. Det sidste går dog på byen Slesvig, og der er ingen sikre tegn på, at der fandtes et hertugdømme Sønderjylland på dette tidspunkt. Det er derfor noget af en tilsnigelse, når Knud Lavard normalt regnes for den første sønderjyske hertug.

Både hertugtitel og en vis tilknytning til Slesvig by fortsatte gennem de næste generationer. Knud Lavards søn, den senere Valdemar den Store, fik under Svend Grathe overladt »faderens len« og overtog hans position i Slesvig by og egn, men omtales 1152 ligesom faderen som »hertug af Danmark«.

En hertugtitel knyttet til Sønderjylland træffes først med sikkerhed nogle årtier senere, idet Valdemar den Stores ældste søn, Christoffer, omtales som »hertug af Jylland« (dux Jucie) i begyndelsen af 1170'erne. Christoffer døde 1173, og Valdemar synes ikke at have udnævnt nogen ny hertug i sin regeringstid. Dette skete først igen efter Valdemar den Stores død 1182. Da blev sønnen Knud VI konge, mens lillebroderen Valdemar (Sejr) året efter nævnes som »hertug af Jylland«, og han ses at have virket aktivt i det sønderjyske område. Han blev selv konge i 1202, men fastholdt titlen »hertug af Jylland« ved siden af sin kongetitel. Det antyder, at han nu anså Sønderjylland for at være et særligt hertugdømme.

Seglstanpe fra Knudsgildet i Slesvig, omkring 1220. Den afbillede ridder skal nok symbolisere Knud Lavard, til hvem Knudsgildet blev viet efter dennes helgenkåring i 1169.

Da Valdemar Sejrs næstældste søn, Erik (Plovpenning), fødtes i 1216, blev titlen »hertug af Jylland« givet til ham. Der nåede dog aldrig at komme noget indhold i Eriks hertugtitel, og han regnes ikke med i den almindelige hertugrække – modsat sin far, farfar og oldefar. I 1231 døde Eriks ældre bror nemlig, og Erik rykkede da op som tronarving. I hans sted blev den næste søn i rækken, Abel, udnævnt til hertug og forlenet med det sydlige Jylland. Andre sønner forleledes samtidig med hhv. Lolland, Blekinge og Halland.³

Hertugerne *forleledes* med deres områder og blev dermed *lensmænd*, mens kongen var deres *lensherre*. Lensmændene fik overladt noget af den kongelige myndighed i deres len, men skyldte så til gengæld lensherren forskellige tjenester. Sønderjylland og de andre len var i udgangspunktet tænkt som

underhold, ikke som selvstændige territorier.

Der er overleveret en beskrivelse fra 1312 af den procedure, der fulgtes ved hertugskifter.⁴ Ved den lejlighed overtog Erik (2.) Sønderjylland som len efter sin fader, og det skete ved, at kongen overrakte hertugen en fane som symbol på hertugdømmet. Den nye hertug aflagde en såkaldt mandsed til kongen og svor ham troskab. Mandseden etablerede det gensidige bånd mellem herre og lensmand ved, at lensmanden lagde sine hænder i lensherrens. På den måde blev hertugen kongens mand, hans vasal, og forpligtede sig til at yde kongen krigs- og anden tjeneste, som f.eks. at møde op på de danehoffe, hvortil kongen indkaldte stormændene til rigets bedste.

Abelslægten

Abelslægtenes første tid prægedes af, at hertugerne blev dybt involveret i konkurrencen om den danske kongemagt.⁵ Den mest spektakulære begivenhed i Abelslægtenes historie er historien om, hvordan den første hertug, Abel, blev Danmarks konge, da hans broder, Erik Plovpenning, led druknedøden i Slien. De to brødre havde med få pauser ligget i konflikt og åben krig i hele Eriks kongetid. Kampen afløstes dog 1250 af en stilstand, og kongen opholdt sig i Slesvig by som hertug Abels gæst. Der blev han dræbt natten mellem 9. og 10. august. Drabet udførtes af to af hertugens mænd, Lage Gudmundsen og Tyge Bost, og mistanken for at stå bag drabet har Abel aldrig kunnet slippe for.

Mordet på Erik Plovpenning afbilledet på et kalkmaleri fra omkring 1300 i korsskæringshvælvet i Skt. Bendts Kirke i Ringsted. I midten troner Erik Klippings dronning, Agnes, til venstre sænker soldater liget af Erik Plovpenning i Slien og til højre får fiskere det i deres garn. Øverst til venstre troner den helgenkårede Knud Lavard, der var kirkens oprindelige værnehelgen.

For- og bagside af hertug Erik 1.s segl. På forsiden hertugens rytterbillede med lensfanen i højre hånd og på bagsiden (kontrasigillet) to løver omgivet af hjerter. Ældste udgave af seglet kendes fra 1264, og allerede på dette tidspunkt var det sønderjyske våben med de to løver indarbejdet.

Var Abel bagmanden bag mordet? Det er svært at afgøre med absolut sikkerhed. På den ene side havde Abel et motiv til at være mordets bagmand, for han ønskede at blive konge og blev det faktisk også efter mordet på hans bror, og mordet blev udført af hans mænd. Når sagen alligevel ikke står helt klar, skyldes det kildematerialet. Billedet af Abel som skurk finder vi i legendelitteraturen om Erik Plovpenning, men nyere forskning har vist, at hans yngre bror og efterfølger som konge af Danmark, Christoffer, stod bag påstanden. Christoffer havde et motiv til at beskyldte Abel for at være brodermorder, fordi han selv tilrev sig kongemagten, da Abel faldt i kamp mod friserne i 1252, selv om Abel havde to sønner, der efter sædvanen stod tronen nærmest. Når Christoffer stemplede Abel som brodermorder, svækkede det Abelslægtens legitimitet og styrkede Christoffers egen ret til tronen.⁶

Kong Abels ældste søn, Valdemar (3.), måtte lade sig nøje med hertugmagten i Sønderjylland fra 1254. Da Hertug Valdemar døde i 1257, inddrog kong Christoffer hertugdømmet, men hertugens yngre broder, Erik (1.), og hans mor Mechtilde, søgte hjælp hos hendes brødre, greverne af Holsten. Efter kong Christoffers død i 1259 rej-

ste Erik krav på riget og havde også militær succes med et indfald på Sjælland. Norsk indgriben hindrede ham dog i at opnå kongemagten. I stedet fik han tildelt hertugmagt over Sønderjylland, som hans ældre broder havde haft. Det skete imidlertid ikke med den nye danske regerings gode vilje, og enkedronning Margrethe Sambiria lod 1261 en kongelig hær besætte Sønderjylland. Hertug Erik gik til modangreb med holstensk støtte, og den 28. juli samme år blev enkedronningen og hendes søn, den unge kong Erik Klipping, taget til fange i slaget på Lohede mellem Slesvig og Rendsborg. Ved deres frigivelse det følgende år opnåede hertug Erik 1. en forbedret stilling i hertugdømmet, som blev udgangspunktet for den følgende udvikling.

Da hertug Erik 1. døde i 1272, var hans søn Valdemar (4.) ikke voksen, og det benyttede kong Erik Klipping sig af til at besætte hertugdømmet og gøre sig selv til formynder for Valdemar. Først efter at de danske stormænd havde tvunget kongen til indrømmelser i 1282, blev den unge Valdemar i 1283 forlenet med hertugdømmet. Det skabte dog ikke ro. Hertug og konge kom snart i åben strid, og 1285 drog kongen med væbnet magt ind i Slesvig og tog hertugen

Det sønderjyske krongods efter Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Krongodset er i jordebogen opdelt i »kongelev«, der tilhørte kongembedet, og hvortil der i reglen var knyttet en kongsgård, og »patrimonium«, der var kongeslægtens arvegods. Godset på Als var bortforlenet, da jordebogen blev udfærdiget, og er derfor ikke medtaget i listen. Af kortet fremgår krongodsets koncentration i den sydlige del af Sønderjylland. Vurderingen afhænger af jordens bonitet, men en god gård var vurderet til 3-4 mark guld.

til fange. Året efter slap hertug Valdemar 4. dog ud igen, og han beholdt hertugdømmet til sin død i 1312, da det uden større strid overgik til sønnen, Erik 2.⁷

Hertugdømmets grænser og hertugernes rettigheder

Endnu 1284 gjorde Abelslægten krav på den danske kongemagt, men ellers definerede de fra 1260'erne deres opgave som den at sikre sig hertugdømmet på bedst mulige vilkår. Der blev kæmpet mellem konge og hertug om, hvor stor indflydelse kongen skulle have i Sønderjylland i kraft af højhedsrettigheder og formynderstyre, og om hvilke områder hertugdømmet skulle omfatte. Slutresultatet af udviklingen frem til 1326 blev en styrkelse af hertugmagten på kongens bekostning og en afrunding af territoriet.

Als var længe omstridt mellem konger og hertuger, men blev efter 1286 definitivt lagt til hertugdømmet. Omvendt blev landet syd for Slien-Danevirke, der i kilderne kaldes for landet mellem Slien og Ejderen, i 1260 pantsat til hertugernes slægtninge, greverne af Holsten, der beholdt det de næste to hundrede år. Formelt ophævedes Ejdergrænsen ikke, men pant og tysk bosættelse svækkede dens betydning. Fåborg og Svendborg var hertugelige en stor del af 1200-tallet, men gik tabt. Andre mål for hertugernes bestræbelser var Ærø og Femern, som de dog ikke formåede at fastholde. Længerevarende var kontrollen med Langeland, der først blev givet til hertugslægtens sidelinjer, men senere kom i hertugernes egen besiddelse. Øen gik dog tabt for hertugerne under Valdemar Atterdag og hørte siden til Kongeriget.⁸

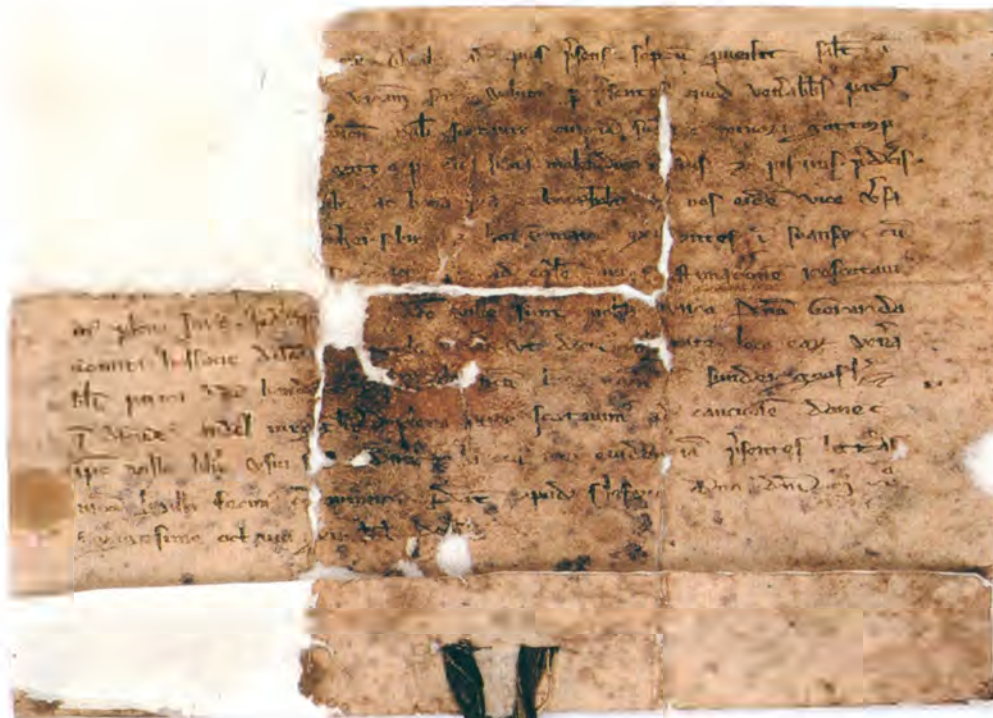
Men striden gjaldt ikke kun de ydre

grænser. Nok var Sønderjylland et hertugdømme, men den danske konge bevarede samtidig en del af regeringsmyndigheden over sønderjyderne. Fra starten rådede kongen over et stort krongodskompleks, som fortrinsvis lå i Sydslesvig. Kongen gjorde også krav på hele Frisland, som han slet ikke regnede til hertugdømmet. Han kunne endvidere kalde befolkningen i Sønderjylland til ledning, dvs. krigstjeneste. Det stod også kongen frit for at tage sønderjyske herremænd i sin tjeneste, og møntindtægten tilfaldt ham.

Disse forhold gjorde Sønderjylland til et »flydende territorium«, og det var et oplagt mål for hertugelig ekspansion at overtage de kongelige rettigheder i Sønderjylland. På alle områder gjorde hertugerne fremskridt. Sejrene faldt selvsagt især, når den danske kongemagt var i vanskeligheder.

Første gang hertugen fik tildelt ret til krongodset i Sønderjylland, var efter slaget på Lohede 1261. Mønten og ledingsaflysningen kom hertug Valdemar 4. i besiddelse af, da han indgik i den danske formynderregering efter mordet på Erik Klipping i Finderup Lade 1286. Det sønderjyske krongods kom endeligt i hertugernes besiddelse med Horsens-overenskomsten mellem Erik 2. og kong Erik Menved, indgået i 1313 på et tidspunkt, da kongens stort anlagte udenrigspolitik i Sverige og Nordtyskland var i vanskeligheder. Kort efter opgav Erik Menved helt eller i hvert fald delvis sin ret til at »tage mænd« (dvs. at have herremænd i sin tjeneste) i Sønderjylland. Tilbage af de kongelige rettigheder var herefter kun det lensfølge (militære hjælp), som hertugen var forpligtet til at yde kongen. Det var under Valdemar 4. og Erik 2. på 50 væbnede ryttere, men blev i 1315 fordoblet.⁹

Perioden frem til 1326 var således en selvstændiggørelsens tid, hvor hertugerne over-

Pergamentsbrev fra 1268, hvori hertug Erik 1. bevidner, at han har foretaget et mageskifte med biskop Bonde af Slesvig. Mod at få gods andetsteds overdrager bispnen gården lille Gottorp og landsbyen store Gottorp til kongen. Brevet blev omhyggeligt opbevaret, da det var hertugslægtens bevis på, at den retmæssigt besad den grund, hvorpå Gottorp Slot blev bygget.

tog de kongelige beføjelser i hertugdømmet, og skellet mellem hertugdømme og kongerige blev stadig skarpere. Abelslægten på Sønderjyllands hertugtrone havde bragt det så vidt, at kongeriget Danmark indtil Kongeåen var kongens magtområde og Sønderjylland var hertugens.

Omvæltningen i 1326

1326 markerer afslutningen på Abelslægten kamp for at få sit eget territorium uafhæn-

gigt af Danmarks konge og rige og er et afgørende vendepunkt i Sønderjyllands forhold til Holsten. Hidtil havde de holstenske grever støttet de danske hertuger i Sønderjylland, når de kæmpede mod kongen, men året 1326 betegner et kursskifte i holstensk politik. Nu var målet selv at blive hertuger af Sønderjylland. Hovednavnet er grev Gerhard, også kaldet grev Gert, »den kullede greve«. I den holstenske greverække optræder han som Gerhard 3., og han hørte til rendsborggrenen af grevhuset. Hans projekt var ikke alene sønderjysk, men angik også

magten over Kongeriget. Det skete ved, at grev Gerhard udnyttede det oprør mod Christoffer II som danske stormænd rejste.

I 1326 fik holstenske grever den reelle magt i Danmark, og samme år blev en holstensk greve for første gang hertug af Sønderjylland. Grev Gerhard drog fordel af, at han efter hertug Erik 2.'s død i 1325 blev formynder for en tiårig dreng af Abelslægten, Valdemar (5.) Eriksen, arvingen til den sønderjyske hertugmagt. Drengen blev i stedet formelt gjort til konge af Danmark (Valdemar III). I den egenskab kunne han forlene grev Gerhard med Sønderjylland som et arveligt fanelen, og det var, hvad der skete.¹⁰ Den holstenske greve blev først rigsforstander i Danmark og kort derefter også hertug Gerhard 1. af Sønderjylland.

Når det gjaldt sikring af hertugmagten, knyttede grev Gerhard an til den foregående udvikling, men han gik et skridt videre. Han overtog både lensherrens og lensmandens rettigheder, det vil sige såvel kongens som hertugens beføjelser over Sønderjylland. Som hertug slap han derved for forpligtelser i forhold til Danmarks rige og konge. Der var intet tilbage af kongens ret til krigs- og høftjeneste, krongods og vasaller. Kongen af Danmark bevarede nok en formel ret til at forny forleningen for hertug Gerhards arvinger, men det var en betydningsløs formalitet, for kongen var forpligtet til at forny forleningen, når arvingerne bad om den.

Man kan sige, at forleningsceremonien opretholdt en tynd tråd til Danmark, men selv den blev snart bragt i tvivl af den sønderjyske hertug. I 1336 betegnede han over for paven hertugdømmet som et selvstændigt område, skønt det i sin tid blev bortforlenet af den til enhver tid siddende konge af Danmark.¹¹ Der var ikke længere tale om noget lensforhold.

Succesen for hertugernes frigørelseskamp over for Kongeriget var komplet, men hvad hertugdynamierne angår, dækkede den over et brutalt magtskifte. Da barnekongen Valdemar i 1326 bortforlente Sønderjylland til sin morbror, grev Gerhard, skete det med den begrundelse, at trofaste mænd efter naturens og Guds lov skal modtage gengæld for den tjeneste, de har ydet. Det var et almindeligt forhold i middelalderen, at lensmænd havde krav på at modtage gengæld for ydet tjeneste, men det er mærkeligt at se denne tanke udkastet netop i forbindelse med forleningen af Sønderjylland. Grev Gerhard havde tiltaget sig formynderskabet over drengen, havde pantsat det sydligste af hans land og i ledtog med danske stormænd gjort sig selv til Danmarks mægtigste mand. Han havde til fremme af egne formål fået indsat nevøen som konge af Danmark og som kronen på værket ladet ham tildele sig det hertugdømme, der i generationer havde tilhørt drengens forfædre. Hvad var det for en tjeneste, grev Gerhard havde ydet den lille dreng og fortjente gengæld for? For os kan det kun fremstå som magtmisbrug.

De sidste hertuger af Abelslægten 1330-75

De danske hertugers magt i Sønderjylland var reelt brudt. Frem til 1375 levede de sidste hertuger af Abelslægten en tilbagetrukket tilværelse i Sønderjylland, mens den politiske scene blev overtaget af den holstenske greveslægt og Valdemar Atterdag.

Valdemar (5.) Eriksen blev ganske vist i 1330 igen hertug efter at være afsat som konge af Danmark. Frem til 1336 var han dog fortsat under morbroderen, grev Gerhards, formynderskab, og spørgsmålet er, om

han nogensinde slap ud af den skygge, som mægtigere fyrster henviste ham til. I de fyrsteoverenskomster, der i 1340 satte Valdemar Atterdag på Danmarks trone, blev der skaltet og valtet med hertug Valdemars hertugdømme.¹² Hertugen selv blev gjort til panteherre i Nørrejylland og måtte i stedet overlade Sønderjylland som pant til grev Gerhard og efter dennes død i Randers i 1340 til hans sønner Henrik og Claus. Meningen var, at Valdemar Atterdag skulle indløse Nørrejylland fra hertugen, som derefter kunne indløse Sønderjylland fra greverne.¹³

Dannelsen af pantelen blev katastrofal for Sønderjylland som territorium, fordi pantelensmænd råder over deres len og dets indtægter, indtil pantet bliver indløst. Det var selvfølgelig til skade for fyrstens finanser, og blev pantet ikke indløst, var der fare for overgang til privat ejendom. Det var også, hvad der skete i Sønderjylland i 1300-tallet. Tørning, Gram og Søgård blev til store godser, for Sønderjylland fik ikke en Valdemar Atterdag som Kongeriget. Sønderjylland havde efter 1330 kun skyggehertuger på Sønderborg slot.¹⁴

Tørning vest for Haderslev set fra nordvest. Til venstre ses vandmøllens hvide bygninger og til højre herredsfoged Holms hus, det tidligere Tørning Kro. Bag bygningerne hæver borgbanken sig. Her lå borgen Tørning fra omkring 1300 og til slutningen af 1500-tallet, hvor borgen brændte og blev nedrevet. Borgen var oprindeligt hertugelig, men gik i 1300-tallet over i slægten Limbeks eje. Slægterne Limbek og Ahlefeldt udviklede Tørning til et af de største godskomplekser i Sønderjylland. Godset blev købt af kong Hans i 1494. Akvarel af ubekendt kunstner 1874.

I det hele taget var Valdemar 5.'s finanser og hele position svag. Resultatet blev, at den danske konge nok kom i besiddelse af Nørrejylland, men hertugen nåede kun at få Nordslesvig tilbage fra de holstenske grever. Gottorp len med Sydslesvig forblev grevernes pant. Hertug Valdemars svaghed fremgår af, at han i 1340'erne politisk måtte knytte sig til Valdemar Atterdag, og at han 1342–43 ligefrem var grevernes fange.

Da Valdemar Atterdag under sin genrejsning af Danmark efterhånden blev den stærke, svingede hertug Valdemar fra omkring 1350 over på grevernes side. I 1360 deltog hertugen og hans søn Henrik i udsoningen med kongen. En såkaldt landefred anfægtede ikke deres rettigheder i hertugdømmet, men det dækkede kun over, at hertugen økonomisk og politisk var en svag mand. Landet mellem Slien og Ejderen var i 1326 endnu en gang blevet afstået til holstenerne, Gottorp len indløstes aldrig, og det krongods, som hertug Valdemars forgængere så majsommeligt havde overtaget fra den danske konge, blev nu i en jævn strøm overladt til den indvandrende holstenske adel.¹⁵

Fra denne nedgangstid for den første sønderjyske hertugslægt giver Yngre Sjællandske Krønike os i glimt træk af tidens kriger- og ridderliv.¹⁶ Krøniken fortæller, at Valdemar Atterdag kom i strid med hertugen af Slesvig, der var i forbund med greverne af Holsten og med jyske stormænd. I 1358 samlede kongen en stor hær, og med den kom han til Als. Nordborg faldt efter tre dage. Med resten af hæren belejrede kongen Sønderborg, og efter at have opstillet kastermaskiner, anbragt murvæddere og ordnet de øvrige belejringsvåben, gik han til angreb på borgen og tvang på kort tid den lokale befolkning til at yde forråd og penge. Krøniken fortsætter:

»«Men da hertuginde, en klog og rådsnar kvinde, så hvordan det gik, og da hertugen ikke var til stede, kom hun ud sammen med sine jomfruer og mødte kongen, hilste ham ærbødigt og bønfuldt med stor veltalenhed om nåde. Da kongen så hendes ædle væsen og huskede, at hendes broders venskab var større end hendes mands fjendskab, mildnedes hans vrede noget. Da hun indbød ham til gæstebud, afslog han dog venligt, indtil den skat, han havde lagt på øen, var betalt. Da det var sket, gav han hertuginde øen og byerne tilbage på følgende betingelse, nemlig at ingen af kongens eller rigets fjender skulle have nogen tilflugt dér, heller ikke hertugen selv måtte komme ind i borgen med flere end tre ledsagere uden nogen svig, så længe krigen varede.... Dette gik ridderne i borgen for.«

Denne lille næsten romantiske fortælling giver dog kun én side af virkeligheden. Aftalen mellem Valdemar Atterdag og den sønderjyske hertuginde blev gjort til intet, og krøniken fortsætter:

»Så sejlede kongen op i Slien og tvang angelboerne til at udrede vældige forråd, penge og skibe. Også på Svans brændte han nogle landsbyer af.« Det går derefter hårdt ud over Femern, og efter omtale af Flensborg hedder det: »Og overalt samlede han forråd, penge, skibe og andet, som hans øjne begærede, så at frygt og skælven og lammelse greb alle, hvor han kom frem. Han tugtede nemlig alle voldsomt med jern, ild, fængsel og død, indtil de adlød hans vilje.«

Det er den Valdemar Atterdag, vi kender fra erobringen af Gotland, hvor kongen tvang

Kort 3: Holsten i 1100-tallet

guld, sølv, pelsværk og mange andre skatte ud af Visby. Også den sønderjyske hertug og hans undersåtter var kommet i menneskehænder.

Den danske konges overvældende magt fik Henrik, den sidste hertug i Abels efterslægt, voldsomt at mærke, klemt som han var mellem kongen og de holstenske grever og i permanent pengeforlegenhed. Gottorp var fortsat pantsat til holstenske grever, Als og fem herreder på fastlandet var givet til hans moder som livgeding (enkepension), og i 1367 måtte han selv pantsætte Langeland til Valdemar Atterdag. Året efter deltog han i et

indfald i Nørrejylland, da han sluttede sig til Valdemar Atterdags modstandere, de holstenske grever og oprørske jyder. Endelig til sidst var han at finde på kongens side ved forliget i Flensborg 1373, og det gjaldt også hans mor, der overlod Valdemar Atterdag det meste af Als. Selv gav hertug Henrik 1374 kongen indløsningsret til Gottorp len. De fleste andre hertugelige slotte kom inden udgangen af 1375 på kongens hænder.¹⁷ Henrik efterlod sig således ved sin død samme år et opløst hertugdømme. Dets inkorporation i det danske kongerige syntes nær, men sådan skulle det ikke gå. I stedet

Holsten og de holstenske grever

Ved Holsten forstås man i dag hele landet mellem Ejderen i nord, Elben i syd og linjen Hamborg-Lübeck i øst. Sådant har det været i adskillige århundreder, men for tusind år siden var Holsten kun navnet på en mindre del af dette område.

Fra 800-tallet til 1100-tallet var det vigtigste skel den såkaldte »Limes Saxoniae« (Sachsens grænse) fra Kiel over Segeberg og Oldesloe og videre mod syd. Området øst for den, *Wagrien*, var beboet af et slavisk folk, *wagrierne*, mens områderne vest for Limes alle var beboet af sachserne. Sachserne var én af de store stammer, man den gang inddelte Tyskland i, og sachsernes område var hele Nordtyskland. De sachsiske områder nord for Elben (»Nordalbingien«) var underopdelt i tre såkaldte *gaue*: Ditmarsken i vest, Holsten i midten og Stormarn i syd, lige nord for Hamborg. Da der sidst i 800-tallet opstod et tysk rige, var Sachsen en del af det. Det tyske rige havde en konge eller kejser i spidsen, men under ham som regel en hertug over hver stamme. Hertugen havde en betydelig magt, men var dog på mange måder underordnet den tyske konge eller kejser. Under hertugerne fandtes igen et antal grever.

I 1111 (eller måske 1110) forlænedes den daværende hertug af Sachsen, Lothar af Süpplingenburg, én af sine tro stormænd, Adolf af Schauenburg eller Schaumburg, med Holsten og Stormarn. Schaumburg er navnet på en borg nær Weser, vest for Minden, og her havde Adolf sine godser i forvejen. Borgen og området omkring den kaldes traditionelt Schaumburg, dynastiet der stammer derfra derimod Schauenburg. Adolf blev nu gjort til greve og Holsten og Stormarn dermed til grevskaber. Adolfs søn og efterfølger af samme navn indledte omkring 1140 en holstensk erobring og bosætning af Wagrien, som herefter blev en del af grevskabet Holsten. Stormarn var formelt set stadig et særligt grevskab, men reelt smeltede de sammen, så ordet Holsten kom til at dække hele grevernes magtområde – dvs. Holsten i snæver forstand, Wagrien og Stormarn. Ditmarsken kom derimod formelt til at stå under ærkebiskoppen af Bremen, men blev reelt en bonderepublik.

I årene 1200-1203 underlagde Valdemar Sejr sig Holsten og sendte grev Adolf 3. i eksil til Schaumburg. Efter slaget ved Bornhoved 1227 kunne sønnen, grev Adolf 4., ikke alene smide danskerne ud af Holsten, men blev også reelt selvstændig over for hertugerne af Sachsen. Det var et led i den almindelige tyske udvikling, der betød, at Tyskland opløstes i et stort antal reelt selvstændige stater.

Adolf 4.'s sønner, Johan og Gerhard, delte 1241 Holsten mellem sig og grundlagde dermed linjerne Kiel og Itzehoe. Begge blev yderligere delt i næste generation. Kiel-linjen uddøde dog 1322. Mere varig blev delingen af Itzehoe-linjen i tre 1295-97: Rendsborg-grenen, Pløn-grenen og Pinneberg-grenen. Efter Kiel-linjens uddøen 1322, deltes også denne linjes område mellem de tre grene. Derefter rådede Pløn-grenen over det meste af det østlige og sydøstlige Holsten med bl.a. slottene i Kiel, Pløn, Oldenburg og Trittau. Rendsborg-grenen sad på det vestlige og centrale Holsten med Rendsborg, Itzehoe og Segeberg. Pinneberg-grenen fik endelig dels området Pinneberg lige nord for Hamborg, dels slægtens stamgodser omkring Schaumburg, længere nede i Tyskland.

Pinneberg-grenen blev den længstlevende, da den blomstrede til 1640. Den kom dog ikke til at spille nogen rolle i hverken Danmarks eller Slesvigs historie og knap i Holstens. I løbet af 1300-tallet blev både Pløn- og Rendsborggreverne imidlertid panthavere i Danmark, og samtidig fik Rendsborggreverne stor indflydelse i Sønderjylland, hvor *grev* Gerhard 3. var *hertug* Gerhard 1. i årene 1326-1330. Hans sønnesøn Gerhard overtog mere varigt hertugdømmet 1375/86. Da Pløn-grenen uddøde 1390, arvedes dens besiddelser også af Rendsborg-grenen, der fra da og til 1459 samlede det meste af både Holsten og Slesvig under sig.

blev det de schauenburgske grever af Holsten, der vandt magten i Slesvig.

Schauenburgerne vinder Sønderjylland

Schauenburgerne har navn efter slægtens stamslot ved Weser. Fra 1111 var de grever af Holsten og Stormarn, som tilsammen udgør det meste af landet mellem Ejderen og Elben. Stormarn er egentlig navnet på området lige nord for Hamburg, mens Holsten oprindeligt var området omkring Kiel og Rendsborg, men reelt smeltede de to grevskaber sammen til ét, som normalt blot blev kaldt Holsten. Her opbyggede Schauenburgerne et regeringssystem kendetegnet af forestillingen om grevelægtens ejendomsret til territoriet. I praksis betød det, at greverne enten opdelte Holsten mellem flere linjer eller regerede det i fællesskab.

Gennem det meste af 1300-tallet var grevhuset delt i tre hovedgrene, Pløn-grenen, Rendsborg-grenen og Pinneberg-grenen. Den sidste spillede dog aldrig nogen synderlig rolle i Hertugdømmernes historie. Frem til 1390 havde Pløn-grenen det østlige Holsten, men det blev Rendsborg-grenen, der med grev Gerhard 3. (grev Gert) som pioner, tog den sønderjyske scene i besiddelse og gav Schauenburgerne en markant plads blandt Østersøområdets fyrsteslægter. Gerhard kombinerede som den første den holstenske grevetitel med hertugtitlen i Sønderjylland (1326-30). Her har vi den tidligste ansats til sammenknytningen af de to territorier.

En ny chance opstod, da Valdemar Atterdag af Danmark og hertug Henrik Valdemarsen af Sønderjylland døde næsten samtidig i efteråret 1375. Dermed opstod et magttom-

rum, som de holstenske grever forstod at udnytte. I forvejen havde de kontrol med Syd-slesvig. Slotshøvedsmændene i Nordslesvig havde nu hverken en hertug eller en stærk dansk konge at forholde sig til, og i løbet af få år gik de enten over til greverne eller blev erstattet med andre, der støttede greverne, som dermed fik den reelle kontrol over hele hertugdømmet. Til det kunne de lægge Ærø og Femern, som allerede var på holstenske hænder og først nu under Schauenburgerne fik herre fælles med Sønderjylland.¹⁸

Schauenburgerne var dog interesserede i en legitimering af deres faktiske besiddelse af hele Sønderjylland. Som et led i tronstriden 1375-76 om Valdemar Atterdags kongekrone førte de holstenske grever forhandlinger med de mecklenburgske hertuger, der søgte at få Albrecht 4. af Mecklenburg, Valdemar Atterdags barnebarn, gjort til konge af Danmark. Heri indgik, at Sønderjylland skulle overlades Schauenburgerne uden forpligtelser.

Det blev jo imidlertid ikke Mecklenburgerne, der fik kongemagt i Danmark. Det blev Valdemar Atterdags anden dattersøn, Oluf. Det betød, at en afgørelse om Sønderjylland trak ud til 1386. På det tidspunkt havde dronning Margrete på sin søns vegne fået godt greb om magten i Danmark og Norge, og der frembød sig nu mulighed for også at vinde Sverige. I den situation ville hun ikke i konflikt med Holsten. Hun ville have ryggen fri og ikke antænde to ildebrande samtidig, som det formuleres i en holstensk kilde. Det opnåede hun ved at lade kong Oluf bortforlene Sønderjylland eller *Slesvig*, som det nu blev kaldt, til holstenerne. Derved blev det formelt markeret, at Slesvig var et dansk len, ikke en del af Holsten, men Schauenburgerne fik det på meget gunstige vilkår.

Grev Gerhard 3. af Holstens segl. Greven med lukket hjelm støtter sig til sit sværd, mens han i venstre hånd holder skjoldet med det holstenske nældeblad. Seglet kendes fra 1321.

Hertugdømmet blev ved en forleningsceremoni i Nyborg som arveligt len overladt til Gerhard 2., en sønnesøn af hertug Gerhard 1. («grev Gert»). I den holstenske greverække er han Gerhard 6. Der var tale om en samforlening, dvs. at hertugens nærmeste slægtninge modtog forleningen sammen med ham. Det betød, at arveretten også omfattede disse slægtninge og deres efterkommere, og det gav Schauenburgerne stor sikkerhed for også i fremtiden at kunne råde over Slesvig. Da Gerhard havde fået overrakt fanen som et symbol på, at han var den fremtidige hertug, lod han meget betegnende udfærdige et nyt våbenskjold, hvor vi ser Slesvigs to løver og Holstens nældeblad sammen.¹⁹

Hvad var nu grunden til, at de holstenske grever i så høj grad fik succes i forhold til

Forside og bagside af hertug Gerhard 1.s segl. Straks, da han i 1326 blev forlenet med Sønderjylland, fik han fremstillet et segl, der på forsiden viser et skjold med Sønderjyllands to løver og på bagsiden et skjold med Holstens nældeblad. På forsiden benævnes han »dux Slesvicensis et Jucie«. Det er første gang, hertugdømmet Slesvig nævnes direkte på et segl. Kendes fra 1326.

Hertug Gerhard 2. lod som den første udfærdige et segl, hvor de slesvigske løver og det holstenske nældeblad er afbildet på den samme side. Seglet kendes fra 1390.

Sønderjylland? Forklaringen må være, at disse grever var dygtige politikere og hærførere, lige fra grev Gert i begyndelsen af 1300-tallet til hertug Adolf i midten af 1400-tallet. Og der var som helhed et godt sammenhold i slægten. Med ryggen mod muren forsvarede de det vundne i kamp med de danske konger, der ville geninddrage Sønderjylland i kronen og riget. Hertil kom, at de i hele perioden etablerede et konstruktivt samarbejde med den holstenske adel og forstod at drage nytte af den opløsning af Sønderjylland, som fandt sted i 1300-tallet. Schauenburgerne fik ikke her noget modspil fra et aristokrati, der værnede om territoriets selvstændighed.

Interessefællesskabet med den holstenske adel var central i både grev Gerts sønderjyske og i hans danske projekt. Kun med adels hjælp kunne han opstille de hære, der skulle til for at sikre magten, og kun i kraft

af grevens militære og politiske evner kunne adelen sikre sig jord og embeder i Sønderjylland og Danmark.

Fornyet kamp om Slesvig

Nyborgforleningen 1386 blev siden et fast holdepunkt for Schauenburgernes rettigheder til Slesvig, og den indeholdt indrømmelser, som den danske kongemagt søgte at frigøre sig fra. Allerede i 1396, da der ved Erik af Pommerns valg til konge af Danmark skulle ske en fornyelse af hertug Gerhards forlening, forsøgte dronning Margrete at reservere sig. Der skete ingen formel bekræftelse. Holstenerne måtte i stedet lade sig nøje med en aftale indgået i Assens om, at Gerhard og hans slægtninge skulle tjene kongen mod til gengæld at få sold.²⁰

Fyrsteskifter fører ofte til politisk ustabilitet, og sådan gik det også i Slesvig efter hertug Gerhard 2.'s død. Han havde energisk søgt at befæste sin magt, og den danske kongemagt fik i hans tid ingen indflydelse syd for Kongeåen, men det blev anderledes, da hertugen i 1404 faldt mod ditmarskerne ved Süderhamme og efterlod en enke og to små drenge, Henrik og Adolf. Efter hans død fødte hertuginde Elisabeth sønnen Gerhard.

Der kan ikke være megen tvivl om, at Valdemar Atterdag, dronning Margrete og Erik af Pommern var enige om, at Slesvig igen som i den ældre middelalder skulle være en del af det danske kongerige. Når lejlighed bød sig, kæmpede de for det, og en sådan lejlighed indtraf nu ved hertug Gerhard 2.'s død.

Dronning Margrete anfægtede ikke hertugslægtens ret til Slesvig. Det kunne hun efter Nyborgforleningen også meget vanskeligt, men der blev i første omgang indgået

I 1411 erhvervede dronning Margrete borgen Aabenraahus og byen Aabenraa fra hertuginde Elisabeth, enke efter hertug Gerhard 2. Til handelen knyttedes den særlige betingelse, at Margrete eller hendes arvinger skulle have ret til at bygge borgen, der lå for enden af Vestergade, et andet sted. Dronningen nåede næppe at føre planen ud i livet, da hun døde året efter, men Erik af Pommern lod omkring 1420 det ældste Brundlund Slot opføre på et stort, kunstigt voldsted i det sumpede område sydvest for købstaden. Af denne borg er kun voldstedet tilbage. Hovedbygningen er opført af Frederik I omkring 1530 som en kombineret port- og hovedbygning. Møllebygningen nederst tv. er fra samme tid. Under hertugerne af Gottorp blev slottet gradvis ombygget i anden halvdel af 1500-tallet, hvorved de tre tårne blev tilføjet. Hercules von Oberberg var muligvis arkitekt på den sidste ombygning..

en aftale som rummede gunstige muligheder. Den gik ud på, at kong Erik af Pommern, lensherren, blev værge for enkehertuginde og hendes børn. Når hertuginde Elisabeth kunne gå ind på det, skyldtes det et dårligt forhold til hendes svoger, grev Henrik 3. af Holsten, der ønskede at spille en politisk rolle.

Med dette udgangspunkt kom dronning Margrethe snart i besiddelse af slotte og

godser i Nordslesvig ved køb og pant, og på den måde blev hertugmagten undergravet. Trøjborg gav hun videre til ribebispen, og hun lagde dette len og andre bispebesiddelser syd for Kongeåen under Kongeriget. Det blev begyndelsen til de senere kongerigske enklaver. Efter nogle år blev enkehertuginde dog så betænkelig ved situationen, at hun forsonede sig med svogeren. De krævede nu, at kongen skulle forlene hendes dren-

Duborg Slot i Flensborg blev opført af dronning Margrete og Erik af Pommern i 1411. Her ses borgen på Georg Beyers epitafium i Skt. Marie Kirke i Flensborg, malet i 1591.

ge med hertugdømmet efter deres fader, og det fik modsætningerne til at eskalere. Adelsmænd på hertugpartiets side brød freden, og det udviklede sig til åben strid mellem kongen og holstenerne. Kongemagten fik overtaget og gjorde i 1409 holstenerne ansvarlige for fredsbruddene, så de blev idømt en skadeserstatning og måtte give Flensborg len i pant. Da der i 1411 blev indgået en femårig våbenstilstand, havde kongemagten i praksis rådighed over hele Nord- og Mellemlesvig. Dronning Margrete, stadig den virkelige leder af den kongelige politik, stod da på højden af sin magt, men året efter døde hun pludselig på sit skib i Flensborg Fjord.²¹

Næste slag mod den skrøbelige hertugmagt rettedes af Erik af Pommern på et danehof i 1413. Det blev gjort til en retssag om Slesvig, noget hverken Valdemar Atterdag

eller dronning Margrethe havde indladt sig på. Sagen blev et mareridt for Schauenburgerne. De mødte op i Nyborg i den tro, at hertug Gerhard 2.'s tre sønner skulle modtage forlening med hertugdømmet, og at der i øvrigt skulle føres voldgiftsforhandlinger, men kongen havde helt andre planer. Han ønskede danehoffets afgørelse af, om han eller de unge herrer havde retten til hertugdømmet, og han opfordrede holstenerne til at underkaste sig hoffets dom. Det protesterede de mod med hertuginde Elisabeths broder, hertug Henrik af Lüneburg, som talsmand, og de udeblev fra den domsafsigelse, som kong Erik fik gennemtvunget. Dommen lød på, at hertuginde og hendes sønner og råder havde forbrudt hertugdømmet ved at føre krig mod lensherren og udvise foragt for retten. Slesvig var kongens. To år efter bekræftede den tyske konge og

senere tysk-romerske kejser, Sigismund, dommen, og en stor del af den i Slesvig bosatte holstenske adel hyldede kong Erik som deres herre.²²

Schauenburgerne sag stod således i lav kurs, men de gav ikke op. Gerhards sønner nægtede at acceptere dommen og kaldte sig demonstrativt hertuger af Slesvig. I 1416 genoptoges krigen mellem Erik af Pommern og holstenerne med fuld styrke og med kongen i offensiven, så han året efter kunne erobre Slesvig by. Schauenburgerne blev ledet af hertug Gerhard 2.'s ældste, nu myndige søn, Henrik, der fik støtte af Hamborg og nordtyske fyrster. Krigen trak i langdrag, år ud og år ind. Våbenstilstande blev brudt, og mæglingsforsøg var forgæves.

På et tidspunkt greb den tyske konge Sigismund ind og sendte hertug Henrik Rumold af Niederschlesien-Glogau til Norden som mægler. 1422-23 førtes forhandlinger, som resulterede i, at kong Sigismund selv skulle fælde dom i sagen. Det skete i 1424, og igen blev udfaldet totalt uacceptabelt for Schauenburgerne. Den ikke-anerkendte hertug Henrik mødte selv op ved kejserens hof i Budapest og fremlagde bevismaterialet for Schauenburgerne ret til Slesvig. Han gjorde det med en argumentation, der var en imødegåelse af kong Eriks procedure på danehoffet i 1413. Med henvisning til forleningerne i 1326 og 1386 anså de unge hertuger Slesvig for deres arv, og også aftalen i 1396 i Assens blev udlagt som bevis på, at Slesvig var deres retmæssige besiddelse.

Proceduren mislykkedes imidlertid. Kong Erik henviste til, at Slesvig var dansk i kraft af dets sprog, love og historie. Han fremsatte den tvivlsomme hovedpåstand, at Slesvig slet ikke var noget len, for den slags fandtes ikke i Danmark. Slesvig var en del af den danske krone, en provins på linje med andre danske

landskaber, hævdede kongen. Når Schauenburgerne i praksis rådede over Slesvig, var det et resultat af vold og pant. Kejseren fulgte igen kongens procedure, og i dommen blev Schauenburgerne betegnet som »grever af Holsten«, der ingen ret havde til Slesvig.²³

Hertug Henrik forsøgte sig med appel til paven, men det var et betydningsfuldt skift i politikken, der vendte den håbløse situation for Schauenburgerne. I 1426 besluttede de vendiske hansestæder med Lübeck i spidsen sig for at gå ind i krigen på holstensk side. Koalitionens første angreb på Flensborg i 1427 mislykkedes ganske vist, og hertug Henrik selv faldt under kampen, men alliancen holdt, og i 1431 erobrede Schauenburgerne Flensborg med de to vigtige borge Duborg og Nyhus (Niehuus), nøglen til hele Mellemslesvig.

Fra 1427 blev hertug Henriks yngre broder, Adolf, forgrundsfiguren i den schauenburgske slægt. Han var regent over Holsten, og nu efter Henriks død blev det ham, der succesfuldt førte politikken om Slesvig. Ved broderen Gerhards død i 1433 blev han ene om at repræsentere hertugslægten. I 1432 blev fjendtlighederne med kong Erik indstillet på grundlag af status quo i krigen, og i 1435 sluttedes så freden i Vordingborg. Kongen beholdt kun Haderslev, Ærø, Amrum og en del af Før og Sild. Alt det øvrige fik Adolf overladt på livstid.²⁴

Triumfen fuldbyrdedes, da Adolf i 1439 fik overladt Haderslev og Ærø og året efter også kom i formel besiddelse af hertugdømmet, alt sammen som tak for sin støtte til de danske rigsråders oprør mod Erik af Pommern. I Kolding fik han april 1440 overrakt lensfanen af den nye danske konge, Christoffer af Bayern, og dermed Slesvig som et frit og ubehæftet len.²⁵ Først da blev altså

Schaenburgernes vigtigste forbundsfæller i kampen om at sikre sig hertugdømmet Slesvig var de holstenske adelslægter, der efterhånden opnåede en dominerende position overalt i hertugdømmet. I midten af 1400-tallet blev der i korskæringen i Vor Frue Kirke i Haderslev malet 12 våbner repræsenterende fremtrædende adelsmænd på egnen. Af disse 12 slægter er mindst syv holstenske. På nordvæggen (øverst) ses fra venstre: von der Wisch, Skram, Drage, Lindenov, Tinhus og von Qualen. På sydvæggen ses fra venstre: Smalsted, Ahlefeldt, Buchwald, Emmiksen, Stake og Limbek. Af disse er kun Skram, Emmiksen og Lindenov samt formodentlig Drage og Tinhus gamle sønderjyske slægter.

den forlening, som hans fader havde modtaget i 1386, endeligt fornyet, og en lang og hård kamp var kronet med held. For første gang i historien var hele Slesvig og hele Holsten forenet under samme herre, en holstensk herre. Kun små områder på de nordfrisiske øer og nogle vestslesvigske områder under Ribebispen regnedes stadig til Kongeriget som »de kongerigske enklaver«.

Hertug Adolfs projekt

Hertug Adolf havde vundet kampen om Slesvig, og i perioden 1440-59 regerede han både Slesvig og Holsten. Som sin far, Gerhard 2., arbejdede han på at knytte de to områder tæt sammen. Fra 1386 havde Gerhard Slesvig som hertugdømme, og sammen med sine slægtninge udøvede han greve-

magten i Holsten. Under hans regering ser vi begyndelsen til organer og en administrativ praksis, som fortsatte langt op i tiden, nemlig en administration fælles for Slesvig og Holsten og domineret af holstenerne. Fyrsten var holstener, og hans rådgivere, følge og lensmænd tilhørte det slesvig-holstenske ridderskab. En sønderjysk administration for hertugdømmet som helhed eksisterede derimod ikke, kun inden for retsvæsenet var der et særligt overordnet sønderjysk embede som drost. Så meget havde Schauenburgerne opnået o. 1400, og det udbyggedes yderligere under Adolf, den sidste greve og hertug.²⁶

Men Adolf var barnløs og havde ingen indlysende efterfølger. Han måtte spørge sig selv, om alt, hvad slægten havde kæmpet for i over hundrede år, skulle gå tabt, når han døde. Situationen kompliceredes yderligere af, at den danske trone blev ledig ved Christoffer af Bayerns pludselige død i 1448. Hertug Adolf pegede selv på sin ældste søstersøn, Christian af Oldenburg, som fremtidig dansk konge, men han lod samtidig denne udstede et løfte om, at hertugdømmet Slesvig ikke måtte blive en del af Danmark.

For at sikre sig det tog Adolf historien til hjælp. Det hed sig i det brev, der i 1448 blev

Der vides ikke meget om, hvordan Schauenburgernes gamle hovedborg i Rendsborg så ud. Borgen blev anlagt i 1100-tallet og blev i 1290 hovedborg for Rendsborg-linien af den schauenburgske greveslægt. Under grev Gerhard 3. (hertug Gerhard 1.) blev borgen udbygget, bl.a. med et stort tårn, men de efterfølgende hertuger boede hovedsageligt på Gottorp, og efter slægtens uddøen mistede borgen betydning. Tegningen, der viser borgen, som den så ud før 1560, er udført af sekondløjtnant og kartograf Anton Ludwig Meinung i 1826 efter gamle opmålinger, der dengang befandt sig i garnisonsarkivet i Rendsborg.

udstedt om sagen, at et tilsvarende løfte allerede var blevet udstedt i 1326 af kong Valdemar III og rigsrådet. Den påstand har de fleste historikere accepteret. De kalder bestemmelsen »Constitutio valdemariana«, Valdemars bestemmelse – efter den Valdemar, der var barnekonge under grev Gerhards formynderskab. Det er overvejende sandsynligt, at der allerede i 1326 blev udstedt en artikel med »Constitutio valdemariana«s ordlyd, fordi løftet svarer til situationen dengang, da grev Gerhard selv ville have et uafhængigt Sønderjylland, men bestemmelsen kunne være et slogan for hele Schauenburgernes langvarige kamp for Slesvig. I deres øjne var Slesvig ikke en del af Danmarks rige og krone og skulle heller ikke være det fremover. »Constitutio valdemariana« fastslog, at hertugdømmet Sønderjylland eller Slesvig ikke i fremtiden måtte indlemmes i Danmark, hverken territorielt (i riget) eller politisk (i kronen), således at én mand blev herre over det hele.²⁷

Sammenfatning: Arven fra de to første hertugdynamier

Sønderjylland blev i den periode, vi her har behandlet, tiden 1232-1459, afgrænset som selvstændigt territorium. Abelhertugerne lagde Als til hertugdømmet og fik sikret en markant grænse ved Kongeåen, så kongerige og hertugdømme blev to forskellige enheder. De gjorde hertugdømmet til et territorium for sig, hvor kongen stort set ingen magt havde. Schauenburgerne supplerede med at inkorporere det meste af Nordfrisland på Sydslesvigs vestkyst, og de forenede mere løst også Femern med hertugdømmet.

Ejdergrænsen mellem Slesvig og Holsten

eksisterede fortsat formelt. Hertug Adolfs slesvigske hertugdømme strakte sig fra Kolding bro og Kongeåen i nord til Ejderen og Levensau ved Kiel i syd, men reelt mistede sydgrænsen sin betydning, da Slesvig og Holsten fik fælles fyrste, og da den holstenske adel bredte sig ind i Slesvig.

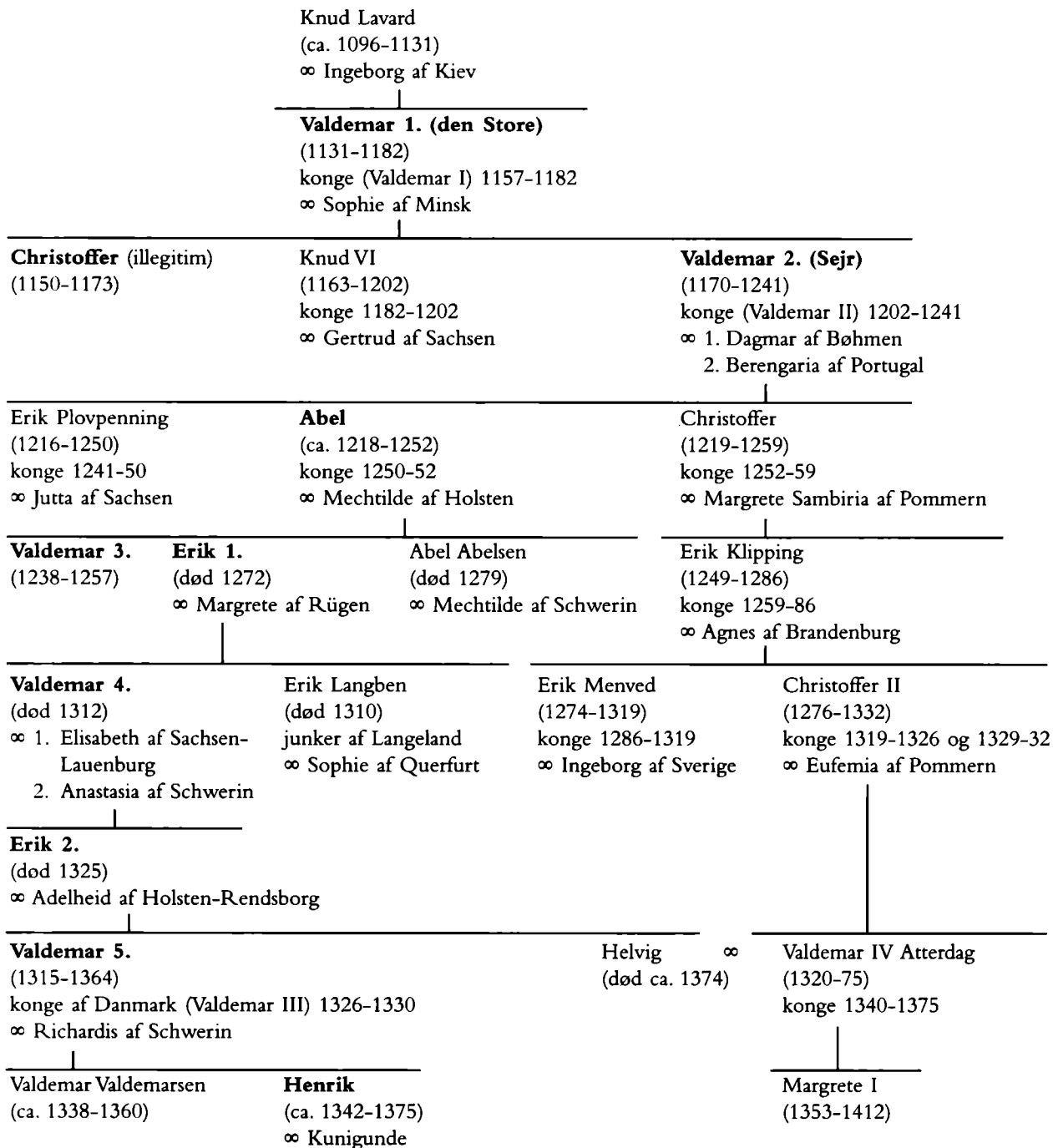
Hvad Schauenburgerne opnåede sammen med det slesvig-holstenske ridderskab, fik langvarig betydning i Hertugdømmernes historie. »Constitutio valdemariana« blev faktisk overholdt, hvis dens mening var at undgå Sønderjyllands indlemmelse i Kongeriget. Schauenburgernes tid var ganske vist forbi i 1459, men ridderskabet videreførte den hidtidige fælles politik. Slesvig blev ikke inkorporeret i det danske kongerige, da kong Christian I som den første oldenborger i 1460 fik fyrstemagten i Slesvig og Holsten. Han blev valgt til hertug i Slesvig og greve i Holsten, men det blev stærkt pointeret, at han ikke her skulle regere som konge. Forholdet mellem den danske konge og Hertugdømmerne blev en personalunion, ikke inkorporation. Under Christian I fik Slesvig og Holsten fælles fyrste, fælles råder, fælles administration.

Den øjeblikkelige virkning af hertug Adolfs sejr i 1430'erne var indførelse af plat-tysk som administrations- og øvrighedsprog i hele Slesvig. Hermed blev det grundlæggende forhold etableret, at det dansktalende Sønderjylland ned til Slien-Danevirke blev administreret på et andet sprog end befolkningens daglige talesprog.²⁸

Perioden fra hertug Abel til Christian I er da den tid, hvori Sønderjylland blev udskilt af Kongeriget, og Slesvig og Holsten blev knyttet sammen under én fyrste med de indgribende kulturelle og sociale konsekvenser, det fik.

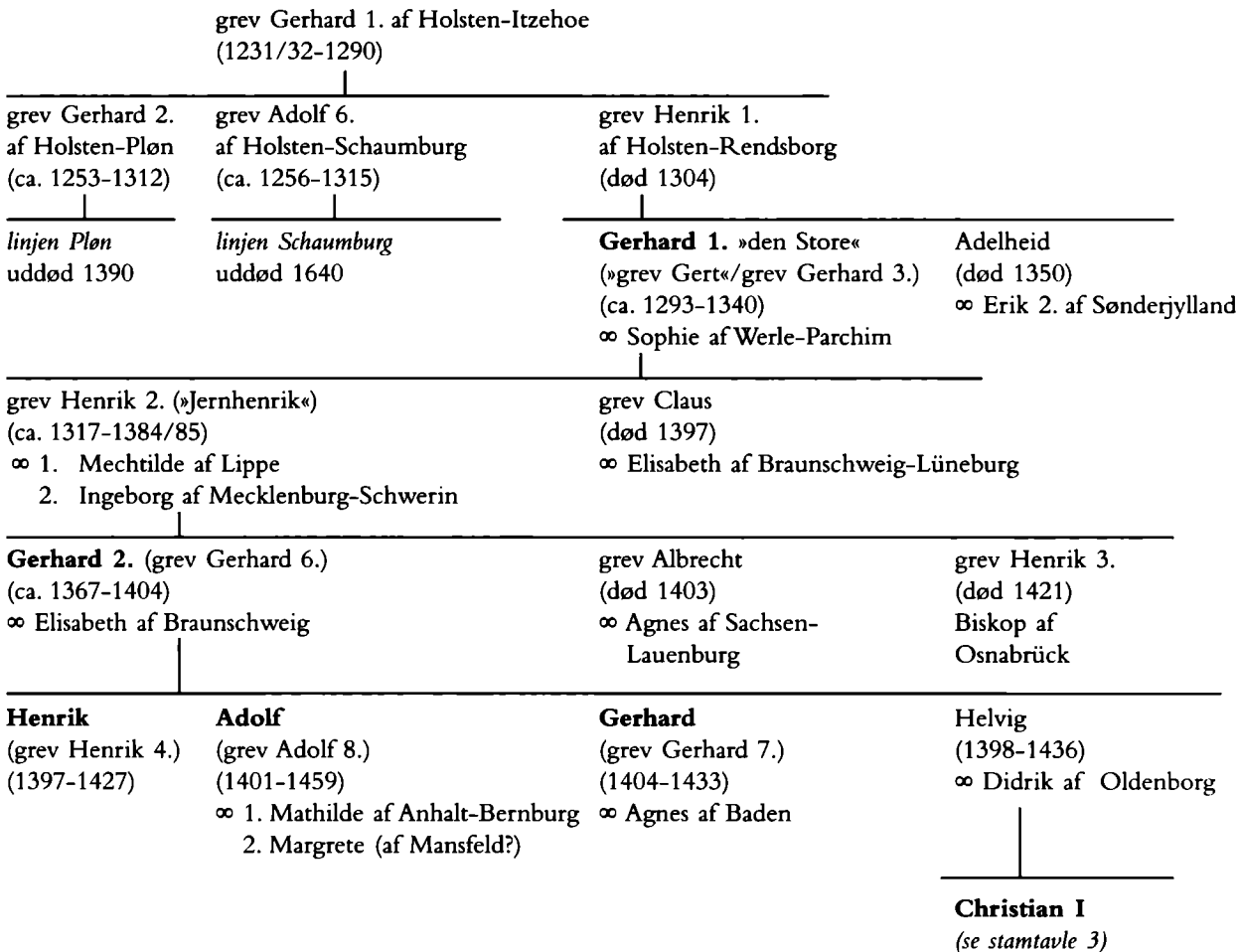
Stamtavle 1: Sønderjyske hertuger af den danske kongeslægt

Stamtavlen omfatter alle de medlemmer af den danske kongeslægt, der normalt er betegnet som hertuger af Slesvig, alle danske konger i perioden 1157-1375 og enkelte andre personer. Af Abelslægten medtages alle legitime mandlige medlemmer, der blev voksne. Sandsynlige og sikre hertuger af Slesvig er anført med fed skrift. Hertuger med navnene Valdemar og Erik er givet de numre, de havde som hertuger. Efter traditionen regnes Valdemar den Store og Valdemar Sejrr med i hertugrækken, Erik Plovpenning ikke.

Stamtavle 2: Slesvigske hertuger af det schauenburgske hus

Stamtavlen omfatter kun de personer af den schauenburgske slægt, der var hertuger af Slesvig, samt deres nærmeste slægtninge. De schauenburgere, der var hertuger af Slesvig, er markeret med fed. Nummereringen af de holstenske grever er en senere konstruktion omstridt på flere punkter. Her anføres de numre, der sædvanligvis bruges. I princippet har alle mandlige medlemmer fået tildelt et nummer, så f.eks. Gerhard 2., 3. og 4. kunne leve på samme tid.

Sønderjyske hertuger af dansk kongeslægt og deres funktionstid som hertuger

Før 1232

1. Knud Lavard ca. 1120-1131 (tvivlsom)
2. Valdemar 1. (den Store) ca. 1152-1154 (usikker)
3. Christoffer ca. 1170-1173 (formentlig kun titulær)
4. Valdemar 2. (Sejr) 1183-1216
5. Erik (Plovpenning) 1216-1232 (titulær)

Efter 1232: Abelslægten

6. Abel 1232-1252, fungerende fra 1237
7. Valdemar 3. 1254-1257
8. Erik 1. 1260-1272
9. Valdemar 4. 1283-1312
10. Erik 2. 1312-1325
11. Valdemar 5. 1325-1326 og 1330-1364
12. Henrik 1364-1375

Hertuger af Slesvig af det schauenburgske hus og deres funktionstid

1. Gerhard 1 (»grev Gert«) 1326-1330
2. Gerhard 2. 1386-1404
3. Fra 1404 rejstes på vegne af brødrene Henrik, Adolf og Gerhard krav på hertugdømmet. Til 1427 var Henrik hovedprætendent, fra 1427 Adolf. Brødrene havde i hele perioden kontrol med dele af Slesvig, men deres krav på hertugtitlen blev ikke anerkendt fra dansk side.
4. Adolf rejste (gennem sin mor) krav fra 1404. Reel eneragent fra 1433. Officielt forlenet med Slesvig 1440-1459.

Omstridte grænseområder for hertugdømmet Sønderjylland

Svendborg og Fåborg

Byerne Svendborg og Fåborg tilfaldt efter Valdemar Sejrs død 1241 hertug Abel, efter alt at dømme som særlig besiddelse ved siden af hertugdømmet. Efter Abels død 1252 blev Fåborg arvet af hans næstældste søn, hertug Erik 1., Svendborg derimod af den yngste søn, Abel Abelsen, som døde i 1279. I 1280'erne synes herredømmet over byerne omstridt, da både kongen og hertug Eriks søn, hertug Valdemar 4., bekræftede byernes privilegier, men fra 1290'erne var byerne definitivt under Kongeriget.

Kolding

Ifølge den danske adelsmand og historiker Arild Huitfeldt, der levede sidst i 1500-tallet, var Kolding i perioden 1248-68 pantsat til hertug Abel og hans efterkommere, og i den sammenhæng skal hertug Abel have anlagt det første Koldinghus som en grænseborg vendt mod nord. Oplysningen kan dog ikke bekræftes fra andre kilder.

Langeland

Rudkøbing og i hvert fald dele af øen Langeland tilfaldt hertug Abel som arv efter Valdemar Sejrs 1241. Øen tilfaldt siden sønnen Abel Abelsen, og efter hans død i 1279 broderen, hertug Valdemar 4., der i 1287 gav Rudkøbing købstadsprivilegier. Omkring 1290 blev øen inddraget af kongen, men 1295 blev den givet tilbage til hertugslægten som len for hertug Erik Langben. Erik Langben døde barnløs 1310, hvorpå Langeland tilfaldt hans bror, hertug Valdemar 4., og fra ham i 1312 gik videre i arv til sønnen, hertug Erik 2. af Sønderjylland.

I 1326, hvor hertug Valdemar 5. af Sønderjylland blev gjort til dansk konge, og grev Gerhard overtog hertugdømmet, blev Langeland givet i pant til den danske stormand Laurids Jonsen (Panter). Pantet blev ikke indløst, men Laurids Jonsens sønner sluttede sig til Valdemar Atterdag, og dermed kom Langeland reelt under Kongeriget. 1353-58 var øen atter under hertugen af Sønderjylland, men 1358 blev den erobret af Valdemar Atterdag, som beholdt den, og 1367 pantsatte hertug Henrik formelt øen til ham. Den forblev derefter under kronen og riget.

Als

Als synes ikke at have hørt til hertugdømmet i begyndelsen, men øen var omstridt og forholdene uklare. Mellem 1245 og 1285 havde snart kongerne, snart hertugerne magt på øen. 1285 blev Als tildømt kronen på et danehof, og 1286 anerkendte hertug Valdemar 4. dette. Efter mordet på Erik Klipping samme år skiftede magtforholdene imidlertid, og 1287 gav et nyt danehof hertugen ret til øen. Herefter hørte Als til hertugdømmet, og Sønderborg var i længere perioder residens for de sidste hertuger af Abelslægten.

Ærø

Ærø hørte ikke oprindelig til hertugdømmet. I 1277 tilhørte øen markgreverne af Brandenburg, sandsynligvis som arv, fordi Valdemar Sejrs datter Sophie var gift med markgreve Johan I. I 1287 lod hertug Valdemar 4. af Sønderjylland sig som dansk rigsforstander forlene med øen sammen med Als og Femern. Det er dog tvivlsomt, om han fik reel magt over den, og hvis han gjorde, mistede han den igen. 1315 forlenede Brandeburgerne øen til den danske stormand Laurids Jonsen (Panter), der senere også blev herre på Langeland. Han fik 1326 øen i len af barnekongen Valdemar III. Det viser, at øen stadig regnedes til riget

I 1331 blev øen pantsat til grev Gerhard 3. af Holsten-Rendsborg (»grev Gert«), og øen blev hos hans efterslægt til 1410. I 1376 regnes den stadig formelt til Kongeriget. Det rendsborgske grevhus kom altså i besiddelse af Ærø, før de vandt hertugdømmet 1375/86. I 1410 erobrede Erik af Pommern Ærø, men 1439 overlod rigsrådet øen til hertug Adolf. Fra da og til 1864 var øen en del af hertugdømmet Slesvig.

Femern

Femern hørte allerede i 1000-tallet under den danske konge. Den var ikke oprindelig en del af hertugdømmet Sønderjylland. Efter at være blevet dansk rigsforsender, lod hertug Valdemar 4. sig i 1287 forlene med Femern sammen med Als og Ærø, men da Erik Menved blev myndig i 1296, tog han øerne tilbage. I 1319 lovede kong Christoffer II øen bort til sin halvbroder, grev Johan den Milde af Holsten-Pløn. Kongen holdt ikke løftet, og Johan sluttede sig til hans fjender. I 1326 var han med til at styrte kongen og overtog Femern, som han blev formelt forlenet med af barnekongen, Valdemar III. Da Christoffer få år senere igen blev konge, fornyede han forleningen.

Valdemar Atterdag erobrede Femern 1357, men mistede den snart efter igen til grev Johan, og ved Johans død 1359 gik den videre til sønnen, Adolf 7. Med ham uddøde Pløn-grenen af de holstenske grever i 1390. Femern gik da i arv til Adolfs slægtning, hertug Gerhard 2. af Slesvig. Først da kom Femern varigt under samme herre som Slesvig. Erik af Pommern erobrede øen et par gange, men mistede den igen til hertugerne. Fra 1435 til 1490 var øen pantsat til Lübeck. Reelt fulgte øen dog hertugdømmet i 1460, og den indgik i delingerne 1490 og 1544. Helt frem til 1648 nævnes Femern i lensbrevene som »landet Femern«, ved siden af Slesvig, og ikke som en del af det. Det gælder endnu i fredsaftalen 1658, hvor den gottorpske hertug erklæredes suveræn for sin del af Slesvig og landet Femern. Først derefter blev Femern statsretligt til en fuldt integreret del af (det gottorpske) Slesvig.

Landet mellem Sli og Ejder

Området syd for Sli-Danevirke-linjen og ned til Ejderen-Levensau var tyndt bebygget i ældre middelalder. I højmiddelalderen var det et stort krongodsområde, som blev bebygget sydfra. I 1260 pantsatte hertug Abels enke, Mechtilde, området til sine brødre, greverne af Holsten, som betaling for deres støtte til hendes og hendes sønners kamp for Sønderjylland. Pantet blev næppe indløst. I 1325 blev området dog på ny pantsat til grev Johan den Milde af Pløn, der dog allerede i 1328 overlod pantet til sin fætter, grev Gerhard 3. af Rendsborg (»grev Gert«).

Formelt vedblev området at høre til Sønderjylland, men det var efter alt at dømme under uafbrudt holstensk kontrol efter 1260, og en stor del af det omfattende krongods, der var i området i 1200-tallet, gled siden over på holstenske adeliges hænder.

Det frisiske Utland

De tretten herreder med frisisk ret, det såkaldte »Utland« var et særligt skatland under kronen. Oprindelig bestod det udelukkende af øer. Først i 1400- og 1500-tallet blev dele af disse (Ejdersted med Everscop og Utholm samt Viding, Bøking og Lundenberg herreder) landfaste.

Før 1375 regnedes det som hovedregel ikke til hertugdømmet. Friserne i området kaldes »kongens friser«, og i 1333 deltog flere frisiske herreder i prins Otto af Danmarks forgæves kamp mod holstenerne. Megen kontrol over området synes kongerne nu ikke at have haft. Valdemar Atterdag førte gentagne felttog i området for at tvinge friserne til at betale skat til ham.

Efter Valdemar Atterdags død satte de holstenske grever sig også i besiddelse af Utland – i hvert fald det meste af det. I 1376 lovede Mecklenburgerne, at de holstenske grever måtte få magten over kongens friser, hvis den mecklenburgske kandidat blev dansk konge. Det blev han ikke. Ved aftalen mellem

dronning Margrete og holstenerne i 1386 blev det anerkendt, at Utland hørte til Kongeriget, men det blev for tre år overladt til hertugerne. Holstenernes herredømme blev forlænget 1392. Efter hertug Gerhard 2.s død 1404 pantsatte enkehertuginde området til dronning Margrete. I 1410 blev en kongelig hær imidlertid slået af en forenet holstensk-frisisk styrke. Ikke desto mindre fik dronningen de frisiske områder igen i 1411, men 1416-18 mistede Erik af Pommern atter området til holstenerne, som stort set formåede at hævde herredømmet over det derefter. 1435 fik hertug Adolf formelt området overladt.

Kongen beholdt dog en beskeden del. Gennem alle omskiftelser var ét herred - Før Vesterherred med det dertil knyttede Amrum - forblevet kongeligt, formentlig fordi det var lagt under Riberhus. Hertil kom nordspidsen af Sild med landsbyen List. Disse små områder forblev under Kongeriget som en del af de kongerigske enklaver helt frem til 1864.

De kongerigske enklaver

Så langt tilbage vi kan følge det, gik grænsen mellem hertugdømmet Sønderjylland og Kongeriget langs Kongeåen. Lige så langt tilbage har der imidlertid været områder syd for åen, der regnedes til Kongeriget. Fra begyndelsen synes det at have været tilfældet for selve byen Ribe og den kongelige borg der.

Med tiden kom det også til at gælde spredte ejendomme over store dele af Nordvestslesvig, som i middelalderen tilhørte biskop, domkapitel og klostre i Ribe. Ribe bispestol havde allerede 1240 besiddelser i Møgeltønder, Daler og Ballum sogne. Fra 1361 var bispens besiddelser i Møgeltønder og Daler sogne administrativt skilt ud af omegnen som Møgeltønder birk, og inden 1468 var det samme sket for godset i Ballum og på Rømø. Også domkapitlet og de to klostre i Ribe, St. Hans og Vor Frue, ejede gårde syd for Kongeåen. Besiddelsernes status mellem Hertugdømmet og Kongeriget er dog uklar før 1400. Selve de kirkelige institutioner hørte til Kongeriget, men deraf fulgte ikke nødvendigvis, at deres bønder også gjorde det.

I 1407 erhvervede dronning Margrethe Trøjborg med Lø herred, som ellers havde været et gammelt hertugeligt len ligesom Tørning eller Tønder. Straks derefter pantsatte hun lenet til biskoppen i Ribe. Oven i det henlagde dronningen Trøjborg med det tilliggende Lø herred under Kongeriget, hvad de slesvig-holstenske grever og hertuger klagede over i 1424. Også bispens andre besiddelser syd for Kongeåen synes fra den tid at være regnet til Kongeriget, om end der før 1544 er eksempler på, at bønderne på bispens og domkapitlets besiddelser har betalt skatter, udskrevet i Slesvig.

Den endelige afgrænsning fik de kongerigske enklaver ved reformationen. Kongen inddrog St. Hans klostrets gods, men han solgte det straks videre, og dets ejendomme syd for Kongeåen blev siden regnet til Slesvig. Derimod blev bispegodset og Frue-klostrets gods lagt under Kongeriget. Det betød, at det blev holdt uden for delingen i 1544, og det var derefter underlagt kongerigsk lovgivning og blev beskattet som en del af Kongeriget. På samme måde gik det Ribe domkapitels gods, som kongen dog først konfiskerede 1660.

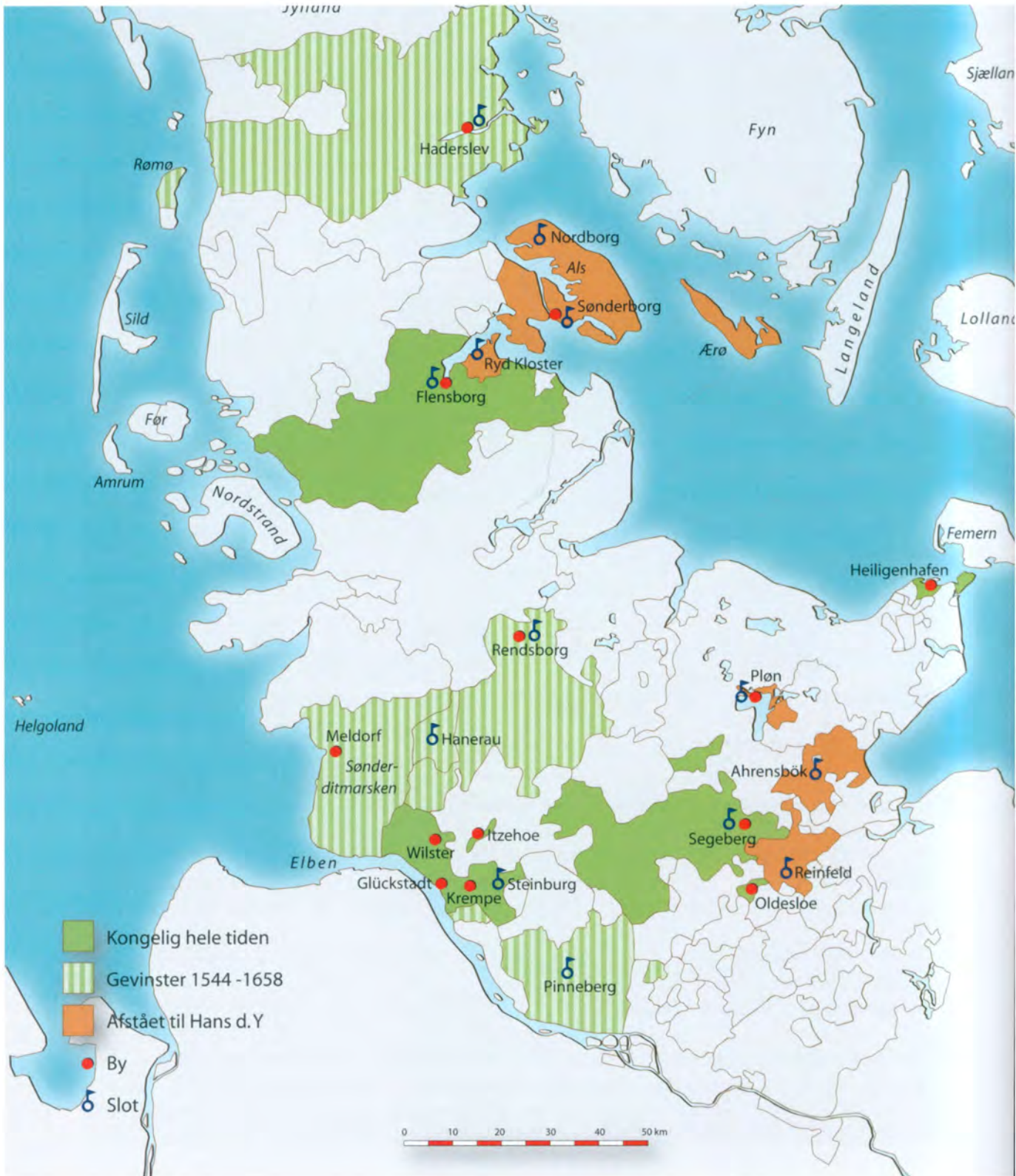
I 1579 afhændede kongen Trøjborg til Peter Rantzau, men godset og dets tilliggende blev ved med at regnes for kongerigsk. Det samme skete, da Hans Schack 1661 overtog Møgeltønder len, Ballum birk og det meste af det tidligere bispegods syd for Ribe. Ved følgende handler overtog han også næsten hele Ribe domkapitels gods syd for Seem og Vester Vedsted.

Efter 1700 kan de kongerigske enklaver da deles i fire dele: 1) Trøjborg gods, 2) Schackenberg gods, 3) selve Ribe by, nogle ejendomme lige omkring Ribe under kronen og hospitalet og den kongelige del af Rømø og endelig 4) de kongerigske områder på Sild, Før og Amrum.

- Indgik i Slesvig hele tiden
- Indgik i Slesvig kort tid
- Lagt til Slesvig efter 1232
- Under Holstensk kontrol 1250-1375
- Kongeriske enklaver

Kort 4: Omstridte grænseområder for hertugdømmet Sønderjylland

Kort 5: Den kongelige del 1544-1658

De danske konger som hertuger af Slesvig

af Carsten Porskrog Rasmussen

Da hertug Adolf døde i december 1459, udslyktes den gren af det schauenburgske grevhus i Holsten, der siden 1386 også havde været hertuger af Slesvig. Det truede med at få den statsbygning, som Schauenburgerne havde skabt, til at gå under og atter skille Slesvig fra Holsten. Stærke kræfter satte sig imidlertid for at forhindre det. De valgte den danske konge som herre og opnåede på den måde, at Slesvig og Holsten vedblev at være tæt sammenknyttede og samtidig blev forbundet, men ikke forenet med Danmark. Slesvig fik altså ikke bare et nyt hertughus i 1460 – hertugdømmet kom samtidig til at indgå i en ny og større statsdannelse, der ud over Slesvig og Holsten omfattede Danmark, Norge, Island, Færøerne og – noget af tiden – Sverige. Gennem de næste 404 år var alle danske konger tillige hertuger af Slesvig, og helt frem til 1972 førte de titlen.

Forholdene blev yderligere kompliceret i perioderne 1490-1523 og 1544-1713/21, idet både Slesvig og Holsten da var delt mellem flere hertuger. Her var kongerne på én gang én af flere ligestillede hertuger og så samtidig som konge både lensherre og leder af langt større riger, som i hvert fald hans dele af Slesvig og Holsten var forbundet med.

Valgt som hertug af Slesvig og greve af Holsten

Hertug Adolf af Slesvig var på sin magts tinde i 1440'erne, men hans liv var ikke uden sorger og bekymringer. Begge hans ægteskaber var barnløse, og han så sine brødre dø unge og en nevø dø som spæd.¹ Rent bortset fra den menneskelige sorg truede dødsfaldene også med at tage livet af hertugens livsværk, den slesvig-holstenske stat. Efter klassisk tysk lensret skulle et grevskab eller hertugdømme nedarves inden for den mandlige efterslægt af den første greve eller hertug, så længe der overhovedet var efterkommere i direkte mandlig linje. Det var der for Holstens vedkommende. Adolf havde en fjern slægtning, grev Otto 2. af Schaumburg-Pinneberg, der herskede dels i slægtens stamland, Schaumburg ved Minden, dels i området Pinneberg, som udgjorde den sydligste del af Holsten, lige nord for Hamborg. Grev Otto og Adolf havde fælles tip-tip-oldefar, og da han havde hersket over hele Holsten, havde Otto arveret dertil. Ydermere havde begge linjer i 1390 bekræftet deres gensidige arveret til hinandens lande.

Grev Otto havde imidlertid ingen arvekrav på Slesvig, fordi den fælles stamfar ikke

I 1800-tallet blev Ribebrevet et helt centralt symbol i den slesvig-holstenske agitation, der udlagde det som Hertugdømmernes grundlæggende frihedsbrev. Dette billede af Christian I, der giver brevet til de slesvig-holstenske udsendinge, knytter an til den fortolkning. Selve brevet ligger på bordet til højre i billedet, vogtet af de holstenske adelsmænd med banneret, mens kongen højtideligt sværger med oprakte fingre, og kirkens mænd midt i billedet bevidner det. Maleri af August Thomsen ca. 1865 på Glücksborg Slot.

havde hersket i Slesvig. Her kunne arveretten kun føres tilbage til hertug Gerhard 2. og hans brødre, der blev forlenet med Slesvig i 1386. I den linje var Adolf sidste mandlige efterkommer. Efter almindelig lensret ville det betyde, at lenet efter Adolfs død hjemfaldt til lensherren, den danske konge, som så ville kunne give det til en anden eller måske lægge det ind under Kongeriget. På den måde ville Slesvig og Holsten atter blive adskilt.

Mange i datiden mente dog, at Slesvig godt kunne arves gennem kvindelige led. Helt sikkert var det ikke, da der ikke ekssi-

sterede en dansk lensret. Adolf havde en søster, Helvig, som var gift med grev Didrik den Lykkelige af Oldenburg. Og de havde sønner, hele tre endda: Christian, Moritz og Gerhard. Den ældste søn, Christian, var født i 1426. Ham kastede Adolf sine øjne på. Fra begyndelsen af 1440'erne søgte han at få Christian anerkendt som efterfølger i begge lande. Adelen i Slesvig gjorde ingen knuder, mens det gik mindre glat i Holsten, hvor en del adelsmænd mente, at den fjernere mandslinje havde mere ret end den tættere beslægtede kvindelinje.

Men længe inden arvefølgen i Slesvig og

Holsten blev aktuel, ændrede situationen sig. I 1448 døde kong Christoffer af Bayern, og Danmark manglede for anden gang på ti år en konge. En dansk delegation opsøgte hertug Adolf og tilbød ham kronen. Han sagde pænt nej, men pegede i stedet på Christian. Men det rejste unægtelig spørgsmålet, om Christian så også stadig skulle være hertugens arving i Slesvig og Holsten. Lige så snart Adolf blev klar over, at Christian var kandidat til Danmarks krone, lod hertugen sin nevø besegle »Constitutio valdemariana« fra 1326 og dermed love ikke at inddrage Slesvig i kongeriget Danmark, hvis han blev konge. Det vidner om, at hertugen nok holdt meget af Christian, men at han holdt endnu mere af sin slesvig-holstenske stat. De første år efter, at Christian var blevet konge i 1448, synes Adolf i stedet have tænkt sig Christians lillebror, Gerhard, som arving. Desværre viste han sig at være temmelig ustyrlig, så hertugens begejstring kølnedes. Nogen klar løsning var der ikke fundet, da hertugen døde i 1459.²

Som man kunne vente, rejste grev Otto af Pinneberg arvekrav på Holsten efter Adolfs død. Christian, derimod, gjorde gældende, at Slesvig var et hjemfaldent len, men fremhævede samtidig, at han selv og hans brødre var nærmeste arvinger. Kongens to krav stred jo unægtelig mod hinanden, men på den måde helgarderede han sig. Parternes krav var først og fremmest henvendt til de slesvigske og holstenske stormænd, der efter hertug Adolfs død var de reelle magthavere. En krønike fra Lübeck siger, at de fleste rent holstenske adelsmænd i første omgang var til sinds at anerkende pinnebergerens krav, mens adelsmændene i »hertugdømmet« – altså Slesvig – hældede mod Christian eller én af hans brødre. Den uenighed blev dog overskygget af, at i hvert fald de toneangivende adels-

mænd var enige om noget langt mere grundlæggende: Slesvig og Holsten skulle holdes sammen. Særlig for dem, der havde deres rod i den holstenske adel, men interesser i Slesvig, var det afgørende, at de to lande ikke kom under forskellige herrer, der måske ville blive hinandens fjender.

Stormændenes forhandlinger førte til, at Christian fik tilbudt at blive herre i både Slesvig og Holsten, men på visse betingelser. Det mødtes kongen og en talstærk skare af magtfulde mænd fra både Kongeriget og Slesvig og Holsten for at forhandle om i Ribe i marts 1460. Allerede 2. marts hylde de slesvigske og holstenske repræsentanter kongen. Tre dage senere hængte både kongen og de tilstedeværende danske rigsråder deres segl under et brev, der skulle fastholde de løfter, kongen havde givet slesvingerne og holstenerne.³ Dokumentet blev først i 1800-tallet af slesvig-holstenske historikere døbt »Ribeprivilegiet«, og de så det som et frihedsbrev, der skulle sikre Hertugdømmerne evige frihedsrettigheder. Det er en højst tvivlsom fortolkning. »Ribe-brevet«, som man har foretrukket at kalde det fra dansk side, var tydeligt inspireret af de håndfæstninger, de danske konger var underkastet både i Danmark og de andre nordiske riger, og det må opfattes som en tilsvarende håndfæstning, der kun gjaldt kongens levetid og tronskiftet lige efter.⁴ For Christian I var løfterne i Ribe derfor ikke særlig mærkelige. Han lovede stort set de slesvig-holstenske stormænd det samme, som han havde lovet stormændene i Danmark, Sverige og Norge. Set fra Slesvig og Holsten var der derimod tale om et nybrud.

Først og fremmest fastslog brevet, at adel og gejstlighed fra Slesvig, Holsten og Stormarn havde *valgt* Christian I som hertug af Slesvig og greve af Holsten og Stormarn, og

at de havde hyldet ham »ikke som konge af Danmark, men som herre over de nævnte lande«. Når kongen døde, skulle adel og gejstlighed frit kunne vælge én af hans sønner som herre, og hvis der ingen sønner var, da en anden af hans arvinger. Denne valgtret fulgte dansk og svensk forbillede, men stred mod den traditionelle arveret, i hvert fald for Holstens vedkommende. Christian lovede også at overholde landenes love og privilegier, og alle væsentlige embeder skulle forbeholdes »disse landes indvånere«. Også den bestemmelse fulgte forbilledet fra de nordiske riger. Da Christian I blev konge i 1448, havde han på samme måde lovet at regere Danmark, Norge og Sverige hver for sig, efter hvert lands love og sammen med hvert lands stormænd.

Ribebrevet sikrede altså på den ene side Slesvigs og Holstens særstatus i forhold til Danmark, hvad der var helt normalt for sammenbragte riger og lande rundt om i Europa. På den anden side betonedes brevet imidlertid de to fyrstendømmers nære samhørighed, hvad der var mindre almindeligt. Brevet behandler stort set de to landes stormænd som en enhed. Embeder i »disse lande« forbeholdes »landenes adel« – ikke for hvert land for sig, men samlet. Slesvig og Holsten skulle også samlet vælge den nye herre.⁵

Indskudt i en paragraf om fred findes endelig den berømte formulering »dat se bliuen ewich tosamende vngedelt«. Fra slesvig-holstens side blev det i 1800- og 1900-tallet udlagt som et løfte om aldrig at adskille Slesvig og Holsten. Den nyeste fortolkning går dog på, at formuleringen blot er en anden måde at sige på, at freden i landene og mellem deres stormænd skal opretholdes.⁶

Konge, stormænd og dronning

Slesvig og Holsten blev derefter dele af en stor statsdannelse sammen med de nordiske riger. Det betød blandt andet, at de fik en fjern fyrste. Christian var sjældent i Slesvig eller Holsten, og han havde knap nok en central administration der. Følgen af det blev, at magten i høj grad kom til ligge hos adelen, der var sig bevidst, at det nu var den, og ikke så meget fyrsten, der repræsenterede Slesvig og Holsten.

På flere måder blev adelens og gejstlighedens stilling som statsbærende institutioner understreget de kommende år. Allerede i april 1460 udstedte Christian et nyt privilegiebrev til adel og gejstlighed i Slesvig og Holsten, den såkaldte »tapre forbedring«. Det udvidede yderligere adelens magt, bl.a. lovede Christian nu ikke at indlede krig uden tilslutning fra adelen og ikke at udnævne amtmænd uden at spørge sine råder. Når kongen ikke var til stede, skulle Slesvig og Holsten styres af biskopperne i Lübeck og Slesvig og fem råder fra hvert af de to lande. Man skelnede altså mellem råder fra hvert af landene, men de skulle indgå i ét fælles råd. Kongen lovede at holde almindelige adelsforsamlinger, landdage, hvert år på Urnehoved i Slesvig og i Bornhoved i Holsten, altså for hvert land for sig.⁷ Sådan kom det ikke til at gå. De 22 landdage, der blev holdt i Christian I's tid, var fælles for Slesvig og Holsten.⁸ I politisk henseende behandlede kongen Slesvig og Holsten som ét land.

I 1466 mødtes slesvigske og holstenske stormænd med danske rigsråder i Kolding. De to parter aftalte, at der skulle være evig fred mellem Danmark på den ene side og Slesvig og Holsten på den anden, og mindst hvert tredje år skulle råder fra begge sider

Da Christian I i 1460 var blevet hertug af Slesvig og greve af Holsten, fik han udarbejdet et nyt segl, der i en klar orden viser hans titler. I hovedskjoldet ses våbnerne for kongerigerne Danmark (de tre løver), Sverige (de tre kroner) og Norge (den øksebærende løve) og for titlen »de Venders konger« (lindormen). I midterskjoldet følger da Slesvigs løver og Holstens nældeblad, begge to gange. Endelig ses selve det oldenborgske slægtsvåben – de to bjælker – som hjerteskjold.

mødes for at forhandle om, hvad der måtte være af problemer. Når kong Christian dode, skulle 12 mænd fra Danmark og 12 fra Slesvig og Holsten mødes og finde ud af, om de kunne enes om at vælge samme herre, eller om det var bedst, at de fik hver sin.⁹ Igen er denne »Koldingunion« en kopi af den nordiske union, hvor personalunionen båret af den fælles konge med Kalmarunionen fra 1397 var blevet til en mere omfattende union mellem landene, repræsenteret af bisper og adel.¹⁰

I det daglige lå magten i Slesvig og Holsten i endnu højere grad hos adel og gejstlighed. Christian skulle have de andre arvinger til at acceptere, at han fik Slesvig og Holsten. Sine to brødre overlod han sin

andel af det fædrene grevskab Oldenburg og Delmenhorst, og oven i det betalte han både dem og greven af Schaumburg-Pinneberg enorme pengebeløb. Pengene havde han ikke, så han lånte dem af stormænd i Slesvig og Holsten. For det fik de igen slotte og amter i pant. Det betød, at kongens kontrol med landene blev såre begrænset.¹¹

Mens det kneb for Christian at øge den reelle magt, kunne han til gengæld glæde sig over at få æren forøget. I 1474 begav kongen sig på en stor udlandsrejse, der endte med at føre ham til Rom. Undervejs mødte han den Tysk-romerske kejser, Frederik III, i Rothenburg ob der Tauber. Her ophøjede kejseren Holsten, Stormarn og Ditmarsken samlet til et hertugdømme, i reglen blot kaldet Holsten.¹² Slesvig og Holsten var nu ikke blot forbundne, men også formelt lige-stillede. De var blevet til *Hertugdømmerne* (eller *Fyrstendømmerne*, som det ofte hedder i dokumenter fra ældre tid). Og inden for Det Tysk-romerske Rige var Christian steget væsentligt i status – fra at høre hjemme blandt godt hundrede rigsgrever til det langt mere eksklusive selskab af 20-30 hertuger, markgrever og landgrever, der udgjorde rigsfyrsterne. Takket være dette avancement fik både de danske konger og hertugerne af Gottorp senere plads i det rigsfyrsteråd, der først i 1500-tallet dannedes som et væsentligt organ inden for Det Tysk-romerske Rige.¹³

Da Christian var vel hjemme igen, satte han sin kone, dronning Dorothea, til at få mere styr på Hertugdømmerne. Hun var en viljestærk og handlekraftig dame, der stammede fra Brandenburg. Fra 1476 begyndte hun systematisk at indløse og omlægge gæld og skaffe sig herredømme over områder, der havde været pantsat. I 1479 forlenede Christian hende på livstid med hertugdømmet

Historiemaleriet som politisk propaganda er ingen opfindelse fra 1800-tallet. I 1660'erne lod hertug Christian Albrecht af Gottorp sin hofmaler, Jürgen Ovens, male en serie store malerier, der skulle vise de slesvig-holstenske hertugers historie. Ovens-serien indledes med en række billeder af Christian I's bedrifter. Dette maleri viser Holstens ophøjelse til hertugdømme i 1474. På en forhøjning sidder kejseren. Lidt lavere, men tydeligt som billedets centrum, ses kongen. Fra venstre bringer en page et dokument med Ditmarskens våben, mens kongen peger på en tom plads i sit våben. Det skal symbolisere, at kejseren i 1474 inddrog Ditmarsken under den holstenske hertugtigel. Billedet befinder sig som det meste af serien på Christiansborg.

Holsten, og i 1480 fik hun yderligere Slesvig i pant i forbindelse med, at der blev lavet et nyt arrangement med kongens kreditorer!¹⁴

Fra én til to hertuger

Christian I døde i 1481. Han efterlod to sønner, den 26-årige Hans og den ni-årige Frederik. I Danmark og Norge (og teoretisk

også Sverige) var tingene klare nok. Allerede i 1458 var Hans anerkendt som tronfølger i Norge og Sverige og i 1467 også i Danmark. Han overtog da også straks regeringen i Danmark og Norge – Sverige var reelt brudt ud af unionen på dette tidspunkt.

I Hertugdømmerne var situationen en anden. Både Ribebrevet og Koldingunionen gav de slesvig-holstenske stormænd ret til

selv at vælge deres hertug blandt kongens sønner, når Christian døde. Dorothea havde dog også et stort ord at skulle have sagt i kraft af sin magtposition i begge hertugdømmer. Hun blev den første af flere dronninger, der så det som sin opgave at støtte sin yngste søn. Når den ældste søn skulle have to kongeriger, var det kun ret og rimeligt, at den yngste fik de to hertugdømmer, mente hun. I 1480 havde fire stormænd, nært knyttet til dronningen, bedt kongen sørge for, at Frederik blev opdraget i Hertugdømmerne. Onsket blev imødekommet. Det var et klart tegn på, at Frederik var tiltænkt en fremtid dér. Nu hvor kongen var død, bad Dorothea sin mands slesvigske og holstenske råder vælge Frederik. Til hendes skuffelse svarede de henholdende. De havde mere eller mindre gode undskyldninger, men det korte af det lange var, at de ikke ville udfordre Hans. Sagen blev udskudt til en landdag året efter.¹⁵

Ved landdagen mødte Hans frem med stort væbnet følge. Han nægtede nu blankt at anerkende den valgret, hans far havde indrommet stænderne. I stedet holdt Hans på, at der måtte gælde sædvanlig tysk arveret, som stillede brodrerne lige. Det er ikke uden ironi, at det var en dansk konge, der så hårdnakket holdt på tysk lensrets arveregler, i betragtning af, hvor stærkt senere konger, især Frederik VI og Christian VIII, skulle kæmpe mod dem.

Der blev så indgået ét af den slags kompromiser, hvor man søger at lade som om, at begge parter synspunkter er imødekommet. I december 1482 ved Levensau, grænseåen nord for Kiel, hyldede stænderne Hans og Frederik, »ikke som konger af ovennævnte riger, men som hertuger af de foranskrevne lande«. Man havde på papiret fastholdt en valgret, men valgt ikke én hertug, som for-

Dronning Dorothea var datter af markgreve Johan 4. af Brandenburg. Omkring 15 år gammel blev hun i 1445 gift med den nordiske unionskonge, Christoffer af Bayern. Da han døde tre år senere, stod rigerne med en ung dronning, der havde krav på forsørgelse. Heldigvis var den tronkandidat, man fandt frem til i Danmark og Norge – Christian I – ung og ugift, og begge indvilgede i ægteskab. Christian fik en myndig og handlekraftig kone, som i hans senere år spillede en afgørende rolle i Hertugdømmerne. Efter kongens død søgte hun at varetage den yngste søn, Frederiks, interesser. Den særlige politiske model, der blev udviklet i Slesvig og Holsten 1482-90, var et resultat af fortrækning mellem hende, hendes søn kongen, og den slesvig-holstenske adel. Kopi fra 1500-tallet af nu ødelagt billede på en altertavle fra Thuro, hvor Dorothea ses med enkebind.

udsat i 1460, men to. Omvendt havde kongen og hans bror ikke afskrevet sig deres arveret.¹⁶

Indtil videre var det kong Hans og hans mor, Dorothea, der havde magten. Hertug Frederik hævdede siden, at hans storebror i den periode havde søgt at få ham af vejen ved at få ham ind på en gejstlig karriere.¹⁷ Det var et velkendt middel til at undgå arvedelinger. Hvad enten Hans reelt forsøgte det eller ej, blev der ikke nogen biskop af Frederik, og da han fyldte 18 i 1489, kunne kongen ikke holde ham hen længere. Fædrenerven måtte deles.

Det, man delte i 1490, var de hertugelige slotte med deres tilliggender, som både omfattede de hertugelige fæstebønder og alle selvejerbønderne. Man delte sådan, at begge hertuger fik amter i begge hertugdømmer, så de samlet fik lige store indtægter. Frederik fik bl.a. Gottorp, Haderslev og Tønder amter i Slesvig plus Kiel og Pløn amter i Holsten, Hans fik Flensborg, Sønderborg, Aabenraa og Nordborg i Slesvig samt bl.a. Rendsborg og Segeberg i Holsten. Hver hertug fik således ikke et samlet område, men spredte besiddelser. Adel og gejstlighed og deres besiddelser blev derimod ikke delt mellem de to hertuger, men hørte som helhed under dem begge. Det betød, at alle spørgsmål, der berørte adelen og gejstligheden og deres undersåtter, skulle klares i fællesskab af de to fyrster, i reglen sammen med adelen selv. Skatter skulle ligeledes udskrives af de to hertuger i fællesskab.¹⁸

Delingen gik på tværs af grænsen mellem de to hertugdømmer og betød, at der mellem Kongeåen og Elben kom nye grænser, der konkurrerede med Ejderen: grænserne mellem kongelige og hertugelige dele. Og selve delingen var en overførelse af tyske principper til Slesvig. Holsten var blevet delt

et par gange omkring 1300, mens Slesvig var forblevet samlet i Schauenburgerne tid. Derimod var konstruktionen med at holde adelen uden for delingen og skabe en fællesregering en særlig model, der her blev udviklet. Noget lignende havde været på tegnebrættet før både i Holsten og andre tyske stater, men var aldrig blevet realiseret.¹⁹ Men denne gang blev det til virkelighed. En særlig slesvig-holstensk politisk model var skabt, hvor landet nok var delt, men stadig i højere grad end andre delte tyske fyrstendømmer også var en enhed på en række vigtige punkter. Og vel at mærke en enhed, der omfattede både Slesvig og Holsten.

Hertug Frederik, kongerne og adelen

Fra 1490 havde Slesvig og Holsten da to herrer: hertug Frederik og kong Hans. De havde lige store andele af Hertugdømmerne, og de var ligestillede i den fælles regering. Men konkret kunne det ikke undgå at gøre en forskel, at den ene kun rådede over sin andel i Hertugdømmerne og boede dér, mens den anden samtidig var konge over flere riger – og i reglen fraværende. Antallet af herrer forblev to, da kong Hans døde i 1513. Han havde godt nok haft to sønner, Frans og Christian, og Hans havde forbedret, at de begge skulle arve ham i Hertugdømmerne. Adelen havde været stærkt imod det. Sagen løste sig selv, da Frans døde 1511.²⁰ Christian II overtog da hele faderens andel i 1513, og samme år blev han hyllet af Hertugdømmernes stænder.

Hertug Frederik tilbragte sine sene drengeår og ungdomsår på Gottorp slot under opsyn af domprovsten i Slesvig og sammen med adelige fra Hertugdømmerne. Efter

Hertug Frederik blev i 1487 gift med Anna af Brandenburg, der blev mor til Christian III, men ikke til kongens andre sønner, Hans den Ældre, Adolf og Frederik. Hun døde i 1514, og hertugen lod da en pragtfuld sarkofag fremstille med bilde af bade sig selv og den døde hertuginde. Hertugen er efter tidens skik vist i rustning, skønt han foretrak at lede begivenhederne fra Gottorp fremfor fra felten. Sarkofagen blev opstillet i Bordesholm klosterkirke. Selv skulle Frederik dog aldrig blive begravet her, men i Slesvig Domkirke.

delingen var han selv herre på Gottorp slot, der forblev hans egentlige hjem i næsten hele hans liv. Han satte sig varige spor på slottet, som blev væsentlig ombygget i flere omgange. Det passer smukt med, at hertug Frederik er den første, der med rette kan kaldes *hertug af Gottorp* (eller rettere: Slesvig-Holsten-Gottorp). Alle tidligere hertuger havde i princippet være hertuger af hele Slesvig, mens Frederik kun rådede over en del, den gottorpske.

Hertug Frederik var ikke tilfreds med den made, arven efter faderen var delt på, og rej-

ste krav om områder i Danmark. Det blev dog blankt afvist ikke bare af Frederiks storebror, kong Hans, men også af rigsrådet, der højtideligt fastslog, at Danmark var udeleligt. Det nærmeste, hertug Frederik kom på at få en andel i Danmark og Norge, var titlen »arving til Norge«, som han tillagde sig, og som skulle blive fort af alle slesvigske hertuger til 1814 – ja ved lejlighed endda længere endnu.²¹ Den dækker ikke over, at Frederik umiddelbart havde udsigt til at arve Norge – det var hans brorson nærmere til. Men Norge var modsat Danmark formelt et

Fra 1460 optrådte den slesvig-holstenske adel som en korporation, et »ridderskab«, der var fast afgrænset. Dette ridderskab sa sig som bærer af Hertugdømmernes særlige statslige rettigheder, og i 1504 fik det denne »privilegielade« (lade = skrin) fremstillet til at rumme centrale dokumenter, der garanterede ridderskabets og Hertugdømmernes rettigheder. Her la både Ribe-brevet, »Den tapre forbedring« og en række andre centrale dokumenter. Skrinet er på laget smykket med hertugvabnet og vabnerne for bisperne af Lübeck og Slesvig, mens siderne er smykket med 24 adelsvabner for (næsten) alle ridderskabets slægter. På forsiden ses vabnerne for nogle af de vigtigste slægter: i øverste række Rantzau, Ahlefeldt/Rumohr, Brockdorff/van Danne og von der Wisch/Pogwisch; i nederste række Reventlow/Wahlstorf, Ratlou, Siggen og Blome.

arverige, og hertug Frederik indgik vitterligt i arvefølgen i Norge, bare ikke som nummer ét. Med titlen »arving til Norge« ønskede Frederik at vise, at han ikke kun var hertug, men også af kongelig æt. Titlen betød nærmest »prins af Norge«.

Sine egne amter og områder kunne hertugen styre temmelig suverænt. Han opbyggede både et hof og et kancelli på Gottorp slot og kunne derfra blande sig i stort og småt i sine områder. Han arbejdede også systematisk og med et vist held på at få afbetalt gælden og amter og slotte indløst fra panthaverne. Et markant eksempel er, at han i 1498 kunne indløse Lundtoft herred, der da havde været pantsat i over 150 år. I øvrigt var hans forhold til det meste af den slesvig-

holstenske adel godt. Hertugen var opvokset blandt adelen og vedblev at leve blandt Hertugdømmernes adelsmænd. Blandt hans nærmeste medarbejdere var den senere feltherre, Johan Rantzau.²²

I de store spørgsmål om krig og fred var meningen med alle aftalerne, at begge hertuger og adelen skulle optræde i fællesskab. Det gjorde de i år 1500, hvor de alle drog i krig mod Ditmarsken for at undertvinge den rige bonderepublik. Resultatet var imidlertid jammerligt. Hæren, der bestod dels af den slesvig-holstenske adel og dels af lejetropper, blev massakreret af ditmarskerne ved Hemmingstedt, og resterne af hæren måtte skyndsomst trække sig helt ud af Ditmarsken. Ditmarskerne brændte én af hertugens

borge, Tielen ved Ejderen.²³ Efter ditmarskertoget var hertugen forsigtig, og både han og den slesvig-holstenske adel ønskede fred. Kong Hans og siden Christian II var derimod optaget af at søge at genvinde herredømmet i Sverige. Konflikten i Sverige førte til stridigheder og flere gange ligefrem krig mellem Danmark og Lübeck, som truede med at brede sig også til Holsten og Slesvig. I 1503 mæglede hertugen fred med Lübeck og lovede erstatning for skibe, som kongens folk havde opbragt. Kongens svar var at lade hertugen selv hænge på erstatningen! Man kan godt forstå, at hertugen ikke var tilfreds med at skulle betale for sin brors krig. Da stridighederne blussede op igen 1508-9, gennemtrumfede hertugen derfor sammen med ridderskabet, at Hertugdømmerne blev erklæret neutrale.²⁴ Det kom til at gentage sig under Christian II 1521-22.²⁵ Når adelen og den ene hertug slog sig sammen, kunne Hertugdømmerne føre egen udenrigspolitik, delvis uafhængig af Danmark.

Christian II var rasende på sin onkel og søgte på andre måder at få krammet på ham. I 1521 fik kongen sin svoger, kejser Karl V, til at overdrage sig retten til at forlene sin farbror (og sig selv) med Holsten. Denne forleningsret lå ellers hos bispens af Lübeck, der i 1493 havde forlenet hertugen med Holsten og dermed formelt var mellemmand mellem kejser og hertug. Når kongen overtog den rolle, blev hertug Frederik i en vis forstand underordnet nevøen, ikke bare i Slesvig men også i Holsten, og det truede hele hertugens stilling. Ikke underligt, at hertugen i 1522, da kongen var presset, tvang ham til atter at afstå forleningsretten. Også i den sammenhæng optrådte Frederik sammen med Hertugdømmernes adel, hvis støtte sikrede hans position.²⁶

Herskerskifter og reformation

Uanset adelens støtte måtte hertug Frederik være meget urolig over nevøens fremfærd. Da hertugen ved nytår 1522-23 modtog en opfordring fra jyske bisper og adelsmænd om at slutte sig til et oprør mod kongen, tog han handsken op, og i februar blev der indgået en aftale mellem hertugen og de oprørske rigsråder. Hertugens tropper rykkede op i Jylland, Christian valgte at forlade landet, og senere på året blev hertug Frederik dansk konge som Frederik I. Naturligvis sikrede Frederik sig også den kongelige del af Hertugdømmerne.²⁷

I 1523 var situationen da i princippet, som den havde været i hertug Frederiks fars dage. Én fyrste herskede i både Danmark, Norge, Slesvig og Holsten. Men modsat sin far vedblev Frederik I at have hovedsæde på Gottorp. Den danske adelsmand og historiker Arild Huitfeldt kaldte ham »en gammel høne, der nødig forlod sin rede«. I hvert fald blev Frederik I den eneste danske konge, der regerede Danmark fra Hertugdømmerne i stedet for at regere Hertugdømmerne fra Danmark.²⁸

Som konge fortsatte Frederik samarbejdet med adelen, nu på begge sider af Kongeåen. I Hertugdømmerne sagde den nyslåede konge tak for støtten ved at udstede det såkaldte store privilegium i 1524. Det gav bl.a. adelen birkeret og hals- og håndsret, altså døms- og politimyndighed, over sine godser, foruden vidtstrakt toldfrihed og andre økonomiske rettigheder.²⁹ Frederik I tog hermed klart stilling til fordel for de herskende over for bønderne.

Mere kompliceret blev kongens forhold til den katolske kirke. Ikke længe efter, at Frederik I var blevet konge, begyndte lu-

Frederik I vedblev at residere på Gottorp efter at være blevet konge, men han lod slottet udbygge, så det blev en mere fyrstelig residens. Ca. 1530 blev en ny vestfløj opført af form som et dobbelthus med en rigt udsmykket gavlfacade mod slotsgården og en karnap, hvor de to huse mødtes. Vestfløjen er betegnet som det tidligste renaissancehus nord for Elben. Facaden blev senere overpudset eller ødelagt, men er i årene 1978-85 frilagt og delvis genskabt, dog uden de to svejfede gavle.

therske prædikanter at tørdne mod den bestående kirke, først i Hertugdømmerne, siden også i Kongeriget. Konge-hertugens holdning var tvetydig. Et direkte skift til protestantismen foretog han ikke, men han tillod protestantiske præster at prædike, og i hans tid blev der reelt gennemført reformation flere steder, mest markant i Haderslev amt, som kongens ældste søn, hertug Christian, havde fået overladt.³⁰

Det uafklarede kirkelige spørgsmål fik stor betydning, da Frederik I døde i 1533. Han efterlod sig hele fire sønner. Af kongens første ægteskab var der den nu 30-årige Christian, og af kongens andet ægteskab var der

tre umyndige sønner, den tolvårige Hans, den syvårige Adolf og den étårige Frederik.

I Hertugdømmerne skete fyrsteskiftet nogenlunde smertefrit, skønt en række overbeviste katolikker var skeptiske over for Christian. Allerede i juni 1533 samledes den slesvig-holstenske adel til landdag i Kiel. Her erklærede hertug Christian, at han og hans brødre var de rette arvinger til »landene« – dvs. Slesvig og Holsten. Fem dage senere blev hertugen hyldet som landsherre på sine egne og brødrenes vegne. Det var en gentagelse af situationen fra 1482, hvor adelen også havde godkendt begge brødre.³¹

I Kongeriget gik det mindre glat. Kort

efter landdagen i Kiel mødtes det danske rigsråd i København. Det kunne imidlertid ikke enes om at vælge en konge. Et protestantisk mindretal støttede Christian, men det katolske flertal var imod ham og foretrak den yngre bror, Hans. Det hjalp ikke, at en delegation fra Hertugdømmerne dukkede op. Kongevalget blev udskudt. Dermed var forbindelsen mellem landene i virkeligheden afbrudt, da den hang på fyrstens person.³²

Det er uden tvivl grunden til, at rigsrådet og de slesvig-holstenske udsendinge i stedet blev enige om at indgå en såkaldt unions-traktat. Kernen i den var, at stridigheder mellem Kongeriget på den ene side og Hertugdømmerne på den anden skulle afgøres ved voldgift, og at der blev indgået et forsvarsforbund mellem Danmark på den ene side og Hertugdømmerne på den anden. Forbundet skulle gælde, »så længe konger af kong Frederiks slægt råder i Danmark, og derefter til evig tid«. Unionstraktaten af 1533 havde lighedspunkter med Koldingunionen af 1466, men var i princippet både mere forpligtende og havde længere gyldighed. Den kan ses som kulminationen på mere end et halvt århundrede, hvor det i høj grad var lykkedes stænderne – reelt adelen – at gøre sig til bærere af en ret uafhængig slesvig-holstensk stat. Men samtidig bandt den Slesvig og Holsten så stærkt til Danmark fremover, at det med tiden skulle reducere denne selvstændighed betydeligt.³³

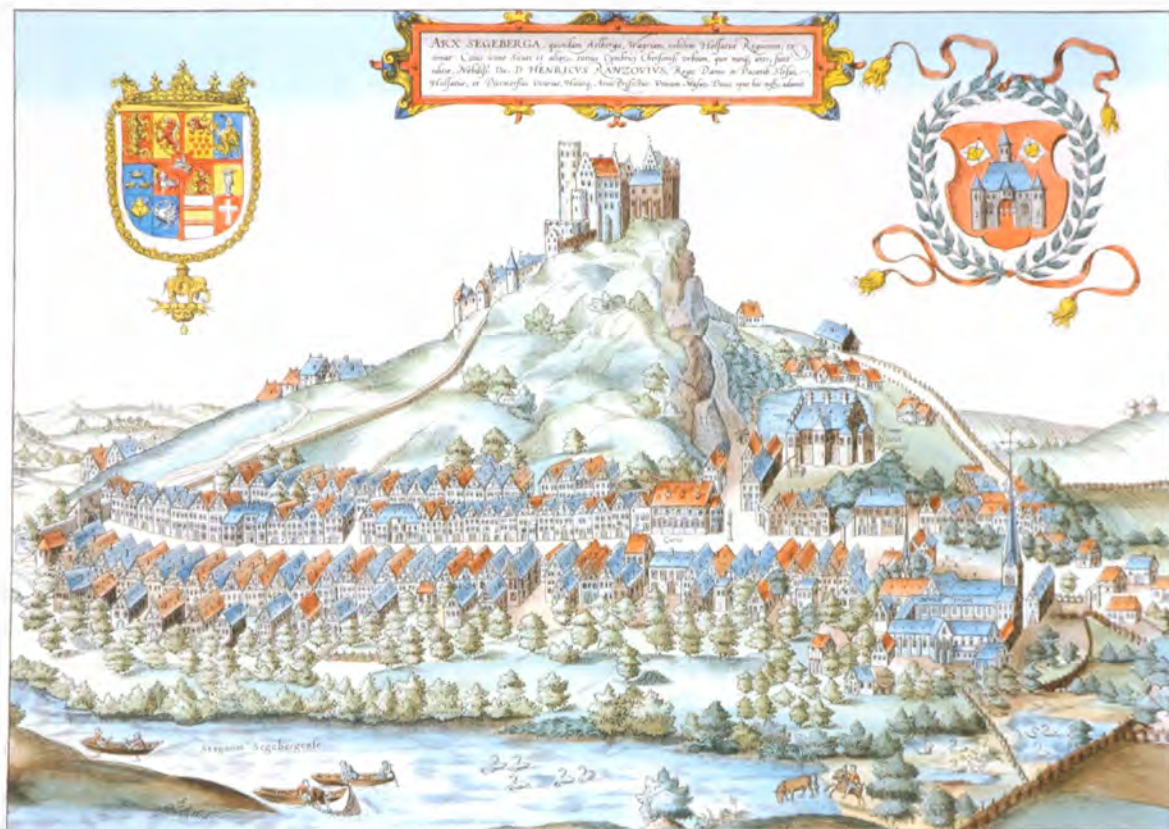
Rigsrådsstyret i Danmark blev ingen succes. Snart rasede borgerkrigen, og det blev klart, at rigsråder og biskoper ikke magtede at opretholde kontrollen med landet alene. Jysk-fynske rigsråder kaldte nu hertug Christian til hjælp, og han kunne træde den vej, der endte med at gøre ham til herre i Danmark. I 1534 blev han hyldet som konge,

Christian III, af den jysk-fynske adel i Horsens, og i 1536 rykkede han ind i København som sejrherre. I Kongeriget udnyttede Christian den ekstraordinære situation til at gennemføre reformationen hurtigt og dramatisk. I Hertugdømmerne, hvor kongen ikke var kommet til magten ved våbenmagt, var udviklingen roligere. Den adelige slesvigbisp bevarede sine rettigheder til sin død i 1541, og først derefter kunne Christian III i 1542 udstede en ny luthersk kirkeordning for Hertugdømmerne.³⁴

Delingen 1544

Christian forvaltede Hertugdømmerne på alle brøders vegne de første 11 år efter faderens død. I den periode fik han reformationen på plads og brugte ellers megen opmærksomhed på udenrigspolitikken, hvor kejseren og Christian II's arvinger var en konstant trussel. Set fra Hertugdømmernes og brødrenes side var det i denne strid kun en fordel at lade kongen trække læsset.³⁵

I 1544 blev den værste ydre trussel afværget ved en fred med kejseren. Samme år skred Christian og hans brødre til at dele fædrearven. Af de yngre brødre var Hans nu 23 og Adolf 18 og utålmodige efter at få arven udlagt. Kun lille Frederik var stadig umyndig. Christian, Hans og Adolf blev nu enige om at dele Hertugdømmerne efter stort set samme model, som deres far og farbror havde brugt i 1490. Amterne, de såkaldte landskaber Ejdersted, Nordstrand og Femern med frie bønder, og de nu konfiskerede klostre blev delt i tre portioner, der så vidt muligt var lige gode. Så fik Adolf som den yngste lov til at vælge først. Han valgte den gottorpske del. Hertug Hans overlod retten til at vælge som nummer to til kon-

Segeberg slot var kongeligt gennem alle delinger og regnedes i 1500-tallet for kongernes hovedslot i Holsten. Borgen knejsede på en naturlig kalkklippe. I anden halvdel af 1500-tallet residerede her den kongelige statholder, Henrik Rantzau, der fik borgen udbygget til et prægtigt renæssanceslot. Det var også Henrik Rantzau, der sørgede for, at en række byer fra Hertugdømmerne blev optaget i et internationalt værk om byer af Braun og Hogenberg, som dette kobberstik stammer fra.

gen, der valgte den sønderborgske del. Hans fik så den haderslevske del. Adelen og dens godser og de få tilbageværende kirkelige institutioner skulle som 1490-1523 være under fællesregering af alle tre hertuger. Det samme gjaldt Gottorp-tolden, visse rettigheder over byerne og i det hele taget en del overordnede spørgsmål.³⁶

Den yngste bror, Frederik, fik ikke noget ved delingen. De tre voksne brødre var enige om, at han passende kunne få en »gejstlig« karriere. I Tyskland havde bisperne i flere hundrede år også været fyrster med egne territorier. Det gjaldt stadig trods reformationen. Og i Nordtyskland var visse fyr-

stebispedømmer kommet mere eller mindre sikkert under protestantisk kontrol. Kort inden delingen var Frederik valgt til koadjutor – efterfølger – i ærkebispedømmet Bremen. De tre ældre brødre aftalte nu videre, at Frederik i første omgang kunne få Slesvig bispestols gods på livstid. Bremen fik Frederik aldrig, men i stedet lykkedes det senere at skaffe ham bispedømmet Hildesheim – som godt nok var katolsk, men det betød mindre, når man kunne få lillebror forsørget – og hans protestantiske tro betød mindre for kejseren, når han kunne fastholde et godt forhold til Christian III.³⁷

I 1559 kunne de tre regerende hertuger i

fællesskab udvide deres besiddelser ved at undertvinge Ditmarsken. 1404 og 1500 havde holstenske herskere forsøgt det uden held, men tredje gang var lykkens gang. Ideen var hertug Adolf af Gottorps, og egentlig ville han have gennemført det alene, men den gamle Johan Rantzau tvang ham til at gøre det til et slesvig-holstensk fællesprojekt for adel og alle tre regerende hertuger – Adolf af Gottorp, Hans den Ældre og Frederik II, der havde afløst sin far. Da sejren var hjemme, blev Ditmarsken derfor delt i tre dele.³⁸

Flere delinger af den kongelige del

Delingen i 1544 betød, at kongen nu kun herskede direkte over en del af Hertugdømmerne. Den kongelige del omfattede Sønderborg, Nordborg og Flensborg amter og Ryd kloster i Slesvig og Segeberg, Pløn og Steinburg amter og klostrene Reinfeld og Ahrensbök i Holsten.

Kongen var i princippet helt ligestillet med sine medhertuger i Slesvig og Holsten, men reelt deres førstemand, da han nu både var storebror og konge af Danmark. Kongens position i Hertugdømmerne truede imidlertid med at blive stærkt svækket, da Christian III døde i 1559. Han efterlod sig tre sønner, den 25-årige Frederik, den 19-årige Magnus og den kun 14-årige Hans. I Danmark og Norge overtog Frederik II uden videre regeringen, men i Hertugdømmerne gjorde han det på sine egne og sine brøders vegne. Efter den arvepraksis, der nu var indarbejdet, skulle den kongelige del deles mellem de tre brødre. I givet fald ville der ikke blive alverden til hver, og kongen ville blive reduceret til en temmelig ubetydelig »minoritetsaktionær« i forhold til far-

brødrene Adolf og Hans (den Ældre). Kongen og hans rådgivere arbejdede derfor intenst på at få de yngre brødre »gejstligt« forsynet. Det lykkedes med Magnus. Der kom et tilbud fra fyrstebispedømmet Øsel i det nuværende Estland, hvis hersker følte sig voldsomt presset af Polen og Rusland, og som var villig til at overlade sit område til Magnus mod en passende betaling.³⁹

Der var også planer om at få Hans ind i en gejstlig karriere, men det lykkedes ikke. I 1564 var han voksen og rejste krav. Han blev støttet af sin mor, dronning Dorothea, der ganske som Christian I's dronning af samme navn syntes, at det var hendes opgave at tage sig af de yngre sønner. Der blev nu gennemført en deling. Men hvor de brødre, der ikke gik den gejstlige vej, havde delt lige i 1544, henviste kongen nu til, at Magnus som tak for kongens hjælp til at få embedet i Øsel havde afskrevet sine arverettigheder i Hertugdømmerne, ikke til begge brødre, men til kongen. Hans skulle derfor kun have én tredjedel af den kongelige del, kongen to tredjedele. Sådan blev det, skønt hverken Hans eller Dorothea var tilfredse med det. Hans fik Sønderborg og Nordborg amter i Slesvig og Pløn amt og Ahrensbök kloster i Holsten.⁴⁰ Den kongelige del bestod da i årene 1564–81 kun af Flensborg amt og Ryd kloster i Sønderjylland, Segeberg og Steinburg amter og Reinfeld kloster i Holsten og en andel i Ditmarsken. Den var større end Hans den Yngres part, men mindre end den gottorpske del og Hans den Ældres del.

I 1580 døde da Hans den Ældre i Haderslev. Der udbrød strid mellem kongen og hertug Adolf af Gottorp om arvens deling, men udgangen blev, at Hans den Ældres del i 1582 blev delt i to lige store dele. Kongen fik Haderslev-Tørning amt og Rendsborg

Både den kongelige del og rækken af kongelige slotte i Hertugdømmerne voksede fra 1580 og frem. Fra Hans den Ældre overtog kongerue 1581 bl.a. det gamle Rendsborg slot (tv), som her ses på en tegning af Anton Ludvig Meinung, der afteguede det 1826 efter et siden bortkommet kort fra 1670. Tegningen viser slottet som det så ud fra Hans den Ældres ombygning 1578, til det blev nedrevet 1718. I 1640 kunne Christian IV sætte sig i besiddelse af det meste af grevskabet Pinneberg, hvis centrum var Pinneberg slot (th), der i løbet af 1500-tallet blev udstyret med prægtige renaissancegarde af greverne af Schaumburg-Pinneberg. Slottet blev delvis ødelagt af svenskerne i 1657, og de sidste dele blev nedrevet i 1720. Her ses slottet på et udsnit af Daniel Freses kort over grevskabet Pinneberg fra 1588.

amt plus halvdelen af Hans den Ældres anpart i Ditmarsken. Kongen skulle derefter give Hans den Yngre en forholdsmæssig andel. Kongen ville bare ikke af med nogle af de amter, han havde fået efter farbroderen, så Hans den Yngre måtte nøjes med Ryd og Reinfeld klostre og noget strøgods. Den kongelige del bestod herefter af Haderslev og Flensborg amter i Sønderjylland og af Segeberg, Rendsborg og Steinburg amter i Holsten foruden det sydlige Ditmarsken.⁴¹ Den var stadig mindre end den gottorpske del, men dog lidt større end efter delingen 1544. Samtidig bestod den modsat den gottorpske del af få, men store amter.

Den kongelige del oplevede ikke nye delinger og fik derfor et ret fast – eller voksende – omfang. Det kunne man imidlertid ikke vide i 1564, og det var flere gange på nippet til at gå anderledes. Allerede i 1588 døde Frederik II. Han efterlod sig en ung enke og en større børneflokk, herunder tre sønner i alderen mellem to og ti år. I Kongeriget blev der indsat en adelig formynderregering, men i Hertugdømmerne fik kongens magtfulde stedfortræder gennem mange år, statholder Henrik Rantzau, gjort dronning Sophie til formynder. Samarbejdet mellem den unge dronning og den gamle statholder knagede dog snart. Dronningen

var nemlig lige som svigermor, dronning Dorothea, og Christian I's dronning – der også hed Dorothea – stærkt optaget af at sikre de yngre sønner. Hun ønskede derfor den kongelige del af Hertugdømmerne delt igen. Henrik Rantzau og hans råder modsatte sig det hårdnakket, og i 1593 greb de da til at erklære Christian IV myndig – han var 15 år. På den måde blev Christian IV officielt myndig og overtog styret tre år tidligere i Hertugdømmerne end i Kongeriget.⁴²

Christian IV overtog Henrik Rantzaus synspunkt. En deling måtte undgås, og de små brødre forsørges på anden måde. Ulrik var opkaldt efter sin morfar, hertugen af Mecklenburg, og med hans hjælp fik man skaffet Ulrik bispedømmet Schwerin. Hertil lagde man – som tidligere – Slesvig bispestols gods. Den yngste bror, Hans, var ved at blive gift ind i den russiske zarfamilie, men døde så i 1602.⁴³ Christian IV fastholdt sin modstand mod at dele den kongelige del af Hertugdømmerne, også da han selv fik sønner. Af hans første, fyrstelige ægteskab, var der tre sønner, og dermed to, der skulle forsørges uden for Kongeriget. Fra 1610'erne søgte Christian på alle måde at lokke, købe og true sig til, at hans sønner blev gjort til koadjutorer (udpegede efterfølgere) i en række tyske fyrstebispedømmer. Kongens ihærdighed var så stor, at det var med til at skaffe ham fjender i Tyskland og ikke mindst i huset Gottorp, hvis interesser kongen tilsidesatte. Kongens yngste søn, Ulrik, blev gjort til sin farbrors efterfølger i Schwerin, og døde i øvrigt ret ung. Frederik fik kongen presset ind i det vigtige ærkebispedømme Bremen i stedet for en gottorpsk kandidat.

Christian IV fik således undgået delinger af sin del af Hertugdømmerne. Han kunne

endda udvide den i 1640, da den sidste greve af Schaumburg-Pinneberg døde uden at efterlade klare arvinger. Hoveddelen af selve grevskabet Schaumburg gik til en greve af Lippe, men sammen med hertugen af Gottorp rejste Christian IV krav på Pinneberg, og han satte sig simpelt hen i besiddelse af området. Kongens og hertugens krav var juridisk noget uldne i kanten, og det var nok medvirkende til, at kongen valgte at få den sidste greves mor til som nærmeste arving at afstå sine rettigheder mod kontant betaling. Derefter blev Pinneberg delt. Kongen fik fire femtedele med bl.a. Altona og Pinneberg slot mod at dække betalingen til den sidste greves mor og slette noget af Gottorpernes gæld til ham, mens hertugen kun fik det nordlige Barmstedt amt, som han snart solgte til slægten Rantzau. De oprettede heraf rigsgrevskabet Rantzau, et i princippet selvstændigt minifyrstendømme.⁴⁴

Ikke desto mindre var det tæt ved, at der var kommet en ny deling efter Christian IV's død, skønt alt var lagt til rette for at undgå det. Kongens næstældste søn Frederik overtog ganske vist som planlagt ærkebispedømmet Bremen 1635, men han blev smidt ud af det af svenskerne i 1644-45.⁴⁵ Han blev derpå anbragt på Duborg slot i Flensborg som sin fars statholder i Hertugdømmerne, men det var kun en midlertidig løsning. Med sin storebror Christian, der var udpeget som tronfølger, aftalte Frederik 1643, at han skulle have andel i Hertugdømmerne, når faderen døde. Frederik fik løfte om at få Pinneberg, som var vundet tre år før, Segeberg amt og et par tilkøbte godser i Holsten samt Svavsted amt (det tidligere bispegods) i Slesvig »til sig og sine arvinger«. Hertug Frederik var dermed tiltænkt omkring halvdelen af de kongelige områder i Holsten og lidt i Slesvig og var nær blevet en ny Hans

den Yngre.⁴⁶ Sagen løste sig selv, da hans storebror, den »udvalgte prins« Christian, døde i 1647 og banede vejen for, at Frederik året efter som sin fars eneste overlevende ægtefødte søn kunne blive konge af Danmark og Norge og overtage den kongelige del af Hertugdømmerne.

Endelig lukket af for nye delinger blev der først, efter at Frederik III blev konge i 1648. I 1650 udstedte han et dekret om, at førstefødselsretten herefter skulle gælde i den kongelige del af Hertugdømmerne. Det fik kongen kejserens godkendelse af, hvad der blandt andet hænger sammen med, at en tilsvarende praksis havde bredt sig til stadig flere tyske stater.⁴⁷ Fra nu af var kongesøner ikke knyttet tættere til Hertugdømmerne end til Kongeriget. Yngre kongesøner til og med Frederik III havde båret titlen »hertug«, fordi de var født med arveret i Hertugdømmerne, men ikke i Kongeriget, der var et valgrige. Fra 1650 havde de ganske vist stadig arveret til Slesvig og Holsten, men kun efter tur, da førstefødselsretten gjaldt. I 1660–61 kom det samme til at gælde i Kongeriget, da arvekongedømmet indførtes. Frederik III' yngre søn, Jørgen, blev den første yngre kongesøn i det oldenborgske hus, der var »prins Jørgen« og ikke »hertug Jørgen«. Det kom til at gælde alle senere kongesøner, og de skulle alle få deres bopæl i Kongeriget, ikke i Hertugdømmerne.

Noget andet er så, at den kongelige linje slet ikke fik varige sidegrene efter 1600. Efter Hans den Yngre efterlod kun én yngre kongesøn af det oldenborgske dynasti sig sønner. Det var Christian VII's lillebror, arveprins Frederik. Og en egentlig sidegren nåede det knap at blive, idet arveprinsens søn i 1839 arvede tronen som Christian VIII. Dermed var sidegrenen blevet hovedgrenen.

Frederik III var født som yngre søn og derfor udset til en »gejstlig« karriere som fyrstebiskop. Hans far fik ham presset ind som koadjutor (udvalgt efterfølger) i flere fyrstebispedømmer. Ganske vist måtte hans rettigheder afgives ved freden i Lübeck 1629, men alligevel kunne Frederik i 1634 overtage erkebispedømmet Bremen og året efter også bispedømmet Verden. I 1645 måtte han imidlertid afgive sine bispedømmer til svenskerne. Fra 1646 tog han ophold på Duborg Slot, hvor han i 1647 blev sin fars statholder i Hertugdømmerne. Det er derfor med god ret, at dette fine billede af Abraham Wuchters fra omkring 1660 hænger på Museumsberg i Flensborg.

Kongernes styre af Hertugdømmerne efter 1544

Gennem alle delinger vedblev kongerne altså trods alt at råde over dele af Hertugdømmerne. De kom også ganske jævnlige til stede og var således langt oftere i Hertugdømmerne end i Norge. Under Christian III

Prins, hertug, junker - om hertugbørns titler

Det er ikke let at finde ud af titlerne på de slesvigske hertugers børn. Vi er vant til, at man i et monarki har én konge eller regerende dronning, mens de andre medlemmer af et kongehus er prinser og prinsesser. I England og Frankrig var (og er) der på samme måde til enhver tid kun én indehaver af en bestemt hertugtittel, mens andre medlemmer af slægten førte en lavere titel. I Slesvig derimod møder vi yngre kongesønner, der blev kaldt »hertuger«, og hertugsønner, der snart blev kaldt »hertuger«, snart »prinser«. Er man forvirret, er det kun et tegn på, at man har tænkt over tingene.

Forvirringen kommer af, at der har været skiftende praksis fra middelalderen til nyere tid. Længe fulgte man i Slesvig tysk praksis, hvor titler som »greve« og »hertug« gik i arv til samtlige mandlige medlemmer af et dynasti. Således var alle mandlige Schauenburgere fra 1111 grever af Holsten. Schauenburgerne søgte at overføre den praksis til den slesvigske hertugtittel, og med det oldenborgske hus som hertuger af Slesvig fra 1460 blev dette den faste praksis. Alle sønner ansås for at være fødte hertuger, og det gjaldt frem til 1660 for alle linjer af Christian I's efterkommere, selv om visse linjer efterhånden gik over til at lade besiddelserne gå udelt i arv. På samme måde var den officielle titel for hertugernes døtre »hertuginde«. De blev samtidig omtalt som »frøken«, som dog blot betegner en ugift kvinde af fornem stand.

Også danske kongesønner var efter 1460 kendt under titlen »hertug«, og kongedøtre blev benævnt »hertuginde« og »frøkener«. Det skyldes også, at der i middelalderen ikke fandtes en særlig titel for kongebørn i Danmark. I senmiddelalderen kaldes kongesønner i reglen for »junkere«, som er det mandlige modstykke til »frøken« og blot betegner en ung, ugift mand af fin familie, men ikke var en præcis og anerkendt titel med en klar plads i det internationale titelhierarki. Efterhånden kom ordet »junkere« i øvrigt til at betyde adelsmand i stedet for.

Titlen »prins« kommer fra Frankrig (og England). Fra begyndelsen var det en titel givet til én person og knyttet til et territorium, lige som »hertug«. Et godt eksempel på det er titlen »prins af Wales«, som der kun kan være én af – og som derfor efter dansk praksis egentlig burde hedde »fyrste af Wales«. »Prince« blev dog også på engelsk og fransk brugt på en anden og mere generel måde: som fællesbetegnelse for alle af fyrstelig rang, dvs. på samme måde, som man på tysk og dansk brugte ordet »fyrste«. I denne lidt vage betydning var alle kongesønner »prinser« – men betegnende nok fik engelske og franske kongesønner samtidig hertugtitter, fordi prinsebetegnelsen ikke blev regnet for en egentlig titel.

Titlen »prins« blev brugt om Christian II's søn, men kom først varigt i brug i Danmark med Christian IV's ældste søn, der også hed Christian. Efter at han var blevet valgt til tronfølger, blev han officielt betegnet som »den udvalgte prins«. Prins Christians yngre brødre var derimod stadig »hertug Frederik« og »hertug Ulrik«. Det blev imidlertid ændret under Frederik III. Med enevældens indførelse i 1660/61 blev Danmark et arverige, og kongens sønner og døtre havde fra da af titel som »prinser« og »prinsesser«. Nu var det kun kongen selv, der også var hertug af Slesvig og Holsten, men ikke de øvrige medlemmer af kongehuset.

Fra den kongelige linje synes brugen af prinsetitlen at have bredt sig til de andre grene af det oldenborgske dynasti. En glücksborgsk forordning om brødtildeling fra 1684 omtaler hertugens børn som »prinsen og prinsessen«. Officielt betegnede man dog endnu til midt i 1700-tallet alle medlemmer af hertughusene som »hertug« eller »hertuginde«, hvad man bl.a. kan se, da kongen i 1670'erne indgik aftaler med huset Pløn, og så sent som 1751, da kejseren inddrog to »hertuger« af linjen Beck under samhåndsforeningen med Holsten. Men da Frederik V i 1750'erne lavede nye aftaler om arveafkald med hertughusene Glücksborg, Augustenborg og Beck, blev der kun regnet med én hertug af hver linje, mens de øvrige mandlige medlemmer nu kaldtes »prins«. Man var gået fra tysk til fransk brug af hertugtittlen – altså kun én hertug af Glücksborg, Augustenborg osv. ad gangen – og prinsetitlen havde sat sig fast som en ny og lidt mindre fornem titel.

Henrik Rantzau (1526-1598) var den danske konges statholder i Hertugdømmerne i den lange periode fra 1556 til 1598 med hovedresidens på Segeberg slot, hvor han også var amtmand. Ud over en central rolle i Hertugdømmernes indre styre var Henrik Rantzau centralt placeret i udenrigspolitikken, især under Frederik II. Oven i det var han den rigeste privatmand i den danske konges riger og lande og havde et ry som humanist. Kobberstik fra Augsburger Sammelband, 1588 efter maleri af Daniel Frese.

var Sønderborg Slot kongens vigtigste base i Slesvig og i Hertugdømmerne som helhed. Efter kongens død tilfaldt Sønderborg Slot imidlertid først enkedronningen og derefter den yngre søn, Hans den Yngre. Tilbage til kongen blev kun det mere beskedne Duborg i Flensborg og de holstenske slotte, især Segeberg, tilbage. Da arven fra Hans den Ældre var overtaget, blev det pragtfulde Hansborg, også kaldet Haderslevhus, et hyp-

pigt opholdssted for kongerne. Her blev Christian IV gift i 1597, og det var frem til 1644 blandt hans yndlingslotte. I Holsten var det centralt beliggende Rendsborg et sted, hvor kongerne ofte kom forbi. Christian IV skabte sig endnu en residens i Hertugdømmerne: slottet Glücksburg i Glückstadt. I kongens senere år blev det hans vigtigste opholdssted uden for København og Nordsjælland. Her boede kongens samlever, Vibeke Kruse, også en stor del af året. Glückstadt var i den periode ved at blive en hovedstad nummer to.⁴⁸

Men ellers var hovedstaden for den kongelige del af Hertugdømmerne København – ganske som København også var hovedstad for Norge og Island. Frederik I havde i sin tid som hertug opbygget et særligt kancelli på Gottorp. Da han blev konge, beholdt han det ved siden af at overtage det bestående kancelli i København. Under Christian III blev Gottorpkancelliet overført til København, men stadig opretholdt som et særligt organ, kaldet Tyske Kancelli. Fra da af var den danske centraladministration delt i to kancellier – Danske Kancelli, der tog sig af Danmark, Norge, Island mv., og Tyske Kancelli, der tog sig af sager vedrørende Slesvig og Holsten. Administrativt var det vigtigste skel inden for hele monarkiet altså Kongeåen.⁴⁹

Christian III og hans efterfølgere følte dog også et behov for at have en permanent stedfortræder i Hertugdømmerne. Fra 1535 og næsten 300 år frem blev kongerne repræsenteret i Hertugdømmerne af en statholder. Mellem 1535 og 1722 blev otte af i alt 10-12 statholdere stillet af Breitenburg-linjen af slægten Rantzau og deres nære slægtninge af slægten Ahlefeldt til Gråsten. De fleste andre statholdere var slægtninge til kongehuset, heriblandt den længstsiddende,

landgreve Carl af Hessen, der var statholder 1769-1836.⁵⁰

Kongen, kancelliet og statholderen havde to sæt af hertugelige rettigheder at varetage. Det ene var de rettigheder, kongen havde inden for sin egen del af Hertugdømmerne. Varetagelsen af dem var det, der fyldte mest i hverdagen. Det omfattede alle mulige forhold fra veje og møller til udnævnelse af præster og provster. Kirkeligt set delte hertugerne Hertugdømmerne mellem sig. Kongen og hertugen af Gottorp havde hver sin superintendent (biskop) for hver deres del af Hertugdømmerne.⁵¹

Meget af forvaltningen af den kongelige del ligner en godsejers forvaltning af sine godser. I Christian III's tid havde det bestået i at opkræve faste og løse afgifter fra bønderne og møllerne i amterne. Der var en ladegård ved hvert amtsslot, men den betød ikke meget. En større forandring indtraf først, da Frederik II overtog Haderslev amt efter sin farbror og derefter gik i gang med en forrygende omgang byttehandler og godskøb efter et mønster, kongen tidligere havde brugt i bl.a. Nordsjælland og mellem Kolding og Vejle. På 6 år købte og byttede han sig til 15 herregårde og omkring 600 bondegårde i Haderslev amt, og han blev næsten enejer i den østlige del fra Kolding Fjord til Genner Bugt. Ét af kongens motiver var jagt. Han elskede at jage fra hesteryg og ville derfor gerne eje store samlede områder omkring sine yndlingslotte.

Kong Frederiks interesse for Haderslev amt gik videre end til jagten. Anden halvdel af 1500-tallet var præget af stigende priser, især på korn. Det udhulede nogle af de indtægter, der var fastsat i penge, men gjorde det til gengæld attraktivt at dyrke korn selv. Nogle af de opkøbte herregårde blev til avlsgårde under amtet, og tre hele landsbyer blev

nedlagt, to for at udvide Haderslev slots ladegård og Fovslet, og én, byen Vojens, for at skabe en helt ny avlsgård.

Interessen for at være storbonde gik dog stort set i graven med Frederik II. Christian IV var ganske vist også en energisk godsejer, men han fandt ud af, at det var en bedre forretning at lade bønderne betale noget mere i penge mod, at de slap for hoveri. Det begyndte med, at hoveriet for bønderne under Tørning avlsgård blev afløst i 1597 og det blev afsluttet i årene 1632-1633, hvor stort set alt hoveri i de kongelige amter blev afskaffet men bøndernes afgifter til gengæld væsentlig forhøjet.⁵² Denne afskaffelse af hoveriet i bl.a. Haderslev og Flensborg amter kom til at vare for al fremtid.

Den anden del af kongens rettigheder som hertug var knyttet til fællesregeringen over hele Slesvig og Holsten. Fra 1544 var Christian III, Hans den Ældre og Adolf af Gottorp i fællesskab *regerende* hertuger over Slesvig og Holsten. Ved Hans den Ældres død gik tallet ned til to – Hans den Yngre nægtede adelen at anerkende, og derved blev det. I hverdagen var én af de regerende hertugers opgaver at stå for en årlig landret, hvor sager vedrørende adelige og andre vigtige sager blev dømt. Her førte de tre eller to regerende hertuger forsædet på skift, ét år ad gangen. Kunne kongen ikke selv komme, blev han repræsenteret af statholderen. Dertil blev der med jævne mellemrum indkaldt en landdag, hvor adel og byer samtidig blev mødt med vekslende skattekrav fra fyrsternes side, og omvendt fremførte især adelen jævnligt klager over det ene eller det andet. Det blev der fundet en række konkrete løsninger på. Karakteristisk nok bestod det eneste store fælles lovgivningsprojekt, Haderslev-recessen fra 1614, i en imødekommeelse af forskellige adelige krav. Først og

Hamborg hørte fra ældre tid under Holsten, og skiftende danske konger søgte i større eller mindre samklang med medhertugerne at få Hamborg til at hylde hertugerne af Holsten som deres overherre. Her ses en forhandling mellem hamburgske repræsentanter på den ene side og Henrik Rantzau, Klaus Ahlefeldt og Benedikt Ahlefeldt som repræsentanter for Holsten i januar 1588. Under disse forhandlinger bøjede Hamborg sig, og en hyldning blev aftalt til at finde sted samme sommer. Den blev dog aflyst på grund af Frederik II's død. Udsnit af kobberstik af Franz Hogenberg.

fremmest anerkendte kongen og hertugen livegenskabet på de fleste adelige godser.⁵³ Ellers foretrak kongen lige som hertugen at lovgive for sine egne områder.

Udenrigspolitik og strid med Gottorp

En særlig vigtig del af fællesregeringen havde med udenrigspolitikken at gøre. Egentlig skulle de regerende hertuger føre den sammen, men her var det langt vanskeligere at etablere et ligeværdigt forhold end i

det indre styre. Ditmarskertoget er ét af de få eksempler på, at det faktisk lykkedes. Udenrigspolitisk vejede kongen nu en gang uendelig tungere end sine medhertuger, og han havde samtidig andre interesser. Når kongen førte udenrigspolitik, var det unægtelig vanskeligt at se, om det var kongen af Danmark og Norge eller den slesvig-holstenske hertug, der gjorde det.

Fra 1544 og helt frem til 1618 var der dog stort set fred ved sydgrænsen, så de udenrigspolitiske spørgsmål var ikke så aktuelle. Kongens vigtigste fokus lå på forholdet til Sverige. I den politik var Hertugdømmerne

længe et halehæng til Kongeriget. Unionsaftalen fra 1533 blev ved at gælde og blev fornyet i 1593. Under Den Nordiske Syvårskrig 1563–70 synes den ikke aktiveret. Hertugdømmerne stillede ikke tropper, men bevilgede dog en skat, hertug Adolf var i dansk tjeneste, og statholderen i Hertugdømmerne, Henrik Rantzau, var måske kongens vigtigste diplomat. Under Kalmarkrigen ydede Hertugdømmerne en sum penge i stedet for at stille tropper.⁵⁴

Efter Kalmarkrigen begyndte forholdene syd for Holsten imidlertid at rykke i centrum for Christian IV's udenrigspolitik. Den ene side af det var kongens aggressive politik for at få sine sønner placeret i tyske fyrstebispedømmer. Det generede gottorpske interesser, men hertugen kunne ikke andet end at se afmægtigt til. Den anden og alvorligere anledning var de tiltagende spændinger i Tyskland, der i 1618 udløste Trediveårskrigen. Som hertuger af Holsten var kongen og hertugen af Gottorp selv tyske fyrster og dermed principielt parter i opgøret om magt- og religionsforhold i Tyskland. Længe var kongens politik forsigtig, men 1625 gik han aktivt ind i tysk politik. Han gjorde det formelt som hertug af Holsten, da rigsrådet ikke ville acceptere kongens politik på Danmarks vegne. Hertugen af Gottorp var én af de få, kongen betroede, at han havde videre planer end at optræde som beskytter for det protestantiske Nordtyskland. Hertugen søgte at få kongen til at være forsigtig, men forgæves. Det endte med krig – og med nederlag i slaget ved Lutter am Barenberg i 1626. Derefter søgte de to hertuger og stænderne i fællesskab at stable et effektivt forsvar af Hertugdømmerne på benene. Det lykkedes ikke at holde den kejserlige hær under Wallenstein ude, men samarbejdet var et eksempel på, at fællesmodellen stadig kunne

virke. Til gengæld knagede det, efterhånden som krigen trak ud, og Hertugdømmerne led under besættelse af de kejserlige tropper. Hertugen begyndte at forhandle på egen hånd med den kejserlige side, og kongen besatte til gengæld hertugelige områder.⁵⁵

I årene 1630–43 mellem Kejserkrigen og Torstenssonkrigen var truslen fra syd mere eller mindre konstant. Christian IV genoptog efterhånden en aktiv, men noget mere forsigtig politik i Tyskland, men afgørende i denne sammenhæng er et fornyet samarbejde med hertugen af Gottorp om Hertugdømmernes forsvar. De to regerende hertuger opstillede fælles tropper fra 1631, og i 1637 blev den gamle unionsaftale mellem Kongeriget og Hertugdømmerne atter fornyet – og udvidet. Det betød i praksis, at der kom til at stå endnu flere tropper fra Kongeriget i Holsten.⁵⁶ Det var dog ikke nok til at standse de svenske styrker, der skyllede ind over Hertugdømmerne sydfra under Torstenssonkrigen 1643–45. Både kongelige og gottorpske landsdele kom til at lide under det, skønt hertugen prøvede at købe sine områder fri.⁵⁷

Da Trediveårskrigen sluttede i 1648, stod Sverige som Nordeuropas førende magt, der også havde fået solidt fodfæste i Nordtyskland. Den danske konge, Frederik III, anså krig for uundgåelig, og da Sverige i 1657 så ud til at være i vanskeligheder under en krig med Polen, erklærede Danmark krig. Det gik gruelig galt. Den svenske konge lod Polen være Polen og kastede sig over Danmark. Hertug Frederik af Gottorp tog et afgørende nyt skridt. I stedet for at erklære sig neutral gik han med svenskerne. Som belønning opnåede han dels det tidligere bispegods, Svavsted amt, dels og især at blive erklæret suveræn i sine dele af Slesvig. Suveræniteten gav efter almindelig opfattel-

Den svenske hær under Karl X Gustav besatte Hertugdømmerne fra juli 1657. Den 30. januar 1658 satte hæren over det tilfrosne Lillebælt fra Hejls til Iversnæs (i dag Wedellsborg), som det ses på denne fremstilling i et pragtværk om Karl Gustavs bedrifter, forfattet af den tyske jurist og historiker Samuel von Pufendorf. Kortet er tegnet af den svenske generalmajor Eric Dahlberg og viser overgangen i fire momenter: Marchen over isen, svenskernes kamp med danske tropper på isen, den oprindelige opstilling af de to hære og danskernes flugt. Den danske hovedstyrkes tilbagetrækning var dog sket en del før.

se hertugen en fri ret til at føre udenrigspolitik og holde militær. Forholdene blev dog kompliceret af, at unionen med Kongeriget og fællesregeringen forblev i kraft.⁵⁸

Det næste halve århundrede blev præget af en skæbnekamp mellem Gottorp og de danske konger. Grundlæggende var hertugernes mål at få Gottorp anerkendt som en lige så suveræn stat som Mecklenburg eller Braunschweig. De danske konger, især Christian V, ville imidlertid ikke acceptere, at medhertugen skulle regnes for en selvstændig fyrste, der måtte føre udenrigspolitik, holde egne tropper og endda åbne sine fæstninger for svenske tropper. Kongen betragtede nu Gottorperne som forræderiske undersåtter, der havde sluttet sig til fjenden. Jo mere Gottorp bandt sig til Sverige, jo værre var det set fra kongens side. Og jo mere kri-

gerisk den danske konge var, jo stærkere følte Gottorperne sig nødt til at binde sig til Sverige.

Samling af Slesvig

I 1683 skrev Christian V et politisk testamente. Heri fastslog han, at kongerne aldrig mere burde tillade delinger af Hertugdømmerne. Men ikke nok med det. Når gunstig lejlighed bød sig, skulle Slesvig og Holsten indlemmes under Kongeriget, og de dele af Hertugdømmerne, der i tidligere tider var kommet fra det kongelige hus, skulle så vidt muligt genforenes med det.⁵⁹

Faktisk var allerede kongens far begyndt på det. I 1664 havde Frederik III pudset en kommission på hertugdømmet Sønderborg,

og den havde i december 1667 erklæret, at hertugen havde forbrudt sine lande, fordi han ikke kunne overholde sine forpligtelser. Året efter lod kongen indbyggerne i det sonderborgske område sværge ham og hans efterkommere troskab (se side 192-193). 1669 fulgte hertugdømmet Nordborg efter. Det afleverede kongen dog ikke længe efter til hertugen af Pløn som led i et kompliceret spil om arveretten til grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst (se side 249-250). Sonderborg amt beholdt kongen derimod. Den kongelige del var blevet lidt større.

Sonderborg var dog en lille fisk. Langt vigtigere var naturligvis den gottorpske del. Med magt inddrog danske konger den 1676-79, 1683-89 og 1700, men hver gang måtte de levere den tilbage igen efter indgreb fra Sverige og stormagterne. Men efter Store Nordiske Krig i 1720 fik den danske

konge lov til at beholde den gottorpske del af Slesvig (se side 148-148). Derimod formåede gottorperen, bl.a. takket være kejserens intervention, at beholde sin del af Holsten.⁶⁰

Det betød, at den politiske og statsretlige situation pludselig var væsensforskellig for Slesvigs og Holstens vedkommende. I 1721 gennemførte kongen en højtidelig arvehyldning på Gottorp slot. Adel og provster blev kaldt sammen og måtte aflægge ed til kongen som »ene suveræne landsherre«. Eden gjaldt ikke kun kongen, men også »hans kgl. arvesuccessorer i regeringen efter kongelovens lydende«. Hermed havde kongen efter sin egen mening indført samme statsretlige status og samme arveret for Slesvigs vedkommende som for Danmarks og Norges. Ikke alle var dog enige i den opfattelse, som siden skulle blive stærkt bestridt, da det blev

De slesvigske stænders arvehyldning af Frederik IV i 1721 blev et vigtigt punkt i danske kongers og andre danske kredses argumentation for, at Slesvig burde følge Kongeriget. Derfor var begivenheden et oplagt emne for et historiemaleri midt i 1800-tallet. I årene 1854-56 udførte Lorenz Frølich dette billede, der var beregnet til ophængning i appellationsretten i Flensborg. Motivet var valgt i 1850'erne, hvor den danske regering ligesom i 1721 søgte at styrke båndene mellem Slesvig og Danmark. På billedet foregår arvehyldningen under en baldakin foran Gottorp slot, men i virkeligheden skete det inde i slotskirken. Maleriet hænger i dag i Kiel.

Herskerskiftet i Slesvig 1721 blev synligt markeret på flere måder. På det tidligere gottorpske slot i Løgumkloster sad der tavler med våbnerne for bygherren, hertug Johan Adolf, og hertuginde Augusta, født prinsesse af Danmark. De ses på billederne øverst, hvor vi har hertugindens våben til venstre, hertugens til højre. Tavlerne blev pillet ned og vendt, og den tidligere bagside blev udhugget med hhv. kongens navnetræk og våben, som ses på de nederste billeder. Derpå kunne pladerne bruges igen. I dag er det kopier, der sidder på slottet i Løgumkloster, mens de originale plader med våbner på begge sider findes på Tønder Museum.

aktuelt. Mere konkret skete der det, at fællesregeringen nu blev ophævet for Slesvigs vedkommende, og der blev indført en særlig slesvigske central myndighed, overretten på Gottorp.⁶¹

Sådan set var kongen ikke hertug i hele

Slesvig 1721, for hertugdømmerne Nordborg og Glücksborg bestod stadig. De genrede ikke kongen så meget, da deres hertuger var svage og ikke anfægtede kongens eneherrerdomme over de vigtige spørgsmål: skatter, soldater og udenrigspolitik. Alligevel

var det vigtigt for kongen gradvis at kunne indlemme også disse områder. 1723 fulgte en del af Nordborg, 1730 resten af Nordborg, 1749 en del af Glücksborg og endelig 1779 resten af Glücksborg (se side 218, 234 og 243). Men allerede inden den sidste stump Slesvig var blevet kongelig, var kongen også blevet eneherre i Holsten. Her kunne han i 1726 indlemme grevskabet Rantzau og i 1761 hertugdømmet Pløn. Helt afgørende var dog mageskiftetraktaterne af 1767 og 1773, der betød, at kongen mod at aflevere Oldenburg og Delmenhorst fik den gottorpske del af Holsten. Kongen fik dermed ikke blot de gottorpske områder, men han kunne også afvikle resterne af fællesregeringen. Kongen var nu herre i hele Holsten, som han allerede var det i Slesvig. Det udviskede atter skellet mellem de to hertugdømmer. Efter 1773 var det igen først og fremmest Hertugdømmerne som fælles størrelse, der indgik i den dansk-norsk-slesvig-holstenske helstat.

Kongen i Hertugdømmerne

Reelt førte inkorporationen i 1721 ikke til, at Slesvig gik op i Kongeriget. Slesvig var nu som før et hertugdømme og nu som før tættere knyttet til Holsten end til Kongeriget. Uden for Gottorp Slots mure mærkede folk ikke så megen anden forskel, end at det kun var kongen, der blev bedt for i kirken, og i hvis navn love, forordninger og skattekrav udgik. De administrative, retslige og sproglige forhold på lavere niveauer blev ikke ændret, og Slesvig og den kongelige del af Holsten refererede stadig på de fleste punkter til andre regeringskontorer i København end Danmark og Norge. Frederik IV konstaterede, at en mere gennemgribende indlemmelse af Slesvig i riget og harmo-

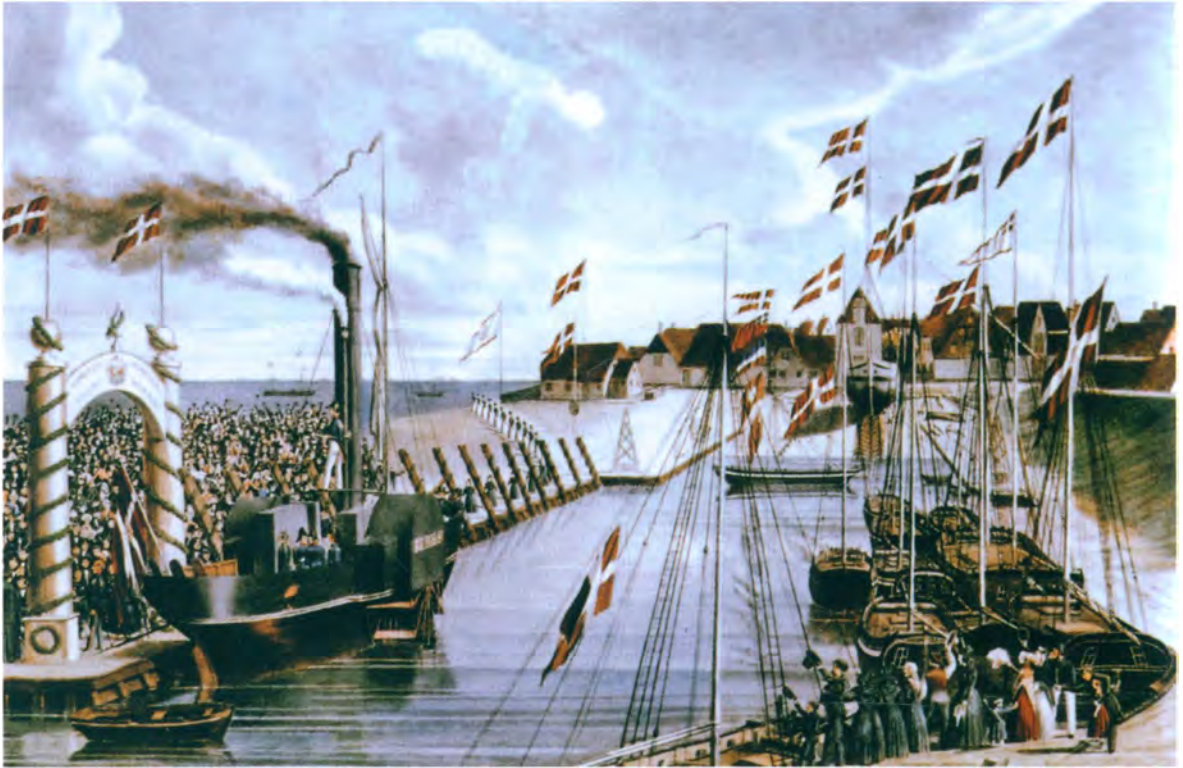

På de fleste praktiske punkter ændrede inkorporationen i 1721 ikke noget ved Slesvigs stilling, men på et enkelt symbolsk punkt skete der en markant ændring. Frederik IV forandrede sit segl. Før 1720 var det bygget op over samme model som Christian I's fra 1460: Våbner for kongeriger og andre kongetitler samt kongelige bilande som Island i hovedskjoldet, hertugvåbner i midterskjoldet og grevevåbner i hjerteskjoldet. Fra således at være anbragt sammen med Holstens nældeblad på midterskjoldet blev Slesvigs to løver nu rykket ud på hovedskjoldet og placeret sammen med våbnerne for Danmark, Norge, de Venders og de Goters. Der har de været lige siden.

nisering måtte komme »peu apres peu« – lidt efter lidt.⁶² Den blev stort set ikke til noget. Så vidt holdt kongerne stadig Christian I's gamle løfte om at regere i Hertugdømmerne, »ikke som konge af Danmark, men hertug af Slesvig og greve af Holsten«.

På ét vigtigt punkt var det dog ikke sådan – hverken før eller efter 1721. Som personer var de skiftende danske konger også netop konger i Hertugdømmerne. Hvad enten han henvendte sig til danske godsejere, islandske bønder eller holstenske byborgere var den danske konge »konge af Danmark og Norge, de Venders og Goters, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst«, og både høj og lav i Hertugdømmerne omtalte deres herre som »konge«.⁶³

Symbolsk var kongen til stede overalt. Hans portræt prydede pengene, og love og forordninger blev i den kongelige del – som jo voksede – forkyndt i hans navn. Hver

Christian VIII holdt i 1840'erne ferie på Før. Her ses den festlige modtagelse af ham i sommeren 1842. Kongen ankommer på hjuldamperen »Eider«. I land er der rejst ærespport og danmet spalier af damer i Før-dragt. Bag dem er en talrig menneskemængde mødt frem for at hylde kongen, og på skibene i havnen vajer Dannebrog. Endnu er stemningen tilsyneladende helt loyal, og i øvrigt minder det på mange måder om en nutidig kongemodtagelse i de sønderjyske havne. Litografi af Sievert Steenbock fra 1844.

søndag blev der bedt for kongen i kirkerne. Fødsler og dødsfald i kongefamilien affødte klokkeringning, og bondedagbøger vidner om, at også jævne folk havde styr på, hvem kongen var.

I hverdagen var kongen langt borte, men det vilkår delte slesvigere og holstenere med de fleste af kongens undersåtter. Faktisk så store dele af Hertugdømmernes befolkning mere til kongen end så mange andre af hans undersåtter. Ikke blot var kongerne langt oftere i Hertugdømmerne end i Norge, men nok i virkeligheden også mere end i Nørrejylland. Ganske vist så det efterhånden skidt ud med de gamle kongelige slotte. Under Torstenssonkrigen 1643-45 ødelagde sven-

skerne de to prægtigste slotte, kongen rådede over i Hertugdømmerne, Segeberg og Haderslevhus. Det efterlod kongerne med Duborg Slot i Flensborg og slottene i Rendsborg og Glückstadt i Holsten, der begge var vigtige, fordi de lå i to af de vigtigste fæstningsbyer i kongens riger og lande. Alle tre slotte lod Frederik IV imidlertid rive ned i årene 1708-1719, både Duborg og Rendsborg kort før afslutningen af Store Nordiske Krig.⁶⁴ Sønderborg Slot, som kongen havde overtaget 1668, var lige ved at ryge samme vej, men blev i stedet istandsat i 1720'erne. Efter krigen overtog kongen så de gottorpske slotte i Slesvig, men af dem var selve Gottorp det eneste, der var egnet

som kongebolig, selv for kortere ophold. Slottet blev holdt ved lige, men ikke moderniseret. Egentlige residenser af tidssvarende karakter havde de danske konger efterhånden kun i København og omegn.

Til trods for det kom kongerne stadig hyppigt til Slesvig og Holsten. Christian V opholdt sig ved flere lejligheder i Hertugdømmerne i lang tid ad gangen, især i forbindelse med konflikterne med Gottorp. Efter 1720 blev der i stedet tale om kortere, men hyppige besøg. Kongerne rejste gennem Hertugdømmerne med besøg i en række byer. Kongerne kom for både at se og blive set. De inspicerede tropper, offentlige bygninger og anlæg og så på embedsmændenes bøger og regnskaber. Og de lod sig se og hylde ved offentlige indtog i byerne, hvor de mødtes med ærspotte, oprin og hyldestdigte. Der blev holdt offentligt taffel, hvor borgerne kunne defilere forbi og se kongen spise. Det hele indgik i et bevidst program for at fremme undersåtternes kongetroskab. Da slottene var væk, boede kongerne de fleste steder hos de ledende embedsmænd, mens følget indkvarteredes rundt om i borgerhjemmene. Kun Gottorp Slot rummede stadig lokaler, der kunne bruges til længere ophold og større selskabelighed. Hertil kom efter 1761 de plønske slotte.

Kongebesøgene fortsatte i 1800-tallet, hvor det repræsentative dog blev nedtonet og karakteren af inspektionsrejser understreget. Dertil kom et element af ferierejse. Christian VIII holdt ferie på Før, og Frederik VII gjorde det på Glücksborg Slot.⁶⁵

Helstaten i krise

Efter indlemmelsen af hertugdømmet Glücksborg i 1779 var den danske konge

herre i hele Slesvig og Holsten, og freden syntes sikret. Økonomisk blomstrede Hertugdømmerne som den rigeste del af monarkiet. Med et mere moderne landbrug end Kongeriget nød Hertugdømmernes godsejere og bønder godt af de gode tider for landbruget sidst i 1700-tallet, og Hertugdømmernes byer fik deres store andel i den stadig mere blomstrende handel på Middelhavet, Vestindien og Asien.

Den franske revolution vakte opmærksomhed i Hertugdømmerne, men forholdene der forblev stort set fredelige, og befolkningen loyal. Men så i 1806 ophævede Napoleon Det Tysk-romerske Rige. Den danske konge skyndte sig at »inkorporere« Holsten, som han i 1721 havde inkorporeret Slesvig. Formuleringen blev dog efter især udenrigsministerens ønske tvetydig.⁶⁶ I 1807 blev Danmark revet med ind i krigen, og resultatet blev en rystelse for den oldenborgske stat. I 1814 måtte Frederik VI afstå Norge. Og inkorporationen af Holsten fik ringe betydning, for i 1815 afløstes det forsvundne Tysk-romerske Rige af Det Tyske Forbund. Det blev Holsten også medlem af, og ved forbundets oprettelse blev alle medlemsstater forpligtet til at skabe politiske repræsentationer for befolkningerne.

Umiddelbart gjorde Frederik VI ikke noget ved det – lige så lidt som de fleste tyske fyrster i øvrigt. Men efter 1830, hvor der var revolutioner og opstande flere steder i Europa, kom der skred i tingene mange steder i Tyskland – og pres på den danske regering. I 1834 skred den danske konge da til at oprette rådgivende stænderforsamlinger, ikke blot i Holsten, men også i Slesvig og Kongeriget. Holsten og Slesvig fik hver sin stænderforsamling. Ud over hensynet til, at Holsten var medlem af Det Tyske Forbund, Slesvig ikke, ønskede regeringen også

Ni Christian den Ottende, af Guds Raade Konge til Danmark, de Benders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg, &c. &c.

Ojære vittærligt:

Ved mangfoldige Klenodgjæringer er det kommet til Vor Kundskab, at der hos Range af Vore Underfaatter herse utlaare og urigtige Forestillinger om Successionsforholdene i Monarkiet, og at disse Forestillinger benytttes til at fremkalde Uro og Betyrning for det fælles Fæderlands Fremtid, hvis engang efter Forsynets Villie Vort Kongelige Højes Raadsstamme skulle udøse, hvorved tillige fremkaldes og næres en bitter Stemning mellem de forskellige Landdeles Beboere. Vi have derfor anset det for Vor landsfæderlige Pligt at lade ved en dertil efter Vor Allerhøieste Befaling sammentraabt Commission gjenme-gaae alle, disse Arveforhold vedkommende Acter og Documenter, som have kunnet tilveiebringes, og iøvrigt foretage en nøiagtig og grundig Underfølgelse af samtlige herhen hørende Forhold.

Efter at denne Underfølgelse er tilendebragt, og derpaa foredraget for Os i Vort Geheime-Raadsraad og af Os overveiet, have Vi fundet det tilfaldte Raadsfæstet, at ligesom Arvefølgen i det for den danske Krone ved Tractater erhvervede Hertugdømme Lauenborg er utvilsom, saaledes er samme Kongelovens Arvefølge for Hertugdømmet Slesvig ifølge Patentet af 22de August 1721 og derpaa følgende Arvebydning, ligesom endelig ogsaa ifølge de af England og Frankrig under 14de Juni og 23de Juli 1721 udstedte Garantier og de med Rusland afsluttede Tractater af 22de April 1767 og 1de Juni 1773 i fuld Kraft og Gyldighed.

Vor faste Forvisning om at dette er grundet i Ret og Sandhed, og Vor Overbevisning om, at Vi ei tør opsætte et modvirkende Stabelige Følger af de urigtige og falske Anskuelse, som i saa Henseende stadigen udbrædes inden selve Monarkiets Grændser, have bevirket Os til ved dette Vort aadne Brev for samtlige Vore troe Underfaatter at kundgjøre denne Vor Forvisning om samtlige Vore Kongelige Arvefølgesorers Arveret til Hertugdømmet Slesvig, som Vi og Vore Efterfølgere paa den danske Throne vilde anse som Pligt og Kald at opretholde.

Derimod er det af fornævnte Underfølgelse fremgaaet, at der med Hensyn til enkelte Dele af Hertugdømmet Holsteen ere Forhold tilfede, som hindre Os fra med samme Bestemthed at kunne udtale Os om samtlige Vore Kongelige Arvefølgesorers Arveret til dette Hertugdømme. I det Vi imidlertid allenaadigt forfikke alle Vore troe Underfaatter og navnlig Hertugdømmet Holstens Beboere, at Vore Beskræbelsers uafadeligen have været og skulle blive rettede paa at fjerne bevrerte Hindringer og tilveiebringe en fuldstændig Afskaffelse af den samlede danske Stats Integritet, saa at de under Vort Scepter samlede Landdele ei nogenstunde skulle adskilles, men bestandigen forblive tilsammen i deres nærværende Forhold og med de dem hver for sig tilkommende Rettigheder, saaledes vilde Vi navnlig herved forviske Vore troe Underfaatter i Hertugdømmet Slesvig om, at det ei ved dette aadne Brev er tilfugtet paa nogen Raade at træde dette Hertugdømmets Selvstændighed, saaledes som denne hidtil af Os er erkendt, for nær, eller at gjøre nogen Forandring i de øvrige Forhold, som for tiden forbinde samme med Hertugdømmet Holsteen, hvorimod Vi meget mere herved gjentage Vort Tilfagn om fremtidig som hidtil at vilde beskytte Vort troe Hertugdømme Slesvig i Besiddelsen af de samme, som en, vel med Vort Monarkie uadskillelig forbunden, men tillige selvstændig Landdeel, tilkommende Rettighed.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Givet i Vort Geheime-Raadsraad paa Vort Slot Sorgenfri den 8de Juli 1846.

Christian R.

Frederik G. P. Frederik Ferdinand. Stemann. A. W. Moltke. Ørsted. Reventlow-Criminil.

Det åbne brev, som Christian VIII udstedte 8. juli 1846, havde til formål at bekæmpe »uklare og urigtige Forestillinger om Successionsforholdene i Monarkiet«. Kongen fastslog, at Kongelovens arvefølge også gjaldt Slesvig, begrundet i inkorporationen 1721 og de senere internationale traktater, mens forholdene var uklare for dele af Holstens vedkommende. Kongen forsikrede samtidig, at han ønskede både at holde monarkiet samlet og at fastholde Slesvigs særlige stilling. Foruden kongen er brevet undertegnet af kronprins Frederik (VII), prins Ferdinand og fire medlemmer af statsrådet.

at undgå at stå over for alt for stærke forsamlinger.

Ikke desto mindre gav stænderforsamlingerne plads til en langt mere omfattende politisk diskussion i samfundet end før. Og fra 1830'erne bredte der sig i begge hertugdømmer en liberal bevægelse, der både ønskede en friere forfatning og en større adskillelse fra Kongeriget. Den slesvig-holstenske bevægelse var til dels en udløber af en bredere tysk nationalbevægelse, der ønskede at give de tyske stater en samlet overbygning med større magt end forbundet, men den var også en mere regional selvstyrebevægelse, tydelig inspireret af den langt

mere uafhængige status, Norge havde fået i unionen med Sverige efter 1814. Bevægelsen så de to hertugdømmer som en enhed. Den krævede fælles stænderforsamling for dem begge, Slesvig optaget i Det Tyske Forbund og båndene til Danmark reduceret til ikke ret meget mere end den fælles konge. Og ham begyndte man i øvrigt at kalde »hertug« for at understrege, at han netop ikke herskede i Slesvig og Holsten som konge, men som hertug. På dét punkt ville man tilbage til status fra 1460'erne.

Treårskrigen 1848-50 bragte ingen løsning. Stormagterne dikterede en fred, der fastslog, at det danske monarki bestod af tre

dele – Danmark, Slesvig og Holsten – hvor af ingen del måtte stå i et tættere forhold til én af de andre, end den gjorde til den tredje. Det tilfredsstillende hverken ejerdanskerne, der ville indlemme Slesvig i Danmark, eller slesvig-holstenerne, der ville slå Slesvig og Holsten sammen. Mindst utilfredse var nok i grunden de dansksindede slesvigere, der gerne både ville være slesvigere og i ret tæt forbindelse med Danmark. Sådan blev det mellem de to slesvigske krige. For første gang siden 1386 blev styret af de to hertugdømmer stort set helt adskilt. Slesvig blev nu regeret gennem et særligt ministerium og en stænderforsamling, der ikke omfattede Holsten.

Det skulle dog kun blive en kort tid. Den Anden Slesvigske Krig i 1864 og Den Preussisk-østrigske krig i 1866 betød, at en række af de slesvig-holstenske krav blev indfriet. De to hertugdømmer blev frigjort fra Danmark og slået sammen til én provins. Men en slesvig-holstensk stat kom der ikke ud af det. I 1867 indlemmedes begge hertugdømmer i Preussen.⁶⁷ Vel kaldte både de danske konger og de tilbageværende hertuginjer Oldenburg, Augustenburg og Glücksborg sig for hertuger af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken. Men det var nu blot tomme titler. Hertugdømmernes tid var omme.

Sammenfatning

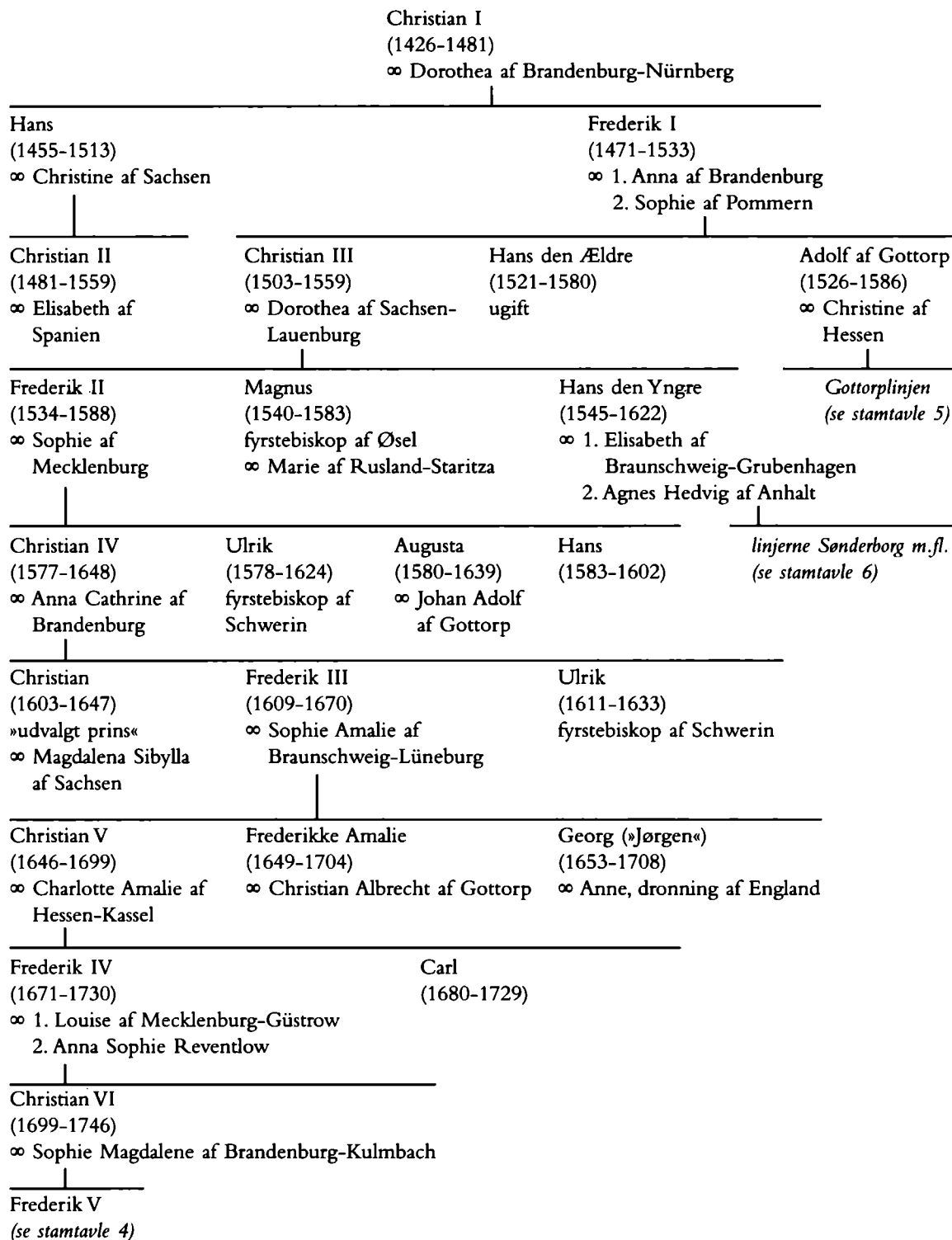
I 404 år fra 1460 til 1864 var alle danske konger samtidig hertuger af Slesvig. I al den tid var der en tæt forbindelse mellem Slesvig og kongerne og dermed også med Kongeriget, men i al den tid var Slesvig samtidig et hertugdømme for sig, der var endnu tættere forbundet med Holsten end med

Kongeriget. Den model var skabt i 1460, hvor slesvigske og holstenske stormænd valgte den danske konge som landsherre, men som hertug, ikke som konge. Grundprincippet i denne ordning bestod i alle 404 år.

Kongerne var imidlertid ikke herrer over hele Slesvig i hele perioden. 1490-1523 og 1544-1721 – i en vis forstand til 1779 – var Slesvig på forskellig vis delt mellem flere hertuginjer, hvoraf kongen repræsenterede den ene. I al den tid var der den dobbelthed i forholdet mellem kongerne og de andre hertughuse, at kongerne på den ene side havde deres væsentligste hjemsted i København, mens hertugerne boede i Slesvig, men at kongen på den anden side så absolut var storebror. Det betød, at de andre hertuger på mange måder satte det stærkeste aftryk på Hertugdømmerne i det daglige, men at det var kongen, der førte an i de store spørgsmål, især angående udenrigspolitik. Til midten af 1600-tallet fungere det så nogenlunde harmonisk. Men så skiltes vejene mellem kongen og hertugen af Gottorp. Da først hertugen gik sine egne veje, blev det kongernes mål at samle Slesvig helt under sig og dermed reelt at eliminere de andre hertuger, i hvert fald som fyrster med reel magt. Det lykkedes i alt væsentligt 1721 og definitivt i 1779.

Men dårligt nok var dette bragt endeligt i orden, før den moderne nationalisme viste sig som en ny og endnu voldsommere trussel mod helstaten end Gottorperne. Unionen af 1460 mellem Danmark, Slesvig og Holsten var skabt som en union mellem lande, repræsenteret især af deres stormænd. Den lod sig omdanne til en enevældigt styret konglomeratstat i 1660, men den overlevede ikke overgangen til folkestyre i 1848-49.

Stamtavle 3: Den kongelige linje af oldenborgerne 1460-1746

Stamtavle 4: Den kongelige linje af Oldenborgerne 1746–1864

Frederik V
(1723–1766)

∞ 1. Louise af Storbritannien
2. Juliane Marie af Braunschweig-Wolfenbüttel

Christian VII
(1749–1808)

∞ Caroline Mathilde af Storbritannien

Louise
(1750–1831)

∞ Carl af Hessen-Kassel

arveprins Frederik
(1753–1805)

∞ Sophie Frederikke af Mecklenburg-Schwerin

Frederik VI
(1768–1839)

∞ Marie af Hessen-Kassel

Louise Augusta
(1771–1843)

∞ Frederik Christian af Augustenborg

Christian VIII
(1786–1848)

∞ 1. Charlotte af Mecklenburg-Schwerin
2. Caroline Amalie af Augustenborg

Ferdinand
(1792–1863)

∞ Caroline af Danmark

Charlotte
(1789–1864)

∞ Vilhelm af Hessen-Kassel

Caroline
(1793–1881)

∞ Ferdinand af Danmark

Vilhelmine
(1808–1891)

∞ 1. Frederik VII
2. Carl af Glücksborg

Frederik VII
(1808–1863)

∞ 1. Vilhelmine af Danmark
2. Marianne af Mecklenburg-Strelitz
3. (morganatisk) Louise Rasmussen

I 1700-tallet søgte regeringen på mange måder at styrke båndene mellem konge og folk rundt om i kongens riger og lande. Billedserier med den oldenborgske kongerække kom til at hænge i mange offentlige bygninger. Sådanne kongerækker findes endnu på to slesvigske rådhus, nemlig i Flensborg (!) og i Aabenraa, hvor noget af billedserien ses her. Den er udført af en ukendt maler omkring midten af 1700-tallet, men derefter suppleret op med senere konger.

Kort 6: Hans den Ældres del 1544-1580

Junker Christian og hertug Hans den Ældre

af *Lennart S. Madsen*

Allerede året efter at Frederik I i 1523 var blevet hertug over hele Slesvig, måtte han igen udskille en del af hertugdømmet, nemlig Haderslev og Tørning amter, ikke som et selvstændigt hertugdømme, men som underhold for sin ældste søn, junker Christian. Fra 1533 til 1544 var Slesvig atter samlet under Christian III's hånd, men i 1544 blev den deling af Slesvig og Holsten gennemført, der kom til at præge Hertugdømmerne igennem de følgende par århundreder. I en kortere periode i 1500-tallet blev Haderslev som følge af denne deling centrum for et hertugdømme, der måske ikke satte sig de store, afgørende spor i Hertugdømmernes historie, men dog på forskellig vis fik indflydelse på udviklingen i Slesvig og Holsten i den periode, hvor det eksisterede

Haderslev

Haderslev var i begyndelsen af 1500-tallet en af de større købstæder i Slesvig. I den østlige del af byen lå borgen Haderslevhus, der var det administrative centrum for Haderslev len, og i kraft af kollegiatkapitlet ved Vor Frue kirke og dominikanerklosteret udgjorde byen det religiøse center for det nordøstlige Slesvig. I begyndelsen af 1500-tallet var kollegiatkapitlet (egentlig en stiftskirke uden biskop) en stor institution med mindst ni præster. Bl.a. i kraft af dette kapitel og sin

placering som den eneste købstad i den nordligste del af Slesvig havde byen også en vis politisk betydning. Således var Haderslev som den eneste nordslesvigske købstad medbesegler af både Ribebrevet af 1460 og Segeberg-konkordatet af 1470.¹

Det kom ligeledes til at spille en rolle for byens betydning i 1500-tallet, at kong Hans i 1494 købte Tørning af Henrik og Hans Ahlefeldt. Under Tørning hørte Gram, Frøs, Kalvslund og Hviding herred samt et betydeligt antal gårde syd og vest for Haderslev. Tørning og Haderslevhus ligger placeret mindre end 15 km fra hinanden, og det var derfor nærliggende at lade administrationen af de to len, der strakte sig over hele den nordligste del af hertugdømmet Slesvig, fra Årø i Lillebælt til Rømø i Vadehavet, smelte sammen i Haderslev.

Junker Christian

I 1525 blev de to len, eller amter som det nu hed, lagt sammen for at skaffe Frederik I's ældste søn Christian et rimeligt underhold i forbindelse med giftermålet mellem Christian og Dorothea af Sachsen-Lauenburg dette år.

Christian blev født i 1503 som søn af hertug Frederik på Gottorp og dennes første hustru, Anna af Brandenburg. Han havde som ung fået Johan Rantzau som hofmester,

Christian III som hertug med det slesvigske og det holstenske våben. Hertugen er afbilledet af Jacob Binck i 1535. Tegningen er oprindeligt indgraveret på en sølvplade og derefter aftrykt på papir.

og sammen foretog de to i 1521 en stor udlandsrejse, hvorunder de bl.a. deltog i rigsdagen i Worms. Her oplevede Christian Luthers optræden, hvilket åbenbart gjorde et uudsletteligt indtryk på den 18-årige junker og overbeviste ham om det rigtige i Luthers kristendomsforståelse.² Hans lutherske sympatier blev hurtigt kendt, og da faderen i 1523 blev konge af Danmark, kom de til at skabe betydelige vanskeligheder for Christian. Både det danske rigsråd og det slesvig-holstenske ridderskab nægtede at anerkende ham som kongens statholder over Hertugdømmerne, hovedsageligt af frygt for den risiko han derigennem kunne udgøre for den katolske kirke. På den anden side

kunne han som kongens ældste søn ikke forbigås, og da der i 1524 blev indgået formel ægteskabskontrakt mellem Christian og Dorothea af Sachsen-Lauenburg, måtte der skaffes det unge par et passende underhold. Dette blev Haderslev og Tørning amter, hvoraf Christian straks overtog Haderslev amt, mens Tørning amt blev overdraget året efter.

Haderslev-Tørning blev næppe oprettet som et egentligt hertugdømme i 1525. Der er ikke bevaret noget forleningsdokument, og i 1533, efter faderens død, lod Christian sig da også hurtigt hylde som hertug. Der er nærmere tale om, at Christian fik området tillagt på samme måde som enkedronninger ofte fik tillagt et livgeding, altså en slags forlening med ret til at nyde indtægterne.³ I samtidige breve kaldes Christian hertug, men det samme kaldes hans mindreårige brødre, så titlen synes ikke at have været foranlediget af tildelingen af Haderslev-Tørning som underhold. Christian er af sin samtid blevet opfattet som hertug, da kongesønernes fælles arveret til Hertugdømmerne var blevet knæsat i 1482. En kongesøn var derfor automatisk hertug.

Den formelle overdragelse af området til Christian er muligvis foregået i slutningen af maj 1525, hvor Frederik I opholdt sig i Haderslev, og ganske kort tid herefter tog Christian ophold på Haderslevhus. Han må straks have overtaget den verdslige ledelse, men det var hans overtagelse af den gejstlige styring af området, der fik den største betydning, og som uden tvivl også lagde beslag på størstedelen af hans tid i Haderslev.⁴ Den katolske domprovst Johan Wulff blev straks afskediget, og 20. august 1525 udstedte Christian et kaldsbrev til præsten Hans Sørensen i Vonsbæk. Dette er det første vidnesbyrd om, at Christian reelt havde overta-

Vor Frue Kirke i Haderslev set fra nordvest i aftensolen. Kirken dominerer den middelalderlige bydel. Dens meget høje midtskib skyldes en ombygning under Erik af Pommern, der i sit forsøg på at generobre hertugdømmet Slesvig planlagde at gøre kirken til domkirke i et selvstændigt stift. Vor Frue Kirke blev dog først domkirke i 1922, to år efter Genforeningen. Da junker Christian indførte reformationen i Haderslev, var kirken forsynet med et vesttårn. Det brændte i 1627 og blev aldrig genopført. Den nuværende vestgavl med forhal er opført 1651.

get styret af kirken i sit område. Rygtet om Christians reformationsiver var dog hurtigt nået ud til bønderne i Haderslev og Tørrning amt, og allerede i juli måned nægtede bønderne i flere sogne at aflevere deres bispetende. Biskopperne i Slesvig og Ribe protesterede naturligvis straks, og 2. august 1525 måtte Frederik I skrive til sin søn og bede ham bringe disse forhold til ophør. Det hjalp dog kun lidet, og i de følgende år fortsatte Christian ufortrødent med at indføre den nye kirkeordning.

Med hjælp fra to af Martin Luthers medarbejdere, Eberhard Weidensee og Johann Wentz, lykkedes det Christian at gøre Haderslev til et centrum for reformationens indførelse ikke blot i Haderslev-Tørrning, men i hele hertugdømmet Slesvig. I slutningen af maj 1526 blev Christian af sin far for en periode beskikket som statholder og regent i Hertugdømmerne, mens kongen opholdt sig i Kongeriget, og denne mulighed benyttede han til at sikre protestantiske præster mulighed for at prædike i flere købstæ-

der i Slesvig.⁵ Den katolske præsteskole i Haderslev blev under ledelse af Johann Wenth omdannet til en evangelisk-luthersk læreanstalt, der i de følgende år blev søgt af mange præster, og i foråret 1528 nåede Christians indsats for gennemførelsen af reformationen sin foreløbige kulmination med udstedelsen af de såkaldte »Haderslev-artikler«. De 22 artikler, der udgør én af de ældste protestantiske kirkeordninger i verden, fik kun gyldighed for Haderslev-Tørning amt, men kom til at danne en del af grundlaget både for den danske kirkeordning af 1537 og den slesvig-holstenske af 1542.

Har Christians arbejde med gennemførelsen af reformationen i hans lille landområde efterladt sig talrige spor, så vides der meget lidt om hans verdslige administration af området. Det er meget sandsynligt, at størstedelen af administrationen af de to nu sammenlagte amter blev varetaget af hertugens amtmand, uden at Christian har spillet nogen særlig aktiv rolle heri. I stedet synes han at have koncentreret sig mere om at varetage forskellige opgaver i Hertugdømmerne for sin far samt fungere som udsending for denne; bl.a. blev han i 1529 sendt til Norge med en delegation af danske råder for at skabe orden i landet.

Han stod dog i disse år i skarp modsætning til det danske rigsråd, og forskellige udtalelser tyder på, at han slet ikke ønskede at blive valgt til konge af Danmark ved Frederik I's død, på trods af faderens ønske herom.⁶ Det var Frederik I og hans rådgivere magtpåliggende at sikre den fortsatte forening af Danmark og Hertugdømmerne under Frederiks slægt, mens Christian øjensynligt var til sinds at nøjes med hertugtitlen og overgive kongetitlen til sin yngre bror, Hans.

Alt dette ændrede sig dog hurtigt med de begivenheder, der fandt sted efter kong Fre-

derik I's død i 1533. Christian overtog kontrollen med Hertugdømmerne og modtog 8. juni arvehyldningen på sine egne og sine endnu umyndige brøders vegne. Det danske rigsråd havde i 1523 forpligtiget sig til at vælge én af Frederiks sønner som konge, men på herredagen i København 1533 kunne rigsrådets medlemmer ikke blive enige, om man skulle vælge Christian eller lillebroderen Hans, så valget blev udskudt et år. Herefter tog begivenhederne fart, og Grevens Fejde, som krigen 1534-36 kaldes, endte med, at hertug Christian valgtes som dansk konge under navnet Christian III, at biskopperne over hele Kongeriget blev fængslet, bispegodset konfiskeret og reformationen gennemført. Christian var nu både konge af Danmark og hertug over Slesvig og Holsten.

Senest ved hyldningen i 1533 er Haderslev-Tørning ophørt med at være et selvstændigt område under Christian, men der skulle ikke gå mere end 11 år, før Haderslevhus igen kom til at danne rammen om et fyrstehof.

Hertug Hans og delingen i 1544

Hans blev født 29. juni 1521 på Haderslevhus som søn af Frederik I og dennes anden hustru, Sophie. Han var således halvbror til Christian III. Som nævnt havde det danske rigsråd i 1523 forpligtiget sig til at vælge en af Frederik I's sønner som konge, og i takt med at dennes ældste søn reformerede kirken i Haderslev og Tørning amter, hældede det katolske flertal i rigsrådet mere og mere til at vælge Hans som konge efter Frederik I. På herredagen i 1528 opfordrede rigsrådet derfor kongen til at sende Hans fra Gottorp til Danmark, for at han kunne få en katolsk

Johan Rantzau (1492-1565). Han blev feltherre for tre danske konger, Frederik I, Christian III og Frederik II, og var en af sin tids mest indflydelsesrige statsmænd. Indtil delingen af Hertugdømmerne i 1544, som han var modstander af, var han Christian III's nærmeste medarbejder. Maleri på Breitenburg udført af ukendt kunstner i 1563.

og danskorieret opdragelse her.⁷ Frederik gik dog først ind på dette i 1531, hvor Hans blev fort til Nyborg og fik den katolske rigsråd Oluf Rosenkrantz som hovmester.

Frederik I sørgede dog for, at Hans' lærer, den pommerske magister Peter Svave, fulgte med ham til Nyborg. Svave havde studeret i Wittenberg og var overbevist lutheraner, så det er et åbent spørgsmål, om rigsrådsløftets strategi overhovedet ville være lykkedes. Med Frederiks død i 1533 trådte splittelsen mellem det lutheranske parti, der ønskede Christian til konge og det katolske, der ville vælge Hans, tydeligt frem. Valget blev som nævnt udsat, og under Grevens Fejde måtte Hans sammen med Oluf Rosenkrantz og Peter Svave flygte fra Nyborg forklædt som bonder. De ankom til Sønderborg, hvor amtmanden Detlef Brockdorff fik overdra-

get beskyttelsen af den unge prins. I en kort periode opholdt Hans sig således på Sønderborg Slot sammen med sin fætter, Christian II, der fra 1532 sad som fange på slottet.

Efter valget af Christian III til konge var Hans' rolle som potentielt kongsemne naturligvis udspillet, og hans opdragelse blev fortsat i en rent protestantisk ånd, endnu en tid under Peter Svaves ledelse.⁸ I 1537 fik han sit første hverv ved Christian III's hof, og i 1538 blev han sendt til sin svoger, Albrecht af Preussen, for at fortsætte sin uddannelse i Königsberg.⁹ Hertug Albrecht, der var gift med Hans' halvsøster Dorothea, var en af de betydeligste statsmænd i Nordeuropa på dette tidspunkt, og hoffet i Königsberg var et tidens mest moderne. Hans' senere interesse for arkitektur, skole- og fattigvæsen og store dele af hans administrationsopbygning er uden tvivl inspireret af hans fem år lange ophold ved det preussiske hof.

I 1543 mente Christian III, at tiden var kommet til at gennemføre den allerede ved arvehyldningen i 1533 planlagte deling af Hertugdømmerne mellem brodrerne, men det slesvig-holstenske ridderskab modsatte sig dette af flere grunde. Danmark og Hertugdømmerne blev truet af kejser Karl V, så man frygtede et angreb, og samtidigt mente ridderskabet, at Christian III's to yngre brodre Hans og Adolf endnu var for unge og for ukendte med området til at kunne regere, særligt under forhold hvor en krig truede.¹⁰ Delingen blev udsat, og i stedet blev Hans indsat som en slags ekstra statholder ved siden af Johan Rantzau, Christian III's statholder i Hertugdømmerne. Han tog ophold på Gottorp, og en lang række breve fra den gamle feltherre Johan Rantzau viser, at Hans fik en solid rådgivning i sit nye hverv.¹¹

I begyndelsen af 1544 sluttede kejseren

Ved åbningen af Hertug Hans Hospitalet i Haderslev i 1569 lod hertugen sit rabeu udfærdige i malet glas og indsætte i kirkebygningen, hvor det stadig befinder sig. Skont slidt anes endnu i rabeufæltet under de tre hjelme det slesvigske og det holstenske rabeu, Norges love, Stormarns svane og Ditmarskens ridder. Det sidste rabeu virker lidt klodset placeret i ruden, hvilket kan betyde, at det er indføjet i en ældre rude efter erobringen af Ditmarsken 1559.

fred med Christian III, og da krigsfaren således var drevet over, var der ikke længere noget, der hindrede gennemførelsen af delingen. Det var på forhånd aftalt, at man skulle søge at skaffe den yngste bror, Frederik, underhold på anden vis. Da det lykkedes at skaffe ham lovning på et bispedømme, i første omgang Bremen, frafaldt han alle krav på at få en andel af Hertugdømmerne.

En række udvalgte adelsmænd foretog den konkrete opdeling, således at der ikke blev skabt tre sammenhængende landområder, men at hver af de tre brødre fik forskellige distrikter i hvert af de to hertugdømmer. De samlede indtægter af Hertugdømmerne, der var sat til 80.000 mark årligt, blev på denne måde delt i tre nogenlunde lige store dele, på samme måde som den gæld, der påhvilede de forskellige områder. Undtaget for delingen var de adelige godsdistrikter, tolden i Gottorp og Rendsborg samt den fælles lovgivning. De tre dele blev benævnt efter deres hovedslotte, Gottorp, Sønderborg og Haderslev. Selve delingen foregik i Rendsborg 9. august 1544. Kongen bad Adolf som den yngste om at vælge først. Han valgte den gottorpske del, hvorefter kongen opfordrede Hans til at vælge, men han ville ikke gå foran sin ældre broder, og Christian III valgte den sønderborgske del. Tilbage til Hans var den haderslevske del. At Hans måske ikke var helt tilfreds, fremgår af et brev fra 1564, hvori han skriver, at han jo ved den broderlige deling havde måttet tage den del, som ingen andre ville have.¹²

Det slesvig-holstenske ridderskab var på mange måder imod denne deling, der synes gennemtvunget af Christian III. Ridderskabet frygtede at miste indflydelse ved en opsplitning af Hertugdømmerne i tre adskilte »fyrstedømmer« og kæmpede, under ledelse af Johan Rantzau, for, at hertugerne i

det mindste skulle udpege et fælles råd. På den måde ville man kunne bibeholde en udstrakt grad af fællesstyre. Men også dette modsatte kongen sig, og resultatet blev, at hver af de tre hertuger tog sine egne råder. Tredelingen af Hertugdømmerne var en realitet.¹³

Den 16. august 1544 foretog brødrene på Gottorp delingen af de smykker og lignende, de havde arvet efter deres far. Men Hans var allerede i fuld gang med at forberede overtagelsen af sit nye hertugdømme, der i Slesvig bestod af Haderslev by og amt, Tørning amt, Tønder by og amt, Løgum kloster, Sild, Før Østerland, Nordstrand samt Femern, og i Holsten af Rendsborg by og amt og Bordesholm kloster. Henholdsvis 10. og 13. august skrev Hans separate breve til sin søster og svoger i Königsberg for sikre sig et lovet lån på 30.000 mark, så han kunne indløse gælden i de tre bedste af sine amter. De var pantsat for 27.000 mark, der skulle indløses på førstkommende Kieler Omslag (stort pengemarked i Kiel, der afholdtes årligt i en uge fra 6. januar). Den samlede gæld i hans nye hertugdømme var opgjort til 50.000 mark. Den 19. august må han have forladt Gottorp, og 22. august skrev han sit første brev fra Haderslev.

De statsretslige forhold

Hertugen blev allerede af samtiden kaldt Hans den Ældre for at skelne ham fra hans nevø, Christian III's søn Hans (den Yngre). Senest fra januar 1569, kort tid efter Hans den Yngres bryllup, kaldte han sig det også selv, idet titlen »Wir Johan der elter, von Gotts gnaden etc« begynder at optræde i hertugens officielle skrivelser fra dette tidspunkt.

Den officielle forleningshøjtidelighed foregik på torvet i Odense 3. maj 1580. På et koloreret kobberstik fra 1589, udført af Franz Hogenberg til en bog om Frederik II, er begivenheden fremstillet i sammentrængt form. Nederst ankommer hertugerne med det slesvigske og det holstenske flag. Midt på torvet er rejst en balkon, der krones af rigsvåbenet. På tronen sidder kongen, og foran ham knæler fire adelsmænd (Henrik Rantzau, Johan von der Wisch, Benedikt Ahlefeldt og Johan Blome) som stedfortrædere for de fire fyrster, henholdsvis kongen selv, Hans den Ældre, Adolf og Hans den Yngre. Til højre på balkonen overrækker kongen stedfortræderne lensdokumenterne.

Selv om han fik tildelt sit hertugdømme i 1544 og fungerede som hertug til sin død, tog det mange år, inden han kunne aflægge lenseden og formelt blive hyldet som hertug. Det skyldes en grundlæggende strid om Slesvigs lensforhold til det danske rige.¹⁴ I 1548 gav den tysk-romerske kejser uden problemer hertugdømmet Holsten til de tre hertuger i en fællesforlening. Var der således ingen tvivl om Holstens forhold til Det Tysk-romerske Rige, herskede der stor forskel mellem kongen og hans to medhertuger i opfattelsen af det slesvigske lens karakter. I begyndelsen var man uenige om, hvorvidt lensforpligtigelsen udelukkende skulle

gælde over for kongen eller over for både kongen og Det Danske Rige. Hans den Ældre og Adolf ville ikke anerkende, at deres lensforpligtigelse også gjaldt Det Danske Rige, og da Christian III holdt fast på sit, endte drøftelserne i 1547 uden afgørelse.

Nu gik der lang tid, inden forhandlingerne blev genoptaget, men i mellemtiden blev man dog enige om at skiftes til at lede det fælles styre af Hertugdømmerne, dvs. behandlingen af de anliggender, de skulle beslutte i fællesskab. Hver hertug skulle lede »fællesregeringen« et år ad gangen, og de to øvrige skulle hver udpege fire råder til et fællesråd, der kunne bistå den regerende.

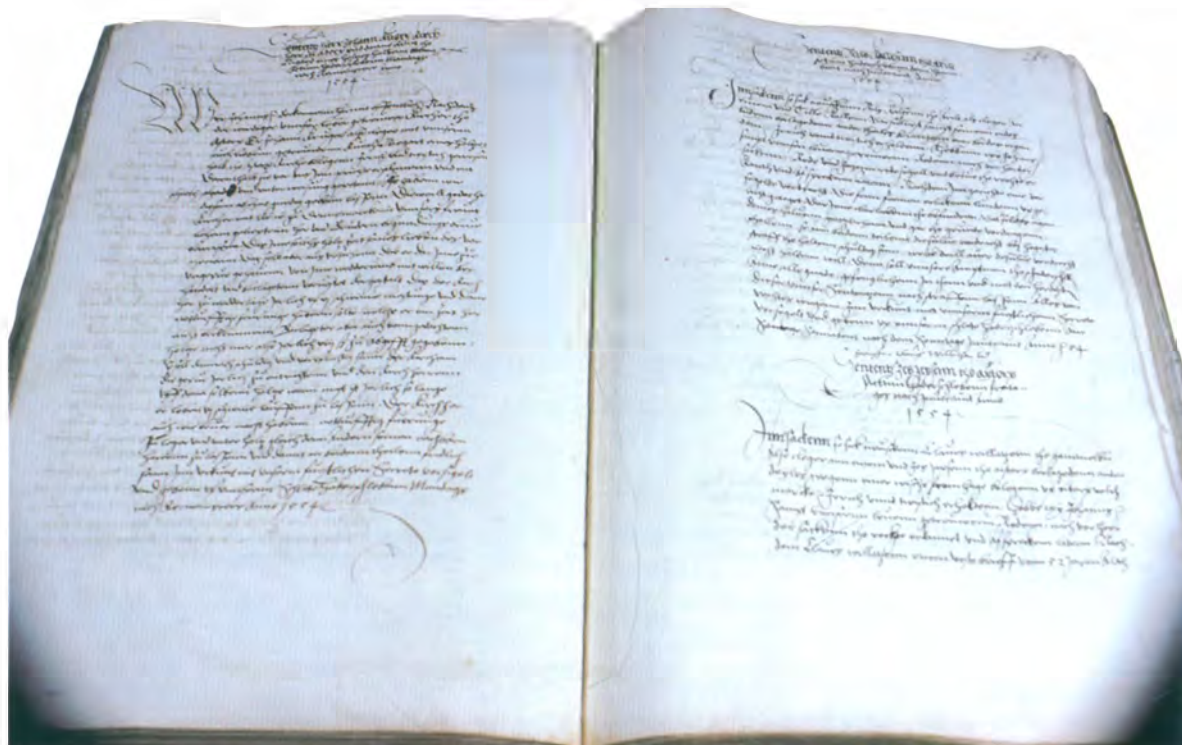
Hertug Adolf fik det første år, 1564–65, herefter overtog hertug Hans og derefter kongen.

Først i 1567 tog man atter fat på forhandlingerne om forleningen, denne gang mellem Frederik II, Hans den Ældre og Adolf. Ved den lejlighed var det hovedsageligt en strid om tjenestepligtens omfang, der skilte parterne. Hans og Adolf hævdede, på baggrund af de middelalderlige lensbreve, at Slesvig var et frit, arveligt len, hvorimod kongen påstod, at Slesvig ved mandstammens uddøen med hertug Adolf i 1459 var hjemfalden til kronen. Derfor skulle der nu foretages en helt ny forlening efter den almindelige tyske lensret, hvilket indebar tjenestepligt. Stridighederne blev ikke bilagt, og ved et møde i 1569 dukkede nye problemer op i form af en uenighed om arvereglerne. Kongen holdt på, at den almindelige lensret, hvor der kun var arveret indenfor mandslinjen, skulle gælde, hvorimod Hans og Adolf hævdede, at der i Slesvig skulle arves efter Jyske Lovs regler, dvs. både på mands- og kvindesiden. De to hertuger var bange for, at deres len ved mandslinjens uddøen skulle falde tilbage til kronen. Løsningen kunne være at give Slesvig som et fælleslen, så et len, hvis linjen uddøde, ville gå i arv til de øvrige linjer. Netop dette spørgsmål var meget aktuelt, da Hans den Ældre var barnløs, og det derfor var til at forudse, at hans len ville opløses ved hans død. Ved mødet i 1569 blev der opnået enighed om, at Slesvig skulle gives som en fællesforlening, men det var ikke tilstrækkeligt for hertug Adolf. Han ønskede at sikre sig Hans den Ældres del for sig selv, idet han påberåbte sig Jyske Lov, der sagde, at brødre arvede forud for afdøde brødres børn. Som eneste levende bror til hertug Hans skulle han så have det hele. Frederik II derimod,

påberåbte sig tysk lensret. Ifølge den trådte den afdøde brors sønner ind i deres fars sted. Efter den skulle arven efter hertug Hans så deles i én halvdel til Adolf og en anden halvdel til Christian III's sønner. Der kunne ikke opnås enighed om spørgsmålet, og sagen blev igen udsat. I de følgende år blev forholdet mellem Frederik II og Adolf i stigende grad anstrengt, og det så en tid lang ud til at komme til et åbent brud imellem dem. Kun hertug Hans den Ældres mægling forhindrede dette,¹⁵ og på et langvarigt møde i Odense i 1579 lykkedes det at nå til en overenskomst. Lenseden blev svoret til konge og rige, forleningen blev givet som en fællesforlening, og tjenestepligten blev fastsat til beskedne 40 ryttere og 80 fodfolk i seks måneder. Den skulle kun ydes i forbindelse med krige, der blev påbegyndt og afsluttet efter rådslagning med hertugerne. Hvad arvegangen angår, enedes man om at slette alle referencer til lenet som et mandslen, hvorimod spørgsmålet om arvefølgen blev udskudt. Året efter, 3. maj 1580, foregik selve den højtidelige forlening på torvet i Odense. Ved den lejlighed lod hertug Hans sig sejle over med færgen fra Årøsund til Assens med 297 heste og følge.¹⁶

Hertugens administration

Hertug Hans den Ældre opbyggede fra starten et administrativt system, der i høj grad var inspireret af hans ophold i Preussen. Der indrettedes et kancelli under daglig ledelse af sekretæren Hieronimus Boldig, der var blevet ansat af hertugen allerede i 1543. I 1547 kom sekretæren Georg Beyer til. Hertugen synes i de første årtier af sit styre selv at have ledet administrationen, så et egentlig kanslerembede blev først oprettet i

Et af de tre store foliebind med forordninger, oplået på året 1554. De findes i Rigsarkivet.

1564, da Paul Niedhart blev udnævnt til kansler. Han afløstes i 1569 af Hieronimus Oelgardt. Både Georg Beyer og Oelgardt overlevede hertugen. En egentlig kanceliordning blev først udstedt i 1570 på opfordring af Oelgardt, men den var sandsynligvis blot en stadfæstelse af forholdene, som de havde været igennem mange år.¹⁷

Der indrettedes en registrant, en såkaldt kopibog, med afskrift af alle udgående skrivelser. Den blev efterhånden delt i flere rækker, omfattende de lukkede breve stilet til enkeltpersoner, breve til udlandet, de åbne breve med forordninger og domme, samt nogle særlige bind omfattende den del af Ditmarsken, der efter erobringen heraf i 1559 tilfaldt hertug Hans. Disse bøger er alle ført på enten plattysk eller højtysk. De indgående breve blev samlet i aktpakker. Meget store dele af dette arkiv er bevaret, og det er

derfor muligt at komme meget tæt på hertug Hans den Ældres administration af sit hertugdømme.¹⁸

Som sin vigtigste råd udpegede hertugen Iven Reventlow til Rixdorf, en af Hertugdømmernes mest indflydelsesrige adelsmænd. Han havde, på samme måde som Johan Rantzau, kæmpet for, at hertugerne skulle udpege et fælles råd, men da det ikke lod sig gøre, forblev han i tjeneste hos hertug Hans, og han kom til at spille en betydelig rolle som dennes rådgiver. Han blev senere afløst af Breide Rantzau.

Igennem sin regeringstid udstedte hertug Hans den Ældre omtrent 105 forordninger.¹⁹ Disse love fik ikke gyldighed for hele hans hertugdømme på en gang, men var udstedt for et enkelt landskab, et amt eller en by. Enkelte af forordningerne er dog såkaldte fællesforordninger, som de tre hertuger ud-

stedte i fællesskab, gældende for enten Slesvig eller Holsten. Formelt forsøgte Hans altså ikke at gøre sit hertugdømme til en enhed. Dette skete snarere i kraft af en vis ensartethed i indholdet, der hovedsageligt kom til udtryk i forordninger om strafferet, kirkeordninger, sædelighed, åger, mønt og overdrevent luksusforbrug.²⁰ Igennem forordningerne blev der lovgivet om stort og småt. Omtrent en fjerdedel af dem drejer sig om inddigningsforhold og lignende i marsken, 19 forordninger omhandler kirkelige forhold, 18 indfører nye straffe for manddrab og mened eller regulerer andre retslige forhold, mens 14 forordninger beskæftiger sig med handel, told, åger og andre økonomiske forhold.

Der er dog også forordninger, der regulerer fastelavnsskikkene i Rendsborg, fastsætter regler for betalingen af kirkestolene i Vor Frue kirke i Haderslev og bestemmer, hvordan man skal skaffe sig af med løse hunde. En speciel indsats gjorde hertugen for at regulere borgernes luksusforbrug.²¹ Berømt er hans luksusforordning for Haderslev, udstedt i 1566, hvori gravøl forbydes, og det bl.a. bestemmes, hvor mange gæster, der må inviteres til barnedåb og bryllup. Specielt hvad bryllupsarrangementerne angår, gik hertugen helt ned i detaljen, idet der bl.a. er regler for, hvilket stof brudedragten og puderne på brudesengen må bestå af, og hvor mange retter, der må serveres – naturligvis

afhængig af brudeparrets sociale stand. Råd mænd og andre fornemme borgere, der kan give 200 mark i medgift, må invitere 50 familier og servere fem retter, mens arbejdsfolk må invitere 15 familier og servere fire retter. For at kontrollere at loven blev overholdt, skulle brudeparret aflevere en gæsteliste på rådhuset. Tilsvarende luksusforordninger, dog med vekslende indhold, blev udstedt for Tønder, Kær herred og Nordstrand.

En vigtig del af hertugens styre bestod i udøvelsen af den retsoverhøjhed, han havde over sine undersåtter. Hertugen afholdt med mellemrum retsdage i sine slesvigske amter. Selve retten var hovedsageligt en appelret, men der blev dog også indstævnet sager, der ikke var behandlet i en underret, ligesom der også behandlede sager imellem de officielle retsdage. I perioden 1544-1580 afholdt hertug Hans 18 sådanne dage i enten Haderslev, Tønder eller på Nordstrand. Specielt i begyndelsen af hans regeringstid fandt de forholdsvist ofte sted, mens der gik længere imellem hver retsdag i slutningen. Således blev der afholdt syv i 1550'erne men kun tre i 1570'erne. Specielt intensiv var 1556, med retsdage i Haderslev 20.-23. april, i Tønder 6.-14. juli og på Nordstrand 15.-21. juli. I denne periode blev der afsagt godt 100 domme.²² Retsdagene blev altid afholdt med deltagelse af hertugens råder, og specielt i begyndelsen synes han ofte at have været afhængig af, at Iven Reventlow deltog.²³

Hertug Hans den Ældres egenhændige underskrift under en af forordningerne. Forkortelsen betyder: Hans Herzog zu Schleswig Holstein.

Hertug Hans den Ældres hofordning, dateret 15. august 1556

Størstedelen af hofordningen drejer sig om, hvem der skal spise hvor, og hvad den enkelte må få. Det følgende er en forkortet udgave af de dele af hofordningen, der vedrører dette emne.

- Amtmanden skal spise i sine gemakker. Må spise og drikke hvad han har lyst til og skal opvartes.
- De adelige, hofprædikanten og krigssekretæren skal spise i deres værelser. De må få 4 retter, 2 glas vin samt varmt og godt mørkt øl (»wormbtenn und guth rohtbier«). Opvartes af de adeliges tjenere.
- Sekretærerne, borgskriveren og toldereren samt kancellitjenerne skal spise i kancelliet. 4 retter, 1 glas vin samt varmt og godt mørkt øl. Opvartes af sekretærerne lærlinge. *(Dette gælder øjensynligt kun, når hertugen er hjemme. Ellers har han kancelliet og sekretæren med sig på rejsen, og borgskriver og tolder bliver sendt til borgestuen, bord 2)*

Alle andre skal spise i borgestuen.

- 1. bord: Vore livvagter. 3 retter, 1 skonrogge (*sigtebrød*), så meget rugbrød de kan spise, mørkt øl. Opvartes af en stald-dreng. Det, der bliver tilovers, skal bringes tilbage i kælderen.
- 2. bord: Borgskriveren, toldereren (*når hertugen ikke er hjemme*), trompeteren, våbenmesteren, skrædderen, grovsmeden, sadelmageren og barberen. 3 retter, 1 skonrogge, så meget rugbrød de kan spise, mørkt øl. Opvartes af skrædderens og barberens lærlinge.
- 3. bord: Amtmandens tjenere. 3 retter, så meget rugbrød, de kan spise, mørkt øl. Opvartes af en stald-dreng. Det der bliver tilovers skal bringes tilbage i kælderen.
- 4. bord: De adeliges livvagter. 3 retter, rugbrød, mørkt øl. Opvartes af en af de adeliges stald-drenge.
- 5. bord: Bagerne, bryggerne, ladegårdsportneren, fuglefangeren, tolderens og amtsskriverens tjenere og kuskene. 2 retter, rugbrød, mørkt øl. Skal selv hente maden.
- 6. bord: Vore stald-drenge. 2 retter, rugbrød, mørkt øl. Skal selv hente maden.
- 7. bord: De adeliges stald-drenge. 2 retter, rugbrød, mørkt øl. Skal selv hente maden.
- 8. bord: Fyrbøderen, portneren, bødkerne, vægterne, vandbærerne, foderskæreren og fiskerne. 2 retter, rugbrød, mørkt øl. Skal selv hente maden.
- 9. bord: Teglblænderne og andre arbejdsfolk. 2 retter, rugbrød, mørkt øl. Skal selv hente maden.

Tårnmanden og de to kælder-drenge skal spise henholdsvis i tårnet og hver for sig i de to kældre. Skal have maden bragt fra køkkenet.

Del af diget fra Rudbøl til Højer med Højer i baggrunden. Diget er forhøjet nogle gange, men kernen udgøres stadig af Hans den Ældres dige anlagt 1554-1556. Foto 2005.

Hertug Hans synes ikke at have afholdt retsdage i Holsten, hvilket i øvrigt også gælder hertug Adolf på Gottorp, der kun afholdt retsdage i Husum, Aabenraa og på Gottorp.²⁴

Disse retsdage gav også hertugen mulighed for ved selvsyn at bese forholdene i de forskellige dele af sit hertugdømme, og ofte er der en sammenhæng mellem udstedelsen af forordninger for et område og hertugens besøg. Således udstedte hertugen tre forordninger gældende for Nordstrand, mens han opholdt sig der i juli 1556.

Sin egen husholdning regulerede han med en såkaldt hofordning. Hofordningen for Haderslevhus, den middelalderlige borg i Haderslev, hvor hertugen tog ophold i 1544, blev udstedt allerede 27. august dette år, syv dage efter hans ankomst til Haderslev. Hofordningen opstillede hovedsageligt regler for, hvem der skulle spise ved hvilket bord,

hvornår der skulle spises og hvor meget. I 1556 udstedtes en ny, hvor antallet af borde under hovedmåltidet var udvidet fra syv til ni, og i 1570 udstedtes en udvidet udgave, sandsynligvis for at tilpasse hofordningen til forholdene på det nye slot Hansborg. Heri optræder der også regler for, hvem der må komme i hertugens gemakker, ligesom det bliver indskærpet, at ingen må kaste med kød, brød, fisk, knogler eller lignende under måltiderne, og at man skal rydde op og vaske op efter sig.

Vigtige arbejdsområder

Hertug Hans den Ældre formåede at sætte sit præg på stort set alle områder af det offentlige og private liv i sit hertugdømme. Men visse sager optog hertugen mere end andre, og der er næppe megen tvivl om, at

det er i forbindelse med inddigningerne på vestkysten, at hertug Hans udøvede sin væsentligste gerning.²⁵

Som nævnt vedrører ca. 25% af forordningerne digeforhold. Den første, der blev udstedt i 1554, forordnede anlæggelsen af det endnu eksisterende dige fra Højer over Rudbøl til Grelsbøl (Grellsbüll). Diget stod færdigt i 1556. Herved blev store dele af Tøndermarsken inddiget, men det fik også den konsekvens, at Tønder mistede sin direkte adgang til havet, og at Højer kunne udvikle sig til Tønders havneby. Succesen gav hertug Hans blod på tanden, og i 1562 beordrede han anlæggelsen af diget fra Rudbøl til Vidding herred, hvorved den store Gudskog blev skabt, og i 1570 et dige fra Vidding herred til Kær herred ved Klægsbøl (Klixbüll). Herefter fulgte digeforordningerne i hurtig rækkefølge, specielt foranlediget af store digegennembrud på Nordstrand under en stormflod i efteråret 1570. Den sidste forordning vedrørende diger blev udstedt af hertugen halvanden måned før hans død. Allerede i 1556 og 1557 tog hertug Hans den Ældre desuden de første skridt til en kodificering af den gamle frisiske spadelandsret, der regulerede forholdene omkring digerne i marsken. Ud fra devisen: »Intet land uden dige og intet dige uden land«, fastsatte den, at enhver, der ejede jord i marsken, var forpligtiget til at holde det dertil hørende digestykke ved lige. Her gjaldt ingen undtagelse, hverken for adelige eller gejstlige. Hvis man ikke opfyldte sin digepligt, måtte man opgive ejendommen: »Den, der ikke vil dige, må vige«. Kodificeringen blev endelig ved udstedelsen af landretten for Nordstrand i 1572,²⁶ og den fik efterhånden gyldighed også i Eidersted, andre dele af Nordfrisland og i Ditmarsken.

Digearbejderne på vestkysten sikrede jor-

Hans den Ældres landret for Nordstrand fra 1572 var skrevet på plattysk. I 1670 lod præsten og historikeren Anton Heimreich fra Nordstrand trykke en højtyisk oversættelse heraf. Udgaven forblev indtil 1900 grundlaget for retshåndhævelsen i det nordfrisiske område.

den mod havet og gav desuden meget nyt land, hvorved hertugen fik mulighed for at forøge sine indtægter. Dette synspunkt ligger sandsynligvis også bag den særlige indsats, han gjorde for at sikre skovene mod forhugning. Adskillige forordninger drejer sig om forbud mod at hugge træ i skovene uden amtmandens tilladelse. I Haderslev Amt blev der ligefrem udnævnt to bønder i hver landsby, der skulle være ansvarlige for, at forbuddet blev overholdt i de til landsbyen hørende skove.

Et andet område, der optog hertug Hans den Ældre, var de kirkelige forhold. Nok havde hans bror gennemført reformationen,

men det havde været en urolig tid, og meget manglede ved Hans den Ældres overtagelse af styret endnu at blive ordnet, før nyordningen kunne siges at være gennemført rundt omkring i sognene. Det gjaldt ikke mindst de økonomiske forhold. Først i 1542 blev der vedtaget en kirkeordning for Hertugdømmerne, og meget af kirkegodset var på forskellig vis gledet ud af kirkens besiddelse i den lange periode siden reformationens første år, ligesom der rundt omkring ikke blev betalt de aftalte afgifter og tien-der.²⁷ Det betød, at mange præster ikke havde de fornødne indtægter, og at der ikke var midler til kirkernes vedligeholdelse. Hertug Hans' politik gik her ud på at skaffe kirken dens midler tilbage, således at præ-

sterne kunne sikres en ordentlig løn, men også for i kraft af nogle kirkers eventuelle overskud at skaffe midler til forskellige humanitære og sociale opgaver, hvis løsning lå hertugen på sinde. Igennem adskillige forordninger indskærpedes pligten til at betale tiende, ligesom han lod afgifterne for de jorder, der tilhørte kirken, sammenligne med omkringliggende jorder for at sikre, at der betaltes tilstrækkeligt i afgift. Andre forordninger bestemte, at de afgifter, der tidligere var givet til altre, gejstlige embeder og lignende, skulle gives tilbage til kirken, så der var midler til kirkernes vedligeholdelse og præsternes løn.²⁸ I 1564 havde provsten over Haderslev provsti, Jørgen Boie, således udfærdiget en omhyggeligt udarbejdet regi-

På baggrund af nyere udgravningsresultater har det været muligt at rekonstruere muren og dele af det tårn, som hertug Hans lod bygge ved Bordesholm i forbindelse med nedlæggelsen af klosteret. Hertugen lod sit våben opsætte på tårnet, men det er forsvundet, og det nuværende våben er en kopi af våbnet på Hertug Hans Hospitalet i Haderslev. I baggrunden klosterkirken og den tidligere amtsbygning fra 1769.

strant over hvilken jord og hvilke indtægter, der hørte til hver kirke i provstiet.

Et spørgsmål, der kom til at præge stort set hele hertug Hans' regeringstid, var forholdet til Ribe stift. I 1520'erne havde hans broder, Christian, kæmpet for at få løsrevet den gejstlige styring af de dele af hans landområde, der lå under Ribe stift, fra dette stift. Dette lykkedes som bekendt, men i 1542 var Christian selv med til som konge at sikre, at de vendte tilbage til biskoppen i Ribe. Det varede dog kun kort, idet hertug Hans den Ældre var af den absolutte formening, at de gejstlige og de verdslige grænser skulle følge hinanden – som fyrste skulle han have den absolutte gejstlige overhøjhed over hele sit område.

Både hertugen og hans embedsmænd obstruerede igennem mange år derfor åbenlyst Ribes biskop Hans Tavsens, således at denne stort set ikke fik mulighed for at indsætte præster eller føre tilsyn med kirkerne i den hertugelige del af sit stift, mens hertug Hans både indsatte præster, udnævnte en provst i Tønder, og i almindelighed varetog det kirkelige styre af området. Striden varede helt frem til 1578, hvor en voldgiftsdom, afsagt af kurfyrst August af Sachsen, gav hertug Hans ret i hans synspunkt.²⁹

Skoleforhold og fattigforsorg

Et vigtigt indsatsområde for hertugen var desuden skole- og fattigdomsforhold. Disse forhold havde i den katolske tid hovedsageligt hørt under kirken, men med reformationen og den nye fyrstestats opdukken var det blevet fyrstens opgave at sørge for ordentlige skoleforhold, og at de fattige blev forsørget.

Hertug Hans' største indsats på skoleom-

rådet var oprettelsen af to lærde skoler i Bordesholm og Haderslev. Godt nok blev der udstedt forordninger om oprettelse af mindre skoler på Nordstrand og i Bylderup, men det var de lærde skoler, der fik betydning langt ud over hertugens levetid. Inden for hertug Hans den Ældres hertugdømme befandt der sig to klostre. Allerede i 1548 havde han ophævet cistercienserklosteret i Løgum og omdannet dets ejendomme til et selvstændigt amt. Men på samme måde havde han ikke kunnet forholde sig overfor det rige augustinerkloster i Bordesholm. Først i 1561 begyndte han langsomt at udvirke, at også dette kloster blev ordentligt reformeret. Der blev ansat en protestantisk præst, der hver søndag skulle prædike i klosterkirken og et par dage om ugen skulle undervise munkene i katekismen og lignende. I 1565 skred Hans så til en egentlig opløsning af klosteret, for i stedet at indrette et pædagogium – en udvidet latinskole – i bygningerne. Dette skete ved udstedelsen af en fundats for den nye skole i 1566. Hermed var den sidste katolske institution i hertugens område ophævet. I 1567 byggede han en ringmur omkring klosteret og lod opføre et tårn, hvorpå hans våben blev opsat.³⁰ Den lærde skole i Bordesholm fortsatte, til tider under meget vanskelige forhold, frem til 1666, hvor den blev overflyttet til Kiel og kom til at danne grundlaget for det nuværende universitet i byen.³¹

Latinskolen i Haderslev (i dag Haderslev Katedralskole) blev oprettet ved en fundats af 6. februar 1567. I kraft af Jørgen Boies opgørelse over kirkernes indtægter i Haderslev Provsti havde hertugen skaffet sig vished for, at der netop ved kirkerne i dette provsti fandtes så rigelige indtægter, at der ville være midler til heraf at oprette en lærd skole i Haderslev. Renterne af en sum på

Hertug Hans Hospitalet i Haderslev set fra vest. Hertugens bygning fra 1569 var en lang, øst-vest orienteret bygning i én etage med kirke i øst og hospital i vest. Denne bygning udgør stadig den centrale del af komplekset, og dens vestgavl ses midt i bygningen. Den nordlige tilbygning er fra 1638, den sydlige fra 1725-1726, og annekset længst mod syd er opført 1787. Hospitalet blev indrettet med to etager i 1846, og det fungerede som social institution til 1983.

Udsmykningen på hospitalets vestgavl for reoveringen i 1990. Nederst den store indskriftstavle, der fortæller, at hertugen har bygget dette hospital 1569 »dem Almechtigen zu Ehren und den Armen zu Gnad und Gutem«. Denne tavle hænger stadig på bygningen. Herover ses hertugens våbenskjold, der oprindeligt har været beregnet til at hænge indendørs, muligvis på Hansborg Slot, og derfor ikke har sin oprindelige placering. De tykke farvelag på den porøse sandsten, luftforureningen og projektilspor fra kampene ved Sønderbro 9. april 1940 havde skadet våbentavlen så meget, at den måtte kopieres. Originalen befinder sig på Haderslev Museum. Rammeværket omkring våbentavlen viste sig desuden at være monteret forkert, og englens stammede oprindeligt fra et helt andet monument. Ved restaureringen er den originale opsætning forsøgt genskabt.

6000 mark samt de indtægter, der tidligere havde været givet til præsteskolen i Haderslev, skulle finansiere en skole med 5 lærere og 5 klasser. Til skolen lod hertugen opføre en ny skolebygning på kirkegården ved Vor Frue kirke (Domkirkepladsen 3), mens den gamle skolebygning overfor kirken (Apotekergade 11) blev overdraget rektoren som bolig.³²

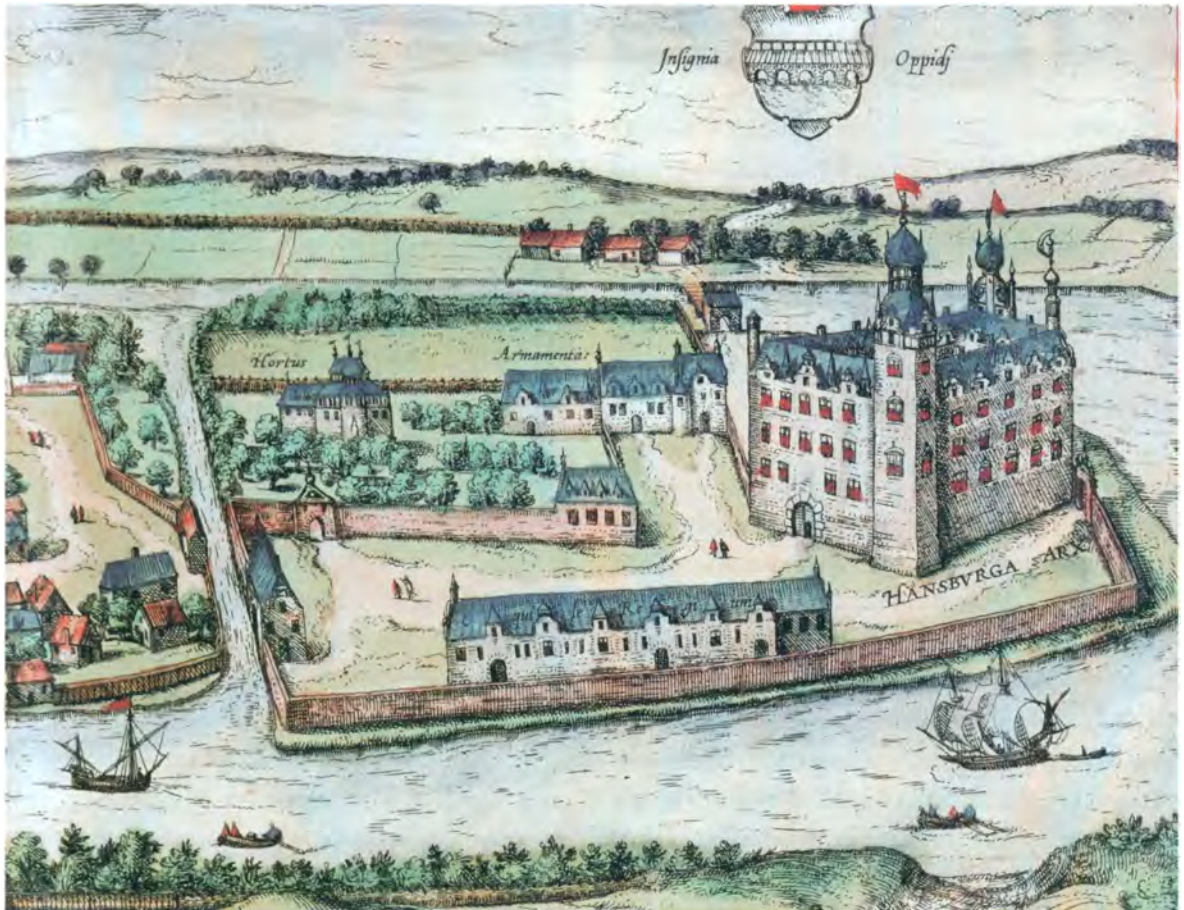
Allerede i 1550'erne havde hertug Hans foranstaltet undersøgelser i både Haderslev og Tønder over antallet af fattige, og anmodet provsterne om at sørge for, at der blev uddelt penge til de fattige. I løbet af sin regeringstid udstedte han desuden tre fattigforordninger, den ene som en fællesforordning med sine to medhertuger. Disse søgte at regulere de fattiges forhold og sætte en stopper for tidens mange omvandrede tiggere. Hovedprincippet i forordningerne, der er næsten identiske med tilsvarende forordninger i Kongeriget, var, at ethvert sogn skulle sørge for sine egne fattige, men at omstrejfende tiggere straks skulle pågribes og bortvises, og hvis de kom igen kunne de fængsles og straffes.³³

En del af tiggeriet blev dog gjort lovligt, idet svage og legemligt skrøbelige personer kunne få et tiggertegn, der gav dem ret til at tigge, men kun i deres hjemby eller hjem-sogn. Endelig skulle byerne gennem indsamlinger i kirkeblokke og lignende sørge for, at der blev uddelt penge til de fattige. En måde at tage vare på en bys fattige var at oprette et hospital, hvor nogle af disse kunne optages. Det lykkedes kun hertug Hans at stifte et enkelt hospital, Hertug Hans Hospitalet i Haderslev, der oprettedes ved fundats af 6. januar 1569.³⁴ Til institutionen erhvervede han en grund umiddelbart syd for byen, lige uden for byens sønderport. Her blev der opført et langhus, hvis østlige del udgjorde

en kirke, mens den vestlige del blev indrettet som opholdssted for fattige. Det økonomiske grundlag for hospitalet blev skaffet fra forskellige kilder. Den katolske kirkes almisseboder, der lå forskellige steder i byen, blev solgt, og midlerne herfra tilkom hospitalet. Størst økonomisk betydning fik det dog, at en lang række fæstegårde blev lagt ind under hospitalet. Det drejede sig både om hertugelige fæstegårde og gårde, der tidligere havde betalt deres afgifter til byens Skt. Jørgensgård. Hospitalets jordebog fra 1592 opregner således 41 fæstegårde, hvis fæsteafgifter tilfaldt institutionen. Hertug Hans Hospitalet bestod som institution frem til 1983, mens kirken med de tilhørende bygninger fra 16- og 1700-tallet i dag står som det eneste bevarede af hertugens mange bygningsværker.³⁵

Hansborg og Grøngård

Efterhånden som hertug Hans fik indfriet gælden i sit hertugdømme og sikret sine indtægter, blev der mulighed for indlede byggeriet af et nyt slot til afløsning for den gamle middelalderborg Haderslevhus.³⁶ I 1554 begyndte hertugen at indkøbe materialer til slottet, i 1557 blev grundstenen lagt, i 1562 kunne hertugen flytte ind i vestfløjen, og sydfløjen blev indviet i 1566. Først i 1570'erne tog hertug Hans skridt til at fuldføre slottet, men arbejdet var først lige gået i gang, da han døde i 1580. Nord- og østfløjen blev derfor færdigbygget af Frederik II i 1581-85. Det nye slot blev placeret i et område øst for den gamle borg, hvor dennes ladegård oprindeligt havde ligget. Det har sandsynligvis fra starten været planlagt som et firefløjet anlæg med hjørnetårne i sydvest og nordøst. Slottet var på tre etager

Hansborg Slot set fra syd. Udsnit af Braun og Hogenbergs prospekt af Haderslev, tegnet 1585 og trykt 1588. Det store slot var da netop færdigbygget. Det er den eneste kendte afbildning af slottet, og vurderet ud fra arkæologiske undersøgelser og de skriftlige kilder synes det i vid udstrækning at være en korrekt afbildning. Slottets kirkesal lå i sydfløjens stueetage med riddersalen ovenover. Dog indrettedes der i 1580'erne en ny og større riddersal i nordfløjen hvor Christian IV's bryllup blev fejret 1597.

over en kælder og synes at have været ca. 80 x 75 m stort, altså på størrelse med Kronborg og Gottorp og noget større end Sønderborg Slot.

Til at lede byggeriet ansatte hertug Hans i 1559 den kongelige bygmester Hercules von Oberberg, der var gået i kong Christian III's tjeneste et par år tidligere og havde arbejdet på Københavns Slot og på Krogen, det senere Kronborg. Von Oberberg slog sig ned i Haderslev og synes at have boet i byen indtil sin død i 1602. Efter hertugens død i 1580 blev han igen ansat som kongelig byg-

mester, og i den egenskab fuldførte han Hansborg slot. I løbet af sin karriere byggede han også på Tønderhus, Tønning Slot, Gottorp Slot, Brundlund Slot og Koldinghus, ligesom det antages, at han i 1560'erne opførte slotskirken på Sønderborg Slot for enkedronning Dorothea og i 1580'erne Trøjborg for Peter Rantzau.³⁷ Da han i 1598 fik til opgave at nyindrette nordfløjen på Koldinghus efter en brand, bad Christian IV ham om at indrette kirkesalen på samme måde som kirken på Hansborg.

Hansborg Slot blev igennem nogle årtier

Flere af de huse, der i sidste fjerdedel af 1500-tallet blev opført på tomten af det middelalderlige Haderslevhus, findes stadig. Til venstre gavlhuset Slotsgade 20, opført af Philip Skifferdækker i 1577-78, og til højre arkitekten Hercules von Oberbergs langhus, Slotsgade 22, opført 1578-80.

efter hertug Hans' død kongefamiliens hovedslot i Hertugdømmerne. Både Frederik II og Christian IV opholdt sig jævnligt på slottet, der nu igen blev kaldt Haderslevhus. Her stod Christian IV's bryllup med Anna Cathrine af Brandenburg, og adskillige af kongens børn blev født på slottet. 1627-29 led det stor skade under Wallensteins erobring. Det blev nødtørftigt istandsat, men under Torstensson-krigen 1643-45 udbød der brand på slottet, der var indrettet som hovedkvarter for Torstenssons styrker, og det nedbrændte delvist for aldrig igen at blive sat i stand. I 1666 påbegyndtes nedbrydningen af det slot, der er blevet betegnet som »renæssancens ældste fyrsteresidens, ikke blot i hertugdømmerne, men i hele riget.«³⁸

Efter at have færdigbygget vest- og sydfløjen af Hansborg, lod hertug Hans det gamle Haderslevhus nedrive og udstykkede området til byggegrunde for sit personale. I årtierne efter 1567 opførtes her i den østlige ende af Slotsgade en række boliger, hvoraf adskillige endnu er bevarede. Det gælder

bl.a. Slotsgade 20, 22, 23 og 31, der alle er færdigbygget i hertug Hans den Ældres levetid.

Hansborg slot var ikke det eneste af hertug Hans den Ældres slotte, der fik en kort levetid. I slutningen af 1560'erne påbegyndte den jagtglade hertug opførelsen af et lille jagtslot ved Grøngård øst for Tønder. Det var fra dette område, at hertugen i perioden 1562-66 lod 18.000 læs træ hente til digebyggeriet mellem Rudbøl og Vidding herred, og da han ofte opholdt sig på Tønderhus, må han have haft et godt kendskab til jagtforholdene i området. Slottet, der blev anlagt i en kunstig sø, blev opført som en treetagers, næsten kvadratisk bygning på 16 x 18 m med fremspringende, ottekantede hjørnetårne og et søjlebåret galleri i hovedfacadens midterakse.³⁹ Grøngårds arkitektur, der har panderter i Holland, er inspireret af samtidig fransk og italiensk byggeri, og vidner om, at hertugens bygmester, Hercules von Oberberg, har været en af tidens fremmeste arkitekter, »den første moderne arkitekt, ... , der har virket på vore breddegrader«.⁴⁰ Grøngård blev kun benyttet i beskedent omfang efter hertugens død, og efter 1634 ophørte brugen af slottet, der kort efter blev nedrevet.

I 1570'erne begyndte hertug Hans desuden at bygge på slottet i Rendsborg, der som borg kendes allerede fra 1100-tallet. En større ombygning fandt sted under grev Gerhard 3. i 1300-tallet, og der kendes en tegning af slottet fra midten af 1500-tallet, hvor det er gengivet som en lav vinkelbygning med et udvendigt tårn placeret i nogen afstand fra midten af den ene langside. Slottet synes at have været ret forfaldet på dette tidspunkt. Det vides ikke præcist, hvori hertug Hans den Ældres byggearbejder bestod, men forskellige afbildninger antyder, at han må have

Den eneste samtidige afbildning af Grøngård findes på et kort over det vestlige Tønder Amt udført af digegreve Johan Clazen Rolvogn i 1615. Slottet bestod af en 16 x 18 m stor bygning i tre etager med et ottekantet tårn på hvert hjørne og et søjlebåret galleri mellem sydfacadens to tårne ud mod broen.

ombygget den gamle vinkelbygningen til et ca. 48x48 m stort firlænget anlæg, og at han har givet det et passende renæssancepræg.⁴¹ Slottet stod færdigt i 1578, og overgik efter hertugens død til kongen. Det blev brudt ned i 1718.

Fra 1574 iværksatte hertugen desuden et større byggearbejde på Tønderhus. Det var primært befæstningsanlæggene omkring det af Frederik I og Christian III opførte slot, der blev udvidede og forstærkede, men Hans den Ældre lod også opføre en portbygning, hvoraf dele endnu er bevaret i Tønder Museums gamle hovedbygning. På museet befinder der sig desuden en meget slidt våben-tavle for Hans den Ældre, der har siddet på slottet.

Mennesket

Fra alle sider er vurderingen af hertug Hans den Ældre positiv. »Hans regentvirksomhed blev præget af pligtfølelse i forbindelse med fasthed, der helst for med lempe, en vågen sans for ret og billighed, en landsfaderlig omsorg for alle undersåtterne, ikke mindst de fattige og fortrykte. På mange måder afspejler hertugens karakteregenskaber – hans gudsfrygt, hans fredelige, velvillige sindelag, hans praktiske omtanke og forsynlighed i store og små ting – sig i hans offentlige handlinger.«⁴²

I kraft af sin personlighed synes han at have haft rollen som mægler mellem den danske konge og hans yngre og noget mere iltre broder hertug Adolf af Gottorp. Kort efter sin død betegnes han af teologen Chytræus i Rostock som »et enighedens bånd mellem danske og holstenere.«⁴³ Igennem hele sin regeringstid stod han på god fod med begge sine medregenter på trods af de talrige konflikter, som opdelingen af Hertugdømmerne imellem dem nødvendigvis måtte medføre. Hans den Ældres egenskaber som mægler kom ikke mindst på store prøver i forbindelse med den ovenfor omtalte langvarige diskussion om Slesvigs lensforhold.

Men også over for sine undersåtter forsøgte han at fare med lempe, hvor det var muligt. Et eksempel herpå er en krybskyttesag, hvor han foreskrev sin amtmænd, hvordan sagen skulle gribes an. Krybskytten skulle under lempelig tortur men »uden synderlig livsfare« forhøres, om han tidligere havde forbrudt sig. Herefter skulle han, hvad enten det havde været tilfældet eller ej, til skræk og advarsel for andre idømmes dødsstraf og behandles som en, der skulle henrettes. Men samtidigt befalede hertug Hans sin amtmænd

Voksmedaljon af Hans den Ældre udført af den sydtyske medaljør Valentin Mäler i 1573, da hertugen besøgte sin niece Anna, gift med kurfyrst August af Sachsen, i Dresden. Medaljonen er udført i farvet voks i fladt relief på en sort glasplade med en diameter på 5 cm, der er lagt i en sort ramme med en diameter på 6,8 cm.

at sørge for, at »fruer, jomfruer og andre ufordægtige personer« iværksatte en forbon for krybskytten, således at han kunne benådes og slippe med at betale en bøde.⁴⁴

Ved Frederik II's bryllup og Christian IV's døb 1577 omtales han i et par samtidige digte. Præsten Zacharias Widing bruger ordet »pacificus« i betydningen »fredsskaber« og »fredelig regent« om hertugen, og Erasmus Lætus giver i sit skrift om Christian IV's

fødsel og døb følgende karakteristik: »På den femte dag,... ankom kongens farbror hertug Hans den Ældre af Slesvig og Holsten fra Jylland. Denne gammeldags, retlinede mand er ikke alene reel og hæderlig: med sin fromhed og sin trang til at udvise mod og mildhed står han ikke tilbage for nogen, og i mådehold overgår han alle.«⁴⁵

Hertugen foretog tre større udenlandsrejser i sin regeringstid. I 1548 var han i Sach-

sen for at deltage i niecen Annas bryllup, og den næste blev foretaget 1573 med det formål »de lantschaft thø besigtigen.« Rejsen, der fandt sted fra 17. april til 27. august førte ham til Venedig. Den sidste foretog han august 1574 for at besøge niecen, Anna af Sachsen.⁴⁶

Ved denne lejlighed udfærdigede den sydtyske medaillør Valentin Maler en medalje af hertug Hans, en farvet voksmedalje, der i dag, sammen med en guldmedalje fra 1577, befinder sig på museet i Dresden.⁴⁷ Ellers synes han, bortset fra nogle længere ophold i Kongeriget i de første år, hovedsageligt at have opholdt sig i sit hertugdømme. Hans eneste krigstogt gjaldt erobringen af Ditmarsken i 1559, som han – vist noget nølende⁴⁸ – deltog i sammen med Frederik II og hertug Adolf, og han synes ikke at have ført

nogen selvstændig udenrigspolitik, men at have ladet sig repræsentere ved de kongelige udsendinge, når det var nødvendigt.⁴⁹

Hertug Hans den Ældre talte plattysk. De få personlige breve, der kendes fra hans hånd er alle skrevet på dette sprog,⁵⁰ og Haderslev-præsten Johannes Oldendorph har i sin selvbiografi fra midten af 1500-tallet citeret hertugens plattyske udtalelser i sin ellers latinske tekst.⁵¹

Privat var hertugen glad for jagt, og ikke mindst for et godt drikkelag. Adskillige breve vidner herom. I en skrivelse til hertug Adolf hedder det: »Vi sad, som eders Kærlighed selv ved, dengang i et godt drikkelag, så at vi ikke kunne give noget svar eller tilkendegive vor mening.«⁵² Frederik II kalder ham i et brev »kære gamle Hans«, og Hans tiltaler sin nevø »kære Nasse« og beder ham komme

I forhallen i Haderslev Katedralskoles hovedbygning på Christiansfeldvej er indmuret dette hertugelige våben, der tidligere har siddet på skolebygningerne i Gåskærgade og på Domkirkepladsen. Under restaureringen af tavlen i 1967 kunne det med sikkerhed konstateres, at Ditmarskens rytter var en senere tilføjelse til en ældre tavle. Rytteren var blevet placeret i en indhugget niche mellem Holstens og Stormarns våbener. Tilføjelsen var dog blevet udført i en så blød sandsten, at motivet med tiden var forvitret bort, og man valgte ikke at erstatte det, men efterlade nichen åben. Rytteren må være tilføjet efter erobringen af Ditmarsken i 1559, hvor hertug Hans fik den mellemste del af dette landskab. Det er muligt, at selve tavlen oprindeligt har siddet på den middelalderlige Haderslevhus, og at den går tilbage til Frederik I eller Christian III's tid i Haderslev. En kopi af denne tavle blev i 1967 placeret på den tidligere latinskolebygning på Domkirkepladsen.

på besøg, så Hamborgøllet og vinen i hans kælder ikke skal blive surt.⁵³ Glæden ved godt øl og ordentlig vin kommer sandsynligvis også til udtryk gennem det privilegium, som hertugen i 1566 udstedte til byrådet i Haderslev om indretningen af en råds-vinkælder. Kælderen skulle udskænke fremmed øl og vin til rimelige priser og skulle altid være velforsynet med »de stærke drikke« under ansvar overfor hertugen. Også det slotsapotek (i dag Hjorte-Apoteket), som hertugen etablerede i Haderslev i 1557, og gav endeligt privilegium i 1577, havde tilladelse til at have vinkælder og sælge vinen i hele og halve, store og små mål. Apoteket, der er et af de ældste i Danmark og Hertugdømmerne,⁵⁴ lå fra 1557 til 2001 på adressen Apotekergade 9. Det vides, at hertug Hans ved flere lejligheder deltog i drikkelag på apoteket, og en historie fortæller, at da hertugen ved en sådan lejlighed blev præsenteret for en større regning, udbød han »Dat nen ik ok schlampampen!« (det kalder jeg at solde).⁵⁵

Hertug Hans den Ældre blev aldrig gift og efterlod sig derfor ingen arvinger. Men igennem en længere periode havde han et nært forhold til sin svigerinde, enkedronning Dorothea. Efter kong Christian III's død i 1559 fik hun som livgeding udlagt Dronningborg ved Randers, Sønderborg, Nordborg og Koldinghus. Hun opholdt sig meget ofte på Koldinghus og blev dermed nærmest nabo til hertug Hans. Af hendes breve til hertugen fremgår,⁵⁶ at der var en hyppig kontakt mellem de to, og at de på forskellig vis bistod hinanden med allehånde praktiske ting i dagligdagen:

Hun har hørt, at hans vinkælder ikke var godt forsynet, og da der var ankommet en købmand fra Køln til Nyborg med et skib med vin, vil hun spørge, hvor meget vin hun

skal købe til ham; hun skal have repareret sin mølle i Dronningborg ved Randers, og beder hertug Hans om at sende sin tømmer fra Rendsborg til Randers for at reparere møllen; et par år senere forærer enkedronningen ham jagthunden Falk, der skal være specielt god til at gå i vandet, ligesom hun har sørget for, at der bliver sendt et skib med kalk til hertugen. Hertug Hans havde sendt hende en bryggerkedel, men hun skriver, at den er for lille og beder om at få en større, ligesom hun anmoder om at få en møllesten, hvorefter hertugen sender både en møllesten og sin møller til hendes hjælp. Der blev igennem årene udvekslet lån, skiffesøm, dobbelte skibsblokke, jernovne, borede vandvær, norsk tømmer, en bagermester, en fisker og meget andet mellem de to.⁵⁷

Tanken om et ægteskab mellem dem må været opstået ganske tidligt efter Christians III's død. Dorothea var 10 år ældre end Hans, de var begge sparsommelige, fredelige og dybt kristne mennesker, der i meget høj grad koncentrerede sig om deres husholdning og om deres undersåtters ve og vel, og da deres indbyrdes forhold øjensynlig var meget nært, var et ægteskab nærliggende. Specielt for enkedronningen har ægteskabet sandsynligvis været af stor betydning. Hun gjorde en ihærdig indsats for at få børn og børnebørn gift, og for hende har den herskende evangeliske forestilling om ægteskabets indstiftelse af Gud og den lige vej fra ægtstanden til evigheden spillet en betydelig rolle.⁵⁸

Allerede i sommeren 1559, kort efter Christians III's død, må det have været på tale, men da der kunne være religiøse problemer ved ægteskabet, forespurgte de i fællesskab Philip Melanchton og det teologiske fakultet i Rostock om disses mening. Teologerne i Rostock konkluderede i et brev af

Maleri af dronning Dorothea, udført i maleren Jacob Bincks værksted i 1550. På maleriet er indskrevet dronningens valg-sprog: „Alles von Gott“. Det vides at have befundet sig på Gram Slot i slutningen af 1800-tallet og befinder sig i dag på Museet på Koldinghus.

To gobeliner, der menes at stamme fra Hansborg Slot. Tv. den såkaldte »bryllupsgobelin«, der i mange år befandt sig i Vår Frue Kirke i Haderslev, hvor den blev benyttet ved bryllupper. Derfra kom den til Haderslev Museum, der under 1. Verdenskrig afleverede den til Städtisches Museum i Flensburg, idet daværende museumsleder Lund ikke mente, at museet havde de fornødne midler til at kunne bevare tæppet. Gobelinen th. har Nationalmuseet købt i Haderslev i 1800-tallet.

24. juli 1559, at et sådant ægteskab ikke kunne tillades, idet man fremførte 10 forskellige grunde herfor. Bl.a. anførte de, at selv om der var andre samtidige eksempler på, at en fyrste havde ægtet sin broders enke, så var det ikke noget argument i denne sag, idet både guddommelige og menneskelige love forbød det, hensynet til den afdøde konges fromme eftermæle hindrede det, og Gud havde selv sagt: »Ve den, fra hvem forargelsen kommer.« Desuden mente man ikke, at Moselovens bud om Leviratægteskab (ægteskab, hvor en enke bliver gift med en nær slægtning til sin afdøde mand for at sikre slægtens fortsatte beståen) kunne finde anvendelse, idet dronningen jo var mor til

fem børn, så hensynet til slægtens fortsættelse ikke kunne have betydning for ægteskabet. I august svarede Melanchton efter samme linjer, hvilket dog ikke fik parret til helt at opgive.

Nu anmodede de Frederik II om bistand. Han har næppe været begejstret for tanken om, at hans mor skulle gifte sig igen, så han undskyldte sig med sin ungdom og sagens vanskelige natur, og overlod det til deres egen samvittighed. Hvis de kunne forsvare det overfor sig selv, ville han ikke lægge dem hindringer i vejen, blot ville han i så fald forlange, at enkedronningens kongerigske godser skulle tilbagegives til kronen for at undgå fremtidige forviklinger. Sit sønderjy-

ske gods måtte hun derimod beholde, så længe hun levede. Også kansleren Johan Friis udtalte sig ved den lejlighed imod planerne, hvorved han pådrog sig Dorotheas vrede. Alt dette førte til, at de opgav planerne. Men dog ikke helt, for så sent som i 1568, tre år før sin død, rådspurgte Dorothea sin hofpræst Poul Noviomagus om det samme, uden at denne dog ville komme med noget råd. Selv om han havde lovet enkedronningen ikke at røbe noget om sagen, kom det Frederik II for øre, og denne gang var han fuldstændigt afvisende.⁵⁹

Ægteskabet blev ikke til noget, men det nære forhold blev opretholdt, og så sent som ved dåben af hertug Hans den Yngres første datter i 1569, bad hun udtrykkeligt om, at også »alt Herzog Johans zu Holstein« blev inviteret.⁶⁰

Døden

Hertug Hans den Ældre fik altså ingen arvinger, og det må længe have stået ham klart, at hans hertugdømme ville blive opløst ved hans død. Denne indtraf ganske få måneder efter forleningshøjtideligheden i Odense 3. maj, 1580. Det meste af august dette år opholdt han sig på Grøngård og i Risum syd for Nybøl for at lede byggeriet af det nye dige ved Boslot (Bottschlott). Han var så optaget af arbejdet, at han hele to gange afslog en jagtinvitation fra hertug Adolf. I begyndelsen af september rejste han til Haderslev, men besøgte undervejs Hans den Yngre på Sandbjerg.⁶¹ Et par uger derefter begyndte hertugen at føle sig dårlig, og 1. oktober skriftede han og modtog den sidste nadver. Han fik læst evangeliet for den 18. søndag efter Trinitatis, sang trosbekendelsen, befalede sig og sine undersåtter til

Gud og lagde sig til at sove. Omkring midnat bemærkede en tjener, at han trak vejret dybere, og da han løb til hans leje, sov hertugen stille ind, idet han åbnede og lukkede sine øjne nogle gange. Hertug Hans den Ældre var da 59 år gammel og havde regeret sit hertugdømme i 36 år.

Den strid mellem Frederik II og hertug Adolf om fordelingen af arven efter hertug Hans, der havde ulmet under forhandlingerne før lenshyldningen, brød straks ud i lys lue.⁶² Allerede natten mellem 3. og 4. oktober kom hertug Adolf til Hansborg og førte alle kister med rede penge, klenodier og breve med sig til Tønderhus, i hvis hvælvinger hertug Hans åbenbart opbevarede det meste af sin formue. Frederik II blev naturligvis noget fortørnet over denne fremgangsmåde, som understregede, at hertug Adolf ville fastholde sin påstand om, at han var enearving til hertug Hans' slesvigske besiddelser og al dennes rørlige gods. I månederne efter hertug Hans' død føg brevene frem og tilbage mellem kongen og hertug Adolf, og man enedes om at udsætte de nærmere forhandlinger om arvens deling til efter begravelsen. Selv denne var det vanskeligt at få fastsat. Kongen lagde ud med at fastsætte datoen til 2. december, idet han mente, at Hans burde begraves i slotskapellet i Hansborg, som han selv havde bygget, og hvor han så ville ligge begravet i sit eget land (»in ihrem eigen gewesenen Lande«).⁶³ Hertug Adolf derimod mente, at han skulle begraves i Slesvig Domkirke, hvor hans far, mor og søskende lå begravet. Adolf påstod, at dette også havde været Hans' eget ønske, men fra hertugens livlæge vides, at hertugen selv havde ønsket at blive begravet i Vor Frue kirke i Haderslev, hvor der lå så mange af hans undersåtter af adelen og andre.⁶⁴ Da der skulle foretages visse ændringer i Slesvig

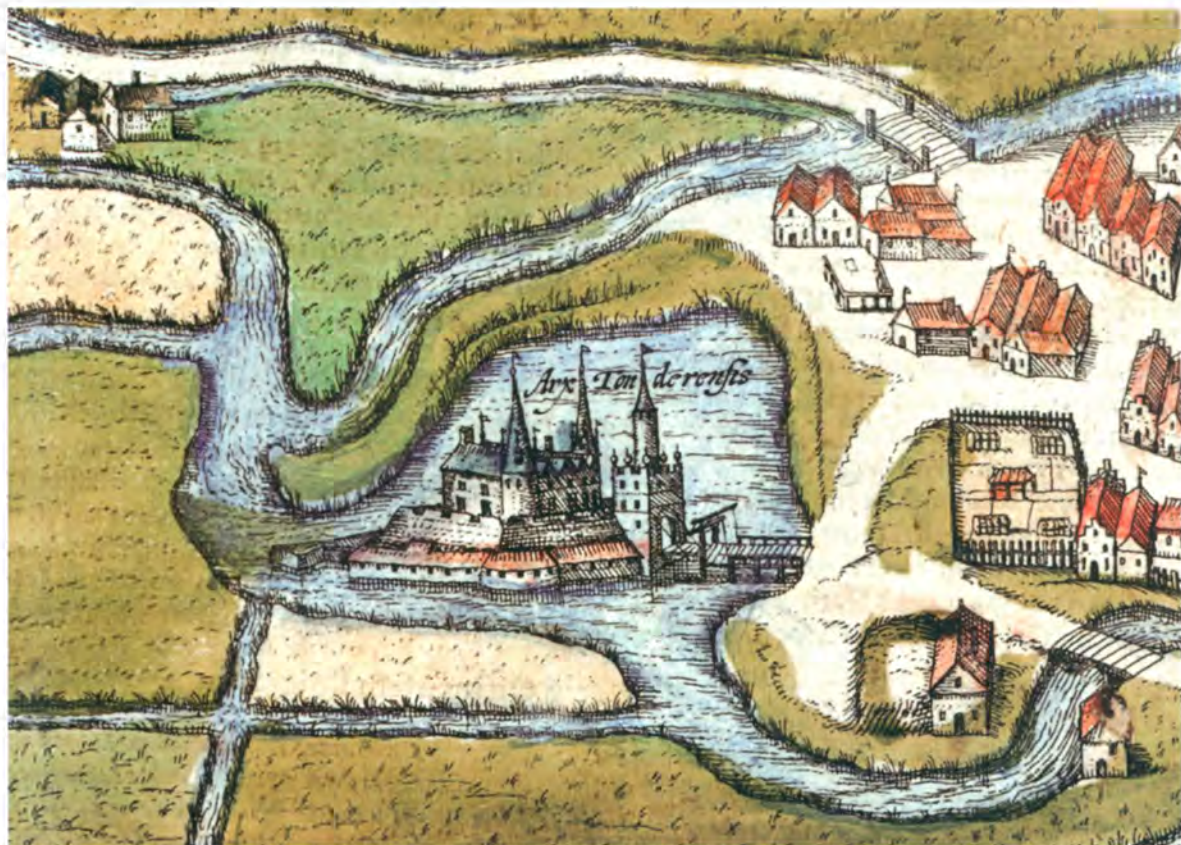
Domkirke, mente Adolf, at begravelsen derfor først kunne finde sted i sommeren 1581. Resultatet af forhandlingerne blev, at begravelsen skulle finde sted i Slesvig Domkirke, men allerede 14. februar 1581. Indtil da stod hertug Hans' kiste i kapellet i Hansborg. Dag og nat brændte fire lys ved kisten, og om natten stod to borgere og en ridder æresvagt.

Den 11. februar satte ligtoget sig i bevægelse fra Haderslev. Man overnattede i Rise, dagen efter i Flensborg og ankom til Slesvig 13. februar. Begravelsen foregik dagen efter. Det højtidelige optog blev anført af den sles-

vigske latinskoles disciple og byens præster. Dernæst fulgte omtrent 75 præster fra hertugens landsdele, medlemmer af Slesvig domkapitel, provsterne og det gottorpske kancelli. Herefter førtes hertugens ridehest, behængt med sorte tæpper, hvorefter selve kisten blev frembåret af 18 adelsmænd omgivet af yderligere 32 adelige bærende på store vokslys med våbenskjolde. Efter kisten gik hertug Adolf, marsken Peder Gyldenstjerne på kongens vegne, hertug Hans den Yngre, hertug Adolfs børn og de to hertugers gemalinder. Herpå fulgte alle medlemmerne af de fire adelige frøkenklostre i Her-

Det senmiddelalderlige sakristi på nordsiden af Slesvig Domkirkes kor fra nordvest. I en overhvelvet krypt under sakristiet blev der senest 1555 indrettet et gravkapel til Frederik I. I krypten befinder der sig 32 kister. Udover Frederik I og dronning Sophie, hertugerne Hans den Ældre og Adolf samt deres bror biskop Frederik findes her hovedsageligt ældre medlemmer af den gottorpske hertugslægt, bl.a. hertugerne Frederik 2., Philip og Johan Adolf. Sidste gravlæggelse blev foretaget 1704, og krypten blev lukket 1817, men har dog været åbnet et par gange siden. Rummet ovenpå blev 1661-1663 indrettet som gravkapel for hertug Frederik 3. af dennes søn Christian Albrecht. Her står flere af de yngre gottorpske hertugers kister.

På dette udsnit af prospektet af Tønder fra Braun og Hogenberg, 1588, ses Tønderhus omsluttet af voldgrave. Borgen blev oprindeligt anlagt ca. 1270, men den blev helt nybygget under Frederik I og Christian III. Hertug Hans opfattede den som den stærkeste borg i sit hertugdømme, og han havde øjensynligt anbragt sine penge og mest værdifulde genstande i slottets livvævede kældre. I forbindelse med Syvårskrigen udtalte han, at i yderste nød »var han betænkt på selv personlig at indfinde sig der«. I 1570'erne udbyggede han fæstningsværkerne omkring slottet og opførte portbygningen, et arbejde hertug Adolf fortsatte, da han overtog Tønderhus efter Hans den Ældres død.

tugdømmerne, og følget blev afsluttet af en talrig skare af adelsmænd fra begge hertugdømmer. Selve begravelsesceremonien blev udført af den slesvigske superintendent Paul von Eitzen, hvorefter kisten blev nedsat i en gravkrypt ved siden af Frederik I's kiste.

Krypten, der i dag er lukket, befinder sig under det senmiddelalderlige sakristi på nordsiden af koret. Udover hertug Hans og dennes forældre ligger bl.a. hertug Adolf af Gottorp og talrige medlemmer af dennes slægt begravet i krypten.⁶⁵ Et epitafium ved kisten berettede kort om hertugens liv.⁶⁶

Epitafiet er ikke længere bevaret, men epitafiets tekst kendes via Pontoppidans optegnelser. Desuden er der bevaret en lille bog med latinske sørgedigte i anledning af hertugens død, forfattet af lærere og elever på skolen i Bordesholm og trykt i Hamborg 1581.⁶⁷

20. februar indledtes forhandlingerne om arvedelingen mellem kongens og hertug Adolfs repræsentanter i Haderslev. Da man ikke kunne nå til enighed, blev repræsentanter for de samme fyrster, der tidligere havde mæglet, atter indkaldt for at løse problemer-

ne, og 12. august 1581 blev traktaten mellem kong Frederik II og dennes brødre hertug Hans den Yngre og Magnus på den ene side og hertug Adolf på den anden udfærdiget.

Resultatet af mæglingen blev, at kongen fik ret i sin påstand om, at arvefølgen skulle følge den almindelige lensordnings arveregler og ikke, som påstået af hertug Adolf, Jyske Lovs regler. Dermed skulle alle len og det øvrige urørlige gods deles mellem de to parter, hvorimod løsøret var omfattet af Jyske Lovs regler og tilfaldt hertug Adolf. Yderligere forhandlinger og en udregning af den gennemsnitlige indtægt af de forskellige len gav til resultat, at der 16. september 1581 kunne foretages en lodtrækning mellem en Haderslev-del og en Tønder-del. Den første del bestod af Haderslev og Tørning, Rendsborg og halvdelen af det midterste Ditmarsken, mens Tønder-delen bestod af Tønder, Løgumkloster, Nordstrand, Bordesholm, Femern og den anden halvdel af det midterste Ditmarsken. Kongen havde ønsket sig den haderslevske del, og lodtrækningen faldt da også så heldigt ud, at den tilfaldt kongen. Haderslev-delen indbragte ikke blot nogle hundrede mark mere end Tønder-delen, men den rummede desuden »die beiden fürnembsten Heuser im Fürstenthumb Schleswig und dem Lande zu Holstein,« nemlig Hansborg og Rendsborg.⁶⁸ Af sin del af arven skulle Frederik II beholde to tredjedele, nemlig sin egen og Magnus' del, mens hertug Hans den Yngre skulle have en tredjedel. Dette fik han året efter i form af Ryd Kloster ved Flensborg Fjord og Reinfeld Kloster i Holsten.

Med lodtrækningen var alle tvistigheder mellem kongen og hertug Adolf om arven dog ikke helt afsluttede, og først 3. april 1584 indgik man den sidste overenskomst

mellem de to parter. Personalet var afskedit, alle indtægter og gods var fordelt, al gæld betalt og Hans den Ældres fyrstedømme var ophørt med at eksistere.⁶⁹

Sammenfatning

Haderslev som hertugsæde forblev en parentes, men dog en parentes, der satte visse markante spor i Hertugdømmernes historie. Med tildelingen af Haderslev og Tørning amt som len fik Christian III i en ung alder et administrativt område, hvor han kunne indføre reformationen, og som han kunne benytte som udgangspunkt for den endelige indførelse af reformationen i Kongeriget og Hertugdømmerne.

Delingen i 1544 skabte tre forholdsvis selvstændige dele af Hertugdømmerne. Hertug Hans den Ældres del fik godt nok ikke nogen lang levetid, men dens eksistens kom i kraft af delingen efter hans død 1580 til at få stor indflydelse på, hvordan de enkelte områder af Slesvig og Holsten i de efterfølgende århundreder var fordelt mellem den kongelige og den gottorpske del. Desuden er hertug Hans den Ældre en af de få hertuger, hvis eftermæle har været udelukkende positivt. Som fyrste og landsfader var han øjensynlig den, der i videst udstrækning koncentrerede sig om sine undersåtters ve og vel, og hans karakteregenskaber, som de kendes gennem breve, forordninger og hans handlinger i øvrigt tegner på alle områder billedet af en nordeuropæisk renæssancefyrste i dette begrebs bedste forstand. På et mere konkret plan blev det hans store indsats for inddigningen i marsken, hans omsorg for kirke-, skole- og fattigforhold, samt hans byggerier, der fik størst betydning for eftertiden.

• To medaljer med hertug Hans den Ældres portræt. Øverst for- og bagside af en oval støbt guldmedalje, 39 x 37 mm, der på forsiden bærer årstallet 1577 og angiver hertugens alder til 56 år. På bagsiden ses hertugens våben med omskriften »Johan von Gotts Gnaden Erbe zu Norwegen, Herzog zu Schleswig Holstein«. Medaljen hører til en gruppe medaljer over nordtyske fyrster og stormænd, præget i 1570'erne og 1580'erne. Nederst forsiden af en medalje, der tydeligvis har den anden som forlæg. Den er af sølv og har størrelsen 37 x 35 mm. Her angives årstallet til 1582 og hertugens alder til 59 år. Da hertugen døde som 59-årig i 1580, må medaljen være fremstillet et par år efter hans død, muligvis som en slags erindringsmedalje. På Museumsberg i Flensborg findes der en jordsfunden kopi i bly af medaljen, så den har åbenbart cirkuleret i hertugdømmet.

Kort 7: Den gøtterske del 1544-1720

Hertugerne af Gottorp

af Lars N. Henningsen

Ved delingen i 1544 opstod et hertugdømme med Gottorp Slot som centrum. Dets omfang og status svarede til det, Hans den Ældre havde fået, men modsat Hans den Ældre blev hertug Adolf af Gottorp stamfar til et hertughus, der holdt længe. I Sønderjylland strakte de gottorpske hertugers herredømme sig fra 1544 til 1713, i Holsten fortsatte deres historie videre helt frem til 1773. Intet andet af de fyrstehuse, der opstod fra 1544 og frem, har haft så stor betydning som Gottorperne. Fra 1580 var deres territorium klart større end nogen anden hertuginjes, bortset fra kongens. Gottorp blev et afgørende kulturcenter, i en længere periode klart det vigtigste i Sønderjylland. Gottorperne fik også afgørende betydning for dansk rigshistorie gennem flere århundreder. Fra omkring 1660 og frem til 1773 var problemer i forbindelse med det gottorpske hertugdømme til stadighed et omdrejningspunkt for dansk udenrigspolitik, og Gottorperne fortsatte endda med at være vigtige for Danmarks historie længere endnu. Historien om de gottorpske hertuger og deres område er langt mere end sønderjysk eller slesvig-holstensk lokal- og regionalhistorie.

Gottorp og den nationale historie

Gottorperne kommer man ikke uden om, hvis man vil forstå Danmarks historie fra

1544 til 1917. Alligevel har interessen fra danske historikere for Gottorperne været beskedent. Den almindelige vurdering har været en entydig fordømmelse. Den toneangivende nationalliberale historiker C. F. Allen var ikke i tvivl. Efter hans vurdering littede Gottorperne »Tyskhedens indtrængen i dette Landskab«. Det danske sprog blev dem »ikke blot et fremmed og ringeagtet, men også et forhadet Tungemaal, der var Hindring for deres politiske Planer«. Oven i det så han Gottorperne som landsforrædere. »De æggedes til dødeligt Had til Danmark, der lagde sig for Dagen i de mest fjendske og troløse Handlinger.« Gang på gang glemte de »den pligt, de skyldte deres Lensherre«.¹

Gottorperne er således i ældre dansk historieopfattelse betragtet som krigslystne forrædere og som medvirkende årsag til tyskhedens fremtrængen i Hertugdømmerne. På det sidste punkt har denne tolkning oven i købet fået bedste støtte fra tysk side. Den tysksindede historiker Ludwig Andresen, som var den fremmeste kender af Gottorpernes historie, har fremhævet netop denne opfattelse gang på gang. Gottorpernes historie bidrog for Andresen til at forstå hjemmetyskhedens opståen, berettigelse og dybe rødder i hjemstavnen. Andresen fremhævede, at Gottorperne var et udpræget tysk fyrstehus, hvis residens blev det naturlige midtpunkt for tysk folke- og kulturliv. Dette blev på langt sigt af stor betydning for hjem-

metyskheden i Nordslesvig. Den såkaldte »skæve firkant«, Løgumkloster-Tønder-Aabenraa-Gråsten-egnen, var et talende bevis. Her lå de tyske stemmetal særlig højt i 1920 – og heri så Andresen en klar eftervirkning af det gottorpske styre i disse amter fra 1544/1581 til 1721.²

En så ensidig betragtning fanger imidlertid ikke det egentlig interessante i Gottorpernes historie. Nyere forskere har da også lagt vægt på at fremhæve andre vinkler. Steffen Heiberg fremhæver de grundlæggende betingelser for de gottorpske hertuger og især afhængigheden af de større og mægtigere naboer. Efter hans opfattelse var det i det meste af perioden de danske konger, der optrådte aggressivt og hensynsløst over for Gottorperne, mens hertugerne søgte at værgе deres land og bevare freden.³

Opståen

Det gottorpske hertugdømme opstod i 1544, hvor Hertugdømmerne blev delt. På landdagen i Rendsborg undertegnede de tre ældste sønner af Frederik I, den danske kong Christian III og hans to brødre Hans og Adolf, den 9. august 1544 en delingsaftale. Adolf var den yngste og valgte først. Han fik Gottorp slot og amt med Slesvig by, Husum og Hütten, Brundlund slot med Aabenraa amt, landskabet Ejdersted og Mårkær kloster – og i Holsten amterne Kiel, Neumünster, Oldenburg og Trittau, klostrene Reinbek og Cismar og byen Neustadt.

Dermed var oprettet et område, som kom til at gå over i historien som det gottorpske hertugdømme. På nogle måder kunne man betragte Adolfs part som et selvstændigt hertugdømme, men samtidig blev det på andre måder bundet ind i forpligtelser, som gjorde

selvstændigheden mere begrænset. Hverken Adolfs eller hans brøders områder var hver for sig en samlet, afgrænset helhed. Hver enkelt andel var tværtimod sammensat af enkeltdele, spredt over såvel Slesvig som Holsten. Forestillingen om, at Hertugdømmerne også efter delingen var et hele, blev opretholdt: ridderskabets og de adelige klostres godser og de større byer blev ikke delt men blev underlagt en fælles regering, som alle tre landsherrer skulle udøve i fællesskab. I byerne aflagde borgerne ed til landsherrerne i fællesskab, ikke kun til den hertug, i hvis område byen lå.⁴ Også øverste instans i retsvæsenet, skatter, hærvesen og den vigtige indtægt fra Gottorp-tolden var sager, som skulle administreres i fællesskab. Alt dette sikrede, at der ikke blev tale om uafhængige statsdannelse. Det skulle blive et afgørende vilkår – og problem – for Gottorperne.

Adolf blev heller ikke uafhængig af Danmark. Ligesom de to andre hertuger skulle han tage sine områder i Slesvig i len af kongen af Danmark. For områderne i Holsten skulle han sammen med brødrene aflægge lensed til den tysk-romerske kejser. En unionsaftale mellem Slesvig-Holsten og Danmark, som var indgået i 1533, forblev i kraft og blev senere fornyet, bl.a. i 1623. I henhold hertil var den danske konge og Adolf forpligtet til at yde hinanden gensidig hjælp i tilfælde af fjendtligt angreb, og ingen måtte inddrage sig i fejde uden den anden.

Selvstændig var Adolf kun indadtil i forhold til de ikke-adelige undersåtter i sit hertugdømme. Her var hertugen alene om at udøve en fyrstes og regents beføjelser. Netop disse beføjelser var det i hertugens interesse at øge, og den interesse delte han med tidens andre fyrster. Overalt var 1500-tallets protestantiske stater præget af vækst i statens og fyrstemagtens rolle i samfundet, blandt andet

Til en serie af malerier af de slesvig-holstenske hertugers historie, som hofmaleren Jürgen Orens udførte i 1660'erne, hører denne særlige stamtavle, der viser de gottorpske hertugers stamrække på fædrene side. Nederst, under tavlen, hviler grev Didrik den Lykkelige af Oldenburg. I midten ses hans søn, Christian I, og derpå følger Frederik I, Adolf, Johan Adolf, Frederik 3. og Christian Albrecht. Interessant nok er fokus ikke på den første gottorper, hertug Adolf, men på Christian I, der i det hele taget indtog en central plads i den gottorpske billedecyklus. Herved understreges, at gottorperne nedstammer i lige linje fra grundlæggeren af det oldenburgske dynasti.

fordi fyrsterne ved reformationen var blevet overhoved for kirken og dermed havde fået indflydelse på helt nye samfundsområder. I 1600-tallet fulgte så det, som kan karakteriseres under overskriften »magtstatens tilblivelse«. ⁵

Overalt i Nord- og Vesteuropa var det gamle stændersamfund i opløsning. Behov for øget militært beredskab og ny militær teknologi stillede krav om stærkt øgede skatteindtægter. Dette gav igen øgede opgaver for administrationen. Der blev brug for uddannede embedsmænd, magtapparaterne blev bureaukratiseret og centraliseret. Militærstaten og skattestaten førte til magtkoncentration og en ny politisk magtstruktur, hvor statsmagten som sådan kom til at eksistere i kraft af sig selv, udenfor og hævet over samfundets stænder.

Denne vigtige udvikling i 1500- og 1600-årene gælder også for det gottorpske hertugdømme. Det er under denne synsvinkel vi bør betragte historien om det gottorpske hertugdømme fra 1544 og frem til 1713. En sådan synsmåde giver langt mere mening end det ensidigt nationalpolitiske lys, som Gottorperne ellers mest har været betragtet i.

Krigeren: Hertug Adolf – 1544-1586

Hertug Adolf blev som gottorperhertugdømmets grundlægger en klar repræsentant for disse tendenser. Året efter indsættelsen som hertug skrev han til sin bror, kong Christian III:

Jeg er »zufurderst ein armer unvermugender furst, der mit grossen und schweren schulden beladen.« ⁶ De svage finanser var et hovedproblem for Adolf og blev det for hans

Hertug Adolf malet som ca. 25-årig af ubekendt nederlandsk eller nederrhinsk maler. Den unge ambitiøse hertug havde da nylig overtaget sin del af Hertugdømmene, men stræbte efter mere. Malet ca. 1550.

efterfølgere. Adolf tog straks fat på at gøre noget ved det. Målbevidst arbejdede han for at øge sin magt.

I de første årtier foregik det mest på fremmede scener. I 1547 trådte han i tjeneste hos kejser Karl V og deltog i flere af rigsdagene i kejserens følge. Det førte til længere ophold i Brüssel, hvor han oplevede det rige handelsliv i de nederlandske byer. Frem til 1553 var han med til at organisere kejserens krigsførelse og hverve tropper. Fra 1556 fik han en stilling som rådgiver hos Karl V's son, den spanske kong Philip II – med en årlig hyre

på 6.000 gylden. I denne stilling bistod han i 1572 med en troppestykke hertugen af Alba i undertrykkelsen af de protestantiske Netherlandes frihedskamp. En overlevering fortæller, at det ikke gik upåtalet hen, da han vendte hjem til Husum. Byens præst, Peter Bokelmann, skal i en prædiken i hertugens overværelse have udtrykt sig således: »Vi må vel billigt takke den allerhøjeste Gud for at han har hjulpet vor nådige herre hjem igen med et godt helbred. Men hvem har han tjent? Fanden og hans oldemor.« Det tog hertugen nu ikke ilde op. Han skal bagefter have indbudt præsten til sit bord og spøgende have sagt: »Der vankede stærkt øl i kirken i dag, fader«. ⁷

Trang til oplevelser og ønske om belønning var sikkert en vigtig drivkraft. Den mærkes også i hans ambitiøse planer for et giftermål. Først gik tankerne i retning af dronning Maria den Blodige af England, så enkehertuginde Christina af Lothringen, der var datter af kong Christian II. Et sådant giftermål kunne måske åbne vejen til den danske trone? Så var dronning Elisabeth af England den udkårne. Det blev nu til en kurv – og en livslang pension. Først i 1564 kom han i havn og ægtede Christine af Hessen. Det blev efter alt at dømme et lykkeligt ægteskab, og hertugen kunne bygge videre på de værdifulde kontakter i Hessen fra ungdommen. Mangen embedsmand, akademiker og teolog fandt vej herfra til Gottorp som hjælper i opbygning af hertugens forvaltning. ⁸

Fra midten af 1550'erne blev hjemmefronten den foretrukne arbejdsplads. Renæssancen var slået igennem, og langt mere pragtfulde slotte end før var blevet normen. Hertugen fulgte godt med og byggede nye slotte i både Husum, Tønning og Reinbek og ombyggede både Gottorp Slot og slottet i Kiel.

Administrativt blev disse år en overgangstid. Hidtil havde tyngdepunktet i den indre forvaltning mest ligget lokalt. Hertugens udgifter blev mest afholdt ved, at regninger blev anvist til betaling fra enkelte amters indtægter, ikke fra en central kasse. Adolf tog derimod fat på at gøre Gottorp til et virkeligt regeringssæde. Der blev oprettet et egentligt kancelli og et rentekammer, hovedsagelig besat af akademisk uddannede råder, der blev rekrutteret uden for adelens rækker. Kansleren Dr. Adam Tratziger blev fra 1558 en virksom hjælper i hertugens magtstræben. Der blev taget de første skridt i retning af en central regnskabsførelse med en central kasse. Indtægterne søgte Adolf at øge gennem initiativer til fremme af handel og omsætning. Hertugen havde selv skibe i søen, han planlagde oprettelse af et kompagni til klædeeksport fra England og sørgede for digebyggeri og udbygning af Husum til en kraftigt ekspanderende by på vestkysten. Selv noget så ambitiøst som en plan om en kanal til forbindelse af Østersøen med Nordsøen for at trække transithandelen fra og til Nederlandene gennem sit hertugdømme blev der tid til. ⁹

De mange projekter vidner om virketrang og er tegn på, at hertugen var en moderne fyrste. Det var dog især indtægterne fra hertugens amter og landskaber, der skulle betale for slotte, det voksende hof og de krige, hertugen lejlighedsvis deltog i. Det kom hertugens undersåtter til at mærke. Landskabet Ejdersted, der i århundreder var sluppet med at yde en klatskilling, blev fra 1566 pålagt en ny afgift, der blev yderligere forhøjet 1572. Det gjorde landskabet til det mest givtige af hertugens lande. I flere amter blev der anlagt nye avlsgårde, som bønderne måtte yde hoveri til. Det skete bl.a. i det frugtbare landskab Stapelholm. Her fandt

Hertug Adolf var en ivrig bygherre, som lod opføre nye slotte i Kiel, Reinfeld, Tønning og Husum. Slottet i Husum blev opført i årene 1577-1582 som et moderne, symmetrisk renessanceslot. Det kom senere i flere perioder til at tjene som enkesæde for gottorpske hertuginder, markant for hertuginde Augusta 1616-1639. Hvert forår er jorden foran slottet dækket af et tæppe af krokus, der angiveligt går tilbage til et kloster, der fandtes på stedet, før slottet blev opført.

hertugen dog ret hurtigt ud af, at det var en endnu bedre forretning at afskaffe hoveriet igen, men mod at bønderne måtte betale klækkelige tjenestepenge. Væsentlige gevinster kom også fra nyinddigninger ved Ejdersted og især i området, hvor Trene og Ejder modes.¹⁰

Hertugen havde også et godt øje til den del af indtægterne fra amterne, der gik til de adelige amtmænd.¹¹ Hvert amt blev forvaltet af en amtmænd, der selv fik en betydelig

del af amtets indtægter og derudover kunne udnytte sin position som amtmænd til korruption og i øvrigt tjene penge på den på adskillige måder. Eneret på disse embeder var siden 1460 ét af det slesvig-holstenske ridderskabs dyrebareste privilegier. De rige adelige landråder og amtmænd var samtidig hertugens nogle til kredit. Hyppigt var stillingen som amtmænd den direkte følge af et lån til hertugen, og ofte var udnævnelsen til amtmænd kombineret med, at den pågæl-

dende långiver fik amtet i pant.¹² Udbygningen af en mere moderne administration, en embedsstat og central regnskabsstyring var på vej, men der var lang vej igen. I hertug Adolfs tid frem til 1586 var den gamle adels indflydelse endnu stærk. Vel var landadelen på tilbagetog i hertugens forvaltning og i retsvæsenet, men de sad stadig tungt på lokalforvaltningen.

Hertugens ambitioner omfattede også konkrete territorialkrav. I 1556 overtog Adolf Slesvig bispestols gods, det såkaldte Svavsted amt, som siden 1544 havde hørt under broderen Frederik i dennes egenskab af fyrstebiskop. I 1559 prøvede han først egenmægtigt at komme i besiddelse af det rige Ditmarsken, et fremstød som dog blev forhindret, så erobringen kom til at foregå som fællesprojekt mellem kong Frederik II, hertug Hans den Ældre og hertug Adolf. Efter sejren blev Ditmarsken da også delt mellem de tre. Endelig stillede han ved broderen, hertug Hans den Ældres død i 1580 krav om at få hele arven. Kun kraftige danske rustninger væltede denne plan, så han måtte dele arven med kongen. Det gav en udvidelse af det gottorpske hertugdømme med Tønder og Løgumkloster amter, landskaberne Nordstrand og Femern og Bordesholm amt i Holsten.¹³ 1571 og 1575 købte Adolf amterne Tremsbüttel og Steinhorst af Sachsen-Lauenburg.¹⁴ Hertil kommer spredte opkøb af adelsgoods. Alt i alt havde hertug Adolf dermed udvidet sit territorium med 60-70%.

Fredsadministratoren: Hertug Johan Adolf – 1590-1616

Hertug Adolf efterlod sig ved sin død hele fire sønner. Der rejste sig nu to spørgsmål

om arvefølgen. Det ene gjaldt selve de gottorpske lande. Praksis fra både 1544, delingen af den kongelige del 1564, og arvedelingen efter Hans den Ældre pegede på, at de skulle deles mellem hertugens sønner. Hertug Adolf lagde i sit testamente op til, at amterne skulle deles mellem de to ældste sønner.¹⁵ Inden det spørgsmål for alvor blev rejst, løste det sig selv ved dødsfald. Det andet spørgsmål gjaldt andelen i fællesregeringen sammen med kongen og dermed status som regerende hertug for hele Slesvig-Holsten, især over for adelen. En ny landsherre skulle hyldes af adelen. Mens stænderne slet ikke ville hylde Hans den Yngre, var de i princippet villige til at hylde en gottorper, da han blot afløste sin far og ikke betød en forøgelse af antallet af regerende hertuger, men adel og hertughus var uenige om, hvad det juridiske grundlag for hyldningen skulle være. Var der tale om *arv*, som hertughuset krævede, eller var der tale om et *valg*, som stænderne påstod? Eller sagt omvendt: var stændernes hyldning en pligt eller en frivillig handling, der udtrykte deres politiske magt?

Ved Adolfs død var kun den ældste søn, Frederik 2., myndig. Han døde allerede året efter, før valg eller hyldning havde kunnet gennemføres. Derefter stod hans bror Philip for tur. Skarpe diskussioner blev gennemført mellem hertugens repræsentanter, som ønskede en *arvehyldning*, og stænderne, som fremhævede handlingens *valgkarakter*. Modsetningen kom tydeligt frem, da Philip ved hyldningen i 1590 undlod at hæve fingeren, da han bekræftede stændernes privilegier. Han søgte derved at signalere, at han ikke aflagde ed på gamle rettigheder, men blot konkret anerkendte dem her og nu.

Philips tid blev kun kort. Han døde allerede i 1590 kort efter hyldningen og blev

Hertug Johan Adolf var født 1575. I sine tidlige år var han udset til en karriere som fyrstebiskop, men allerede i 1590 arvede han hertugdømmet Gottorp efter broderen Philip.

efterfulgt af broderen Johan Adolf. Han havde faderen allerede som tiårig fået valgt til det vigtige embede som ærkebiskop af Bremen, så han var udset til en karriere som fyrstebiskop ligesom sin farbror Frederik og fetteren, hertug Magnus på Osel. Nu rykkede han så op som arving til de gottorpske lande. Han accepterede i princippet at være valgt, da han blev hyldet 1593. Ærkebispesædet i Bremen blev overladt til den fjerde og sidste bror, Johan Frederik. Da de to ældste brødre var døde uden arvinger og én var gejstligt forsørgt, burde der ikke længere være behov for en deling af de gottorpske lande. I 1603 rejste ærkebiskop Johan Frederik dog krav på bade land og hylldning, og han blev forlenet med bade Slesvig og

Holsten, ligesom Hans den Yngre. Støttet af stænderne afviste Johan Adolf kravet om hylldning og derved andel i fællesregeringen, men broderens arvekrav måtte han delvis indrømme. Dels overtog broderen fyrstebispedømmet Lübeck, som Johan Adolf noget uortodokst havde beholdt samtidig med at blive regerende hertug, dels fik Johan Frederik overladt Femern og amterne Cismar, Oldenburg, Tremsbüttel og Steinhorst. Femern afgav Johan Frederik igen i 1622, og da han – efter pres fra stænderne i Bremen – havde opgivet at gifte sig, faldt amterne 1634 tilbage til den gottorpske hovedlinje, men i en generation var der altså en slags *afdelte herre* inden for det gottorpske hus.

I 1608 fik Johan Adolf fastslået førstefødselsretten som arvefølge, således at de gottorpske lande herefter ved hvert hertugskifte udeleligt skulle tilfalde den ældste søn. Ved næste hertugskifte i 1616 blev princippet anerkendt af stænderne. De erklærede altid at ville *vælge* den førstefødte som regerende landsherre. På den måde blev valgretten undergravet og afløst af en arvehylldning.¹⁶

Med Johan Adolf kom en helt ny type på hertugstolen. Mens faderen havde været den handfaste landsknægttype, var sønnen langt mere civilist, med sans for udbygning af hertugdømmets administration og med interesse for kunst, kultur og kirkelige anliggender.

1596 indgik hertugen ægteskab med Christian IV's søster Augusta, og hofholdningen antog næsten kongeligt niveau. På Gottorp blev der ført stort hus – i 1597 bespistes dagligt 433 mand med et dagsforbrug for hver på 2–3 pund kod. Som ved andre fyrstehoffer i tiden blev der levet godt. Omkring 1600 tillod kansler Dr. Junge sig en meget abenhjertig bedømmelse af Johan Adolfs vaner og de skader, som kunne følge af for megen druk og for meget spil: »Af

Hertug Adolf havde omkring 1565 indledt en omfattende ombygning af Gottorp Slots nordfløj, der efterhånden gjorde den til slottets hovedfløj. Her blev der under sønnen Johan Adolf indrettet en ny festsal, formentlig i 1590'erne. Salen er udsmykket med hjorte udført i stuk. En enkelt bærer et ægte gevnr, som ifølge en indskrift er fra en hjort, nedlagt af hertug Johan Adolf ved Ostenfeld 18. august 1595. Loftet er udsmykket med scener fra Titus Livius' romerske historie. Sådanne hjortesale var populære i tiden, både i Norden og i Tyskland, og de vidner om den betydning, jagen havde ved hoffene.

hjertet beklager vi arme tjenere ofte,« skriver han, »når vi ser at Deres fyrstelige nåde, som Gud være lovet af Gud er udstyret med mange gode gaver på sjæl og legeme, allerede nu i Deres blomstrende alder er plaget med store besværinger og svagheder.« Hvor blev gudsfrygtigheden af, når man hverken kunne komme til morgen- eller aftenbøn for bar drukkenskab?¹⁷

Trods denne bedømmelse har Johan Adolf næppe været værre end andre fyrster i tiden. Kravet om reputation, prestige og anseelse stillede krav. Der blev købt stort ind af

smykker, guld og sølv, der blev bygget på Gottorp, på Husum og i Løgumkloster. På Gottorp blev slotskuppet udstyret på det allerfornemste. Hertugen plejede sit hoforkester, viste interesse for botanik og matematik, optrådte som bogkøber i stor stil og opbyggede et bibliotek, som under hans efterfølger fik europæisk ry. »Min salig herres bibliotek skal ikke splittes ad. Min mand har ofte sagt: Djævelen skal hente den, der bryder mit bibliotek fra hinanden,« udtalte enkehertuginde Augusta efter hertugens død.¹⁸

Alt dette stillede selvfølgelig krav til hertugens indtægter, og som sin far søgte Johan Adolf at drive dem i vejret. Hans vigtigste metode blev at udbrede hoveriafløsningerne til flere dele af besiddelserne, bl.a. dele af Aabenraa amt og hele Tønder amt. De nye pengeafgifter skæppede i hertugens kasse, men ikke nok til at dæmme op for den hastige stigning i gælden. I 1605 udgjorde alene den centralt bestyrede gæld 332.000 rigsdaler, hvortil kom gæld i pantsatte amter. Meget af gælden var kortfristet, så hele tiden skulle der optages nye lån for at dække de gamle, renter og andre udgifter.¹⁹

Med inspiration fra nogle af de lærde råder ville hertugen gerne spare de adelige amtmænd og lade dem erstatte med ikke-adelige amtsskrivere, der kunne nøjes med en langt mere beskeden løn. Her stødte hertugen dog både mod adelens privilegier og den afhængighed, han kom i, fordi han skyldte penge. Det var ikke mindst hertugens egne amtmænd, som optrådte som långivere for hertugen. Som sikkerhed for lånet stillede hertugen ofte et amt i pant. Afhængigheden af de adelige långivere gjorde nærmest hertugen magtesløs. Et eksempel kan stå for mange. I Aabenraa amt sad Frederik Ahlefeldt på Søgård omkring 1603 som amtmand. Som mange af sine kolleger spillede han herre i amtet, så vidt vi kan se af en klage fremført i 1603 af 125 bønder fra amtet. De klagede over, at amtmanden tvang bønderne til at gøre tjeneste på sit gods, rekvirerede bøndernes heste til sin jagt, lod sine fester betale af amtets kasse, og både Ahlefeldt og hans medsammensvorne, amtsskriveren, tog mod bestikkelse. Men klagen nyttede intet. Ahlefeldt forblev i embedet til sin død i 1605 – for hertugen var hans skyldner. Ahlefeldt havde fået amtet i pant for et lån til hertugen på 18.000 rdl.²⁰

Johan Adolf vidste imidlertid råd. Svigermoderen, enkedronning Sophie i Danmark, var en særdeles velhavende dame, og ligesom Johan Adolf nærrede hun meget faste ønsker om at stække adelens og stændernes magt i forhold til konge- og hertugfamilien. Hendes store pengekasse gjorde det muligt at købe sig til større uafhængighed. I 1606 og 1609 lånte hun svigersønnen det enorme beløb af i alt 300.000 rdl. Som sikkerhed fik hun overladt amterne Kiel, Bordesholm, Løgumkloster og Aabenraa og fik gennemført, at de skulle bestyres af »kvalificerede personer og ikke-adelige amtmænd«. Hun sparede amtmændene væk og nøjedes med amtsskrivere. Det var et afgørende brud på adelens hidtidige monopol på amtmandsembederne. I 1614 blev ved landdagsbeslutning gennemført et kompromis mellem hertug og adel, hvorefter kun de større amter skulle bestyres af adelige. I de mindre kunne hertugen indsætte ikke-adelige amtsskrivere. Ved hertugens død i 1616 var kun to af hans amter ledet af ridderskabsfolk. Fyrstens absolutistiske politik kunne her notere en væsentlig succes.²¹ Drevet af sit evige pengebehov og med inspiration fra de lærde råder og tyske nabohoffer gik hertugen langt videre i retning af at skubbe adelen til side, end kongen gjorde.

Kirkestyret

En central del af den gottorpske hertugs beføjelse og virke gjaldt kirken. Reformationen havde lagt kirken i de protestantiske lande ind under fyrsterne. I hvert enkelt land blev fyrsten kirkens øverste leder, »summus episcopus«. Efter delingen i 1544 overtog hver af hertugerne kirkestyret i deres del, om end den slesvig-holstenske

Slotskapellet på Gottorp Slot blev i hovedsagen indrettet 1589-91 som led i den store ombygning af slottets nordfløj. Det fulgte en indarbejdet model for lutherske fyrstekapeller med omløbende gallerier. I hertug Johan Adolfs senere år hævdede han i calvinistisk retning. Det førte til, at altertavlen blev fjernet. I stedet blev der anbragt et simpelt alterbord og over den en rigt udsmykket hertugelig bedestol. Fra den kunne hertugen se prædikestolen, men ikke alteret, der mistede det meste af sin betydning i den nye gudstjenesteform. Den nuværende altertavle er kommet til senere.

kirkeordinans fra 1542 forblev det fælles grundlag. Hertug Adolf overlod i 1562 biskoppens gejstlige tilsynsopgaver til en hertugelig embedsmand med titlen general-superintendent eller generalprovst. General-superintendenten varetog på hertugens vegne tilsynet med præsterne i de hertugelige dele og holdt visitatser i sognene. Hans funktion ligner de protestantiske danske biskoppers. Kongen udnævnte først en tilsvarende generalsuperintendent i sin del i 1636. Også på dette punkt var udviklingen i den gottorpske del altså forud for den kongelige.

Kirkepolitisk stod kongen og hertugen længe sammen som forsvarere af den rette

tro. I Tyskland stod lutheranerne sidst i 1500-tallet stejlt ikke bare over for katolikker, men også over for calvinister. Både konge og hertug valgte en mere moderat kurs. Åbenlys calvinisme var ikke mulig, men der var rum for, at visse calvinistiske tanker kunne påvirke præsterne. Det gjaldt særlig i den gottorpske del, hvor den første generalsuperintendent Paul v. Eitzen i årene 1562-98 videreførte sin lærer, Melanctons, tolerante og kompromissøgende kurs.

Ved hertughoffet gik man dog omkring 1600 videre endnu. Hertug Johan Adolf var påvirket af calvinismen ved sin fætters hof i Hessen-Kassel. På Gottorp lyttede hertugen

Hertuginde Augusta var Christian IV's lillesøster og født 1580. Som 16-årig blev hun gift med Johan Adolf af Gottorp. Religiøse forskelle kom i de senere år af ægteskabet til at skabe krise mellem ægtefællerne. Hertuginde holdt sig fra de calvinistiske gudstjenester i slottet 1614-16 og valgte at gå i kirke i domkirken – til fods. Fra 1616 til 1639 havde hun enkestat på Husum Slot. Her var hun som sin mor, dronning Sophie, en effektiv forvalter af sine besiddelser og kunne efterhånden udlane ganske store summer til sin søn. Hun fik ry for nærighed, fordi hun var en repræsentant for en traditionel hofkultur over for den stigende pragtudfoldelse. Maleriet af enkehertuginde er tilskrevet Nicolaus Umbhöfer og er udført 1634.

til reformerte teologer, som ønskede billeder, altertavler og messeklæder fjernet fra kirkerne, og han forbød præsterne at agitere mod calvinisterne, sådan som man ellers gjorde mange steder, herunder efterhånden i de kongelige dele. Det vakte kritik fra hertugens generalprovst, Jacob Fabricius den Ældre. Han blev derpå afskediget og erstattet af en calvinist fra Hessen, Philipp Cæsar. Det blev dog kun et kort mellemstykke. Hertuginde Augusta forblev urokkelig ortodoks lutheraner, og da hertugen døde i 1616, mistede calvinismen sin støtte. Jacob Fabricius blev genindsat. For alvor næde de calvinistiske tanker ikke uden for hofkredsen på Gottorp. Her fortsatte de til gengæld med at øve en vis indflydelse på de næste hertuger, Frederik 3. og Christian Albrecht.²²

Kulturfyrsten: Hertug Frederik 3. – 1616-1659

I 1616 trådte sønnen Frederik 3. til som næste overhoved for det gottorpske hertugdømme. For første gang skete det ved et »arvevalg«. Stænderne var bundet til den ældste søn. Frederik blev hyldet som arveherre – og bekræftede til gengæld stændernes gamle privilegier bortset fra valgretten. Af den danske konge modtog han sit hertugdømme som arvelen. Hans yngre bror, Johan, måtte traditionen tro gå den »gejstlige vej«, som gav ham fyrstebispedømmet Lübeck (området omkring Eutin). Ærkebispedømmet Bremen, som han skulle have haft efter sin onkel, snuppede kong Christian IV til sin næstældste søn, den senere kong Frederik III.

For den unge hertug Frederik 3. var målet – som for alle fyrster i tiden – at styrke sin

Hertug Frederik 3. er her malet af en ubekendt maler i 1639. Han er iført en fornem, guldbroderet højdragt med kostbar kniplingsbesætning, og en fjerprydet baret ligger på bordet bag ham. I hånden holder han et sværd med forgyldt greb, men våbnet er ikke ret iøjnefaldende. I tidligere tiders fyrsteportrætter var harnisken en vigtig del, men den mangler her. Den militæriske iscenesættelse er nu blevet afløst af en kultiveret fyrstelige fremtræden. Det er en tidstypisk stil, der tillige karakteriserer Frederik 3. som landsherre.

»reputation«, sin anseelse og position. Hertugens ambitionsniveau var påfaldende højt. Set i forhold til myrderet af tyske fyrstestater, var Gottorp af mellemstørrelse. Men hertugerne hentede deres ægtefæller og giftede deres børn bort i de allerfineste huse, og det var dem, som hertugen ville være i selskab med.

Udenrigspolitisk var hertugen bundet af unionsforfatningen, som forpligtede kongen

og hertugen til gensidig hjælp. I det spil var hertugen afgjort den lille og faktisk mindre uafhængig end tyske fyrster med mindre territorier. Behovet for »reputation« måtte han da søge på andre områder – og det blev kulturlivet. Han fortsatte faderen, Johan Adolfs arbejde for udbygningen af hertughoffet som centrum for kunst og kultur. Som ung opholdt Frederik sig en tid ved det kunstelskende kurfyrstehof i Dresden og fandt her

sin brud, prinsesse Marie Elisabeth, datter af kurfyrst Johan Georg 1. af Sachsen. Som medgift ved brylluppet i 1630 bragte prinsessen en rig skat af malerier af Lucas Cranach den Ældre med til Gottorp. De blev grundstammen til en betydelig billedsamling på slottet. Som hofmaler engagerede hertugen den fremragende maler Jürgen Ovens fra Tønning, som havde fået sin uddannelse i Holland. Ovens blev mester for talrige malerier af hertugfamilien og repræsentative historiemalerier med emne fra Gottorps historie. Under ledelse af bibliotekaren Adam Olearius blev der opbygget et kunstkammer og biblioteket blev udbygget, så det vandt ry over hele Nordeuropa.

Byggearbejderne på Gottorp blev ført videre, og haven blev omlagt i pragtfuld barokstil med statuer, vandkunster og en kæmpglobus med jordkloden aftegnet udenpå og stjernehimlen indeni. Den var så stor, at 8-10 mand kunne sidde indeni og som i et planetarium se stjernehimlen bevæge sig, drejet rundt ved kraft fra vandlobet underne. Alt dette var godt at vise frem for gæster, som besøgte hoffet – det gav reputation. Men Frederik fulgte også selv godt med – han kunne latin, græsk, hebraisk og nyere sprog, interesserede sig for matematik og naturvidenskaber og optrådte selv som forfatter.²³ Gottorp blev et såkaldt »musehof«, et hof hvor man dyrkede muserne, dvs. kunsten, berømt langt uden for hertugdømmets egne grænser. Uden tvivl lå bagved hertugens ægte engagement. Samtidig blev det daglige liv på Gottorp præget af større mådehold end under faderen. »Jeg kan ikke forstå,« ytrede hertugen engang om de mindre mådeholdne adelsfolk, »hvad glæde de har af at drikke så forskrækkeligt. Om aftenen er de store på det og modige, om morgenen melankoliserer de.«²⁴

Blandt de mest spektakulære ting på Gottorp i Frederik 3.'s tid var to store glober, en jordglobus og en himmelglobus. Den gottorpske himmelglobus blev skabt af Andreas Bösch i Slesvig i årene 1655-1657. Yderst viser globen stjernehimlen med stjerntegnene i kunstfærdig billedudførelse. Inden i rummet himmelgloben jorden og planeterne, der bevæger sig omkring solen ved hjælp af kompliceret mekanik. Globen var opbygget efter det kopernikanske system, men med inddragelse af de eliptiske planetbaner, som Kepler havde påvist. Den vidner om, at man på Gottorp havde et godt kendskab til den nyeste naturvidenskab.

Hof- og kulturlivet var dyrt, og oven i det måtte Frederik modsat sin far og farfar afsætte stadig større midler til militære formål. Fra 1623 og frem til 1657 havde hertugen konstant tropper opstillet, i reglen 5-7 kompagnier, hver på omkring 300 mand.²⁵ Det lyder ikke af alverden, men var alligevel et afgørende nybrud. Før 1611 havde selv den danske konge knap nok soldater i fredstid, og skabelsen af en gottorpsk hær var et markant udtryk for, at hertugen af Gottorp netop var regerende hertug og indtog en helt anden position end de såkaldt *afdelte* hertuger.

Tropperne fik sammen med hoflivet hertugens udgifter til at eksplodere. Nogle af pengene til militæret kom fra stærkt stigende skatter, der blev krævet op af hele Slesvig og Holsten og delt mellem konge og hertug eller brugt til deres fælles tropper. Men de slog ikke til. Hertugens finanser var også anstrengte, fordi dele af hans lande var overdraget til andre. En stribe amter var pantsat til mormoderen, dronning Sophie, og andre overladt farbroderen. Oven i det fik hertugens mor 1616-39 amterne Husum, Reinbek og Trittau som livgeding (enkepension). Selv rådede hertugen de første mange år kun over Gottorp og Tønder amter og landskaberne Ejdersted, Nørreditmarsken og Nordstrand.²⁶

Hertugen søgte at finde nye udveje og viste sig også her som en fuldgyldig repræsentant for tidens fyrster, der langt mere end deres forgængere søgte at fremme erhvervs livet. En udvej af vanskelighederne så hertugen, hvis det kunne lykkes at få den indbringende øst-vest-handel ledt ind over de gottorpske lande. I 1621 grundlagde han byen Frederiksstad på vestkysten. Hertugen håbede, at byen skulle overtage nogle af de funktioner, som byer i Holland ellers udførte og

være en omslagsplads, hvor varer fra Syd-europa kunne udveksles med varer fra nord og øst. Til Spanien, Brüssel, Italien, Frankrig og Algier sendte han gesandtskaber for at få åbnet handel med landene ved det østlige Middelhav. Særlig ambitiøs var planen om få ledt silke- og krydderihandel fra Persien via de russiske floder, over Østersøen og via Kiel ud til vesterlandene. Et gesandtskab blev sendt på rejse til disse eksotiske lande fra 1635 til 1639 med deltagelse af Adam Olearius. Planerne var dog mere dristige end realistiske. Alt blev til intet – kun Olearius' beretning om sine oplevelser undervejs har overlevet som en berømt klassiker i litteraturen om Rusland og Persien. Beretningen bragte Gottorp berømmelse, men ikke rigdom.²⁷

Som før var det mere jordnære metoder, der gav resultater. I 1631-33 lod hertugen næsten alt hoveri i sine amter afløse, men til gengæld blev bønderne pålagt tjenestepenge i et omfang, der virkelig battede. Faderen havde krævet 3-4 rigsdaler af bønder, der slap for hoveri. Frederik satte det op til 16 rigsdaler pr. gård. Indtægterne fra hans amter steg i et spring.²⁸ Sammen med, at hertugen i årene 1634-39 atter overtog de amter, mormoderen, farbroderen og moderen havde rådet over, er det hovedforklaringen på, at de samlede indtægter fra amterne blev fordoblet fra 1621 til 1651.²⁹ Det slog bare ikke til, især pga. krigenes pres. Gennem det meste af hertugens regeringstid havde han en gæld på 7-800.000 rigsdaler, men efter 1645 steg gælden yderligere til det dobbelte ved hertugens død.³⁰

Nu skred centraliseringen og effektiviseringen af styret og af finansforvaltningen for alvor fremad. I kancelliet gennemførte borgerligt fødte og veluddannede embedsmænd et bogholderi efter moderne principper. De

I 1621 grundlagde Frederik 3. en ny by, Frederiksstad, hvor Ejderen møder sin vigtigste biflod Trene. Målet var at skabe et alternativ til handelsruten over Hamborg og Lübeck, og der blev givet religionsfrihed til tilflyttere. Byen blev anlagt efter nederlandsk forbillede og moderne idealer med kanaler og gader i skakbrætmonster. På billedet ses Trene øverst, kanalen der forbinder Trene til Ejderen til venstre og byen omgivet af grave til alle sider og gennemskåret af en central kanal.

hjemmegroede ridderskabsfolk og landråder, som tidligere havde præget både central- og lokalforvaltning, måtte i stigende grad vige for mere veluddannede folk eller selv søge uddannelse. En ordveksling ved hertugens hof i 1624 satte det på spidsen. Amtmanden på Gottorp udtalte i en bordsamtale: »I dag skal en adelsmand være godt udstyret, hvis han vil tjene sit brød ved hoffet. I gamle dage, hvis en kunne kaste et enkelt ord på latin ind i samtalen, så var han en stor mand. Nu er det børneleg. Nu skal man kunne det nærmest som doktorerne.«³¹

Det handlede dog ikke kun om kvalifikationer. Der lå også politiske grunde bag, at hertugen gerne ville undgå lokale adelige, der med solide godser og magtfulde slægtskabsforbindelser i ryggen stod langt mere selvstændigt over for hertugen end de borgerligt fødte og ofte udenlandske akademikere, som skyldte hertugen hele deres position i landet. Det var ikke populært i ridderskabet.³² I 1642 kom det til direkte konflikt mellem hertugen og kongen på den ene side og stænderne på den anden. I en juridisk afhandling lod stændernes juridiske eks-

pert Christoffer Krauthof det skinne igennem, at fyrsterne optrådte tyrannisk, når de indsatte indvandrede fagfolk på poster, som stænderne mente at have eneret på. Juristen antydede, at i den situation var det legitimt at gøre modstand mod øvrigheden. Det kom den gode jurist ikke godt fra. Hertug Frederik lod ham kaste i et fangehul på Gottorp og frigav ham først, efter at både han og stænderne havde gjort ydmyg afbigt. Episoden viste skånselsløst stændernes svagheit over for den fremvoksende fyrstemagt.³³

Gottorp opnår suverænitæt

»Alt dette var nu meget godt, men bedre var det dog, at hertug Frederik i flere år vedligeholdt det venlige forhold til sin morbrøder, kong Kristian,« sådan skrev historikeren Frederik Barfod i 1867. Men der skulle ske ting, som førte den danske konge og hertugen i hver sin retning, så »hertug Frederik blev forræder den ene gang efter den anden.«³⁴ Bag disse ord gemmer sig vigtige politisk-militære begivenheder i Frederiks tid, som førte frem til et vendepunkt i forholdet mellem Gottorperne og Danmark. De er også grunden til, at Frederik og hans efterfølgere har fået et så slet eftermæle i dansk historie – som forrædere, der glemte den pligt, de skyldte deres lensherre i Danmark. Hvad skete der, og hvordan kan man forklare den skæbnesvangre udvikling?

Endnu i de første år af Frederiks regeringsperiode var forholdet mellem hertugen og den kongelige medhertug ganske godt. Når det gjaldt den indre forvaltning, var de to herrer formelt ligestillede med sammenfaldende interesser. Begge så en fordel i at begrænse ridderskabets og landdagens indflydelse, ikke mindst hvad angår afgørelser

vedr. skatteudskrivninger. Begge havde fordel af, at landdagen i 1616 havde accepteret arvehyldningen. Den gjaldt jo også kongehertugen.

Udenrigspolitisk var konge og hertug bundet sammen. Det lå allerede i fællesregeringen, men også i unionsaftalen med Danmark, som blev fornyet så sent som i 1623. Kongehertugen og Gottorperhertugen var gensidigt forpligtet til indbyrdes troskab og hjælp – både i en defensiv og en offensiv krig.³⁵ De to fyrster var altså bundet sammen, men langt fra ligevægtige. Gottorperen var klart den underlegne lillebror uden kongens ressourcer. Bindingerne var usædvanlige i tysk sammenhæng og gav hertugen mindre udenrigspolitisk spillerum end f.eks. hans nabo, hertugen i det diminutive Sachsen-Lauenburg, hvis land ellers var langt mindre end de gottorpske områder. Før 1625 betød det ikke så meget, da der stort set var fred i det nordtyske område, og kongernes opmærksomhed mest var vendt mod Sverige. Fra 1625 blev hertugen imidlertid gang på gang bragt i en penibel situation som følge af den overordnede og stærkere nabos – kongens og medhertugens – politik. I det spil havde hertugen kun ét ønske: at holde sig uden for konflikter, for dér ville han altid blive den lille.

I 1625 gik Christian IV ind i 30-årskrigen, i egenskab af militær leder af den nedersachsiske kreds. I Hertugdømmerne stillede både stænderne og den gottorpske hertug sig loyalt, omend tøvende, bag kongen. Hertugen var forpligtet til at deltage på kongens side. Der blev udskrevet skatter til finansiering af hvervninger, og hertugen gik i gang med skansebygning i de rige områder i vest – Ejdersted, Stapelholm og Nørreditmarsken.

Men krigslykken var imod både kongen

og gottorperen. Efter kongens nederlag ved Lutter am Barenberg i april 1626 trængte de kejserlige hærførere Tilly og Wallenstein mod nord med deres hære. Holsten, Slesvig og Jylland blev besat – og selvfølgelig også hertugens lande. Hertugen var trængt op i en krog og var egentlig værre ramt end kongen. Hele hans område var besat, mens kongen slap med besættelse af en del af sit rige. Det fik hertugen til at indlede forhandlinger med Tilly og Wallenstein, uden om kongen, om frikøb af dele af sine områder for indkvartering. Frederik tilbød også at befæste Frederiksstad og at stille havnen til rådighed som basis for kejserens flådemanoevrer og spaniendhandelen. Det var troskabsbrud og frafald. Christian IV gik derfor til modangreb og sendte tropper mod hertugens slotte i Tønder og Gottorp.³⁶ Under fredsforhandlingerne i Lübeck i 1629 prøvede hertugens forhandler at opnå uafhængighed i forhold til Danmark, men Christian IV protesterede, og Gottorps lensforhold til Danmark blev bekræftet.³⁷

Da freden var sluttet, var alt således udadtil ved det gamle, men krigsårene havde håndgribeligt vist, hvor farlig situationen kunne blive for Gottorp, som selv var uden magtmidler, når hertugdømmet var bundet til den danske kongens udenrigspolitik. Derfor tegnede der sig et voksende modsætningsforhold mellem kongen og den gottorpske hertug. Hertugen så sin redning i neutralitet, i at kunne holde sig udenfor. Uafhængighed over for Danmark kunne være en fordel, men i første omgang lykkedes det dog ikke Gottorp at opnå den.

I de følgende år tiltog rivaliseringen mellem Danmark og Sverige om forrang i Norden, og i 1643 kom det til krig. Den svenske feltherre Lennart Torstensson gik ind i Holsten, og igen var de gottorpske lande

udsatte for en overmagt og udsigt til total ødelæggelse. I denne knibe valgte Frederik at prøve at redde sit skind ved at orientere sig til svensk side. Straks efter indmarchen indgik han en neutralitetsaftale, hvorved han mod betaling af 100.000 rdl. frikøbte sit land for alle indkvarteringsbyrder og samtidig åbnede byer og befæstninger for svensk gennemmarch.³⁸ Dermed indledtes et udviklingsforløb, som i dansk historieskrivning er blevet beskrevet som forræderi.³⁹

Forræderi var det også, men for at forstå forløbet, må man betænke hertugens situation. Den hårde virkelighed havde vist, at hertugens lande i tilfælde af militært angreb lå fuldstændig værgeløse, henvist til en besætters nåde. I 1644 valgte hertugen at søge sikkerhed hos de stærkeste, svenskerne. Fredsslutningerne i Brömsebro i 1645 og i Osnabrück i 1648 efter Trediveårskrigen viste, at Sverige nu var blevet den dominerende magt i Norden. Sverige var herre i Forpommern og Wismar og i bispedømmerne Bremen og Verden. Slesvig og Holsten lå som bro mellem disse lande og Danmark, og det var næsten givet, at det ville komme til at gå hårdt til her, hvis de to rivaler tørnede sammen igen.

Hertug Frederik ønskede ikke at blive lænket til kongens stridskærrer, som historikeren P. Lauridsen har udtrykt det. Under en konflikt ville hans lande igen blive krigskueplads. Følgelig søgte han tilnærmelse til Sverige. Planen var gennem forbund med Sverige at opnå suverænitet og dermed uafhængighed af den danske konges udenrigspolitik. Det må også ses i sammenhæng med den internationale udvikling. Ved Den Westfalske Fred i 1648 havde de tyske fyrster generelt opnået ret til at føre egen udenrigs- og militærpolitik. Det gjaldt også hertugen af Gottorp i Holsten, men hele syste-

På dette maleri af Jürgen Ovens fra 1652 ses hertug Frederik 3., hertuginde Marie Elisabeth og deres ni børn, der alle blev voksne. Billedet er et forarbejde til et kolossalt maleri, der blev fremstillet i anledning af en fredsfest, og det er samtidig en allegori over freden. Til højre i billedet fører Minerva freden frem, mens Mars ligger omstyrtet på jorden. Billedets lydelse til freden var utvivlsomt oprigtigt ment. Hertugen havde flere gange mærket krigen og havde kun at tabe ved den. Alligevel kan billedet siges at være et varsel om det kommende brud med Danmark. Stærkt fokus er der nemlig på datteren Hedwig Eleonora til højre, ved siden af Minerva. Hun blev gift med Karl X Gustav af Sverige, som hendes far siden sluttede sig til politisk.

met med fællesregering og union med Danmark satte grænser. Hertugen kunne også skele til, at kurfyrsten af Brandenburg i 1656 gennem en alliance med Sverige havde opnået suveræniteten for hertugdømmet Preussen i forhold til dets lensherre, den polske konge. Det måtte friste at søge at opnå det samme. Arkitekten for en sådan politik blev hertugens kansler Johan Adolf Kielman.

Projektet blev grebet an ad flere veje. I 1654 giftede hertug Frederik sin datter Hedwig Eleonora bort til den svenske konge Karl X Gustav. Fra 1656 fortes hemmelige forhandlinger om forbund. I foråret 1657

indgik han en aftale med Sverige, som skulle sikre hans hertugdømme mod at lide overlast fra svenske tropper i tilfælde af en krig (*salva guardia*).

Der blev snart brug for aftalen. Den 1. juni 1657 erklærede kong Frederik III Sverige krig. Selv krigserklæringen kom, uden at der forinden var opnået enighed med hertug Frederik 3. Dette var ellers foreskrevet i unionsaftalen. Krigen gik frem med stormskridt. Sidst i august havde Karl X Gustav erobret Hertugdømmerne og hele Jylland. Som næsten venteligt valgte hertug Frederik da at knytte sin skæbne til Sverige.

Krige med betydning for Hertugdømmerne

Listen omfatter krige, der involverede Danmark og/eller Hertugdømmerne mellem 1536 og 1773

Krigen mellem Christian III og kejser Karl V 1536-1544

I sine første år som dansk konge var Christian III i princippet i krig med kejseren, dels fordi kejseren støttede Christian II og hans døtres krav, dels som led i de generelle krige mellem kejseren og de protestantiske fyrster i Tyskland. Der blev kæmpet 1536-37, var våbenstilstand 1537-41 og igen kampe 1542. I 1544 indgik parterne freden i Speyer, hvor kejseren reelt anerkendte Christian III og lovede ikke at angribe ham.

Nordiske Syvårskrig 1563-1570

Krig mellem Danmark og Sverige. Krigen trak ud, uden at nogen af parterne kunne vinde en afgørende sejr. Krigen gav få varige resultater, og Stettinerfreden 1570 flyttede kun grænser i Estland.

Kalmarkkrigen 1611-1613

Krig mellem Danmark og Sverige, udløst bl.a. af uenigheder om grænsedragningen mellem Nordnorge og Sverige. Danmark var militært stærkest, men kunne dog ikke tvinge Sverige i knæ. Ved fredsslutningen i Knærød afgjordes grænsespørgsmålet til Danmark-Norges fordel.

Trediveårskrigen 1618-1648

Krigen var fra begyndelsen dels en religionskrig mellem protestanter og katolikker, dels en krig om, hvor stærkt kejseren og hans dynasti, Habsburgerne, skulle stå over for de andre tyske fyrster. Med tiden blandede en hel række andre stater sig i krigen: Spanien, Danmark, Sverige, Frankrig, Nederlandene. Sverige gik sejrrigt ud af krigen og vandt flere områder i Nordtyskland. Danmark var involveret i to faser, 1625-1629 og 1643-1645, som i dansk tradition har fået særlige betegnelser: Kejserkrigen og Torstenssonkrigen.

Kejserkrigen 1625-1629

I 1625 gik Christian IV ind i krigen mod kejseren og de katolske fyrster. I 1626 led den danske hær nederlag ved Lutter am Barenberg. Fra efteråret 1627 til 1629 var Jylland og Hertugdømmerne besat af kejserens hær. Ved fredsslutningen i Lübeck mistede kongen ingen områder, men han var politisk svækket.

Torstenssonkrigen 1643-1645

Fra 1630 deltog Sverige med succes i Tredivårskrigen, og 1643 sendte Sverige sine tropper mod Danmark. Hertugdømmerne og Jylland blev besat. Ved freden i Brömsebro måtte Danmark-Norge til Sverige afstå Jämtland, Härjedalen, Gotland og Øsel, samt Halland i pant for 30 år.

Første Karl Gustav-krig 1657-1658

I 1657 erklærede Danmark krig mod Sverige, dels for at få revanche, dels fordi man vurderede, at krigen var uundgåelig, og derfor ville komme fjenden i forkøbet. Den svenske konge sendte sin hær mod Danmark, hvor den ikke bare besatte Hertugdømmerne og Jylland, men også gik over de tilfrosne bæltter, først til Fyn og siden til Lolland og Sjælland. Ved freden i Roskilde afstod Danmark-Norge Skåne, Halland, Blekinge, Bohus len, Trondhjem len og Bornholm til Sverige. Under krigen skiftede Gottorp side og sluttede sig til Sverige. Som belønning blev hertug Frederik 3. erklæret suveræn i Slesvig, hvor han også fik nogle mindre områder.

Anden Karl Gustav-krig 1658-1660

I sommeren 1658 valgte den svenske konge at forsøge at erobre hele Danmark. Danmark fik imidlertid hjælp af en række allierede og kunne modstå det svenske angreb. Ved freden i København 1660 fik Danmark-Norge Bornholm og Trondhjem len tilbage.

Skånske Krig 1675-1679

I 1675 gik Danmark ind i en europæisk storkrig mod Sverige og Frankrig sammen med en række andre magter. Danmark og dets allierede erobrede Sveriges nordtyske besiddelser, Gotland mv., men en generobring af Skåne mislykkedes. Danmark besatte også de gottorpske lande under krigen. Frankrig vandt imidlertid sin del af krigen, og takket være fransk indgriben kunne Sverige og Gottorp ved freden i Fontainebleau 1679 beholde alle territorier.

Krigen 1700

I år 1700 gik den danske konge i krig mod Sverige og Gottorp. I forening med flere stormagter kunne Sverige hurtigt gennemtrumfe en fred, der ikke gav Danmark gevinster, men yderligere understregede Gottorps uafhængighed ved freden i Traventhal.

Store Nordiske Krig 1709-1720

Et svensk nederlag til Rusland fik Danmark til at erklære krig mod Sverige og indgå alliance med Rusland og Polen. Et forsøg på at generobre Skåne slog fejl. Derpå fulgte kampe i Nordtyskland, hvor Danmark i første omgang også led nederlag. En svensk hær gik op i Hertugdømmerne og søgte sikkerhed i den gottorpske fæstning Tønning. Her blev hæren tvunget til overgivelse. Derpå besatte Danmark de gottorpske lande. Ved freden på Frederiksborg 1720 fik Danmark lov til at beholde de gottorpske dele af Slesvig.

Krigen med Rusland 1762

I årene 1756-62 var der krig mellem England og Preussen på den ene side og Rusland, Østrig og Frankrig på den anden. I 1762 kom hertug Karl Peter Ulrik af Gottorp til magten i Rusland som zar Peter III. Han sluttede krigen mod Preussen og sendte sin hær mod Danmark. Danske tropper rykkede ind i Mecklenburg, men inden det kom til reelle kampe, blev zaren afsat af sin hustru, Katarina II, som sluttede fred med Danmark.

Den 10. september 1657 indgik Gottorp og Sverige i Kiel en alliance og forbund. Gottorp fik løfte om beskyttelse; hertugen lovede til gengæld tropper, fri gennemmarch og ophold. Ved den forestående fred lovede Sverige at sørge for, at Gottorp skulle overtage også de kongelige dele af Slesvig og være fritaget for lensforpligtelser over for Danmark. Gottorp skulle således blive en suveræn stat. Her foretog Gottorp den afgørende drejning. Hertugen var blevet træt af forbindelsen til den mægtigere medregent,

kongen af Danmark, for hvis krigsvogn han til enhver tid ville blive spændt. Hertugen ønskede sig fritillet og så mulighederne i en tilknytning til Sverige.⁴⁰

Snart stod Karl X Gustav sejrrig foran København. Den 26. februar 1658 måtte kong Frederik III acceptere det totale nederlag i Roskildefreden. For gottorperen kom belønningen for alliancen med Karl X Gustav i en aftale indgået i København 2. og 12. maj 1658. Hertugen fik ganske vist ikke den kongelige del af Slesvig, men måtte

nøjes med det tidligere bispegods, Svavsted amt. Langt vigtigere var det, at gottorperen blev fritaget for enhver lensforpligtelse over for kongen. Den gottorpske del af Slesvig var ikke længere et len af Danmark, men fik såkaldt »suverænitet«. Stolt udtalte hertug Frederik, at han i Slesvig herefter ikke kendte nogen anden overherre end Gud i himlen.

Hertug Christian Albrecht – »slangen udi Danmarks barm«

Hertug Frederik havde oplevet meget i sin lange regeringstid siden 1616. Mere end nogen kendte han Gottorper-hertugdømmets vanskelige livsbetingelser. Derfor rådede han i sit testamente efterfølgeren til at pleje et godt forhold til Danmark, men samtidig at fastholde venskabet med Sverige for i givet fald at kunne få understøttelse dér.⁴¹ Den 10. august 1659 døde han, umiddelbart efter at suveræniteten var blevet til virkelighed.

Udmøntningen af de nye muligheder blev dermed overladt til efterfølgeren, sønnen Christian Albrecht. Suveræniteten blev bekræftet ved freden i København i maj 1660.⁴² Men hertugen skulle snart sande, at suveræniteten ikke betød ophør af alle bånd. Ganske vist var lensforpligtelsen overfor Danmark nu borte. Men stadig var hertugen på mange måder nødt til at samarbejde med sin medhertug, den danske konge. Fællesregeringen over adelens og klostergodsernes områder skulle den gottorpske hertug og kongehertugen fortsat udføre sammen, og unionen mellem Danmark og Hertugdømmerne var fortsat gældende.⁴³ Hertugen af Gottorp var altså på den ene side suveræn over for den danske konge, men på den

anden side bundet til ham i et forhold, hvor hertugen umuligt kunne være jævnbyrdig. Og samtidig var hertugen i alliance med kongens ærkefjende, Sverige. Det viste sig snart, at Gottorp mere end nogensinde for var blevet en bold mellem de store. Indtil 1640'erne havde Danmark været Gottorps skæbne – nu var Danmark og Sverige Gottorps skæbne.

Udadtil etablerede det »suveræne« hertugdømme et vist diplomatisk apparat. At der var en agent i Wien, en sekretær ved rigsdagen i Regensburg og en prokurator ved rigskammerretten i Speyer, hang principielt sammen med hertugens status som tysk rigsfyrste og ikke hans suverænitet i Slesvig. Men også i Haag og Amsterdam var der beskæftiget agenter, og der var en faktor i Hamborg. I de sidste hektiske år op til 1713 svulmede det diplomatiske apparat betydeligt op.⁴⁴

Kulturelt fik Christian Albrecht ikke råd til at udfolde et lige så rigt kulturliv som faderen, men i hvert fald én kulturpolitisk indsats fik varig betydning. I 1665 grundlagde hertugen Universitetet i Kiel, som overtog både indtægter og bogsamling fra Hans den Ældres skole i Bordesholm. De lidt større tyske stater oprettede universiteter i denne periode. Også på den måde viste hertugen, at hans land burde regnes med i det gode selskab.

Militært søgte hertugen at sikre sig med fæstninger, hvilket dog gang på gang blev forhindret af kongen. Ved Gottorp var der en vis befæstning af slottet, men langt vigtigere var de hertugelige befæstninger i hertugdømmets absolut rigeste område i vest. Her blev særlig fæstningen Tønning vigtig. Den blev grundlagt umiddelbart efter Torstenssonkrigen og var allerede få år efter en stor og moderne fæstning.⁴⁵ De gottorpske

Hertug Christian Albrecht og hertuginde Frederikke Amalie, malet i anledning af deres bryllup 1667. Den romerske gudinde Pomona overrækker parret frugter som symbol på frugtbarheden. Billedet er malet af den flittige hofmaler Jürgen Ovens (1623-78), som var født i Tønning. Ovens, der var påvirket af både Rembrandt og Rubens, blev fra ca. 1650 hofmaler for det gottorpske hof, som han forsynede med både portrætter og en lang række store historiemalerier og allegoriske fremstillinger. Billederne er med deres store formater og rige brug af allegori helt i tråd med den mest moderne europæiske højkunst.

hærstyrker, som var svulmet op 1658-59, blev godt nok igen reduceret efter krigen, men forblev af større omfang end før krigen, og 1673-75 blev de atter væsentligt forøget.⁴⁶

De konstante og stigende militæruddgifter betød, at hertugens gamle finansproblemer fortsatte som tidligere. Frederik 3. havde efterladt en betydelig gæld, og under efterfølgerne blev det stadig sværere at skabe balance på regnskabet. Det gjorde naturligvis kun situationen værre, at kongen to gange i 1670'erne og 1680'erne besatte her-

tugens områder. Hertugen måtte søge under sine eksilperioder i Hamborg sælge ud af juveler og solvtoj for at klare dagen og vejen. Lån var derfor helt nødvendige. I 1694, sidste år af hertug Christian Albrechts regeringstid, var underskuddet lobet op på over 100.000 rdl., og det blev endnu værre under sønnen, Frederik 4., på grund af hans ambitiøse militær- og udenrigspolitik. Finansnoden førte naturligvis til øgede krav over for befolkningen. Skatterne steg, men samtidig skulle bonderne stadig betale de traditionelle afgifter. Da langt den største del

Festmiddag ved indvielsen af Christian Albrecht Universitetet i Kiel i 1665. For den fjerneste bordende troner den gottorpske kansler, Kielmansegg, der her optrådte som repræsentant for kejseren, og ved hans side hertug Christian Albrecht. På buffeten til venstre er udstillet en række pragtgenstande, som de gottorpske samlinger var rige på. På bordet skueretter i kunstfærdige former. Omkring de spisende ses en store skare tilskuere. Det er typisk for tiden, hvor fyrsters officielle middage var en ceremoniel begivenhed af delvis offentlig karakter.

af besiddelserne lå i Slesvig, var det dér, de fleste penge kom fra. Slesvig indbragte i 1712 hertugen årlige indtægter på 163.121 rdl., Holsten kun 60.729 rdl.⁴⁷

Snart var det slut med stændernes medbestemmelse. Den sidste egentlige landdag fandt sted i 1675. Dermed var retten til at udskrive skatter gået endeligt over til fyrsterne. Ridderskabets svækkede stilling betød også, at hertugen mere frit end før kunne indsætte sine egne folk, borgerlige uddannede embedsmænd, i administrationen centralt og lokalt. Det betød nu ikke i alle tilfælde

en forbedring. Ledende embedsmænd sikrede sig ofte en hel række af embeder – eller rettere embedsindtægterne – og sørgede for, at familie og venner fik andre gode poster. Tiden blev en blomstringstid for embedsmandsklaner præget af korrupsion og bestikkelse.

En helt særlig position gennem næsten 40 år indtog kansleren eller præsidenten, Johan Adolf Kielman v. Kielmansegg. Han var borgerlig født fra Itzehoe og kom efter uddannelse som jurist og rejser i udlandet i hertug Frederik 3.'s tjeneste i 1636. Hurtigt gjorde

Johan Adolf Kielman von Kielmansegg. Kobberstik efter maleri af Jürgen Ovens, ca. 1665.

han karriere, blev adlet, og blev 1644 ud-nævnt til hertugens kansler. Under den unge Christian Albrecht fik han en vældig indflydelse. Han blev regerings- og kammerpræsident og blev med hele sin familie optaget i det slesvig-holstenske ridderskab. Loyale medarbejdere, slægtninge og venner fik han anbragt i betroede stillinger eller som amtmænd.⁴⁸ Kielmansegg's dygtighed gav bonus. Det viste sig, da han i 1676 var blevet fængslet af kongen og sat i fængsel i Kastellet i København. For en hel tønde guld (100.000 rdl) kunne han da købe sig fri. At han virkelig kunne betale en så storslået sum, viser hans bevarede private regnskabsbog. Året efter udnævnelsen til kansler havde formuen været på 21.672 daler, i 1675 ved fængslingen var den angivelig vokset til 535.949 rdl.⁴⁹ Det svarer til to års gottorp-

ske statsindtægter! Efter hans død i 1676 blev det nødvendigt at nedsætte en kulegravningskommission. Den afslørede et omfattende bestikkersystem, som gik fra top til bund.

Og dog var Kielmansegg's periode måske ikke den værste. I sidste fase af Gottorpernes herredømme i Slesvig blev formelig handel og forpagtning af embeder ganske almindelig, benyttet som middel til at finansiere en ekstremt dyr hofholdning og et oppustet diplomatisk apparat. Kammerpræsident v. Görtz skaffede sig således i 1704 Aabenraa amt, men overlod det for 10.000 rdl. til Klaus Ahlefeldt til Gelting, mod selv at få tre andre amter – som han sluttelig solgte. Hyppige ændringer på amtmændsembederne blev almindelige – med udgifter for undersætterne til følge.⁵⁰

Dødsfjender

I 1658-1660 havde Gottorp som nævnt opnået fritagelse for de gamle lensforpligtelser til Danmark. Det skulle snart vise sig, at det var en gevinst af tvivlsom værdi. I Danmark efterlod det den allerstørste bitterhed. Gottorp blev anset som årsag til Danmarks katastrofe i krigen med Sverige. Gottorp var en sikkerhedsrisiko for Danmark. Området lå som mulig platform for et svensk angreb ind i Danmark og som bro mellem det egentlige Sverige og dets besiddelser i Nordtyskland. For både Frederik III og sønnen Christian V var der kun én løsning på problemet – Gottorperne måtte fordrives, og deres del af Slesvig forenes med den kongelige del. Christian V beskrev Gottorp som en slange ved Danmarks barm og pålagde sine efterfølgere at inkorporere de gottorp-ske områder, så snart det var muligt.⁵¹

Det var dog ikke så let et mål at virkeliggøre. I 1661 fornyede Christian Albrecht forbundet med Sverige. Dog var der i kong Frederik III's sidste år kræfter, som arbejdede på en forsoning mellem Danmark og Gottorp. Et forsøg i den retning var det ægteskab, som blev arrangeret i 1667 mellem hertug Christian Albrecht og Christian V's søster, Frederikke Amalie. Samme år enedes konge og hertug om at besætte og dele de to grevskaber Oldenborg og Delmenhorst, som var blevet ledige ved deres slægtning, grev Anton Günthers død samme år. Der blev imidlertid også rejst krav fra hertugen af Pløn, og rent juridisk stod han stærkere. Christian V valgte da at indgå en underhåndsaf tale med Pløn-hertugen om, at denne mod betaling skulle overdrage grevskaberne til kongen, hvis han vandt sagen for den kejserlige rigshofret. Sådan gik det, og det vakte naturligt nok vrede på Gottorp. Et fredsparti i Danmark anført af storkansler Peder Griffenfeld søgte dog at vende sagen. I juni 1675 førte Griffenfeld forhandlinger med den gamle præsident Kielmansegg om en fredelig løsning. Kongen skulle opgive alle krav på grevskaberne til hertugen mod til gengæld at få overladt Tønder, Løgumkloster og Aabenraa amter, Femern og Nørre Ditmarsken. Hvis et sådant mageskifte var gennemført, ville det have lagt Slesvig indtil Gottorp under kongen og været et stort skridt i retning af at samle hele Slesvig under kongen.⁵²

Sådan gik det bare ikke. En fredsløsning var bestemt ikke kongens politik. På samme tidspunkt led Sverige et alvorligt nederlag til Brandenburg i slaget ved Fehrbellin, og kongen så dermed sin position styrket. Alle planer om et fredeligt mageskifte blev kuldkaftet. Christian Albrecht befandt sig i kongens by Rendsborg. Det benyttede kongen

sig af. Portene blev lukket, hertugen fængslet, og under tvang bragt til at underordne sig kongelig overhøjhed og give afkald på alt opnået ved fredsslutningerne i 1658 og 1660. Hertugen måtte overgive sine fæstninger til kongen og fik pålæg om igen at tage Slesvig som len af Danmark. Umiddelbart efter indledte Danmark krig mod Sverige. Den Skånske Krig (1675-79) begyndte.⁵³

Da hertugen nægtede at tage skridt til at aflægge lenseden og flygtede til Hamborg, satte kongen sig i besiddelse af hans territorium, sløjfede den vigtige fæstning Tønning og forbød hertugens undersåtter at vise ham lydighed. Præsident Kielmansegg og hans sønner blev taget til fange og ført til Kastellet i København, hvor den gamle døde. De danske kongers hedeste ønsker syntes opfyldt. Fransk indgriben forhindrede imidlertid den danske konge i at nyde gevinsten ret længe. Ved freden i Fontainebleau i 1679 blev det fastslået, at hertugen skulle genindsættes i alle sine rettigheder inklusive suveræniteten.⁵⁴

Efter dette nederlag gik Christian V i gang med at udtænke nye veje mod målet. I 1684 mente han sig i stand til at slå til. Med rygdækning fra Frankrig stillede han i foråret 1684 Christian Albrecht over for en række skrappe krav. Han skulle tage sit område som len, måtte ikke slutte aftaler med fremmede magter, bygge fæstninger eller holde tropper. Naturligvis afslog hertugen. Christian V's svar var et patent af 30. maj 1684, hvor han inddrog den gottorpske del af Slesvig og forenede den med de kongelige dele. Undersåtterne skulle anerkende kongen som eneste suveræne landsherre. Kongen besatte Slesvig. Hertuginde Frederikke Amalie, kongens egen søster, blev drevet ud af Gottorp og slog sig ned på godset Satrupholm i Angel. Rundt om på de vigtige amtmands-

Midt under Törstenssonkrigen, i 1644, besluttede Frederik 3. at udbygge byen Tønning til en stærk moderne fæstning, som ses på denne fremstilling fra 1651 af den gottorpske kartograf Johannes Mejer. Fæstningen var stor og stærk. Mellem torvet og havnen ses slottet, hvor hertugen opholdt sig under Anden Karl Gustav-krig 1658-60. I 1675 blev Tønning besat af danske tropper, og året efter blev fæstningsværkerne sløjet. De blev genetableret i let ændret skikkelse fra 1689. Under den korte krig år 1700 belejrede danske tropper forgæves fæstningen. En ny belejring fulgte over et helt år fra februar 1713 til februar 1714. Da fæstningen havde overgivet sig, blev den på ny sløjet, denne gang permanent. Kun få rester er tilbage.

poster blev kongens folk indsat. Den 9. juli måtte prælater og ridderskab aflægge troskabsed til kongen på Gottorp. I de enkelte byer og amter skulle præster, byer og bønder aflægge ed til den nye landsherre.

Christian V mente at have nået sit mål. I sine optegnelser fremhævede han vigtigheden af, at hertugens del af Slesvig nu var forenet med den kongelige del. Og han fremhævede, at hans efterfølgere ingensinde

måtte finde på at dele Slesvig igen. Aldrig måtte der gives en prins et embede i Slesvig til underhold. Sligt kunne ske i kongeriget Danmark eller i Norge. Fyrstendømmet Slesvig derimod skulle være forbeholdt kongerne.⁵⁵

Alt imens var Christian Albrecht flygtet til Hamborg, hvorfra han begyndte et energisk rejsediplomati for at finde allierede mod kongen. Da kongen overspillede sine kort

Christian Albrecht blev bisat i det gravkapel i Slesvig Domkirke, som han selv havde ladet indrette til sin far, Frederik 3., i årene 1661-62. Kapellet blev indrettet i det middelalderlige sakristi på nordsiden af koret, over den gravkrypt, hvor de ældre gottorpske hertuger la begravet. Den nederlandske billedhugger Artus Quellinus d. Ældre fik ansvaret for at indrette kapellet, og han skabte denne portal ind til kapellet. De to figurer af Christian Albrecht og hustru over portalen er udført 1671 af d'Villers og den fornemme gitterport med hertugens vaben af B. Severin i 1666. I kapellet findes 12 kister. Ud over Frederik 3. og Christian Albrecht med hustruer er bisat Frederik 4. og hustru, samt et par af de yngre glücksborgske hertugpar og landgreve Carl af Hessen-Kassel og dennes hustru Louise.

ved også at lægge pres på Hamborg, samlede en alliance mod Christian V, der i 1689 måtte krybe til korset. Under forhandlingerne blev tanken om et mageskifte igen fort frem fra dansk side. Det blev foreslået at hertugen skulle modtage Oldenborg og Delmenhorst samt 100.000 rdl. til bygning af en ny residens, mod at kongen fik det gottorpske Slesvig. Men Christian Albrecht afsløg. Resultatet blev da et entydigt dansk nederlag, det såkaldte Altonaforlig af 20. juni 1689, som igen indsatte hertugen i de gamle

rettigheder. Gottorperen var igen suveræn og kunne bygge fæstninger, udskrive skatter, og indgå forbund. Samtidig forblev unionen mellem Hertugdømmerne og Danmark dog i kraft og ligeså fællesregeringen.

Altona-aftalen var en enorm skuffelse for Christian V. Til sine optegnelser fra 1684 fojede han en resignerende efterskrift: »Dette [indlemmelsen af Gottorp i Danmark] er siden så vidt forandret ved restitutionen af hertug Christian Albrecht, anno 1689, hvilken sag vi vil befale Gud og tiden.«⁵⁶

Krigerhertugen: Frederik 4. – 1694-1702

Dermed var man tilbage til udgangspunktet fra 1658-60. Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorp fungerede igen som før. I Christian Albrechts sidste år indtrådte en afspænding mellem Christian V og hertugen. Det varede dog kun, til næste generation kom til magten i henholdsvis Gottorp og Danmark. På Gottorp overtog Frederik 4. tøjlerne i 1694. Han var ung og ambitiøs og kom hurtigt i strid med kongen. Han lod fæstninger bygge ved Stapelholm. Kongen rev dem straks ned igen. Hertugen krævede også, at hans navn skulle trykkes med lige så store bogstaver som kongens i de forordninger, som udkom i forbindelse med kongens og hertugens varetagelse af fællesregeringen. For at få rygstod vendte Frederik 4. sig til Sverige. Hans mor var ganske vist prinsesse af Danmark, men selv blev han i 1698 gift med den unge svenskekonge Karl XII's søster, Hedvig Sophie. Med Karl delte han en umættelig interesse for alt militærvæsen. Fra Sverige fik han sendt et militærkontingent til hjælp i sit hertugdømme.⁵⁷

På dette tidspunkt kom der også i Danmark en ny energisk mand på tronen. Frederik IV efterfulgte sin far i 1699 og overtog det gamle nabofjendskab til Gottorp. Straks efter tronbestigelsen blev der indgået alliance mellem Danmark, Rusland og Polen-Sachsen vendt mod Sverige. Kongen af Polen gik til angreb på Sverige i Livland, og kong Frederik rykkede ind i Slesvig. Den stærke gottorpske fæstningsby Tonning blev angrebet og belejret. Men kongen forregnede sig. Umiddelbart derefter angreb en svensk-lüneburgsk hær fra syd, belejringen måtte opgives. Tilmed gik Karl XII i land på Sjælland, støttet af den engelske flåde, og

Frederik 4. arvede de gottorpske besiddelser i 1694, 23 år gammel. Han valgte straks en mere aggressiv udenrigspolitik over for Danmark med øget fæstningsbyggeri og svenske tropper stationeret i de gottorpske områder. Han var stærkt militærbegeistret og fandt et forbillede i Karl XII af Sverige, som han fulgte i felten, hvor han faldt i slaget ved Klissow. Billedet viser ham med militære og fyrstelige symboler. Det er i sig selv normalt, men her får man fornemmelsen af en krigsmand, der i hast har kastet hermelinskindet over sig – et indtryk, hertugen næppe havde noget imod. Billedet er malet omkring år 1700 af den svenske hoffmaler David von Kräft, der bl.a. var kendt for at male Karl XII og hans generaler.

København blev bombarderet. Det var en tofrontsrig, som ikke var holdbar.

Freden i Traventhal i 1700 blev derfor et eklatant kongeligt tilbageslag, igen muliggjort af svensk støtte og fordi en række andre magter havde mere sympati for hertugens sag end for kongens. Igen blev gottorperhertugens ligeberettigelse med kongen og

hans suverænitet bekræftet med ret til at holde hær, indgå forbund og bygge fæstninger. Men det blev også fastslået, at de to hertuger skulle samarbejde om forsvaret af Hertugdømmerne. Unionsaftalerne fra 1533 og 1623 skulle fortsat gælde.⁵⁸ Dette var på papiret højdepunktet for Gottorps magt og en afgørende fallit for den danske konges mål. På Gottorp gik hertugen i gang med en imponerende udbygning af slottet, nærmest i stil med kongeslottet i Stockholm.

Frederik støttede sig nu entydigt til Sverige. Han fulgte svogeren Karl XII på hans felttog østpå, men faldt allerede i 1702 i slaget ved Klissow. Sønnen, Karl Frederik, var et barn, og en formynderregering overtog styret af Gottorp. Karl XII's nederlag ved Poltava i juli 1709 fik Danmark til at gå i krig med Sverige. Den gottorpske regering, der så, at stillingen var farlig, erklærede sig for neutral. Det virkede nu ikke særlig overbevisende, i hvert fald ikke på den danske konge. Der blev stadig arbejdet på fæstningen Tønning, vendt mod Danmark.

I december 1712 led danskerne nederlag til en svensk hær ved Gadebusch i Mecklenburg. Det fik Gottorp til at bekende kulør. Den hertugelige regering sendte lykønskninger til sejrherren, general Stenbock. Generalen marcherede mod Holsten, lod den kongelige by Altona nedbrænde, og da han blev presset af danske og allierede tropper, fik han i en hemmelig aftale med den gottorpske ledelse adgang til fæstningen Tønning. Det var et åbent brud på neutraliteten, og den danske konges reaktion kom prompte. Danske tropper besatte Gottorp. Hertugens områder blev sat under kongelig overhøjhed, og kongelige amtmænd indsat. Den 13. marts 1713 udstedte kongen et okkupationspatent, hvor det blev bekendtgjort, at han havde taget de fyrstelige lande i sin

besiddelse. I kirkebønnen skulle der ikke mere bedes for hertugen – kun for kongen. Kort efter faldt også den vigtige fæstning Tønning i kongens hånd og med den beviser på, at den gottorpske regering havde støttet svenskerne trods den officielle neutralitet.⁵⁹ Klokken var faldet i slag for det gottorpske Slesvig.

Slesvig hylder kongen

Slutakten udspandt sig 8 år senere, da freden efter Den Store Nordiske Krig var sluttet. England og Frankrig havde garanteret den danske konges besiddelse af det gottorpske Slesvig, men den holstenske del måtte kongen give tilbage til den nye hertug, Karl Frederik. Nu kunne den danske konge med al højtidelighed og eftertrykkelighed markere, at det endelig var lykkedes at få smidt Gottorperne ud af Slesvig. I august måned 1721 stævnedes kong Frederik IV, dronning Anna Sophie og rigets højeste embedsmænd til Gottorper-hertugernes gamle residens. Også kronprins Christian (VI) og hans unge brud Sophie Magdalene sluttede sig til det fornemme selskab. Alt var nøje planlagt til den store dag, hvor man for alverden kunne bekendtgøre den danske konges arveregimente og suveræne eneherredømme i hele Slesvig.

Den 4. september samledes »spidserne« fra det tidligere gottorpske Slesvig på slottet. Kongens konseil tog mod de fremmødte i kirkegemakket efter rang: først statholderen, derefter prælater og ridderskab. Storkansler U.A. Holstein oplæste det såkaldte »inkorporationspatent«: kongen havde som følge af hertugens troløshed måttet tage den gottorpske del af Slesvig i besiddelse »som et i besværlige tider på uretmæssig vis fra Danmarks krone afrevet tilbehør«. Efter freds-

Uanset den gottorpske stats fortvivlende finanser besluttede hertug Frederik 4. at lade Gottorp Slot radikalt ombygge til en moderne fyrsteresidens. I årene 1698-1702 rejste den nye sydfløj sig, tegnet af den gottorpske hofbygmester Johann Heinrich Böhm. Bygningen gør først og fremmest indtryk ved sin størrelse. Efter hertugens død i 1702 gik byggearbejderne i stå.

slutningen og accept fra England og Frankrig havde kongen nu besluttet at »forene den fyrstelige del med den kongelige og inkorporere den«. Derpå fremlagde han en edsformular til underskrift: Her blev gentaget, at kongen havde fundet for godt at forene den fyrstelige del af Slesvig med den kongelige og for stedse igen at »inkorporere den i kronen som et gammelt ved tidernes ugunst afrevet stykke«. Formularen forpligtede til al lydighed over for kongen som eneste suveræne landsherre.⁶⁰

Alle adelsmænd skrev under og blev så ført frem for Frederik IV, der sad på en

ophøjet trone under en himmel af rød damask. Majestæten tog mod adelens håndkys og forsikrede dem om sin nåde. De tre gottorpske provster fra Aabenraa, Tønder og Husum var også kaldt til Gottorp og aflagde eden for sig. Provst Koch fra Aabenraa vægrede sig noget – og underskrev først efter en betænkningstid på 6 uger.

I de følgende uger kom turen til den jævne gejstlighed, byernes råd og deputerede borgere og de menige indbyggere i det tidligere gottorpske område. I hvert amt og by tog amtmanden og provsten mod de skriftlige troskabseder, og overalt blev det i

Rosenborg rummer to guldbægre, der knytter an til inkorporationen 1721. På det såkaldte Ejderstrømsbæger (til venstre) ses en flodgud omgivet af indskriften »Fra Kong Friderichs Arve-Rige Eyder-Strømmen ej vil vige«. Bægeret er derudover besat med medaljer, der mindes Frederik IV's og Anna Sophie Reventlows giftermål. De stammer fra et bogbind, som Anna Sophie havde skænket kongen. På det såkaldte arvehyldningsbæger til højre ses tre personer, som personificerer de slesvigske stænder, knæle for Frederik IV. Under relieffet læses verset: »At anden halve part af Schlesvig Danmarks blev Den fjerde Friderich med fliid igennem drev«. Bægrene er udført af guldsmed Nicolaj Langermann henholdsvis 1751 og 1756.

højtidelige taler betonet, at Slesvig nu atter var samlet og indlemmet i den danske krone. Afsluttende blev der budt på mundgodt – myndighederne vidste meget vel, at »man ofte ved en ringe ting kunne vinde den gemene mands hengivenhed«.

Det gottorpske Slesvig var kongens. Sønderjylland var indlemmet i den danske krone.

Straks tog Frederik IV fat på at nyordne forvaltningen. På Gottorp blev indsat en overret, der skulle dække hele Slesvig, og som ikke blot var en retsinstant, men også

havde med bl.a. kirkelige forhold at gøre. Lokalt blev kongens folk indsat på mange vigtige embedsposter. En ny tid kunne begynde.

Slesvig-Holsten-Gottorp i europæisk kabinetspolitik

Hvis nogen i 1721 havde tænkt, at nu var det gottorpske problem endelig begravet, så måtte de dog hurtigt tænke om. Gottorperne regerede videre i deres del af Holsten,

og her havde de held til at knytte alliancer, som satte stormagter bag deres indædte ønske om at få hævn over Danmark. Slesvig havde været den langt vigtigste del af det gottorpske område. Tabet glemte de ikke så let. Gottorpernes ønske om at skrue tiden tilbage kom til at berede Danmark så store vanskeligheder, at man med fuld ret kan betegne Gottorp som Danmarks største udenrigspolitiske problem i årene efter 1721. Det varede til 1773.

I 1721 havde Rusland afvist at give Danmark garanti for besiddelsen af det nyerobrede Slesvig. Det viste sig skæbnesvangert. Den unge hertug i Holsten, Karl Frederik, valgte nemlig den russiske vej. Da hans tidligere undersætter i Slesvig aflagde ed til den danske konge i september 1721, befandt hertugen sig allerede i Rusland. I 1725 blev han gift med en datter af zar Peter den Store, og i 1742 blev hans søn, Karl Peter Ulrik, tronfølger i det mægtige rige. Det gav styrke til hertugernes ønske om at opnå hævn over Danmark for besættelsen af Slesvig. Det lagde sig også hindrende i vejen for de bestræbelser for at få løst problemet ved et mageskifte mellem de kongelige lande Oldenburg-Delmenhorst og den gottorpske del af Holsten – en variation af den plan, som jo var drøftet gentagne gange lige siden 1675.

I 1762 syntes klokken atter at falde i slag. Karl Peter Ulrik kom på tronen i Rusland. Hans første regeringshandling var at dirigere sine tropper mod Holsten. Det kastede Danmark ud i den værste krise i hele århundredet. Redningen kom ganske mirakuløst. Kun et halvt år efter tronbestigelsen blev gottorperen styrtet og kort efter dræbt, og hans kone Katharina overtog styret. Katharina fandt det ikke hensigtsmæssigt, at Rusland skulle optræde som hævner for inddragelsen

af den gottorpske del af Sønderjylland i 1721. Danmark kunne ånde lettet op. Forhandlinger om den gamle idé om et mageskifte blev indledt – og i 1773 var man ved målet. Gottorperne gav afkald på krav på Slesvig, og Danmark overlod Rusland de oldenborgske stamlande Oldenburg og Delmenhorst og fik til gengæld de gottorpske dele af Holsten. Endelig var begge hertugdømmer samlet under den danske krone.

Alligevel vedblev det gottorpske spørgsmål at spøge. Det var Rusland, som havde muliggjort mageskiftetraktaten i 1773. Følgen af den blev, at Danmark herefter blev en russisk klientstat. Som sådan måtte Danmark gå i krig mod Sverige i 1788, men det var også Rusland, som beskyttede Danmark mod Sverige og afholdt Sverige fra at angribe Norge. Et sådant angreb lurede gang på gang, ikke mindst fordi en anden gottorper, Adolf Frederik, var blevet svensk konge i 1751. Hans søn, Gustav III, var præget af et glødende had til Danmark, der kan ses som udløber af det gamle gottorpske modsætningsforhold til Danmark. Gottorperne fortsatte på den svenske trone til 1818 og på den russiske til 1917. Skønt det russiske kejsershus stadig kalder sig Romanov, er det i mandslinjen reelt hovedlinjen af huset Gottorp. Som sådan havde det så sent som i årene omkring 1850 en afgørende stemme i spørgsmålet om den danske tronfølge (se side 320).

Ved siden af Rusland kom der gottorper på endnu en europæisk trone fra 1774. Hertug Christian Albrecht havde en yngre søn, Christian August. Som så mange andre yngre gottorpske sønner før ham overtog han fyrstebispedømmet Lübeck (området omkring Eutin) som Gottorperne havde siddet på siden 1586, og som i øvrigt var det eneste protestantiske fyrstebispedømme, der overle-

Karl Peter Ulrik (tv) og Paul, begge afbilledet som russiske tronfølgere og regerende hertuger af Holsten-Gottorp på samme tid. Hertug Karl Peter Ulrik var søn af Karl Frederik af Gottorp og Peter den Store af Ruslands datter Anna. Han arvede de gottorpske dele af Holsten efter sin far i 1739, elleve år gammel. Efter et russisk statskup i 1742 blev han udnævnt til russisk tronfølger og flyttede til Rusland, mens en administration fortsatte med at styre i Kiel. Han besteg den russiske trone som Peter III i 1762, men blev kort efter afsat af sin kone, Katharina, og senere dræbt. Den gottorpske del af Holsten blev derefter regeret i sønnen Pauls navn. Da han blev myndig i 1773, kunne det endelige mageskifte af de gottorpske dele af Holsten mod Oldenburg-Delmenhorst gennemføres. Paul besteg den russiske trone i 1796.

vede Trediveårskrigen. Modsat tidligere fyrstebiskopper kom Christian August imidlertid til at grundlægge en særlig sidegren. Han blev efterfulgt først af sønnen Karl August og efter dennes tidlige død af Adolf Frederik. Da Adolf Frederik blev konge af Sverige, gav han fyrstebispedømmet Lübeck videre til sin lillebror, Frederik August.

I 1774, da byttehandlen mellem zarhuset og den danske konge var gået i orden, over-

lod den russiske tronfølger, Paul, som var arving til de gottorpske lande, også Oldenburg og Delmenhorst til Frederik August, der var hans fars fætter. Samtidig blev grevskaberne slået sammen og ophøjet til hertugdømme. Denne generøsitet hænger nok til dels sammen med, at det ikke ville have været populært blandt de andre stormagter med et russisk fodfæste i Nordvesttyskland. Frederik August beholdt dog samtidig fyr-

stebispedømmet Lübeck, så fra 1774 var Oldenburg og Eutin forbundne. I 1803 blev Lübeck-Eutin formelt forandret fra at være fyrstebispedømme til at være arveligt fyrstendømme, og i 1815 indlemmedes Eutin i Oldenburg, der samtidig blev ophøjet til storhertugdømme, der bestod til 1918. Det storhertugelige oldenborgske hus blomstrer stadig og ejer godser både i Oldenburg og i Ostholsten, omkring Eutin.

Sammenfatning

Det gottorpske hus opstod ved delingen af Hertugdømmerne i 1544 og blev langt den vigtigste sidelinje af det oldenborgske dynasti. Hertugen af Gottorp var fra begyndelsen én af de tre *regerende hertuger*, og efter Hans den Ældres død i 1580 var han den eneste ved siden af kongen. Mens den kongelige del blev delt igen 1564, oplevede den gottorpske del ingen nye delinger. Det betød, at hertugen af Gottorp mellem 1580 og 1713 faktisk havde den største andel af Hertugdømmerne af alle hertuger.

De første hundrede år af det gottorpske hertugdømmes historie var præget af, at hertugerne på alle måder søgte at hævde og hæve deres status. I et beskedent omfang

lykkedes det at øge områderne, men hertugernes hævdestrang viste sig først og fremmest på to felter: en stadig kamp for at rulle adelens indflydelse tilbage og indføre en slags fyrstelig enevælde og en ambitiøs kulturpolitik, især under hertug Frederik 3.

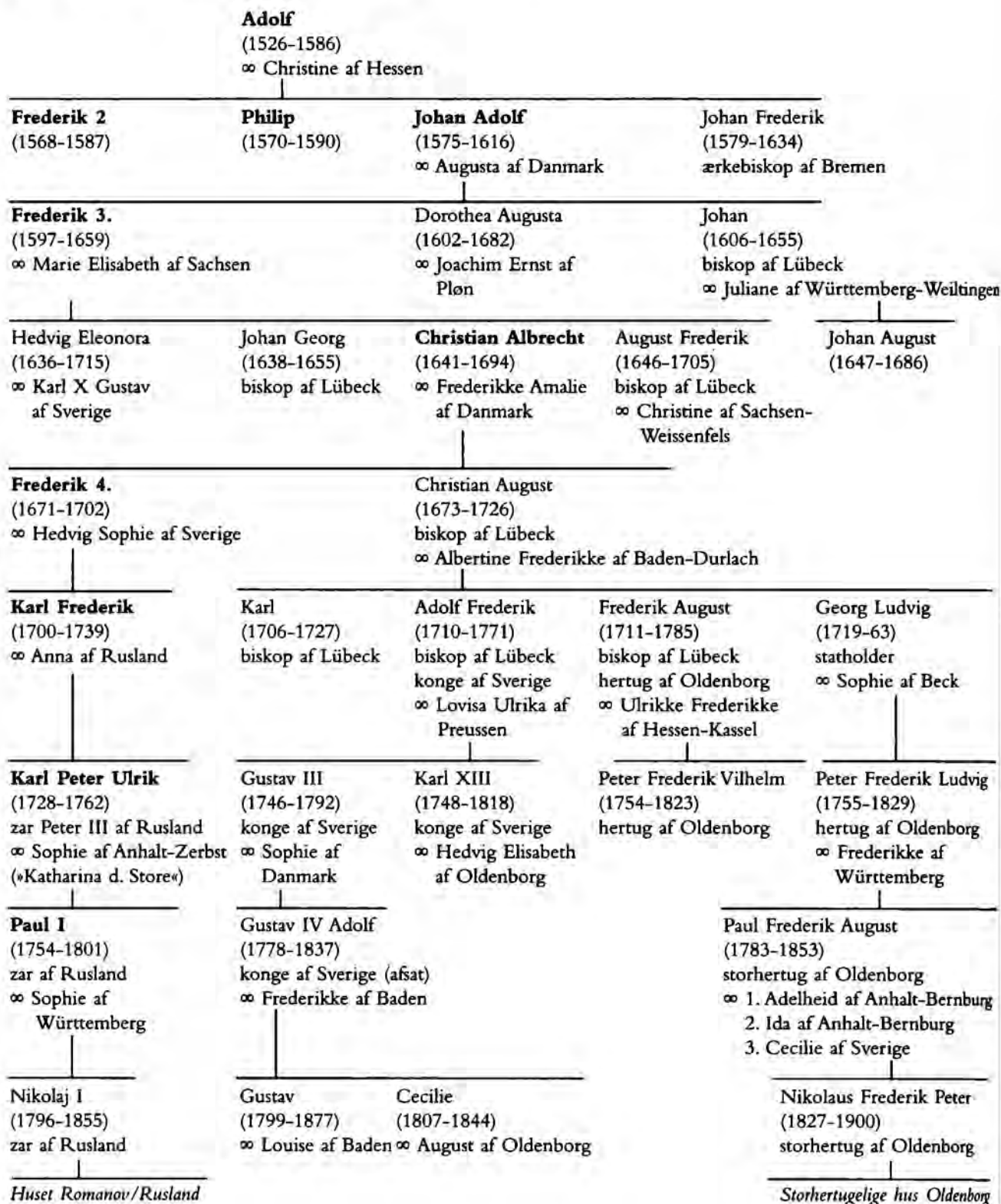
Udenrigspolitisk havde hertugerne kun et begrænset råderum, og Frederik 3 måtte endda opleve, at han og hans lande måtte være med til at bære byrderne ved Christian IV's krige. Han endte med at tage det skridt at slutte sig til rigets fjender og alliere sig med Sverige. Som belønning opnåede hertugen »suverænitet« for sine slesvigske områder i 1658. Visse forhold bandt dem stadig til Danmark, men hertugerne havde hermed forholdsvis gode argumenter for, at de var selvstændige fyrster. Det ville de danske konger imidlertid ikke acceptere, og det er hovedårsagen til, at årene 1660-1713/21 blev en næsten konstant skæbnekamp mellem de danske konger og de gottorpske hertuger. Flere gange besatte danske tropper Gottorp, og den sidste besættelse i 1713 endte med, at den danske konge kunne overtage de gottorpske dele af Slesvig. De holstenske områder afstod Gottorperne – som i mellemtiden var kommet til magten i Rusland – først i 1773 ved et mageskifte.

Gottorp Slot 1732. Udsnit af akvarel af Hans Christoph Lönborg.

Stamtavle 5: Hertugerne af Gottorp

Regerende hertuger af Gottorp er anført med fed

Regerende hertuger af Slesvig-Holsten-Gottorp og deres funktionstid som hertuger

1. Adolf 1544-1586
2. Frederik 2. 1586-1587
3. Philip 1587-1590
4. Johan Adolf 1590-1616
5. Frederik 3. 1616-1659
6. Christian Albrecht 1659-1694
7. Frederik 4. 1694-1702
8. Karl Frederik 1702-1713/20 (formynderstyre 1702-1718)

Regerende hertuger af Holsten-Gottorp 1713/20-1773 og deres funktionstid som hertuger

1. Karl Frederik 1713/20-1739 (formynderstyre til 1718)
2. Karl Peter Ulrik 1739-1762 (formynderstyre/statholderskab hele perioden)
3. Paul 1762-1773 (formynderstyre hele perioden)

Hertug Karl Frederik af Gottorp var født år 1700 og arvede allerede 1702 de gottorpske lande. Han tilbragte hele sin barndom og ungdom i Sverige, mens hans lande blev styret af en formynderregering, til de blev besat af danske tropper i 1713. Hertugen var nært knyttet til sin onkel, Karl XII, og er afbildet i samme uniform og positur som onklen af dennes hofmaler David von Krafft i 1718. Karl Frederik regnedes for mulig svensk tronarving, men blev udmanøvreret i 1718. Året efter forlod han Sverige og tog til Tyskland. Ved fredsslutningen i 1720 fik han den holstenske del af sine besiddelser tilbage, men året efter valgte han at flytte til Rusland, hvor han blev gift med Peter den Stores datter. Nu var han også på tale som tronfølger der. Efter et magtskifte i 1727 måtte parret imidlertid forlade Rusland. De flyttede så til Kiel. Hertugen døde i 1739.

Kort 8: Hans den Yngres del 1564-1622

Hertug Hans den Yngre

af Inge Adriansen

De hertuger og hertugslægter, der hidtil er omtalt, var alle regerende fyrster i Slesvig, enten alene eller sammen med andre. Christian III's yngste søn, Hans den Yngre, blev den første hertug af »anden division« i Slesvig. Ganske vist fik han som Gottorperne og Hans den Ældre overladt nogle amter, hvor han ikke bare fik indtægterne, men også havde en betydelig myndighed. Han fik imidlertid ikke andel i fællesregeringen for hele Hertugdømmerne, og som følge heraf kunne han hverken opkræve skat eller føre egen udenrigspolitik. Et helt nyt begreb – afdelt hertug – opstod hermed. Hans den Yngres liv og virke blev dybt præget af denne reducerede fyrstestatus. På den ene side kæmpede han med stor energi, men forgæves, for at opnå den status, han ikke fik fra begyndelsen. På den anden side lagde han så meget mere energi på de felter, hvor han faktisk kunne bestemme.

Grundlæggelsen af den sønderborgske hertuginje

Kong Christian III og dronning Dorothea havde to døtre og tre sønner, Frederik, Magnus og Hans. Den ældste, Frederik (II), blev konge i 1559 ved sin fars død. Den mellemste søn, hertug Magnus, blev ikke forsørget i Slesvig, som det var tilfældet for mange yngre danske kongesønner, men i

Baltikum. En almindelig forsørgelsesmåde for fyrstesønner i sidste halvdel af 1500-tallet var at blive verdslige biskopper, og Frederik II havde betalt den siddende biskop på Øsel og Wieck en stor pengesum for at afstå embedet til Magnus, som til gengæld måtte frasige sig arveretten til Slesvig og Holsten. Magnus udvidede sine besiddelser med stiftet Kurland i 1560 og forsøgte at føre selvstændig udenrigspolitik i Estland og Livland. Han ragede imidlertid uklar med Frederik II, som indsatte en kongelig statholder på Øsel og Wieck. Derpå indledte Magnus et samarbejde med den russiske zar, Ivan den Grusomme, der i 1570 gjorde ham til lydkegne i Livland. Da han syv år senere faldt i russisk unåde, rejste han tilbage til Kurland og gav dette område ind under polsk overhøjhed.¹

Magnus' fremfærd i Baltikum og hans egenmægtige samarbejde med fremmede herskere gjorde det ikke lettere at få skabt et grundlag for forsørgelse for den yngste kongesøn, Hans, da denne i begyndelsen også var udset til at blive anbragt i et bispeembede. Frederik II ønskede ikke at udskille dele af Hertugdømmerne til ham. Kongen havde derfor først forsøgt at få sine farbrødre til at afgive dele af deres territorier i Hertugdømmerne til Hans, men de havde begge afvist dette forslag. Derefter var der kun to muligheder tilbage for forsørgelse af kongens lillebror: Enten måtte Frederik II ud-

Portræt af Hans den Yngre, udført 1596-1597. Overst til venstre opregnes hertugens titulatur, der vidner om, at han er en ætling af det oldenburgske dynasti: Von Gottes Gnade Johannes Erbe/ zu Nonvegen, Herzog zu Schleswig/Holstein Stormarn umnd der Dittmarch, Graff zu Oldenburg umnd/ Delmenhorst. Nedenunder er hans valgsprog gengivet i forkortet form: G.G.G.M.F. Det tydes sædvanligvis som »Gott Gebe Glück Mit Frieden«. I ethvert portræt indgår en iscenesættelse. Ved at lade sig afbilde med armene i siden fremtræder Hans den Yngre som en energisk, handlekraftig person. Maleriet blev bestilt af Christian IV, som udbad sig et kontrafej i fuld størrelse af sin farbror Hans den Yngre og andre fyrstelige personer, der havde været med til hans kroning. Billedet blev modtaget året efter, og det har hængt på Frederiksborg Slot, antagelig fra modtagelsen og i hvert fald før 1636.

skille nogle af sine egne områder i den kongelige del af Hertugdømmerne, eller han måtte finde et udenlandsk embede til Hans. Kongen valgte at forsøge sig med den sidste mulighed først, ikke mindst fordi hans mor, enkedronning Dorothea, lagde stor vægt på, at der blev fundet en passende fyrstelig forsørgelse til hendes yngste søn.

I 1562-63 arbejdede Frederik II ihærdigt på at gøre Hans til ærkebiskop i Bremen. Det mislykkedes, fordi flere nordtyske fyrster også ønskede at få deres yngre slægtninge anbragt i det indbringende embede. I 1563 var Frederik II i gang med at indlede en krig mod Sverige, og i den forbindelse havde han brug for mest mulig støtte fra de

nordtyske fyrster. Han valgte derfor at trække sig fra kappestriden om det gode embede i Bremen – og andre udenlandske embeder var på dette tidspunkt ikke ledige.² Det var således Den Nordiske Syvårskrig, der indirekte var den udløsende faktor for grundlæggelsen af det sønderborgske hertugdømme. Først året efter krigens udbrud, i 1564, fik Frederik II ordnet forsørgelsen af Hans, der nu var blevet 19 år. Kongen måtte nødtvungent realisere den for ham selv mindst attraktive løsning – afståelse af egne landområder. Han udskilte nogle områder, der havde givet 1/3 af hans indtægter i Slesvig og Holsten, og han lod dem tilsammen udgøre et nyt hertugdømme. Det omfattede Pløn amt og Ahrensbök kloster i Holsten samt Sønderborg og Nordborg amter i Slesvig. I areal udgjorde disse områder knap 10% af de to hertugdømmer. Senere blev det lille hertugdømme dog udvidet med Ryd kloster i Angel og Reinfeld kloster i Holsten.³

Hans fik i samtiden tilnavnet »den Yngre« for at skelne ham fra farbroderen Hans den Ældre, og han anvendte også selv dette navn fra omkring 1570.⁴

De slesvig-holstenske stænders afvisning

Oprettelse af et nyt hertugdømme i Slesvig skulle bekræftes af de tre landsherrer og af stænderne, dvs. adelen, i Slesvig og Holsten. Landsherrerne var udover Frederik II hans to farbrødre, Hans den Ældre og Adolf af Gottorp, og de samtykkede i aftalen, som derpå skulle bekræftes af stænderne. De tre landsherrer indkaldte derfor til en landdag, hvor den nye hertug, Hans den Yngre, skulle modtage den tilbørlige hylgning; men på

grund af krigen med Sverige blev mødet udsat til efteråret 1564, hvor landdagen foregik i Flensborg. Her nægtede stænderne imidlertid at aflægge ed til hertug Hans den Yngre, og de hævdede deres adelige ret til – i henhold til Ribebrevet af 1460 – frit at vælge blandt Christian I's efterkommere, hvem der skulle være deres landsherre. De anså Slesvig og Holsten for at være en helhed, og de fandt, at tre landsherrer jo alligevel var nok!

Det var således to forskellige opfattelser af statsretten, der stod overfor hinanden: fyrsternes fortolkning og adelens. Fyrsterne anså Slesvig og Holsten for at være arvelande inden for deres slægt, mens stænderne hævdede, at det var valgfyrstedømmer, hvor ingen arving kunne opnå andel i landenes styre uden deres samtykke.⁵ En regerende hertug kunne afstå noget af sit land til forsørgelse af en yngre bror – således som Frederik II havde gjort – men det måtte være hans egen sag og vedkom ikke dem. Hvis de derimod skulle *hylde* enhver arving inden for fyrsteslægten og dermed skaffe sig en uoverskuelig masse af ligeberettigede landsherrer, så ville det efter deres opfattelse blive ødelæggende for Slesvig og Holsten, som de gerne ville holde sammen på.⁶

Det var første gang, stænderne havde været at sætte sig op mod landsherrernes ønske, og der opstod nu den ejendommelige situation, at der var en fyrste, der havde andel i de to hertugdømmer og var anerkendt som ligeværdig af de tre 'medhertuger', men ikke desto mindre afviste stænderne at hylde ham.⁷ Denne afvisning plagede hertug Hans den Yngre resten af livet, og den kostede ham dyrt, blandt andet i manglende mulighed for at indkræve frøkenskat ved hans mange døtres giftermål og manglende deltagelse i den fælles regering. Det

kan ikke udelukkes, at hertug Adolf, måske også hertug Hans den Ældre, i det skjulte modarbejdede hyldningen af deres nevø, og at de under dække spillede sammen med den slesvig-holstenske adel.⁸

Uddannelse og ægteskaber

Hertug Hans kunne imidlertid ikke tage sit hertugdømme i besiddelse straks, da Sønderborg og Nordborg var en del af hans mors livgeding (enkedronningepension), og Pløn var livgeding for hans farmor, enkedronning Sophie, så i realiteten stod kun det sekulariserede kloster i Ahrensböök til rådighed for Hans. Med i aftalen om oprettelsen af det nye hertugdømme indgik et løfte om en pengesum på 9.400 mark fra Frederik II til Hans hvert år, indtil han kunne overtage Sønderborg, Nordborg og Pløn amter fra de to enkedronninger. På grund af svenskekriegen kom pengene dog ikke til udbetaling de første syv år.

I stedet blev den unge hertug sendt på en udenlandsrejse, der varede ca. 1½ år. Dannelesrejsen startede hos hans søster, Anna, der var gift med kurfyrst August af Sachsen. Her opholdt Hans sig i flere måneder og rejste herfra til rigsdagen i Augsburg i 1566, hvor han gjorde et så godt indtryk på den tysk-romerske kejser, Maximilian, at han fik tilbud om at blive ved kejserhoffet. Men dette ville den overbevist lutheranske enkedronning Dorothea ikke tillade; hun ville have sin yngste søn hjem, så hun kunne finde en passende ægtefælle til ham.⁹ Det var hendes kæreste ønske at se sine børn godt gift, fordi der ud fra datidens evangeliske forestillingsverden gik en lige vej fra ægtestanden til den evige salighed. Hans valgte at gøre, som moderen forlangte – at vende til-

bage til Slesvig. Dorothea fik arrangeret et møde mellem Hans og Elisabeth, der var datter af hertug Ernst af Braunschweig-Grubenhagen. Hun kunne levere en god medgift, og da de unge oven i købet følte gensidig sympati, blev der arrangeret ægteskab.

Bryllupsfesten, det såkaldte bilager, foregik før den kirkelige formæling, og festen fandt sted i Flensborg i august 1568. Frederik II kunne ikke deltage på grund af Syvårskrigen, men skænkede 7.500 liter vin til festlighederne. Nogle uger senere forgik selve bryllupsceremonien på Koldinghus, hvor Dorothea havde sit hovedsæde som enke. Her mødte brudgommens farbror, Hans den Ældre af Haderslev, op med den smukkeste og kostbareste af alle gaver: en guldkæde med smaragder, rubiner og diamanter.¹⁰ Efter brylluppet flyttede det unge hertugpar ind på Sønderborg Slot, hvor der endnu var byggearbejder i gang. Christian III og Dorothea havde i 1550'erne iværksat en gennemgribende ombygning og modernisering af den gamle middelalderborg under ledelse af arkitekten Hercules von Oberberg. Disse byggearbejder var endnu ikke færdige, og i 1568 skulle man i gang med at indrette en ny slotskirke.¹¹

Frederik II var ikke begejstret for, at hertug Hans fik egen husholdning endnu før Syvårskrigens afslutning, og før kongen havde udbetalt ham det årlige beløb, der indgik i aftalen af 1564. Det var derfor en større gældspost, der var blevet oparbejdet. Først i 1570, da krigen var afsluttet, fik Hans sin første rate på 8.000 mark fra Frederik II – og der var hårdt brug for pengene. Der var to hoffer på Sønderborg Slot i de første tre år, dels det unge hertugpars egen husholdning, dels enkedronningens. Dorothea havde iværksat en omfattende modernisering af

Hans den Yngre og hans første hustru Elisabeth. Hvornår og af hvem dette dobbeltportræt af det elegante par er blevet udført, vides ikke. Barokkartouchen viser, at billedet ma være udført længe efter Hans' død. Det kendes i flere versioner, bl.a. på Glücksborg Slot og Sandbjerg Gods.

Koldinghus, og hun var derfor flyttet til Sønderborg Slot, så der var pres på i de nyindrettede fyrstegemakker. Men tingene ordnede sig – både pladsmanglen og gældsposten, da Dorothea døde i 1571. Sønnen Magnus var for længst ude af billedet som arving, så Frederik II og Hans var hovedarvinger, da deres to gifte søstre havde fået medgift. Dorotheas bo indeholdt så mange penge, at Frederik II kunne indløse hele sin gæld til hertug Hans, som også overtog det meste af løseoret. Det blev der snart brug for, da den hertugelige husholdning i Sønderborg voksede hastigt i omfang. Den unge hertuginde Elisabeth fik hurtigt nok at se til – gennem de næste 16 år fødte hun 14

børn. Hun døde i 1586 og blev gravsat i et nyindrettet gravkapel bag slotskirken i Sønderborg.

Hans begyndte snart at se sig om efter en anden hustru af fyrstelig herkomst, og hun fandtes i den nærmeste familie. Hans svoger, kurfyrst August af Sachsen, var død dagen før Elisabeth. Han havde i 30 år været gift med Hans' søster, Anna, og da hun døde i 1585, havde den 67-årige August et par måneder senere giftet sig med en kun 12-årig fyrstedatter, Agnes Hedvig af Anhalt. Pigen var dog endnu ikke »mandbar«, så hun fik lov at blive boende hos sine forældre. Men August døde selv inden for et år, og kurfyrstedømmet Sachsen hang nu på en

Portalepitafium i slottkirken i Sønderborg ved indgangen til det grævkapel, som Hans lod indrette efter hertuginde Elisabeths død i 1586. Hertugparret ses knæende ved et relief af opstandelsen. Tv: Hans den Yngre med otte sønner og th: Elisabeth med seks døtre. Billedhuggeren kendes ikke, men kan være Philip Brandin fra Nederlandene.

livgeding til en 13-årig, der måske ville leve i 50-60 år. Det var indlysende, at man her gerne ville »konvertere« enkepensionen til en god medgift, og det var attraktivt for Hertug Hans. En ægteskabskontrakt blev indgået året efter Elisabeths død, og medgiften blev aftalt til 30.000 rigsdaler. Det var en i samtiden betydelig sum. Hertug Hans' egne døtre, prinsesserne af Slesvig-Holsten-Sonderborg, fik således kun 12.000 rigsdaler i medgift.

Formælingen af Agnes Hedvig og hertug Hans foregik i slotskirken i Sønderborg 14. februar 1588, og bagefter samlede alle gæsterne i den store dansesal oven over kirken. Her blev der festet i stor stil, og både Frederik II og tronfølgeren, prins Christian (IV), var til stede sammen med en række nordtyske fyrster. De nød blandt andet en velkrydret fynsk mjød, som kongen havde skænket til brylluppet. Det var nok den største fest, som nogensinde er blevet holdt på Sønderborg Slot. Under de daglange fester flod mad og drikke i så store mængder, at den livsglade Frederik II blev noget svag. På hjemrejsen fra Sønderborg blev hans tilstand forværret, og kongefamilien måtte gøre ophold på Antvorskov Kloster. Her gik Frederik II til sengs – og det endte med at blive hans dødsleje.¹²

For den lille 14-årige brud, Agnes Hedvig, har det måske nok været en beklemmende følelse at blive stedmoder til mange børn, der var ældre end hende selv, men alt tyder på, at hun og hertug Hans fik et nært og kærligt forhold. Hun fødte ham ni børn og flyttede trofast med sin ægtefælle rundt mellem alle residenserne fra Reinfeld og Plon over Glücksborg til Sønderborg og det lille jagtslot Østerholm på østkysten af Als. Agnes Hedvig døde af tuberkulose i 1616, seks år før sin ægtefælle. De fire endnu ufor-

Kobberstik efter maleri af Agnes Hedvig, født prinsesse af Sachsen og kurfyrstelig enke efter August af Sachsen. Hun var kun 14 år, da hun i 1588 blev hertuginde i Sønderborg. Det arrangerede ægteskab har tilsyneladende været lykkeligt, og hun fødte hertug Hans ni børn. Billedet er ikke dateret.

sørgede døtre kom til at arve en imponerende samling sølv- og guldgenstande samt smykker til en værdi svarende til o. 60.000 rigsdaler.¹³

Hoflivet

Alle embedsmænd og hoffolk blev hentet sydpå i forskellige tyske fyrstedømmer. Den vigtigste embedsmand var Johannes Hildesheim fra Brandenburg, der var sekretær for hertug Hans 1582-1621.¹⁴ Det hofliv, som udfoldede sig på Sønderborg Slot, får vi glimt af i forskellige skriftlige kilder. F.eks. deltog hertug Hans i kroningen af sin nevø, Christian IV, i 1596, og han var ledsaget af hofmester, hofmarskal, jægermester, staldmester, kammersekretær, kancelliembedsmand,

Hertugnavne

De slesvigske hertughuse kan tilsammen opvise et stort antal fornavne, men det er tydeligt, at visse navne går igen i flere hertughuse, andre i enkelte linjer. Det hænger sammen med, at man i ældretid helt overvejende fandt navne ved at opkalde efter tidligere generationer. For drenges vedkommende vil det sige, at bedstefædres og oldefædres navne hyppigt blev valgt, men undertiden kaldte man også op efter faderen.

De tre hertugdynamstier, der har hersket i Slesvig, repræsenterer hver sin navneskik. Abelslægts fornavne viser dens afstamning fra det gamle danske kongehus. Derimod repræsenterer både Schauenburgerne og Oldenborgerne helt andre navneskikke. At bruddet blev så stærkt, er i øvrigt delvis tilfældigt. Den første Oldenborger i både Danmark og Hertugdømmerne, Christian I, gav faktisk sine førstefødte sønner de nordiske konge- og helgennavne Olaf og Knud, men da de to drenge døde spæde, blev det de yngre sønner, der kom til at føre slægten videre. De var opkaldt efter deres mors familie og kom til at sætte en ny navnestandard for det danske kongehus og de mange hertugelige grene af det, som holdt sig århundreder.

Her skal de vigtigste hertugnavne og deres baggrund præsenteres. Fra omkring 1600 blev det almindeligt med dobbeltnavne (som Hans Adolf). Her holder vi os til at omtale de enkelte navne, også fordi man ofte skabte nye kombinationer ved at tage to navne, der kom fra forskellige forfædre, og føje dem sammen.

Oversigten omfatter kun drengenavne. Der var også tale om opkald for pigernes vedkommende, men da bogen følger slægter i mandslinjen, vil man i sagens natur ikke kunne følge faste pigenavne – så skulle man i stedet følge slægterne gennem de kvindelige led.

Abelslægten

Erik: Optræder første gang i hertugslægten med hertug Abels ene søn. Gammelt dansk kongenavn, som her formentlig konkret viser tilbage til Erik Ejegod, som Abelslægten nedstammede fra.

Valdemar: Optræder første gang i hertugslægten med hertug Abels anden søn. Egentlig russisk, men indført i Danmark med Valdemar den Store. Overtaget i Abelslægten som opkald efter Abels far, Valdemar Sejv.

Schauenburgerne

Adolf: Allerede den første schauenburgske greve af Holsten hed Adolf (d. 1130), og navnet var i brug i slægten helt til hertug Adolf (1401-1459). Navnet blev videreført af både Gottorperne og Hans den Yngres efterslægt som markering af sammenhængen med den gamle herskerslægt i Slesvig og Holsten. Det blev derimod ikke brugt i den kongelige linje.

Gerhard: Populært i slægten siden 1200-tallet.

Henrik: Indført i slægten i anden halvdel af 1200-tallet med grundlæggeren af Rendsborglinjen, grev Henrik 1. (død 1304).

Oldenborgerne generelt

Christian: Indført i Danmark og Slesvig med Christian I. Gammelt navn i det oldenborgske hus. Efter Christian I blev det videreført i alle hovedlinjer af slægten.

Johan/Hans: Hans og Johan er principielt samme navn, og bruges i flæng om samme person op til 1600-tallet. Navnet blev indført i Oldenborg-slægten med Christian I's søn, kong Hans, som opkald efter hans morfar, markgreve Johan af Brandenburg af slægten Hohenzollern. Også videreført i mange grene af Oldenborgslægten.

Frederik: Indført i Oldenburgslægten med Frederik I og videreført af stort set alle grene af hans efterkommerne, dvs. alle hertuginjer efter 1500. Frederik er et gammelt navn i Frederik I's mødrene slægt, Hohenzollern. Frederik var opkaldt efter sin mors farfar, kurfyrst Frederik I af Brandenburg.

Gottorperne

Gottorperne brugte i høj grad de generelle oldenburgske navne: Christian, Frederik, Johan og Adolf, også i forskellige sammensætninger. Andre vigtige navne er:

Philip: Indført i den gottorpske gren med hertug Philip (1570-1590). Han var opkaldt efter sin morfar, landgreve Philip af Hessen.

Albrecht: Indført i slægten for hertug Christian Albrecht (1641-1694). Opkald efter hans mors morfar, hertug Albrecht af Preussen.

August: Indført (i sammensætninger) for flere sønner af hertug Frederik 3. (1597-1659). De er opkaldt efter deres mor, hertuginde Marie Elisabeths, oldefar, kurfyrst August af Sachsen. Når man gik så langt tilbage, hænger det formentlig sammen med, at hertugindens far og farfar havde navne, der i forvejen var almindelige i huset Gottorp (Johan og Frederik).

Karl: Indført med hertug Karl Frederik (1700-1739). Opkald efter hans morfar, kong Karl XI af Sverige.

Hans den Yngres efterkommere

Også her finder vi de generelle oldenburgske navne. Christian, Frederik, Hans og Adolf. Andre vigtige navne for (dele af) efterkommerne efter Hans den Yngre er:

Ernst: Indført i slægten som navn på Hans den Yngres næstældste søn, der døde før faderen. Han er opkaldt efter sin morfar, hertug Ernst af Braunschweig-Grubenhagen. Navnet blev i forskellige sammensætninger brugt i flere af de grene, der nedstammede fra andre sønner af Hans den Yngres første ægteskab, bl.a. Glücksborg og Augustenburg.

Alexander: Indført med én af Hans den Yngres sønner, Alexander af Sønderborg. Der er ikke noget kendt forbillede for brug af navnet blandt hans forfædre. Navnet blev videreført i den katolske linje.

August: Første gang brugt i slægten som navn på en tidligt død søn af Hans den Yngre. Videreført i flere linjer blandt Hans den Yngres sønnesønner og oldesønner (Pløn, Beck, Augustenburg). Formentlig er det oprindelig opkald efter Hans den Yngres svoger, kurfyrst August af Sachsen, som en slags »onkelopkald«, skønt de pågældende ikke var efterkommere af denne.

Philip: Indført for Hans den Yngres næst yngste søn, Philip af Glücksborg. Han er opkaldt efter sin mor, hertuginde Elisabeths, farfar, hertug Philip af Braunschweig-Grubenhagen. Siden videreført i grenene Glücksborg, Wiesenburg og Beck.

Joachim: Indført med Hans den Yngres søn, Joachim Ernst af Pløn, som var eneste levedygtige søn af andet ægteskab. Han var opkaldt sin morfar, fyrst Joachim Ernst af Anhalt. Navnet blev nedarvet i hans efterslægt, grenen Pløn.

Günther: Indført for hertug Alexanders næstældste søn, Ernst Günther af Augustenburg. Han er opkaldt efter sin morfar og oldefar af slægten Schwarzburg. Navnet blev gentaget for en efterkommer.

Vilhelm: Indført i slægten Beck for en tidlig død søn af hertug August, Maximilian Vilhelm, og videreført af tre af hans brodersønner. Opkald efter fyrst Vilhelm Ludvig af Nassau-Saarbrücken, der var morfar til Maximilian Vilhelm og oldefar til de to gange Frederik Vilhelm.

Ludvig: Indført i anden generation af slægtsgrenen Beck for hertug Frederik Ludvig. Han er opkaldt efter sin morfar, fyrst Vilhelm Ludvig af Nassau-Saarbrücken.

Riddersalen på Sønderborg, foto 1995. Denne store dansesal var ramme om en storslået bryllupsfest 14. februar 1588, da Hans den Yngre og Agnes Hedvig blev forlovet. Blandt gæsterne var Frederik II, dronning Sophie og prins Christian (IV), de slesvigske hertuginde og mange tyske fyrster og sendebud.

hofbarber, hofskrædder, vinknægt, fire mundkokke, tre lakajer, en fourer (regnskabsfører) samt et par trompetere.¹⁵ Det var dog langt fra alle de hertugelige hoffolk, der var med på rejsen til København. I Sønderborg var der også en hofpræst, et par kokke, adskillige køkkenskrivere, solvpoper (ansvarlige for solvtojet), fyrbøder, jæger, berider, oldfrue samt flere kammerjomfruer. Underholdning skulle der også til, og hertil brugte man bl.a. en morian (neger). Regnskaberne blev passet af borgerlige sekretærer, og de skulle være nidkære og ubestikkelige, men modtog alligevel ofte gaver for at befordre folks ærinder hos hertugen. Det var et særligt privilegium at få lov at tjene hertugfamilien, men hvis man forbrød sig mod

det, kunne det gå grueligt galt. I 1601 blev to kvindelige ansatte beskyldt for at overtræde det sjette bud og at lave elskovsfremmende pulver. Det var jo hekseri, så den ene kvinde endte på balet, mens den anden blev landsforvist.¹⁶

Hertug Hans fik 12 dotre, hvoraf tre døde som spæde, en blev abbedisse, en forblev ugift, mens de syv øvrige indgik ægteskaber på et passende fyrsteligt niveau, og tre af dem blev gift med fyrster af Pommern. Herfra stammede også hertug Hans' første svigermor, så der var familiemæssige relationer, der gjorde det lettere at få klaret de arrangerede fyrsteægteskaber. I 1618 blev en af de yngste dotre, Anna Sabina, gift med hertug Julius Friedrich af Württemberg.

Brylluppet foregik nytårsdag i Sønderborg under overværelse af en række fyrster, bl.a. hertuginde Augusta, datter af Frederik II og enke efter hertug Johan Adolf på Gottorp. Hun havde enkesæde på slottet i Husum, og ved hjemkomsten hertil fortalte hun sin præst, Jacob Fabricius, om brylluppet i Sønderborg. Da brudens mor, hertuginde Agnes Hedvig, var død i 1616, var det hertuginde Augusta, der på traditionel vis overgav bruden til brudgommen og betroede hende i hans varetægt. Men brylluppet var ikke uden mislyde, da brudgommen fra Sydtyskland havde en nogen anden opfattelse af begrebet *fyrste* end den, der var gældende i den danske konges riger og lande. Som kongedatter kommenterede Augusta bramfrit over for sin præst den württembergske hertugs griller:

»Brudgommen var meget hoffærdig og mente nok, at en fyrstelig person skulle sætte stolen for ham på bryllupsdagen. Men jeg sagde nej, det kan en ringere vel gøre; han er ikke en kongelig person. Gør de det oppe i landet Württemberg, så lad dem gøre det; her er det ikke skik og brug. Jeg lader min stol sætte af en, der ikke hører til adelen; så kan han også nøjes med det. Ligeledes ville han heller ikke lade nogen adelig person sidde ved sit bord ved brylluppet. Det ville ikke have været godt, hvis de adelige havde vidst det. Det må være hoffærdige folk i landet deroppe. Der siges, at den regerende herre i Württemberg heller ikke vil lade fremmede gesandter sidde ved sit bord. Det passer sig ikke. Min broder [Christian IV] sætter fremmede gesandter over sin egen søn. Han [hertug Julius Friedrich] var prægtigt klædt og lagde også derved sin hoffærdighed tilstrækkeligt for dagen. Jeg holdt en kon forelæsning for ham; jeg måtte sige ham det ret tydeligt. Han havde før brylluppet

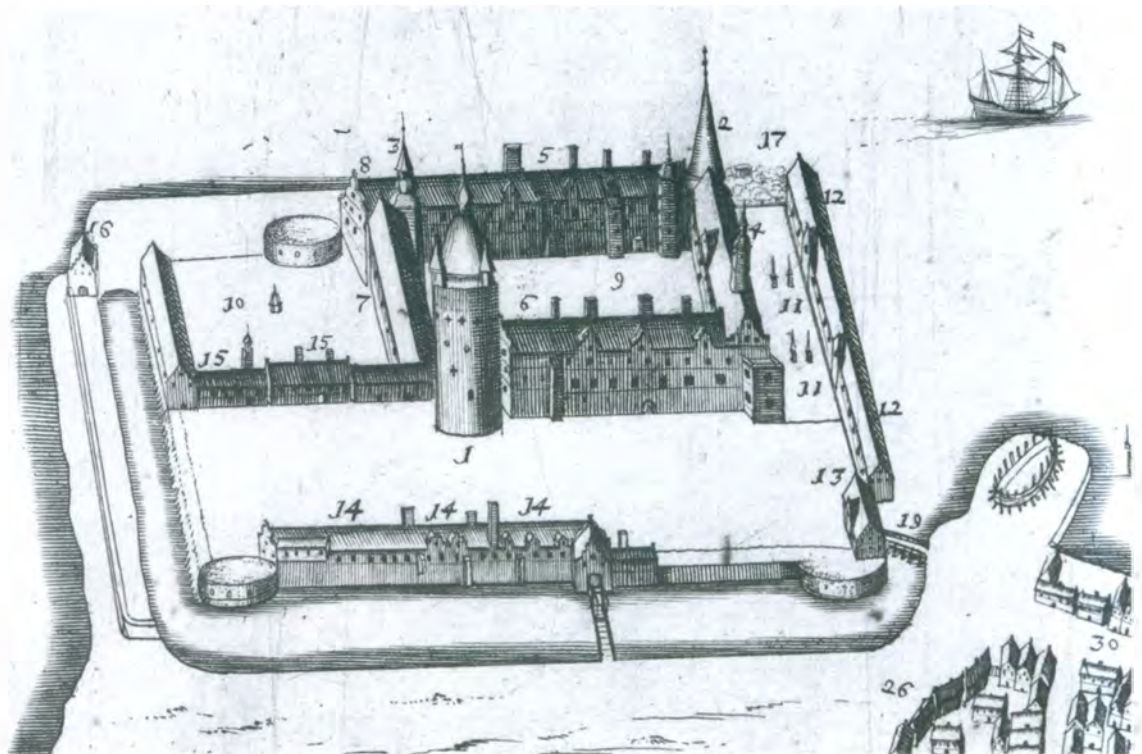
sagt sin brud alt om, hvorledes hun skulde forholde sig over for ham. Det er meget ilde. Havde min i Gud salige herre sagt det til mig før brylluppet, ville det forekomme mig besynderligt. Hvis klokkerne ringer sådan først, så følger en slem aftenringning efter. Det er tilstrækkeligt, at man bagefter skal finde sig i deres væremåde. Det er en skam, at han skal have en sådan blid frøken. Vorherre give, at det må gå hende godt.«¹⁷

Enkehertugindens præst nedskrev disse bemærkninger og tilføjede, at hertug Hans var blevet gammel og svækket både på synet og hørelsen, men det var lykkedes ham at få anbragt sine døtre vel, og han var nu kommet af med de fleste. Som tak for enkehertugindens indsats ved brylluppet havde Hans foræret seks heste til hende og desuden givet en hest til hendes hovmester.¹⁸

Bryllupperne var en stor økonomisk belastning for hertugdømmet. Døtrene fik som nævnt en medgift på 12.000 rigsdaler, men hertil kom smykker mv. samt selve bryllupsfesten, så det kunne let koste omkring 20.000 rigsdaler at få afsat en datter. Det kan ikke undre, at hertug Hans gjorde et ihærdigt forsøg på at få tilbagebetalt medgiften, da den ældste datter, Dorothea, der var blevet gift med hertug Friedrich 4. af Liegnitz i 1589, døde i barsels seng fire år senere. Svigersønnen viste sig imidlertid at være dybt forgældet, så forsøget mislykkedes.¹⁹

Forleningsakten i 1580 og delingstraktaten i 1581

Forholdet mellem de fire slesvigske hertuger, Hans den Ældre i Haderslev, Adolf på Gottorp, og deres nevøer Frederik II og Hans den Yngre, var ikke ukompliceret, og der blev jævnligt ført forhandlinger om

Sønderborg Slot på Hertug Hans' tid. Ganske vist er kobberstikket fra Resens Atlas udført o. 1670, men der var ikke foretaget bygningsmæssige ændringer siden hertugens død. Forrest ud mod voldgraven ses kancellibygningen og hovedindgangen med vindebro. Tv. ud for sydfløjen en lang lav bygning med værksteder og boliger for håndværkere. Th. nordfløjen med fyrsteboelsen. Ud for denne mod havnen var hestestalde og ridebane. Her var der ringrenden ved bryllupsfesten i 1588.

deres indbyrdes statsretlige forhold og kompetencer. Et forlig herom blev opnået så sent som i 1579, og det blev bekræftet med en storlået forleningsakt, der foregik i det fri på torvet i Odense i maj 1580 under overværelse af en tusindtallig skare. Under udførelse af et stort ceremoniel forlenede den danske konge hertugdømmet Slesvig til alle hertuger af den oldenborgske stamme »som et fra forfædrene nedarvet fanelen«. Fællesforleningen af Slesvig var derved blevet en kendsgerning.

Derudover lå betydningen af denne forleningsakt i, at Ridderskabets påstand (med baggrund i Ribebrevet fra 1460) om at besidde retten til *frit* at vælge fyrste, var fejlet af bordet – det var i hvert fald den danske kon-

ges vurdering. Ridderskabet og repræsentanter for hertugerne aflagde lenseden, de tre hertuger samt den kongelige statholder i Hertugdømmerne, Henrik Rantzau, gav derpå kongen håndslag. Til sidst greb alle fire hertuger, også kongen selv, om lensfanens stang og her fremsagde kongen lensformularen. På næsten samme vis havde den tyske romerske kejser i 1548 foretaget en fælles forlening af Holsten.²⁰ I det ydre ceremoniel fremtrådte Hans den Yngre her som en helt ligeberettiget hertug, men den højtidelige statsakt var aftalt ved en overenskomst mellem de tre egentlige landsherrer, og Hans den Yngre havde slet ikke været inddraget heri.²¹

Nogle få måneder efter lenshyldingen

skete der noget, der bekræftede, at der fortsat var forskel på de slesvigske hertuger. Hans den Ældre døde 1580, og hans bror Adolf af Gottorp hævdede, at han i henhold til Jydske Lov havde forret frem for de to brorsønner, Frederik II og Hans den Yngre. Det endte dog med en delingsstraktat i 1581, som på forskellig vis tilgodeså dem alle tre.²² Arven efter farbroderen gjorde det muligt for Hans den Yngre at få udvidet sine besiddelser betragteligt, og han fik varigt fodfæste i Angel og forøget sine besiddelser i Holsten og Sundeved.²³ Samtidigt påpegede han, at der nu var en ledig plads i fællesregeringen, men stænderne nægtede fortsat at anerkende ham som landsherre. Det betød, at der fra 1580 kun var to landsherrer i Slesvig – kongen af Danmark og hertugen af Gottorp.

Den sønderborgske hertuginje vedblev således for stedse med at være »abgeteilt«, dvs. afdelt. Stændernes modstand mod at anerkende Hans den Yngre som landsherre bevirkede, at den sønderborgske linje – trods den prægtige forleningsakt der foregav ligeværdighed – aldrig blev mere end »andenrangs« hertuger i magtspillet.²⁴

Kampen for at hævde hertugelige rettigheder

Hertug Hans var lensmand, idet han havde en lille del af Slesvig som len fra den danske konge og en lille del af Holsten som len fra den tysk-romerske kejser. Men da den slesvig-holstenske landdag fortsat nægtede at hylde ham, havde han ikke de fulde landsherre-rettigheder. Han kunne som nævnt ikke inddrive den særlige frøkenskat ved sine mange døtres giftermål, og således voldte den manglende hyldning direkte økonomisk skade. Det har givetvis været Hans en glæde

Det eneste kendte sølvarbejde, der har tilhørt Hans den Yngre, er dette bind på en bønnebog, hvis indhold er dateret 1592. Det meget smukt udførte arbejde er kun 10x8x3 cm og prydes af hertugparrets navne og våbener. Her ses hertugindens. Desværre har guldsmeden ikke stemplet sit værk, som i dag findes i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

at få datteren Maria anbragt som abbedisse i Itzehoe, da denne indbringende post normalt blev besat netop med døtre fra det slesvig-holstenske ridderskab.

Hans havde heller ikke den kirkelige overhøjhed overalt i sine områder, men kun i Holsten, Sundeved og Angel. Normalt lå den kirkelige overhøjhed inden for de hertugelige rettigheder, og her var det ikke ridderskabet, men de danske konger, der lagde hindringer i vejen. De midlertidige rettigheder til indsættelse af præster, som enkedronning Dorothea havde haft på Als og Ærø, var straks blevet inddraget ved hendes død og lå nu hos Hans den Yngres bror, Frederik II. Ved samme lejlighed havde han inddraget noget tidligere kirkegods på Als, Sundeved

Skt. Marie Kirke i Sønderborg blev opført 1595-1599 og afløste et middelalderligt Sct. Jorgens Kapel. Dele af dette kapel indgik i den nye sognekirke, der i løbet af 1700-arene fik sit nuværende navn. Foto 2005.

og Ærø. Men ikke blot den manglende kirkehøjhed var et problem for Hans, fordi den var et synligt bevis på, at han kun havde fået en reduceret fyrstestatus. Det var også en belastning, især på Ærø, at der ved arvedelingen efter dronning Dorothea nu var både kongelige og hertugelige bønder. Begge grupper skulle betale skat til deres herrer, men de kongelige bønder slap for hoveri. Derfor forsøgte de hertugelige bønder at blive underlagt den kongelige embedsmand på Nyborg. I 1572 skrev Hans et langt klagebrev til Frederik II og fortalte om sine autoritetsproblemer. Siden moderens død havde han mødt en sådan ulydighed blandt sine folk, at han ikke havde haft en glad dag. Men alle disse besværligheder kunne løses, hvis blot kongen ville afgive kirkehøjheden og det sekulariserede kirkegods til ham. Så ville han opnå fuld autoritet og få flere undersåtter til at udføre hoveri på sine ærøske godser – og inddæmme bøndernes bestræbelser på at skifte herre. Men bønskrivelsen var uden resultat. Frederik II havde ikke til sinds at afstå mere gods til sin lillebror.²⁵

Imidlertid fortsatte striden om kirkehøjheden i flere årtier, og den drejede sig først og fremmest om fyrstelig autoritet. Herved afspejler denne strid samtidens forestillinger om de rettigheder og den værdighed, der var forbundet med hertugbegrebet. Gentagne gange forsøgte Hans at erhverve ret til at indsætte præster, men forgæves – bortset fra at han fik patronatsretten ved kirkerne i Egen og Sønderborg i 1584. Den møjsommeligt tilkæmpede kirkehøjhed i Sønderborg blev synliggjort gennem en omfattende ombygning af Sct. Jørgens kirke.²⁶ Men der var kun tale om en beskeden indrømmelse fra kongens side, og Frederik II ville ikke give sig mere på dette punkt. Efter hans

død i 1588 var det formynderregeringen på vegne af den kun 11-årige Christian IV, der styrede det danske monarki, og hertug Hans forsøgte endnu engang at sikre sig de fulde fyrstelige rettigheder på Als og Ærø. I protest over den manglende kirkehøjhed tilbageholdt han i 1589 den tiende, som han i lighed med andre godsejere havde opkrævet hos bønderne og skulle videregive til kirkerne. Den fynske biskop og en af rigsråderne aflagde derfor besøg hos hertug Hans på Ærø, hvor de drøftede sagen. Men dette møde må være endt uafklaret. I hvert fald udsendte Hans den Yngre under et ophold på Søbygaard i 1590 et brev til de to provster på Als og Ærø og beordrede dem til at foretage revision i kirkeregnskaberne på de to øer på vegne af hertugen. For som arveberettiget til kirkehøjheden på øerne kunne han ikke tillade, at den fynske biskop forhørte om kirkeregnskaberne. Imidlertid havnede dette brev til de lokale provster hurtigt på rigsrådets bord, og her blev det taget yderst ilde op. Hertug Hans fik en kraftig kongelig irettesættelse og måtte give »en venlig, trohjertet og højst fornøden undskyldning.«²⁷ Kampen for at få den gejstlige jurisdiktion over hele Als og Ærø mislykkes således. Opnåelsen af kirkehøjheden skulle have kompenseret for de øvrige mangler i hertug Hans' stilling, men det blev kongemagten, der vandt i denne langvarige strid.²⁸

Det var ikke kun i Slesvig og Holsten, at Hans den Yngre oplevede manglende anerkendelse fra adelens side, det samme gjorde sig gældende i Kongeriget. Efter Frederik II's død havde han forsøgt at blive formynder for Christian IV, men det danske rigsråd havde blankt afvist denne mulighed. I Hertugdømmerne førte hertug Hans mange forhandlinger med landdagen om den mang-

Drikkeglas med malet våben for Hans den Yngre (tv) og hans anden hustru, Agnes Hedvig af Anhalt (th). I slutningen af 1500-tallet var det en yndet skik at male våben på glas. Dette glas har stået på Glücksborg Slot, som hertug Hans lod opføre i 1580'erne. Glasset blev i 1810 skænket til Oldsagskommissionen og er senere overgået til Nationalmuseet.

lende anerkendelse. Særlig energisk arbejdede han for dette i 1590'erne efter at være blevet forlenet med sine holstenske besiddelser af kejseren. Men landdagen afviste endnu en gang hans anmodning i 1592, og hovedmodstanderen var statholderen i Hertugdømmerne, Henrik Rantzau. Han fremlagde forslaget om hyldningen af Hans den Yngre for landdagen og sluttede med det retoriske spørgsmål: »Ihr Junker, wollen wir das annehmen?« – og det ville junkerne naturligvis ikke.²⁹

Med bystyret i Lübeck førte hertug Hans flere retssager, bl.a. fordi han havde anlagt en vildtbane, der gik tværs over hovedvejen fra Lübeck til Hamborg, og han ansatte folk til at åbne og lukke lågerne. Men borgerne ville ikke finde sig i at skulle vente ved aflåste låger, når de færdedes på hovedvejen. Hans fastholdt sine hertugelige rettigheder til at anlægge vildtbaner, hvor det måtte passe ham. Processen herom kom til at vare 30 år og inddrog både byen Hamborg og kong Christian IV. Det er dog ud fra arkiva-

lierne ikke helt klart, hvad trakasserierne endte med. Ligeledes anfægtede Lübecks bystyre hertug Hans' ret til at drive fiskeri på Travefloden og til at lave færgeruter.³⁰

En enkelt gang var Hans ved at bevæge sig ud i udenrigspolitik. Hans ældre bror, Magnus, forsøgte i 1575 at overbevise Hans om, at dennes fireårige søn, prins Christian, skulle være hans efterfølger som fyrstebiskop i Kurland. Hans var fristet af tilbuddet, men som en hertug kunne han ikke involvere sig på denne vis uden tilladelse fra sin lensherre. Han anmodede så om samtykke til planen fra Frederik II, men fik blankt afslag. Der havde været besvær nok med Magnus, derfor var det ikke ønskværdigt med flere medlemmer af kongefamilien i Baltikum.³¹

Godspolitik

Hertug Hans' virke som hertug fik især betydning på to felter: Dels blev han stamfader til en række fyrsteslægter, bl.a. det nuværende danske kongehus, dels gennemførte han en omfattende godssamling, der medførte store ændringer i landbrugsstrukturen, jordfordelingen og bebyggelsesforholdene, især på Als og Sundeved. I 1571, da han ved dronning Dorotheas død omsider kunne overtage sit hertugdømme fuldt ud, havde han godser, der tilsammen omfattede ca. 1000 gårde.³² Da hans farbror, hertug Hans den Ældre, døde i 1580, arvede han 348 gårde, og desuden mageskiftede han, erhvervede gårde fra kirken og købte adelen ud. Agrarpolitik blev hans vigtigste virksomhed, og han førte en livslang kamp mod adelen for at erhverve mere jord. På Als erhvervede han i 1584 det største adelsgoods på øen, Hellevedgård-Gammelgård, der omfattede ca. 12% af øen. Det blev i de næste år fulgt

Hans den Yngres byggerier

4 slotte, hvoraf ét består:

- 1582-1587 Glücksborg i Angel – bevaret
- 1594-1601 Ahrensböök i Holsten – nedrevet 1765
- 1599-1604 Reinfeld i Holsten – nedrevet 1773
- Cirka 1600 Nordborg på Als – nedbrændt 1665

6 hovedgårde, der er blevet nyanlagt:

- Sandbjerg i Sundeved – hovedbygning nedrevet 1788 og den sidste lade brændt 1928
- Gråsten på Ærø – nedrevet 1780
- Søbygård – nedrevet o. 1772
- Gudsgave på Ærø – brændt 1767
- Skeldegård på Broagerland – nedrevet 1784
- Hjortholm på Kegnæs – nedrevet 1763

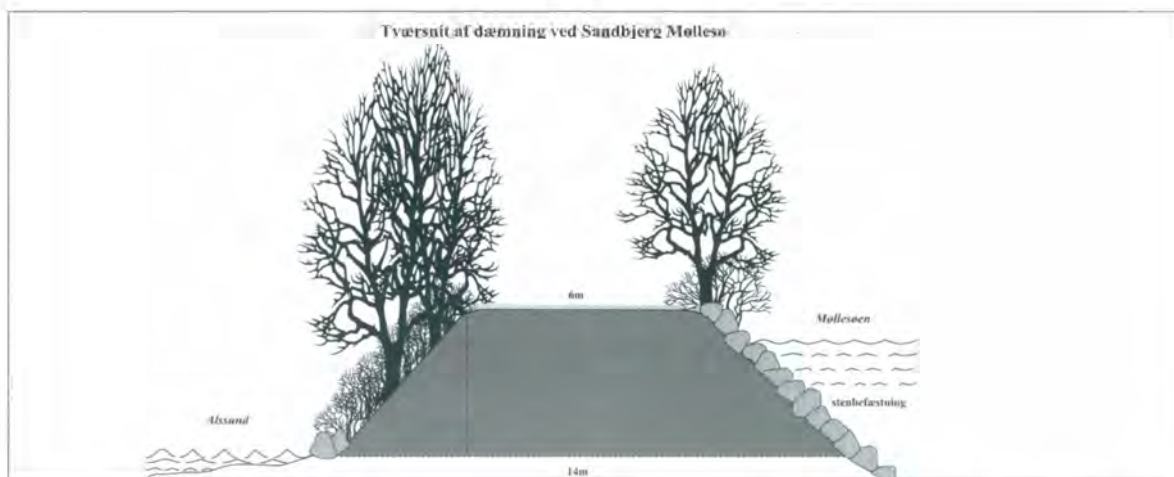
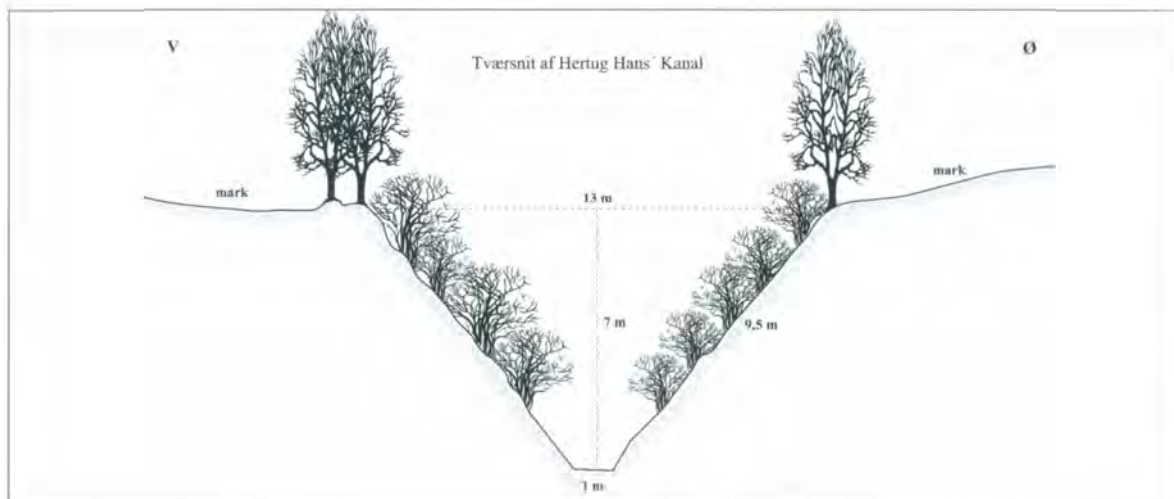
6 hovedgårde, der er blevet ombygget og udvidet:

- Gammelgård – nedrevet o. 1730
- Østerholm – nedrevet 1733
- Lundsgård i Sundeved – nedrevet 1663
- Hjortspring på Nordals – nedrevet før 1730
- Nybøl i Angel – nedrevet 1755
- Kegnæsgård på Sydals – nedrevet 1758

4 kirker, der alle er bevaret:

- 1582-1583 Munkbrarup kirke i Angel
- 1595-1600 Sct. Marie kirke i Sønderborg
- 1615-1616 Kegnæs kirke på Als
- 1621-1622 Nykirke (Neukirchen) i Angel

af opkøbet af Mjelsgård og Rønhave, og i år 1600 opkøbte han det sidste adelsgoods på Als, Søbo (senere Rumohrsgård) i Ketting sogn. På Sundeved havde han o. år 1600 fået købt de fleste adelsmænd ud, og her var kun tre hovedgårde stadig i adelig eje: Avnbølgård, Blansgård og Skovbølgård. Men Hans opkøbte og nedlagde også bøndergårde for at oprette hovedgårde, f.eks. opstod Sandbjerg hovedgård af fire bøndergårde, og senere blev det udvidet med strøgods erhvervet i Dybbøl og Sottrup sogne.

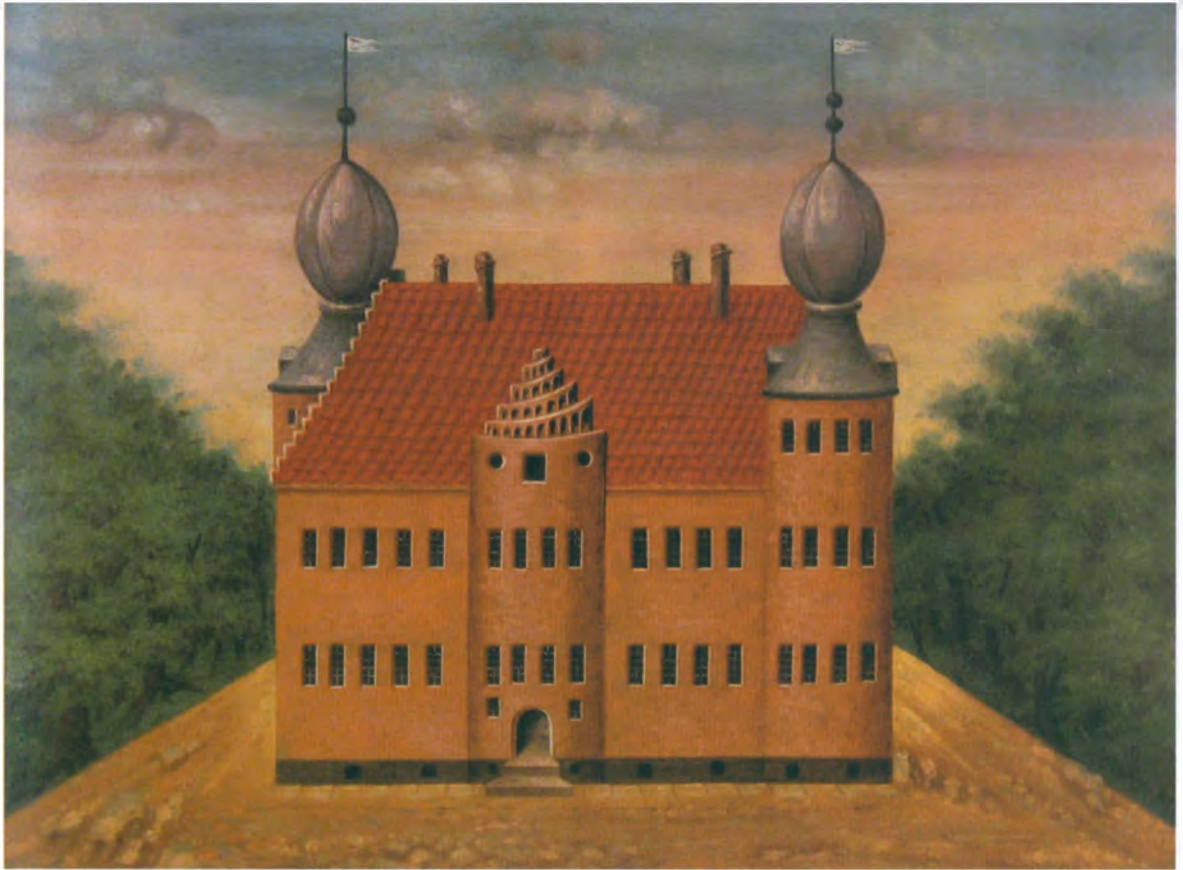

Øverst: Rekonstruktionstegning af kanalen mellem Snogbækken og Nydam mose, som hertug Hans lod anlægge i 1570'erne for at lede vandet fra bækken til den nyanlagte møllesø ved Sandbjerg. Længden var 400 m, og beregnet ud fra kanalens dimensioner har der skullet fjernes mindst 10.000 m³ jord, svarende til 18.000 tons. Det er et imponerende vandbygningsarbejde, som hertugen har iværksat, og et krævende entreprenørarbejde, som hans bønder har udført.

Nederst: Rekonstruktionstegning af den samtidige dæmning, der afgrænser Sandbjerg møllesø fra Alssund. Den er efter al sandsynlighed bygget med jord fra kanalgraveriet. Dæmningen er 250 m lang og højden er 4 m. Der er anvendt op mod 20.000 m³ fyldmateriale. Dæmningen ligger på en pælerække, og den er befæstet med 450-500 kampesten ved foden mod Alssund og et par tusind på siden ind mod møllesøen.

Hertug Hans' godsdrift var baseret på en række hovedgårde, hvor arbejdskraften var hoveriagtige bønder, der dels havde *spandage*, hvor de skulle møde med et spand heste, dels *gangdage*, hvor de selv eller en karl skulle møde op. Han oprettede hovedgårde og avlsgårde, så fæstebønderne ikke spildte for meget tid på vejen, når de skulle yde

hoveri. En beregning over bøndernes afstand til hovedgården eller avlsgården viser, at hele 80% havde under 5 km at gå, heraf halvdelen endda under 3 km. I nogle tilfælde var det gammelt adels gods, som Rønhave eller Rumohrsgård, der af hertug Hans blev omskabt til hertugelige avlsgårde; i andre tilfælde lod han opføre en ny avlsgård, f.eks.

Maleri af Østerholm ved Nørreskoven på Als, 1700-årene. Østerholm er den gamle hovedgård Helvedgård, som Hans lod ombygge i fyrstelig stil med nunde hjornetårne og trappetårn midt på facaden. Han anvendte selv Østerholm som lyst- og jagtslot. Her døde hertuginde Elisabeth i 1584. Østerholm blev senere enkesæde for det nordborgske hertughus. Det blev nedbrudt i 1733.

på Kegnæs, som han lod bebygge i 1615. Her blev der opført tre landsbyer med gårde til fæstebønder og hovedgården Hjortholm, der sikrede, at afstanden ikke blev for lang for de hoveripligtige bønder.³³

Hertug Hans som bygherre

Da Hertug Hans nærmede sig de 60 år, skrev han en selvbiografi og fremhævede sin indsats som bygherre. Han nævner, at han havde ladet opføre fire fyrsteslotte, en lang række avlsgårde og jagthuse samt fire kirker.

Slottene er det prægtige Glücksborg i Angel, de to storslåede slotte Ahrensböök og Reinfeld i Holsten og et trefløjet slot i bindingsværk i Nordborg, som han havde ladet opføre med kun en ganske lille del af det middelalderlige anlæg bevaret. Men tidens tand har gnavet hårdt i disse anlæg, og af de fire slotte er i dag kun Glücksborg bevaret.

Hertug Hans lod opføre en række nye avlsgårde, og han foretog også talrige ombygninger på herregårdene i hele sit hertugdømme. I sin selvbiografi nævner han ikke specifikt det smukke lille jagtslot Østerholm ved Nørreskoven på Als, og det skyldes nok,

Kegnæs kirke på Als (tv.) og Nykirke (Neukirchen) i Angel, som hertug Hans lod opføre efter de samme tegninger henholdsvis 1615-16 og 1620-21. I sine sidste år byggede han især kirker. Nutidige fotos.

at han ikke har ladet det opføre fra grunden af. Det var den gamle alsiske adelslægt Sturernes herregård, som Hans havde overtaget, og han hævdede den gamle hovedbygning op på hertugniveau ved at lade tilføje hjørnetårne og trappetårn. Desuden foretog han udbygninger på Gammelgård, Hjortspring og Kegnæsgård på Als samt Nybøl i Angel. Blandt de avlsgårde, som han lod opføre, kan nævnes Søbygård, Gudsgave og Gråsten på Ærø, Sandbjerg, Hjortholm og Skeldegård. Især opførelsen af Søbygård i 1580 afspejlede hertug Hans' behov for at vise sin hertugelige formåen og autoritet. Det store anlæg med en lang vindebro fra en trefløjet avlsgård over en bred voldgrav til en hovedbygning på en meget høj stensat banke var hverken nødvendig ud fra forsvarsformål eller tjente til at fremme en effektiv landbrugsdrift. Det storslåede og dyre byggeri var derimod en arkitektonisk understregning af hertug Hans nyerhvervede myndighed som »eneherker« over Ærø, idet han året før af kongen havde fået alle ærøske gårde i livsvarig forlening.³⁴

På sine gamle dage involverede Hans sig kun i tre større byggerier, og de var alle kirker. I forvejen havde han i 1580'erne gen-

opbygget Munkbrarup kirke i Angel. Nu tog han initiativ til opførelsen af Marie Kirke i Sønderborg og Kegnæs kirke samt Nykirke (Neukirchen) i Angel, som blev bygget efter de samme tegninger som kirken på Kegnæs. Den store byggevirksomhed havde krævet en hård udnyttelse af såvel bønder og borgere, der skulle levere arbejdsydelser, korsel og penge, som skipperne, der gratis skulle sejle materialer til landingspladser tæt på byggeriet.³⁵

En særlig hård udnyttelse af bøndernes arbejdskraft skete ved anlæggelse af to lange imponerende dæmninger, dels ved Drejet til Kegnæs, dels ved Sandbjerg. Desuden lod Hans udføre en mindre dæmning ved Nydam Mose og en kanal mellem Snogbækken og Nydam Mose. Kanalen har krævet flytning af 10.000 m³ jord, og dæmningen ved Sandbjerg op mod 20.000 m³. På en hestetrasket vogn i datiden kunne der kun være cirka 2 m³, så det må have været en meget krævende opgave for bønderne at medvirke i disse store vandbygningsanlæg.³⁶ Der synes således at være en indlysende grund til, at hertug Hans på sine ældre dage involverede sig i byggeri af landsbykirker. Han har givetvis haft noget at sone.

Eksempler på Hans den Yngres udmøntninger. De seks udvalgte mønter er gengivet i originalstørrelse med både for- og bagside.

- 1: Dobbeltskilling (1/16 daler) Sønderborg 1604.
- 2: Guldgylden (1 1/2 daler), Reinfeld 1619.
- 3: Dobbeltskilling, Reinfeld 1619.
- 4: Rytterpenning, 4 skilling lybsk, Reinfeld 1622.
- 5: Nældebladmønt, 2 skilling lybsk, Reinfeld 1620.
- 6: Enkeltdaler, Reinfeld 1622.

Udmøntning både i Slesvig og Holsten

I lighed med de gottorpske hertuger slog hertug Hans sin egen mønt. Her var der noget, der fik ham til at fremtræde på linje med de regerende hertuger. Baggrunden herfor var et lensbrev, som han fik af den tysk-romerske kejser Rudolf II i 1590. Hans

havde besiddelser i Holsten, hvor han havde kejseren som lensherre. I forleningsbrevet stod det nævnt, at Hans måtte slå guld- og sølvmonter, og Hans valgte at udstede en dobbeltskilling i sølv i 1604. Men udmøntningen foregik i Sønderborg, altså i hertugdømmet Slesvig, hvor Hans havde den danske konge som lensherre. Christian IV var ikke begejstret over sin farbrors møntvirk-

somhed, især fordi mønten var underlødige. Der blev klaget over Sønderborg-skillingen på møntbørserne i Hamborg og Lübeck. Hertugen på Gottorp var særligt pikeret over udmøntningen, og han fik møntbørserne i de to store byer til at tilslutte sig en aftale om, at hertug Hans-skillinger var forbudt i deres områder. Derpå tilsluttede også Christian IV sig klagen. Hvor møntprægningen foregik, ved vi ikke, men sandsynligvis har det været på selve slottet, så prægningen nøje kunne overvåges.³⁷

En halv snes år senere, i 1618, gik Hans atter i gang med møntprægning – denne gang i Holsten. Her kunne Christian IV ikke blande sig i det, da Hans havde sine holstenske besiddelser som len af den tysk-romerske kejser. Ved slottet i Reinfeld lod han opføre en møntbygning og ansætte en møntmester. Tredivårskrigen var netop brudt ud, og der var brug for megen skillemønt. Da Hans ikke kunne skaffe sølvbarrer til udmøntning, opkøbte han danske rigsdalere, lod dem gå i smeltediglen, forringede sølvets lødighed og fik en masse småmønter ud af dette, bl.a. 4-skillings-rytterpenninge og 2-skillings-nældebladspenninge. På møntværkstedet i Reinfeld blev der i de næste fire år frem til Hans' død i 1622 præget dobbeltskillinger i sølv, kvart- og halvdalere samt guld- og skuemønter. Hverken den gottorpske hertug Frederik 3. eller Christian IV så med mildhed på denne aktivitet, og de forsøgte at forbyde brug af såkaldt »fremmed småmønt« i Hertugdømmerne. Alligevel kom hertug Hans' dobbeltskillinger vidt omkring og kendtes både i Pommern og Bøhmen.

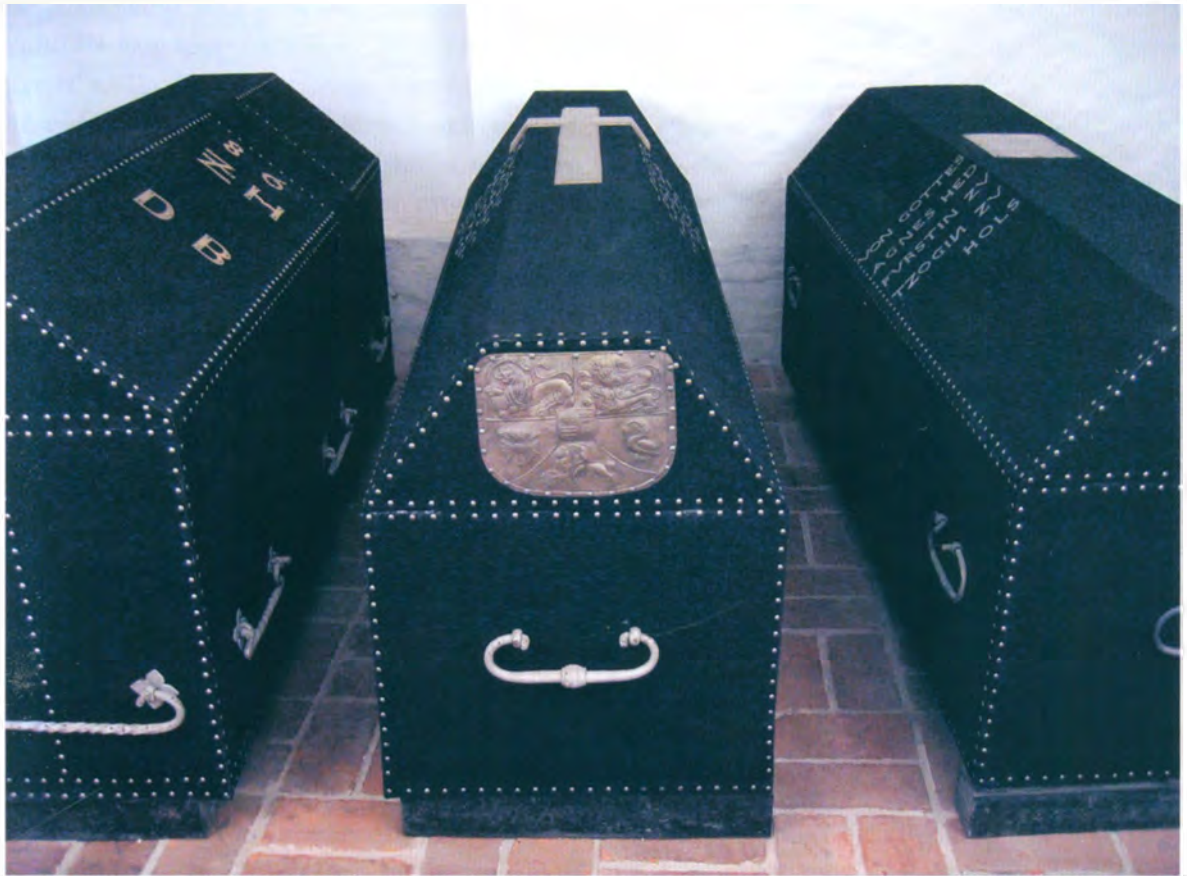
Vurderet i et større perspektiv må denne møntvirksomhed dog betegnes som marginal. Hans fulgte blot sine større naboer, de egentlige landsherrer, og da disse begyndte at slå småmønt af godt rigsdalersølv, så fulgte

te Hans efter. »Han red på tidens strøm«, således har Jørgen Steen Jensen karakteriseret Hans' forvaltning af sit møntprivilegium.³⁸

Død og eftermæle

Hans den Yngre var energisk til sin død og opholdt sig på skift i alle dele af sit vidtspredte hertugdømme. I sensommeren og det tidlige efterår 1622 boede han i Pløn med sine to ugifte døtre og hele sit hof. Da jagtsæsonen nærmede sig, rejste han tilbage til Sønderborg, men valgte at tage en overnatning på Glücksborg. Hoffolkene drog videre med færgen fra Holnæs til Broagerland, og den hertugelige familie ville så følge efter den følgende dag. Men om aftenen blev hertug Hans syg, og han døde på Glücksborg den 9. oktober i en alder af 77 år.

Ifølge en samtidig beskrivelse skulle hertug Hans på dødslejet flere gange have bedt fadervor på dansk, og han talte dansk til de tjenestefolk, der ikke beherskede tysk. Men alle breve fra ham er på tysk, bortset fra et enkelt på latin.³⁹ Bisættelsen foregik først syv uger senere den 27. november, hvor hans kiste blev anbragt mellem hans to hustruers på slottet i Sønderborg i det gravkapel, som han selv havde ladet indrette. Ved bisættelsen blev der udfoldet den største pragt. Den danske konge, Christian IV, og hans søn, den udvalgte prins, deltog med et følge på 45 mand. Naturligvis var hertug Hans' niece, enkehertuginde Augusta, også til stede sammen med hele hertugfamilien fra Gottorp. Alle præster på Als og Sundeved bivåned højtideligheden med sorte sørgeflor snoet om hattene. Det var en fyrstelig begravelse helt efter hertug Hans' ønske – uden antydning af nogen reduceret hertugelig status.

Hertug Hans' kiste i gravkapellet på Sønderborg Slot mellem hans to hustruers kister. Også i døden ønskede han at være prydet med sin fysiske vaben, som her er præget i en sølvplade.

I 1606 havde Hans ladet præge en medalje med portrætter af sig selv og hertuginde Agnes Hedvig. Han stod på dette tidspunkt på toppen af sin magt og er gengivet som en karakteristisk renessancefyrste. Hvad undersatterne mente om ham, vides ikke, da der ikke er samtidige kilder herom. Men hans eftermæle lever i alsiske folkesagn, der er blevet fortalt og genfortalt helt frem til begyndelsen af 1900-tallet. I sagnenes verden fremstår Hans den Yngre som en mand, der var præget af griskhed efter jord og ikke generede sig for at udøve vilkarlige henrettelser.⁴⁰ Meget tyder på, at folkesagnene kan have ret. Jordebøger viser, at han alene på

Als og Sundeved nedlagde mindst 55 garde, så sporene af hans godspolitik har været yderst mærkbare.⁴¹

Et af hertug Hans' livsmål har været at klare forsørgelsen af de mange børn uden alt for stor opsplittning af formuen. I 1618 udtalte han tilfredshed med sit liv og sagde, at hans børn først efter hans død ville erfare, hvor rigeligt Gud havde velsignet ham.⁴² Det er dog yderst tvivlsomt, om sønnerne har kunnet samtykke heri, for Hans havde valgt ikke at overlade nogen del af sit hertugdømme til forsørgelse af sønnerne, så længe han selv levede. Ingen af dem fik overladt blot et enkelt gods, så i modsætning

Hans den Yngre og de otte sønner af første ægteskab knæler her sammen på portalepitaftet. Tre af sønnerne var dog døde før deres far, og fra andet ægteskab var der kun en overlevende søn. Så der blev kun seks sønner at dele arven imellem.

til deres far kunne de ikke stifte familie i en ung alder. Den ældste søn, Christian, skulle have været »afdelt« i 1596, men tilsyneladende fortrød Hans sit løfte, og Christian måtte klare sig under meget beskedne forhold. Da den næstældste søn, Alexander, ville gifte sig i 1602, skrev Hans til den tiltænkte brudsfar: »Skont vi på vor side med nævnte grevindes person [er] ganske tilfreds og ikke af den grund ønsker at hindre dette værk, så er det dog Eders Nåde bekendt, at vi af den kære Gud er velsignet med mange børn, men kun er afdelt med en ganske ringe andel land, og derfor, at vi slet ikke er indstillet på i vores levetid at indromme nogen af

vore sønner noget af dette os tildelte ringe stykke land«. Hans overvejede at gøre Alexander arveløs, men endte dog med at give ham et beskedent underhold – på betingelse af, at han tog ophold udenfor Hertugdømmerne. De øvrige sønner var ligesom deres ugifte søstre henvist til at bo beskedent i nogle værelser på Sønderborg Slot. De måtte enten gå i udenlandsk krigstjeneste eller klare sig med så små årpenge, at de blev nødt til at optage lån hos fremmede. Prins Frederik lånte således 300 mark af Sønderborg kirke i 1620, og hans ældre bror, prins Christian, optog lån både hos kirken i Ketting og hos en tjener!⁴³

Opsplittelsen af Hans den Yngres hertugdømme

Ved hertug Hans' død i 1622 var der endnu 13 af de i alt 23 hertugbørn i live, og heraf var der seks sønner. Af de syv døtre var to endnu ugifte, og de skulle have underhold af deres brødre. Testamentet var blevet ændret flere gange, og det blev først endeligt udformet i 1621, året før Hans' død. Christian IV havde egenhændigt skrevet til sin farbror og bedt ham om at få beskikket sit hus og skrevet testamente.⁴⁴ Hans havde besluttet, at det forholdsvis lille sønderborgske hertugdømme skulle splittes op i fem endnu mindre hertugdømmer. De hidtidige delinger af Hertugdømmerne i kongelige og gottorpske dele og områder med fællesregering bliver næsten til vand, når man ser på den komplicerede arvedeling efter Hans. Med opsplittelsen af det sønderborgske hertugdømme i fem helt små hertugdømmer blev muligheden for nogensinde at hævde rettigheder som egentlig landsherre, eller for at opnå anerkendelse af den slesvig-holstenske landdag, helt udelukket for alle hans efterfølgere. Hans' samlede godsbesiddelser havde oprindeligt udgjort lidt under halvdelen af kongens jordegods i Hertugdømmerne og kun 25-30% af den gottorpske hertugs. Med sit testamente skabte hertug Hans nu minihertugdømmer i forhold til de områder, som de to hoveddynastier, den gottorpske hertug og den danske konge, rådede over.

Selvom der var seks sønner, havde Hans kun fundet det realistisk at dele sit hertugdømme i fem områder, så der var et problem med forsørgelse af én af sønnerne. De havde alle seks underskrevet testamentet – men uden at vide, hvem der skulle arve hvad! Det kunne sammenlignes med at underskrive en *blanco-check* til deres far. De kommende fem

minihertugdømmer var ganske vist omhyggeligt beskrevet, men det var *ikke* nedfældet, *hvem* der skulle overtage *hvilket* område. De tomme rubrikker med ejernavne udfyldte Hans først, efter at sønnerne havde skrevet under på, at de ville respektere testamentet. Tilstede ved denne lejlighed var to repræsentanter fra Christian IV, og kun *de* fik lov til at se, hvad Hans skrev i de tomme rubrikker. De fik også en kopi af testamentet med til København – for enhver yderligere opsplittning af det slesvigske territorium var en sag af stor interesse for den danske konge. Denne også i samtiden helt usædvanlige fremgangsmåde skyldtes antageligt ønsket om at undgå strid mellem sønnerne. »Det er sandsynligt, at de ikke ville have forligedes indbyrdes, hvis ikke kongens autoritet var kommet imellem. Men nu havde de indgået et forlig, endnu før testamentet blev åbnet; enhver ville være tilfreds med det, faderen havde gjort.«⁴⁵ Således lyder en samtidig kommentar til arvedelingen i Sønderborg.

Stamsædet på Sønderborg Slot overdrog Hans til Alexander, den næstældste søn. Det har sandsynligvis været afgørende for hertug Hans at sikre arvefølgen, og da den ældste søn, Christian, ikke havde måttet gifte sig og nu var over 50 år, fik han ikke Sønderborg, men måtte nøjes med et lille hertugdømme på Ærø. Hans Adolf fik Nordborg, og Philip fik Glücksborg, som var det allermindste område. Derimod fik Joachim Ernst, den eneste søn fra andet ægteskab, det største og bedste område, de holstenske besiddelser med slottene i Pløn, Reinfeld og Ahrensböck. Snydt blev i første omgang sønnen Frederik, der ifølge traditionen skulle have været meget opsætsig og ulydig mod sin far. Han havde fast bopæl på Sønderborg Slot og blev henvist til at eksistere på en årlig udbetaling på 1000 mark lybsk fra hver af sine fem

wirt bewahren, noch mitt etlichen jage verchindern können.

Jedoch behalten Wir Uns auch wie billich vor
allehandt Zufälligen gelegenheit vnd erforderung der notturfft nach dies alles künft-
tig bei vnserm Leben zutenden Nachdem Uns Gott der Allmechtige das eine oder das an-
der nach seinen gnedigen willen Zufügen vnd die sachen schicken wirt.

**Wessen allen zu bekundt auch beständige ver-
haltung haben wir diesen Brief mit vnserm fürstlichen Secret vnd Handt Zeichen
beglaubiget. Geschehen vnd gegeben zu Sonderburgk am Sontage
Evo Mibi des Sechszehen Hundertt vno Ein vnd zwantzigsten Jahrs.**

Mann propria

*E. Grytlian
Gygoftlein*

*Blumenau h. G. G. G.
Sonderburgk*

*D. A. G. G.
Sonderburgk*

*Philippus
Sonderburgk*

*Philippus
Sonderburgk*

Overst: Sidste side i Hans den Yngres testamente, hvor han selv har underskrevet *mann propria* (med egen hand), og derpa har sommerne, der alle betegner sig som hertuger til Holsten eller Slesvig-Holsten, med deres underskrift bekræftet, at de ville respektere testamentet – dog uden at vide, hvem der ville fa hvad. Testamentet er fra 21. februar 1621.

Nederst: Uddrag fra testamentet med beskrivelse af det nye sonderborgske hertugdomme. Teksten er udført af en skriver, og Hans har – efter at have fået sommerens underskrift – indføjet deres respektive navne under de seks arveandele: fem hertugdømmer og kun ærpenge til den sidste. En genpart blev bragt til Christian IV, da enhver yderligere deling af Slesvig var af interesse for kongen.

Setzen dem nach benändtlich vor das Erste
Theill vnser fürstlich Schloß Stadt vnd Ampt Sonderburgk mit dem gantzen Süderlen
Worinne Ronhoffgarte, Sammelgarte, Kekenissgarte, Hirtessolm auß Kekeniss vnd das
Vornereck bei Sonderburgk als auch Sandtbrich in Sündewitt sammt Isren Zugehörigen
Dörffern belegen. **Vnd haben wir** in diesem ersten Theill für Vnser Woller-
worbene Soldt vnd Soldt selbten gekaufft Ronhoffgarte vmb vnd we fünff
zehntausentt fünffhundert Reichs Thaler, Sammelgarte für Sieben vnd Achtzig
tausentt fünfhundert Reichs Thaler vnd über das noch Hirtessolm auß Kekeniss
nebt Hirt vnd Dreien Dörffern dalselben von gründt auß schiffen vnd bauen lassen.
Dieser theill mein Sohn alexander

brødre. Så kunne han i øvrigt leve i håbet om, at en af brødrene ville dø inden så længe! Der var nemlig indføjjet en bestemmelse i testamentet om, at såfremt en af de fem nye hertuger skulle afgang ved døden uden mandlige arvinger, så skulle Frederik overtage det pågældende minihertugdømme.⁴⁶

Sammenfatning

Hans den Yngre var den yngste søn af kong Christian III, og da han efter faderens død skulle forsørges, blev der udskilt nogle områder af den kongelige del af Hertugdømmerne til ham. Dermed opstod der i 1564 en sidegren af det oldenborgske dynasti: Det sønderborgske hertughus.

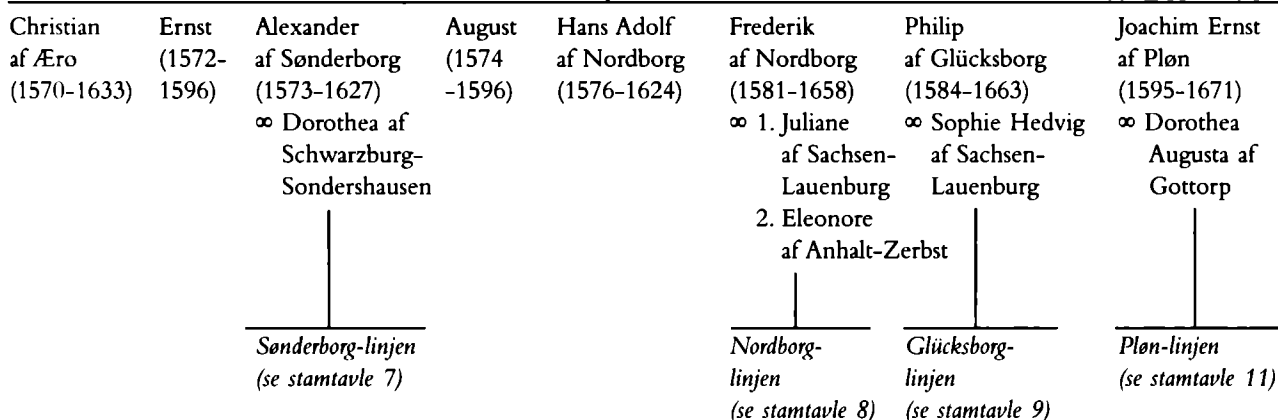
Hertug Hans den Yngre var dybt forankret i de tyske territorialfyrstelige traditioner, og han arbejdede utrætteligt på at styrke sine finanser og udvide sit territorium. Herved

blev han en stor godssamler og dermed også en betydelig bondeplager, og han er antagelig den person i Sønderjyllands historie, der har nedlagt flest gårde.⁴⁷ I kraft af sin hensynsløse aktivitet og sine ubestridelige evner som administrator kunne han trods et beskedent udgangspunkt konsolidere sig selv og sin meget store familie. I højere grad end sine efterfølgere fremstår Hans den Yngre i kilderne som et menneske af kød og blod, og det skyldes hans lange regeringstid på 58 år. I lighed med andre hertuger havde han et stort behov for selvhævdelse og repræsentation.

Han var den første, hvis fyrstelige status blev anfægtet, og nok så mange køb af bøndergårde, oprettelse af nye hovedgårde og nære familiebånd til den danske konge kunne ikke bøde på denne klare kendsgerning. Med den nye kategori »afdelte hertug« begyndte selve hertugbegrebet at krakelere, selvom den fyrstelige facade holdt i Hans den Yngres levetid.

Stamtavle 6: Hans den Yngre og hans sønner

Hans den Yngre
(1545-1622)
∞ 1. Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen
2. Agnes Hedvig af Anhalt

Arv 1622	By
Overtaget fra Nordborg 1624	Flække
Arv 1634, solgt 1648	Slot
	Gods

Kort 9: Hertugdømmet Sønderborg 1622-1667

Hertugerne af Sønderborg

af Inge Adriansen

Hans den Yngres hertugdømme, der havde omfattet besiddelser fra Pløn i Holsten til Nordborg og Ærø i Nordslesvig, blev ved hans død opsplittet i fem minihertugdømmer. Hovedresidensen på Sønderborg Slot fik tildelt et territorium, der kun omfattede Sønderborg by med den sydlige del af Als og Sandbjerg i Sundeved. I sit testamente havde Hans den Yngre bestemt, at dette hertugdømme skulle overgå til den næstældste søn, Alexander, der havde levet som godsejer i Westfalen i 17 år. Det blev en tung arv, som Alexander og senere hans søn og sønnesøn måtte påtage sig. Ganske vist var de fem hertugdømmer hver for sig større end de største adelsgodser, men ikke ret meget, og de udgjorde tilsammen kun ca. en tiendedel af den gottorpske og den kongelige del af Hertugdømmerne.

Særstillingen som afdelte hertuger uden deltagelse i fællesregeringen blev tydeliggjort på landdagen i Rendsborg i 1623, hvor der efter anmodning fra hertug Frederik 3. af Gottorp blev forhandlet om en fornyet og udvidet unionstraktat mellem Danmark og Hertugdømmerne. Det var de truende forhold i Tyskland efter Trediveårskrigens udbrud i 1618, som var baggrunden for denne forhandling om forholdet mellem Hertugdømmerne og Danmark. På landdagen var fremmødt repræsentanter fra de fem nye hertughuse af linjen Slesvig-Holsten-Sønderborg. De erklærede, at de ikke var in-

struerede med hensyn til en udvidelse af unionen, da deres herrer aldeles ikke kendte til denne aftale. De bad derfor om at få en kopi af traktaten og udtalte derefter, at deres herrer sikkert var villige til at yde det samme, som deres fader havde ydet.¹ Ved denne lejlighed blev det klart understreget, at Hans den Yngre havde siddet uden for fællesregeringen, og at de fem nye afdelte hertuger gjorde det – i endnu højere grad. Deres livsmål blev at forsøge at fastholde den beskedne arv og reducerede fyrstelige status.

Alexander – hertug 1622-1627

Alexander var blevet gift med en tysk fyrstedatter, Dorothea af Schwarzburg, i 1605. I modsætning til hans søstres giftermål var dette ikke et arrangeret ægteskab, men et inklinationsparti. Selvom det var et stands-mæssigt ægteskab, havde det krævet stor standhaftighed at overvinde hertug Hans' modstand. Takket være brudens medgift kunne det unge par købe godset Beck ved Minden, hvor parrets 11 børn blev født. Men i 1622 måtte de bryde op og drage til Sønderborg, da Alexander efter sin fars død overtog det stærkt reducerede stamsæde. Hertugdømmet Sønderborg omfattede nu kun Als Sønderherred samt en del af Sundeved med Sandbjerg gods. Alexander lagde som sin far vægt på at hævde sine hertugeli-

Maleri af hertug Alexander. I de sidste augustenborgske hertugers tid hang maleriet på deres slot Primkenau i Schlesien. Maleriets senere skæbne er ukendt, og det kendes nu kun fra dette ældre foto. Bortset fra afbildninger på mønter er dette det eneste kendte portræt af hertugen.

ge rettigheder, og en af de få måder, hvorpå han kunne gøre det, var ved at fortsætte møntprägningen. Derfor fik han møntmesteren fra Reinfeld, Johan Liliendahl, til at flytte til Sønderborg, og Alexanders mønter var – i lighed med hans fars – præget af manglende lodighed.²

Alexander var meget utilfreds med faderens opsplitning af det oprindelige hertugdømme og forsøgte at udvide sine besiddelser. Da hans bror, den nordborgske hertug Hans Adolf, lå for døden to år senere, lykkedes det Alexander at presse sin døende bror

til at underskrive en kontrakt om salg af tre alsiske hovedgårde, Rumohrsgård, Mjelsgård og Østerholm, til sig. Naturligvis protesterede de fire øvrige brødre, ikke mindst hertug Frederik, der var blevet sat på ventepenge af Hans den Yngre, og som ifølge testamentet nu fik mulighed for at overtage Nordborg. Og han ville naturligvis ikke affinde sig med at arve et nordborgsk hertugdømme, der var blevet beskåret af broderen på stamsædet. Derfor måtte Alexander lade det meste af handlen gå tilbage og nøjes med at udvide sit godsterritorium med Rumohrsgård.³

Det lille sønderborgske hertugdømme var i øvrigt hurtigt blevet forgældet. Alexander havde stiftet gæld allerede som godsejer i Westfalen, og i Sønderborg var der tyngende udgifter på grund af krigen, ydelser til embedsmænd og store udgifter til den fyrstelige livsførelse. Det var derfor med dyb bekymring Alexander så på fremtiden. Han skrev efter få år sit testamente og pålagde heri sine børn at lade deres mor hensidde i uskiftet bo.⁴ For at undgå yderligere opsplining af hertugdømmet havde han indsat sin ældste søn, Hans Christian, som hovedarving. Kort tid efter, i maj 1627, døde Alexander i en alder af 54 år. En af de få bygningsmæssige ændringer, han lod foretage på slottet, var flytningen af orglet i slotskirken. Det stod oprindeligt på gulvet, men blev af Alexander hængt op på pulpituret, og han lod sit og hustruens våbenskjold anbringe på det. Det mest markante minde om Alexanders fem år som hertug er hans begravelsesdaler, en guldgylden. Den er udmøntet i Sønderborg og blev uddelt til fornemme folk i begravelsesfølget.⁵ Det er ganske sigende for økonomien i den sønderborgske hertugslægt, at møntmester Liliendahl fortsatte sin virksomhed og foretog underlodige efterprägninger med originalstemplerne af

Den middelalderlige borg i Sønderborg var af Christian III og Dorothea blevet forvandlet til et renessanceslot, og under deres søn, hertug Hans, blev slottet indrettet både fyrsteligt og bekvemt. Alexander havde derfor ikke behov for større ændringer, men i slotskirken lod han orglet hæve fra gulvet og ophænge på det omløbende galleri, og samtidigt blev orgelfacaden prydet med hertugparrets våbenskjolde.

Mønter udstedt af hertug Alexander. Fra oven: Guldgylden, 1624, 1/16 daler, 1625 og daler, 1625. Her er plads både til hans portræt og våbenskjold. Retten til at præge mønt var et fyrsteligt privilegium, som Alexander lagde stor vægt på at videreføre efter sin far.

hertug Alexanders begravelsesdaler endnu i 1632 – fem år efter Alexanders død.⁶

Det mest bemærkelsesværdige ved Alexander var, at han – selvom han i sine fem korte år som hertug kun satte sig få spor – blev stamfader til en fyrsteslægt, hvorfra de augustenburgske og beck-glücksborgske hertugdynamier kom til at udgå. Hermed blev han stamfader til det nuværende danske kongehus. Det blev dog ironisk nok ikke ægteskabet mellem hans datter Sophie Cathrine og grev Anton Günther af Oldenburg, som førte familien videre. Dette strategisk velvalgte ægteskab blev barnløst.

Hans Christian – hertug 1627-1653

Alexander efterlod sig syv børn og havde i sit testamente fastslået førstefødselsretten,

men tilføjet, at hans enke måtte sidde i uskiftet bo, og at den ældste søn, Hans Christian, ikke måtte gifte sig, før gælden var nedbragt. Det var ret usædvanlige krav, som det blev hårdt at realisere. Det var en tung byrde for enkehertuginde Dorothea selv at forestå styret. Hun havde kun været på Sønderborg i fem år og følte sig efter eget udsagn som »i et fremmed land, langt borte fra slægt og venner«. ⁷ Trediveårskrigen var i fuld gang, og efter Christian IV's nederlag ved Lutteram Barenberg blev Sønderborg besat, først af tyske, kejserlige tropper i 1 1/2 år og derpå af danske, kongelige befrielsestropper. Begge dele var slemt. »Friede ernährt, Unfriede verzehrt«, sagde man i samtiden, og enkehertuginde måtte sande, at ufreden tærede, og hendes forsøg på at sikre et godt forhold til besættelsesmagten blev af kongen tolket som illoyalitet og dobbeltspil. Efter seks år med en stadig voksende gæld valgte hun at

Da Alexander døde i en alder af kun 54 år, lod enkehertuginde Dorothea i 1627 denne dødsdaler præge i Sønderborg.

gennemføre et boskifte med børnene. Hans Christian, der nu var 27 år, kunne derfor overtage Sønderborg Slot i 1633. Det lille hertugdømmes gæld blev ved overdragelsen opgjort til ca. 128.000 rigsdaler. Denne gæld skulle han forrente og samtidig give årlige ydelser til sine søskende, indtil de blev gift.

Efter fattig evne forsøgte den unge hertug af Sønderborg at leve op til tidens forventninger til fyrster. Det lykkedes ham at blive standsmæssigt gift med Anna af Oldenburg, og han fik sin søster gift ind i samme nordtyske fyrstefamilie. I 1634 afholdtes den største fest nogensinde i Danmark, Det Store Bilager, hvor Christian IV fejrede sin søn, den udvalgte prins' bryllup. Hans Christian deltog i festlighederne, og han var indbudt til at bo på Københavns Slot sammen med to af sine yngre brødre. De tre unge herrer var ledsaget af et antal junkere, såkaldte edelknaber, kammertjenere og lakajer. Det samlede antal ride- og vognheste var 41, og til at passe dem var der tre sadelknægte, fem stalddrenge og tre kuske med på rejsen.⁸ Den sønderborgske hertug forsøgte således trods en tyngende gæld at omgive sig med en fyrstelig pragt.

I lighed med sin bedstefar, Hans den Yngre, forsøgte Hans Christian at øge antallet af hovedgårde. I 1640 oprettede han Majbolgård på Sydals af fem bøndergårde, og antagelig på samme tid blev Nygård på Kegnæs

oprettet. Her var der næppe tale om bøndergårde, der blev nedlagt, men skov, der blev ryddet, og noget af fæstegodset fra Kegnæsgård blev tillagt Nygård. På Kegnæs skete der en bemærkelsesværdig udvikling i denne hertugs tid, idet antallet af gårde blev halveret. 36 ud af 60 gårde forsvandt, og det er ikke muligt at afgøre, om det skyldtes en udvidelse af hovedgården Hjortholm eller sammenlægninger af de mindste ejendomme. Det er antageligt også på dette tidspunkt, at avlsgården Øvelgønne under Rumohrsgård oprettes, selvom den først kendes fra 1660'erne.⁹

Trediveårskrigen medførte en række byrder og satte begrænsninger på mulighederne for at skaffe kapital til at føre ekspansiv godspolitik. I årene 1643–45 kom der nye krigsskatter under den såkaldte Torstenssonkrig. Hertug Hans Christian anmodede straks om kongens beskyttelse i form af et par krigsskibe til at forsvare havnen med, da han ville undgå at fremstå som illoyal overfor sin lensherre. Men før det lykkedes at få danske orlogsskibe til Sønderborg, havde den svenske general Wrangel besat begge hertugdømmer. Hans Christian måtte nu indgå en aftale med besættelsesmagten for at opnå ret til sejlads på Østersøen for skibene fra Als. For at undgå okkupation og fortsat sikre retten til søpas måtte han sammen med sin bror, hertug Frederik på Nordborg, i dyre

En af de få bygningsmæssige forbedringer, som hertug Alexander nåede at iværksætte i de fem år, han var hertug, var opsætningen af en hertugstol i Sct. Marie kirke med direkte adgang hertil fra kirkepladsen. Stolen prydedes af hertugparrets våbenskjolde, og fra den kunne de kigge ned på præsten på prædikestolen overfor.

domme købe sikkerhedsbreve, og Sønderborg opnåede herved status som »neutral« sted. Da Christian IV alligevel påtvang de to hertuger en indkvartering med 14 kompagnier kongeligt rytteri, førte det straks til svensk trussel om øjeblikkelig angreb på Als. Det endte dog med et forlig, hvor de to hertugbrødre måtte betale månedlige bidrag til den svenske flåde indtil krigens afslutning med freden i Brömsebro i august 1645. Men også efter freden fik Als belastende indkvartering af kongelige tropper, og der kom betydelige ekstraskatter. Såvel Hans Christian som Frederik havde i forvejen tyngende gældsbyrder, og de vægrede sig længe mod betaling af disse kontributioner. I et protestbrev til kongen fremførte de, at krigen, der var årsag til skatteopkrævningen, var blevet indledt uden deres samtykke og ikke

ført for deres interesser. Men protesten var forgæves, og de måtte begge gældsætte sig yderligere.¹⁰

Hans Christian døde efter 20 år som hertug i 1653 og efterlod sig et hertugdømme, der var langt mere forgældet, end da han overtog det, og bygningsmæssige forbedringer havde han af økonomiske grunde ikke kunnet foretage. Fremtiden så mørk ud – både for hans enke og for Christian Adolf, hans søn og efterfølger.

Christian Adolf – hertug 1653-1667

Ved faderens død var Christian Adolf kun 12 år, så det blev igen en enkehertuginde, der måtte styre på sønnens vegne. Det blev

en særdeles tung opgave for Anna, da Als og Sundeved nogle få år senere atter blev krigsskueplads. I 1657 erklærede kong Frederik III krig mod svenskerne, og som bekendt gik det dårligt for de danske tropper. Svenskekongen, Karl X Gustav, rykkede i ilmarch mod Danmark og kunne uden væsentlig modstand besætte Hertugdømmerne og Jylland. Sønderborg Slot blev belejret fra

Sundevedsiden, men enkehertuginde Anna holdt stand i de første måneder. De svenske tropper satte imidlertid over Alssund i december 1657, og enkehertuginde måtte åbne slottets porte for belejrerne og meddele dette til kongen i København. Svenskekongen havde givet besked om, at fyrstinden på Sønderborg Slot skulle behandles lempeligt, og det skete også. Den svenske

I 1657 blev Sønderborg Slot og by besat af svenske tropper, og det gentog sig i 1658. Men i december kom der undsætning fra »den store kurfyrste«, Frederik Vilhelm af Brandenburg, der var allieret med Danmark og stod i spidsen for en stor styrke polske og brandenburgske tropper. Den 4. december 1658 satte de allierede tropper på hesteryg over Alssund, idet hestene formåede at svømme trods den stærke strøm. Den svenske besættelsesstyrke nåede at forlade slottet, men måtte efterlade et rigt krigsbytte, bl.a. 1100 heste. Kurfyrsten erobrede nu hele Als, og det var en politisk fordel for Danmark. Men de fremmede landsknægte blev en tung byrde både for de to hertughuse i Sønderborg og Nordborg og for lokalbefolkningen. Dette kobberstik, der viser Sønderborg og Alssund i september 1657, er udført af den svenske generalmajor Eric Dahlberg til et værk om den svenske kong Karl X Gustav's bedrifter. Dahlberg var med de svenske tropper, og slottet og byen er stort set gengivet korrekt.

indkvartering kom til at vare nogle måneder og var meget ressourcekrævende, både for byens borgere og for hertugfamilien. Det vedblev at være barske vilkår, også efter at en forenet dansk-brandenburgsk-polsk styrke erobrede slottet i marts 1658, hvorefter kurfyrsten af Brandenburg opslug sit hovedkvarter her.¹¹ Forbundsfællerne blev faktisk en endnu værre plage end de svenske tropper. Der blev sluttet fred i 1660, men indtil 1662 var der kongelige tropper i Sønderborg. Deres tilbagetrækning blev forsinket, fordi den danske regering manglede penge.

Så snart de sidste tropper var trukket tilbage, kunne den nu 21-årige Christian Adolf overtage styret af hertugdømmet efter sin mor, som nu fik enkesæde på Gammelgård. Han flyttede ind i de hertugelige gemakker på Sønderborg Slot i 1662, men fik ikke lov at residere her ret længe. Det altoverskygende problem blev økonomien. Den fyrstelige finansnød var en gammel skade, som havde plaget både hans far og bedstefar, men hertil kom nu svigtende indbetalinger fra undersåtterne og skyldige årpenge til hans yngre brødre, der ikke havde modtaget noget i de tre krigsår. Førstefødselsretten, som Alexander havde indført, sikrede hertugdømmet mod yderligere opsplitning, men den havde som forudsætning en rimelig økonomi.

Det sønderborgske hertugdømmes undergang

Hertugdømmet var blevet dybt forgældet i løbet af de 40 år, der var gået siden hertug Hans' død i 1622. Da freden kom, begyndte kreditorerne at melde sig. Det var både adelige og private borgere samt fyrstelige slægtninge som hertugens egne brødre, og de for-

Hertughoffet på Sønderborg var med til at give levbrød, ikke blot til mange hoffolk, men også til håndværkere som f.eks. hofbarberer og hofskræddere. Her ses epitafiet over hertugelig kammertjener og hofskrædder Jens Jørgensen og hustru i Sct. Marie kirke. Epitafiet, der er udført i Flensborg i lighed med alle kirkens øvrige epitafier, er opsat i 1657. Det store felt i midten og de udskårne figurer illustrerer scenen fra Tobias' historie.

langte udlæg i de pantsatte godser – men værst af alt var, at de klagede til kongen som lensherre.¹² Derfor blev der i 1664 nedsat en kongelig kommission for at undersøge forholdene.

Kommissionen kom også til at behandle krav fra kongens egen side. Da Hans den

Yngre havde fået overladt sin del af Hertugdømmerne, var det fastslået, at der skulle betales sædvanlige skatter af hans del, og frem til 1660 var der betalt de samme skatter af hans efterkommeres besiddelser som af de adelige godser. Skatterne var bevilget af den adelsdominerede landdag, hvor hertugerne også havde været repræsenteret. I 1660 udskrev Frederik III imidlertid en særskat af sin egen andel uden om landdagen, og han krævede den betalt også af hertugdømmerne Sønderborg, Nordborg og Glücksborg med henvisning til, at de oprindeligt havde hørt til den kongelige del.

Kongens skattekrav må også ses i sammenhæng med den spegede politiske situation, der var opstået ved, at hertugen af Gottorp havde opnået suveræniteten i sine slesvigske besiddelser i 1658. Kongen havde reageret ved også at erklære sig selv suveræn i sin del af Slesvig, så fællesregeringen derefter for Slesvigs vedkommende (men ikke Holstens) ikke længere gjaldt de afdelte hertugdømmer men alene de adelige godser. Dette efterlod unægtelig de tre små slesvigske hertugdømmer i en tvetydig position. Hidtil havde hertugerne kunnet henholde sig til, at de kun var bundet af beslutninger oppefra, når de kom fra fællesregeringen og landdagen. Nu var kongen imidlertid med hensyn til de afdelte hertugdømmer ikke længere bundet af fællesregeringen og krævede på egen hånd skat af dem. Dermed blev de reelt reduceret til en underafdeling af den kongelige del af Slesvig. Hertugen af Pløn, hvis besiddelser jo lå i Holsten, blev ikke mødt med de samme krav.

De følgende år fulgte nye skatter, de fleste dog nu bevilget af landdagen. Hertugerne protesterede kraftigt over de ekstra skatter. De hævdede, at de ikke skulle betale disse skatter af den »feudale« del af deres besid-

delse, dvs. dem Hans den Yngre havde fået som arv, modsat det han senere havde købt. Frederik III var imidlertid urokkelig, og han krævede, at hertugerne som andre godsejere skulle stå inde for, at deres bønders skatter blev betalt, og når det ikke skete, lod han militærstyrker inddrive skatterne med tvang, i hvert fald i hertugdømmerne Sønderborg og Nordborg.¹³

Kongen skulle som lensherre dømme i sagen, men kunne næppe siges at være uvildig, og han valgte da også at sidde hertugens påstand om skattefrihed helt overhørig. Undersøgelsen førte til, at hertugdømmet blev taget under konkursbehandling et par år senere. I 1667 blev det sønderborgske hertugdømme erklæret konkurs og fradømt hertugen. Dele af jordegodset blev udlagt til de private kreditorer, men kongen havde dog tilbagekøbsret til godserne. Fyrsterettigheden over lenet tilfaldt kongen, som også modtog Sønderborg Slot og by som erstatning for de ikke-ydede kontributioner. Inddragelsen af det sønderborgske hertugdømme var helt i tråd med den kongelige politik i Slesvig. Det var en ufattelig hård afgørelse for hertug Christian Adolf, og han kæmpede naturligvis imod, så godt han kunne, men det var forgæves. Kongen befalede sin statholder i Hertugdømmerne, Frederik Ahlefeldt, at bryde slottets port op, at besætte Sønderborg Slot med militær magt samt at smide hertugen på porten.¹⁴ Christian Adolf var nu ikke blot en *afdel*t hertug, men også en *afsat*! Han valgte derfor helt at forlade den danske konges riger og lande og drog sydpå.

I 1668 måtte byen Sønderborg og dens indbyggere aflægge troskabsed til den danske konge. Byen og slottet var nu atter under kronen, og epoken som hertugelig residensby var uigenkaldeligt forbi.

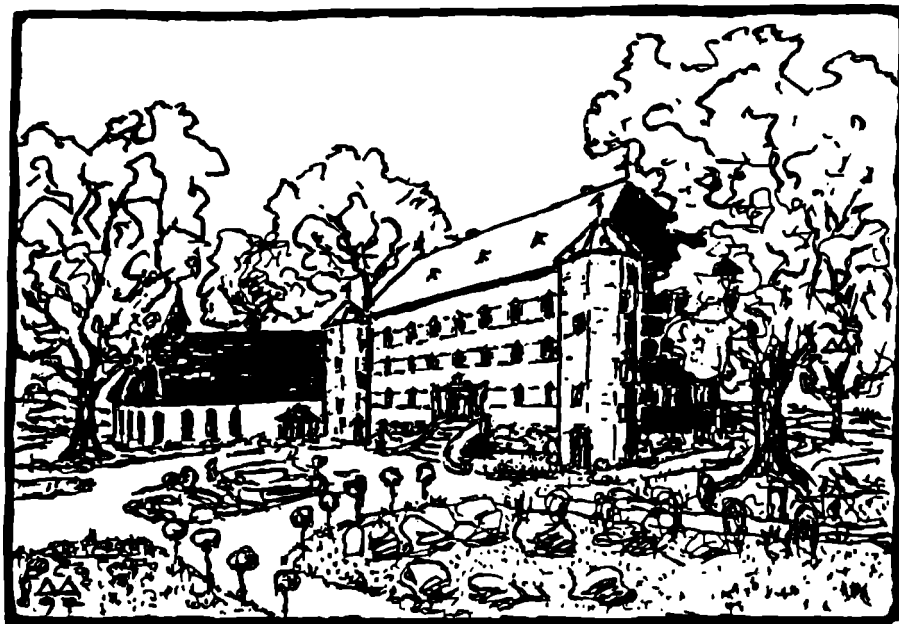
Hertugerne på Franzhagen – 1676-1739

I de første år efter sin afsættelse opholdt den detroniserede hertug sig i Hamborg og Haag, hvor han forsøgte at få Nederlandene til at intervenere til sin fordel, men det mislykkedes. Trods sin ublide skæbne lykkedes det for Christian Adolf at indgå et rigt ægteskab i 1676 – vel at mærke på fyrsteniveau. Han ægtede prinsesse Eleonore Charlotte, datter af den titulære hertug Franz Heinrich af Sachsen-Lauenburg. Hun drog til København og forsøgte at støtte hans bestræbelser på at genvinde det sønderborgske hertugdømme. Også dette forsøg mislykkedes, men af kongelig nåde fik Christian Adolf tilsagn om en livsvarig pension.¹⁵

Det unge par slog sig ned på slottet Franzhagen i Lauenburg, og efter dette stamsæde fik det nye fyrstehus betegnelsen Slesvig-Holsten-Sønderborg-Franzhagen.¹⁶ Christian Adolf og Eleonore Charlotte synes at have levet et stilfærdigt liv med et lille fyr-

stehof på godset Franzhagen, og de fik to sønner, prinserne Leopold Christian og Ludvig Karl. Denne sidegren af det sønderborgske fyrstehus kom dog ikke til at blomstre ret længe. Det skyldtes, at forestillingen om at være *fyrste* med særlige rettigheder og forpligtelser smuldrede allerede i den næste generation, hvor ingen af sønnerne folte sig forpligtet til at indgå standsmæssige ægteskaber. Standsbevidstheden var i hastig opløsning.

Da hertug Christian Adolf døde i 1702, opstod der alvorlige økonomiske problemer, da den kongelige livrente bortfaldt. Der blev nedsat en kommission, som efter nogle år vurderede, at årspenge af denne art ikke var arvelige.¹⁷ Det var et hårdt slag for enkehertuginde, men endnu værre problemer fik hun med sønnerne. De havde begge alvorlige kærlighedsaffærer med ikke-fyrstelige kvinder. Den 24-årige Leopold Christian forelskede sig i 1702 i en af sin mors hofdamer, en 50-årig adelige enke, Anna Dorothea von Schack. Forholdet mellem den unge

Forsøg på en rekonstruktion af slottet med slotskirke i Franzhagen. Slottet blev opført af hertugerne af Sachsen-Lauenburg sidst i 1500-tallet. I 1676 tilfaldt det den sidste sønderborgske hertug, Christian Adolf. I 1716, syv år efter at hans slægt var uddød, blev hele slottet nedrevet. I dag er der et stutteri på området. Tegningen er udført af arkitekt Günter Menze, Franzhagen, ud fra bygningernes overlevede mål.

hertug og den midaldrende hofdame blev af samtiden fordømt som særdeles anstødeligt, både på grund af aldersforskellen og forskellen i stand og byrd. Enkehertuginen fik udstedt arrestordre på Anna Dorothea, så forholdet blev brudt. Men det hjalp dog ikke stort, for den unge hertug Leopold Christians næste kærlighedsaffære var på et langt lavere plan – rent socialt. Han blev forlibet i en snedkerkone fra Celle, Anna Sophie Segelke, der forlod sin mand til fordel for ham. Med hende nåede han at få tre illegitime sønner, før de blev gift. For at skaffe sig et levebrød gik han i dansk krigstjeneste under Store Nordiske Krig og blev oberst. Det synes dog ikke at være krigstjenesten, som var skyld i hertug Leopold Christians tidlige død i Hamborg i 1707.¹⁸

Hertug Ludvig Karl delte sin brors manglende lyst til at indgå et passende fyrsteligt ægteskab. Til enkehertuginens store fortvivelse forelskede også denne søn sig i en af hendes hofdamer, den adelige Barbara Dorothea von Winterfeld, og atter var hofdamen væsentligt ældre end den unge hertug. Parret blev gift i 1705 trods energiske forsøg fra både enkehertuginen og familiens umiddelbare landsherre, den mecklenburgske hertug, på at forbyde nogen præst at vie dem. Parret nåede at få to børn, før hertug Ludvig Karl døde i 1708. Disse to sønner døde på nogenlunde samme tid. I 1709 tog hertugens mor, enkehertuginen Eleonore Charlotte, afsked med livet. Ludvig Karls enke, Barbara Dorothea, forsøgte at drive Franzhagen videre, men det var umuligt at gøre uden den tidligere økonomiske støtte fra den danske konge. Hun måtte flytte til en lille landejendom i Bilwerder ved Hamborg, hvor hun levede i yderst beskedne kår. Slottet Franzhagen blev nedrevet i 1716.¹⁹

Helt uddød var slægten imidlertid ikke. Da Barbara Dorothea døde i 1739, meldte en nevø sig med et arvekrav. Det var den ene af hertug Leopold Christians illegitime sønner med Anna Segelke. Han ernærede sig som kusk, så selv en nok så beskeden sum fra enkehertuginen af Slesvig-Holsten-Søn-derborg-Franzhagen ville være yderst velkommen. Men arvekravet blev afvist på grund af manglende legitimitet – og således endte det sønderborgske fyrstehus i dybeste fattigdom.²⁰

Sammenfatning

De tre sønderborgske hertuger, Alexander, Hans Christian og Christian Adolf, var småfyrster uden nogen større betydning. Som afdelte hertuger med et minihertugdømme havde de en markant lavere status end de egentlige landsherrer og en meget ringere økonomi. De led alle tre under den manglende anerkendelse fra det slesvig-holstenske ridderskab og søgte at bøde herpå med en betydelig selvrepræsentation, men ingen af dem forsøgte – i lighed med stamfaderen Hans den Yngre – at opnå anerkendelse som en rigtig landsherre på linje med den gottorpske hertug. Dertil var deres fyrstedømme alt for beskedent. For de sønderborgske hertuger gjaldt det først og fremmest om at bevare status og at kunne fremtræde i det ydre som fyrster, for reelt var de kun storgodsejere med særlige privilegier.²¹

Mens Hans den Yngre havde formået at udnytte konjunkturerne ved at ride på tidens strøm, så flød hans tre efterfølgere kun med strømmen – uden at gøre sig særligt bemærket i nogen henseende. Stærkt medvirkende til hertughusets drastiske økonomiske tilbagegang var især det forhold, at det

Ingen anden bygning i det gamle hertugdømme rummer så mange minder om de forskellige slesvigske hertughuse som Sønderborg Slot. Det har været residens for hertuger af Abelslægten og Schauenburgerne, men de sidstnævnte boede her kun sjældent. Hans den Yngre og de sønderborgske hertuger havde hovedresidens her, og efter dem overtog den danske kong slottet i sin egenskab af hertug af Slesvig. Han overlod det til Augustenborgerne, der var slotsherrer her 1764-1851, men boede andetsteds. De fik igen Sønderborg Slot overladt i 1881, denne gang af den tyske kejser, og ejede slottet frem til 1921, men fortsat uden at bo her. I gravkapellerne bag slotskirken ligger der udover hertug Hans og de sønderborgske hertuger også Glücksborgere og Augustenborgere. I sin nuværende skikkelse er slottet stærkt præget af en ombygning fra 1720'erne. Dette luftfoto med kongeskibet Dannebrog ved kajen ud for slottets nordfløj er fra midten af 1990'erne.

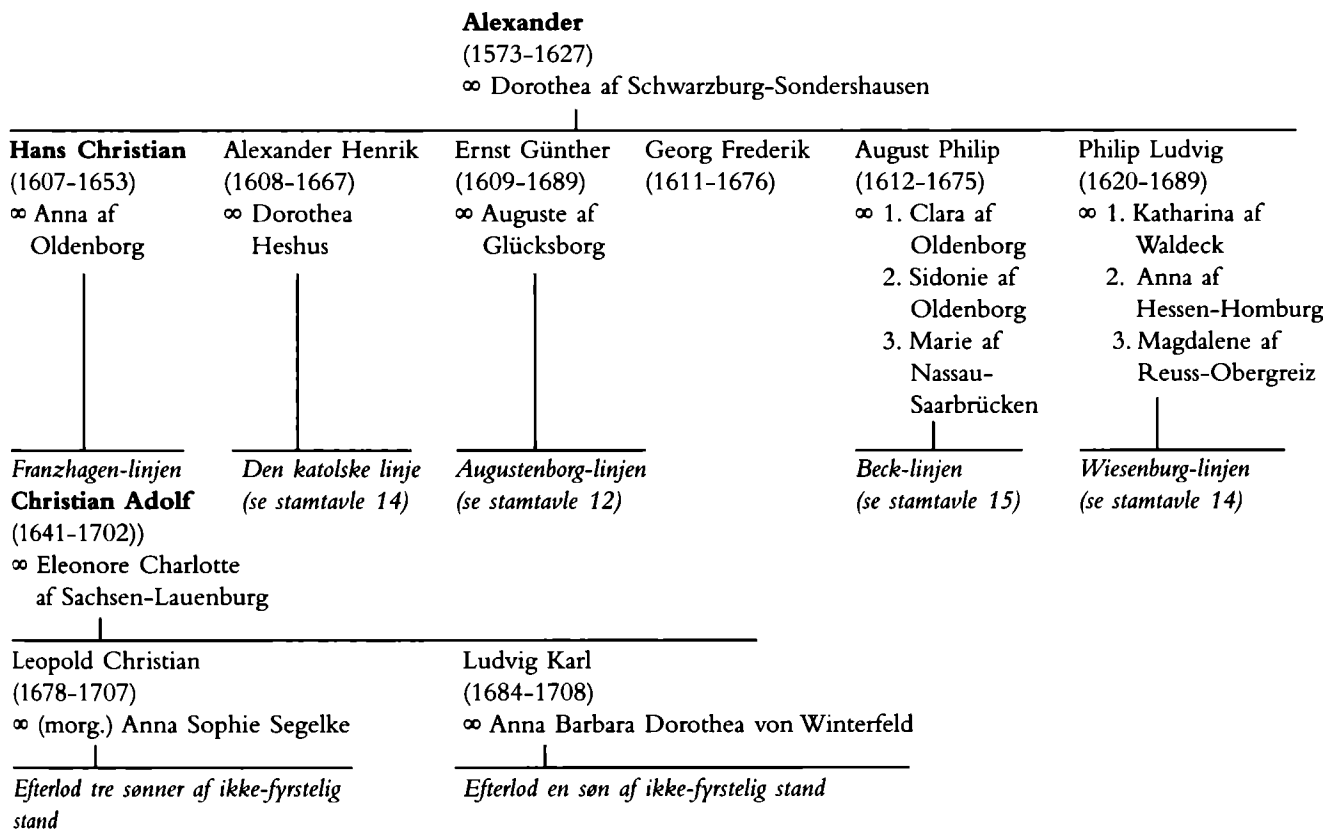
lille sønderborgske hertugdømme blev draget ind i tidens malstrøm, dels i Trediveårskrigen, dels i Svenskekrigene. Dødsstødet kom imidlertid fra den danske kongemagt, der af flere grunde, men især for at sikre sig fuld kontrol over Slesvig, ønskede at inddrage de små hertugdømmer under kronen.

På det kulturelle felt kom de tre hertugers virksomhed ikke til at sætte varigt præg, og de iværksatte heller ikke nye bygningsværker. Til gengæld var det sønderborgske

hertugdynasti med til at grundlægge en række nye fyrstehuse, der skildres i andre kapitler af denne bog: Den wiesenburgske, den katolske, den beck-glücksborgske og den augustenburgske hertuginje. På Als og Sundeved har de sønderborgske fyrster kun efterladt sig ganske få spor, men på Sønderborg Slot ligger hertugfamiliernes medlemmer endnu – ganske vist skjult for offentligheden – i balsameret tilstand i gravkapellet bag slotskirken.²²

Stamtavle 7: Hertugerne af Sønderborg

Besiddere af hertugdømmet Sønderborg er anført med fed.

Besiddere af hertugdømmet Sønderborg

1. Alexander 1622-1627
2. Hans Christian 1627-1653
3. Christian Adolf 1653-1668

■ Hertugdømme 1622-1633/34

● By

● Flække

■ Gods

Kort 10: Delingen af hertugdømmet Ærø 1634

Hertug Christian af Ærø og hertugtiden på øen

af Peter Dragsbo & Carsten Porskrog Rasmussen

Ærø er både geografisk og historisk placeret mellem Sønderjylland og Fyn. Øen var et af de sidste områder, der blev indlemmet i hertugdømmet Slesvig, og den blev adskilt fra det igen i 1864 og knyttet til Fyn. I godt fire hundrede år var Ærø dog en del af hertugdømmet Slesvig, og øen blev også inddraget i de forskellige delinger af hertugdømmet. Til 1622 var den et vedhæng til Als, men fra 1622 til 1633 var Ærø et lille hertugdømme for sig selv. Derefter kom Ærø til at mærke hertugdømmet Slesvigs særlige opdeling på sin helt egen måde, da øen selv blev delt mellem flere af de slesvigske hertuger. Tiden frem til 1730/49, hvor Ærø blev indlemmet i kronen, betegnes derfor som hertugtiden.

Forhistorien

Ærø gik sine egne veje i middelalderen. Fra 1200-tallet frem til 1315 var øen ejet af markgreverne af Brandenburg, utvivlsomt som en arv, fordi Valdemar Sejrs datter Sophie var gift med markgreve Johan 1. Fra 1331 til 1410 sad de holstenske grever på øen, som de altså var kommet i besiddelse af, før de overtog hovedparten af hertugdømmet Slesvig. Da Schauenburgerne i 1386 også blev herrer over hertugdømmet,

blev Ærø knyttet til dette. Dronning Margrethe erobrede øen i 1410, men i 1439 blev den overgivet til hertug Adolf.¹ Først da var øen definitivt en del af hertugdømmet. Det skulle den forblive gennem de næste 425 år.

Et gammelt forsvarsanlæg på øen, middelalderborgen Søby Volde, understreger Ærøs ret selvstændige stilling gennem middelalderen. Men det vides ikke, hvor længe den var i brug. Efter 1439 var den det i hvert fald ikke længere: Ærø blev lagt under Sønderborg amt og fulgte dette ved arvedelingerne 1544 og 1564. Fra 1564 eller reelt fra 1571 var øen en del af Hans den Yngres hertugdømme, og den blev udsat for hertug Hans' energiske moderniseringspolitik. Da han arvede øen, rummede den ingen herregårde. I hans tid blev der ved Søby Volde opbygget den nye hovedgård Søbygård med tilhørende gods. Hovedbygningen blev som en klar parallel til Østerholm bygget som et rektangulært hovedhus med tårne, omgivet af voldgrave. På dette ret beskedne »jagthus« opholdt hertug Hans sig lejlighedsvis. To andre hovedgårde, Gravenstein/Gråsten og Gottesgabe/Gudsgave, blev oprettet, den ene nogenlunde midt på øen, den anden i den østlige del, der dengang var næsten helt adskilt fra resten af øen af det senere inddæmmede Gråsten Nor.

Nutidigt foto af hovedgården Søbygård, som hertug Hans den Yngre lod opføre ved siden af det store middelalderlige voldsted, Søby Volde. Ladegården og hovedbygningen blev placeret på hver sin store stønsatte banke, der var op mod 4 m høj og omgivet af vand. Den nuværende hovedbygning er fra 1700-tallet, men kælderen og enkelte skillevægge er fra hertugtiden.

Christian – hertug 1622-1633

Ved arvedelingen efter hertug Hans den Yngre i 1622 tilfaldt Ærø den ældste søn Christian (1570-1633), der altså måtte nøjes med en af de to mindste dele, faderen havde opdelt sine områder i. Dette har lige siden undret mange. Ganske vist fandtes der ingen formel førstefødselsret, men det var dog ikke almindeligt, at den ældste søn måtte nøjes med en part, der var klart ringere end alle sine brødres. I reglen fik den ældste den

bedste part. J. R. Hübertz, der udgav en topografisk beskrivelse af Ærø i 1834, mente, at Christian skulle have haft Sønderborg, men i stedet fik Ærø, »da han, som det fortælles, var sindssvag«. ² Denne påstand er siden vandret videre i mange andre fremstillinger. Alt peger dog på, at det er rent gæteri fra Hübertz' side. Der er ikke belæg for, at hertug Christian skulle have været sindssyg, og det kan meget dårligt passe med den ikke ubetydelige rolle, han spillede i sine yngre år, inden han kom til Ærø.

I 1586-87 var en delegation fra domkapitlet i Strasbourg i Danmark. Kapitlet var uhyre fornemt og optog kun medlemmer af fyrstelig, grevelig eller rigsfriherrelig rang. Det var i årene forinden præget af en heftig strid mellem katolske og protestantiske medlemmer, hvor protestanterne til sidst havde sat sig på magten. Den ønskede de at beholde, og et led heri var at få ledige pladser besat med protestanter. Delegationen forhandlede først med kong Christian IV om at få en af hans sønner som medlem. Det strandede, og i stedet gik de til Hans den Yngre. Med sine mange sønner var han interesseret i et godt gejstligt embede til mindst en af sønnerne, lige som hans egen bror Magnus var blevet fyrstebiskop. Helt naturligt pegede han på sin næstældste søn, Ernst (som i øvrigt senere døde ung). Denne var bare ikke gammel nok til at indtræde, og delegaterne ville have et medlem her og nu. Derfor blev det hertug Hans' ældste søn, Christian, som var den eneste, der var gammel nok. Tidsfaktoren var altså afgørende for, at det mod sædvanen blev den ældste søn, der gik den gejstlige vej.

Hertug Christian red ind i Strasbourg i 1587 sammen med en magtfuld forsamling af protestantiske fyrster og kapitelsmedlemmer. I de følgende år rasede striden mellem katolikker og protestanter, og det blev til åben krig mellem to bispekandidater i 1592. Christian var aktiv deltager heri. Protestanterne tabte striden i 1604, men de fik løfte om at beholde deres indtægter i 15 år. Efter alt at dømme fik Christian derfor indtægter fra Strasbourg til hen imod 1620.³ Hertug Christian tilbragte således gennem næsten tyve år en væsentlig del af sin tid i Strasbourg. At karrieren dér var et blindspor, viste sig først i 1604. Da var hertugen 34 år og sådan set ikke for gammel til at gifte sig og

skifte til en verdslig karriere. Han kunne dog ikke gifte sig, hvis han skulle beholde sine gejstlige indtægter, og andre indtægter fik han ikke, da hans far ikke ønskede at afstå nogle af sine mange godser til forsørgelse af sønnerne. Christians skæbne var derfor først og fremmest bestemt af, at han som den eneste prins i Sønderborg var gammel nok, da delegaterne fra Strasbourg kom.

Dernæst blev det Christians skæbne, at hans far i lang tid nægtede at afklare sine arveforhold, og at han oven i købet blev usædvanlig gammel – hele 77 år. I 1596 ville Christian ganske vist forhandle med sin far om arvedeling – som vi ved fra et af hans breve til kapitlet i Strasbourg – men der kom intet ud af det, og der skete ikke mere, så længe faderen levede.⁴ Vi ved stort set intet om, hvad Christian foretog sig fra 1604 til 1622, og vi ved heller ikke, om han selv havde lyst til at gifte sig. Men hvis han havde det, så gav faderen ham næppe chancer for at realisere ønsket ved at afstå ham nogle godser til at leve af.

Først i 1621 skrev Hans den Yngre omsider sit testamente. Han var kraftig tilskyndet af sin nevø og lensherre Christian IV, som lagde vægt på at få arveforholdene i det vidtstrakte hertugdømme afklaret. Den gamle hertug vidste, at hans ældste søn efterhånden var 51 år gammel og stadig ugift. Det er formentlig forklaringen på, at han afskrev Christian som den, der skulle føre stamhuset videre. I hvert fald besluttede han at lade hovedslottet Sønderborg gå videre til den næstældste søn, der – mod faderens ønske i sin tid – var blevet gift og havde fået flere sønner. Christian fik Ærø, skønt denne del ikke alene var en af de mindste, men også den eneste, der ikke rummede en fyrstelig bolig. Som kompensation blev der afsat 5.000 rigsdaler i testamentet til, at Christian

Hans den Yngre synes at have været sig selv lig bade i adfærd og udseende gennem et langt liv. Dette halvfjgurportræt er fra o. 1620, da han var 75 år. Hans fyrstelige status understreges af den store guldkæde, som han bærer på næsten alle portrætter, og af det hertugelige våben. Billedet er tilskrevet Søren Kiær.

kunne bygge sig et hus. At den byggeivrige Hans den Yngre ikke fik udbygget Sobygard eller bygget andetsteds på oen, tyder på, at ideen om et særligt hertugdømme Æro først ma være opstaet hos ham på et sent tidspunkt.

Hertug Christian indrettede sig nu på Æro. De bevilgede penge til at bygge slot for blev ikke brugt – i hvert fald ikke til det tiltænkte formål. Han indrettede sig i stedet i hovedbygningen på Gråsten, hvor alle bevarede dokumenter fra ham er blevet udstedt. Hofhusholdningen var ganske vist beskeden, men den krævede dog noget personale og dermed et antal supplerende bygninger. I opgørelsen af boet efter hertug

Christians dod beskrives et omfattende bygningskompleks. Der nævnes 16 bygninger, der var af bindingsværk, grundmur eller lerklinede. Den fyrstelige bolig rummede en »pisel« (storstue), hertugens gemak og flere kamre med sengesteder, køkken og vinkælder. I piselen fandtes en trønhimmel af silke og flojl og Æros »landsfane« foruden billeder af Hans den Yngre og Christian IV. Det var de vigtigste symboler på den fyrstelige værdighed, som her blev opbevaret. Ud fra hovedbygningen gik en lang bygning med værelser til amtsskriveren, fogeden og en »Edelknabe«, dvs. en page. Desuden var der skrivekontor og plads til hertugens arkiv. En meget stor hestestald, kostald, hundestald og fårestald samt flere lader, to porthuse og et kløkketårn horte også med til hertugens Gråsten.⁵

Hertug Christian giftede sig aldrig. Han levede derimod sammen med en borgerdatter fra Lütjenburg, Cathrine Griebels, der var hans konkubine og husholderske. Hun fødte ham datteren Sophie Hedvig, der blev opkaldt efter Christians svigerinde, hertuginde af Glücksborg. Hvornår Christians forhold til Cathrine Griebels er etableret, ved vi ikke, men datteren blev født, efter at han havde fået Æro. Hertugen og hans konkubine boede sammen på Gråsten, men de vidste, at deres forhold ikke kunne blive til et officielt ægteskab. Derfor var det for hertug Christian vigtigt at sikre sin lille familie, og ved et gavebrev i 1629 skænkede han Cathrine Griebels og deres fælles datter et hus i Æroskobing og den lille ø Dejro, så de efter hertugens dod ville være sikrede økonomisk. Ifølge traditionen lå huset ved Gasetorvet i den sydlige del af Æroskobing. Da hertug Christian døde i 1633, valgte Cathrine Griebels året efter at gifte sig med hans kammertjener, Peder Pilegaard. Huset i

Der findes ingen bevarede portrætter af hertug Christian, der døde i 1633 efter kun 11 år som fyrste på Ærø. Men hans kiste med de legemlige rester er til gengæld velbevaret. Han blev bisat i det hertugelige gravkapel ved Egen kirke på Als og blev senere flyttet til et nyt hertugeligt gravkapel ved Nordborg kirke.

Æroskøbing blev solgt til byens nye overherre, hertug Philip på Glücksborg, for 1000 rigsdaler.⁶ Det var et beløb, der var 10 gange større end den normale værdi af et hus i byen, og det viser, at det ikke kan være et almindeligt borgerhus, som hertug Christian skænkede til sin Cathrine. Hun og hendes ægtemand blev i øvrigt ansete og velstillede folk, målt blandt øens borgere og bønder, og deres efterkommere findes endnu både på Ærø og Langeland.

Om hertug Christians virke på Ærø vides i øvrigt kun lidt. De få bevarede forordninger fra hans hånd handler mest om Æroskøbing, hvis handel hertugen søgte at fremme. Han forbød således al skudehandel på andre havne på øen. Ude på landet oprettede hertugen en fjerde hovedgård, Voderup, af to bondegårde.⁷

Delingen 1634 og dens følger

Hertug Christian døde i juni 1633. Hans den Yngre havde i sit testamente sat en af sine sønner, Frederik, på ventepenge og lovet ham det første hertugdømme, der eventuelt måtte blive ledigt. Det er sandsynligt, at han havde tænkt på Ærø. Frederik havde imidlertid forinden overtaget Nordborg, da hans bror her døde. Dermed var der ingen klar arving til det lille æroske hertugdømme, som ophørte med at eksistere efter kun 11 år. Men hertugtiden fortsatte, da Ærø nu blev delt mellem flere hertuger, der fik besiddelser på øen, men residerede andre steder.

Øen blev delt efter samme principper som i sin tid arven efter Hans den Ældre. Det vil sige, at man aftalte, at Ærø skulle dels ligeligt mellem de tre tilbageværende brødre og den

afdøde bror Alexanders børn. Øen blev delt i fire parter med hver sin hovedgård, og så blev der trukket lod. Gudsgave med Marstal tilfaldt nu hertug Hans Christian af Sønderborg. Søbygård tilfaldt hertug Joachim Ernst af Pløn. Ærøskøbing med Voderup tilfaldt hertug Philip af Glücksborg, mens Gråsten tilfaldt hertug Frederik af Nordborg. Firedelingen blev dog reduceret til en tredeling, da Frederik solgte sin part til Philip af Glücksborg, formentlig for at lappe på sin elendige økonomi.

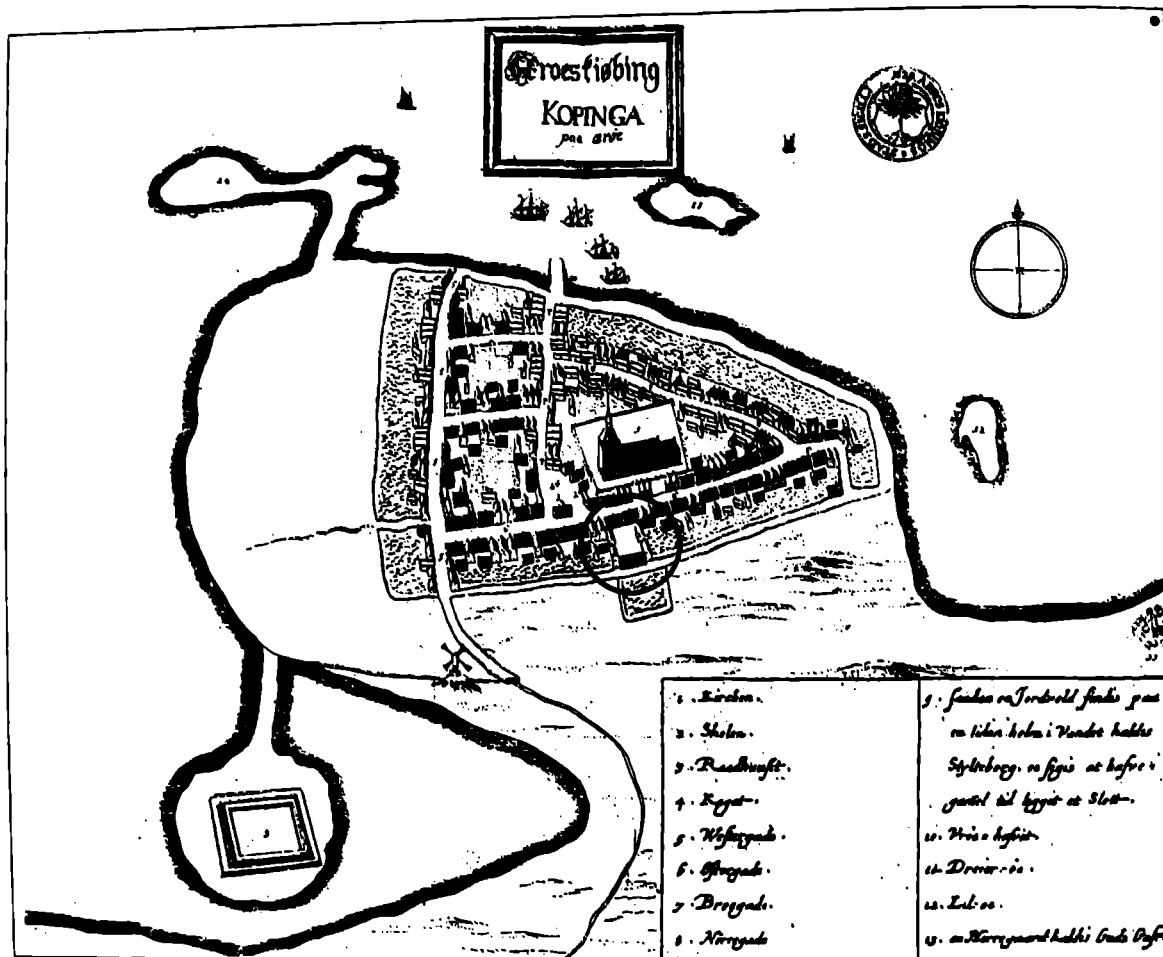
Glücksborgerne blev derved førende godsherrer på øen. Med udgangspunkt i Cathrine Griebels gård i Ærøskøbing og ved nedlæggelse af et par gårde i Stokkeby skabte Hertug Philip i 1638 hovedgården »Købinghof« i Ærøskøbing som en lille herregård, der fungerede som administrationscentrum frem til 1721, hvor den blev solgt til borgere i byen. Philip tilskødede den til sin hustru, hertuginde Sophie Hedvig, måske inspireret af broderens gave til Cathrine Griebels.⁸ Den Glücksborgske del med hovedsædet på Gråsten fik de mest stabile ejerforhold og gik i arv fra far til søn; fra hertug Philip til Christian 1663, til Philip Ernst 1698, og til sidst til Frederik 1729.

Ejerforholdene til de to andre hertugelige dele af Ærø blev mere komplicerede. Søbygård blev hos den plønske hertuginde i næsten 100 år. Hertug Joachim Ernst beholdt godset til sin død i 1671. I sit testamente overlod han godset til sin yngste søn, Bernhard, der var født i 1639. Han døde imidlertid ugift i 1676, og godset tilfaldt så hans broder hertug August af Nordborg. Derved blev en del af Ærø for første gang knyttet til Nordborg i stedet for Sønderborg.

Gudsgave-delen gik gennem mange hænder. Hertug Hans Christian af Sønderborg,

der arvede godset i 1634, solgte det i 1648 til broderen Ernst Günther, der i 1651 erhvervede det senere Augustenborg og dermed grundlagde den augustenborgske hertuginde. I 1668 solgte Ernst Günther sin ærøske del til den gottorpske prins, Hans August. To år senere blev Hans August erklæret sindssyg og godset inddraget af hans fætre, den regerende gottorpske hertug Christian Albrecht og fyrstebiskop August Frederik af Lübeck. Godset blev som andre gottorpske besiddelser besat under Skånske Krig. Efter krigen blev de gottorpske lande givet tilbage til hertugen, men ikke Gudsgave. I 1680 konfiskerede Christian V godset med henvisning til, at Gottorperne ikke havde søgt om forlening med det! Konfiskationen er et interessant eksempel på den blanding af brutalitet og juridisk spidsfindighed, som striden mellem kongen og Gottorperne blev udkæmpet med. Sagen var, at Gottorperne i 1658 var løst for lensbåndet for deres del af Slesvig og erklæret suveræne, men da Gudsgave ikke hørte til de gamle gottorpske lande, kunne kongen med nogen ret henholde sig til, at der stadig gjaldt normale lensforhold for dette gods, herunder pligt til at søge ny forlening ved hvert generationsskifte. I 1684 overlod kongen Gudsgave til hertug August af Pløn-Nordborg, som kongen fandt mere pålidelig end Gottorperne.⁹ Fra 1684 var Ærø dermed kun delt mellem to parter: Pløn-Nordborg hertugdømmets part lå i øst og vest, og den Glücksborgske part i midten.

Dramaerne fortsatte i den pløn-nordborgske del. Efter hertug Augusts død i 1699 fik Augusts yngste søn, Christian Carl, lov til at arve den pløn-nordborgske del af Ærø som sit eneste jordegods, mens den ældste søn, Joachim Frederik, arvede hertugdømmet Nordborg. Imidlertid forelskede Christian

Æroeskøbing. Fra Peter Hansen Resens Atlas Danicus, 1677. Den store indcirklede bygård er Købinghof, som hertug Christian skænkede til Cathrine Griebels sammen med den lille ø Dejro lige nord for byen. Ejendommen blev senere erhvervet af de glücksborgske hertuger. Hovedgården Gudsgave ses i kortets højre kant, skønt den i virkeligheden lå længere mod sydøst.

Carl sig i Dorothea Christine von Aichelberg, en datter af faderens hofmester og højre hånd. I 1702 giftede de to sig i Frankfurt am Main. Familien protesterede voldsomt over for kongen og betegnede forbindelsen som uhørt. Broderen i Nordborg, Joachim Frederik, gik så vidt, at han omtalte den adelige brud som sin moders »kammerjomfru«, og han bad kongen erklære ægteskabet for ugyldigt. Ophævet blev ægteskabet ikke, men Christian Carl mistede sin hertugelige rang og måtte finde sig i at

»synke« ned blandt de adelige under navnet von Carlstein. Dermed var han ikke berettiget til at besidde de hertugelige lensgodser Søbygård og Gudsgave, som blev taget fra ham og overladt til broderen. Christian Carl måtte derfor forlade sin residens på Søbygård, og han flyttede med sin hustru ind i det augustenburgske palæ i Sønderborg og døde snart efter. Hans søn, Frederik Carl von Carlstein, fandt dog nåde for kong Frederik IV's øjne – måske ikke helt uden sammenhæng med kongens eget ægteskab »til ven-

Ungdomsportræt af August, der var en af de yngre hertugsønner fra Pløn. Han arvede Søbygård i 1676, samtidig med at han også overtog hertugdømmet Nordborg. Herved fik det nordborgske hertughus atter fodfæste på Ærø, og besiddelsen blev i 1684 udvidet med Gudsgave, som kongen havde inddraget fra den gottorpske hertug.

stre hånd« med Anna Sophie Reventlow. Frederik Carl kunne derfor efter den barnløse farbroder Joachim Frederiks død 1722 vinde hertugtitlen og overtage Nordborg inklusiv godserne på Ærø.¹⁰

I 1729 fik Frederik Carl mulighed for – også efter aftale med Frederik IV – at ombytte det lille hertugdømme Nordborg, samt godserne på Ærø, med det langt mere eftertragtellesværdige hertugdømme Pløn. Med den formelle overdragelse året efter var halvdelen af Ærø vendt tilbage til kronen. Og den anden halvdel blev erhvervet af kronen 20 år senere. I 1749 købte kong Fre-

derik V Gråsten Amt med Ærøskøbing og Voderup for i alt 347.677 rigsdaler af hertugen af Glücksborg. Øen var hermed blevet helt »hertugfri« og forenet under kongen. Ærø hørte dog stadig administrativt under hertugdømmet Slesvig og blev lagt under Nordborg amt.

Den opdelt ø

Opdelingen af Ærø havde sine følgevirkninger. Mens øen først kun skulle brødføde én ugift hertug, måtte den fra 1634 betale til tre separate administrationer, samtidig med, at der udvikledes forskellige regler og privilegier i øens tre dele. J. R. Hübertz hævdede i 1834, at denne deling havde vigtige, men uheldige følger for Ærø:

»I enhver Herres Andel blev der ansat en Mængde Betjente til at varetage Herskabets Interesse. Amtsforvalter, Amtsskriver, Ridefogeder, Ladefogeder osv., hvilke alle vare ligesaa mange Tyranner, hvis Luner maatte føies, og hvis Rovgjærrighed maatte mættes. Følgen deraf var, at Folket blev undertrykt og demoraliseret. Det er virkelig paafaldende i de gamle Thingbøger at finde saa mange Sager, der have Drukkenskab og Fylderie til Grund, naar man seer, hvor afholdende den ærøske Almuesmand nu, ved en billig Behandling, er.«¹¹

Her tog Hübertz nok munden ganske fuld. Så mange embedsmænd, som han skildrede, var der knap, men det var bekvent for ærøboerne at give delingen skylden for alverdens dårligdomme. En vigtig følgevirkning af den hertugelige opsplittning af øen var det forhold, at hver af de tre dele af øen udviklede sit eget handelsmønster. Dette forhold har haft virkninger helt frem nutiden. Det var til skade for Ærøskøbing, der

tidligere havde haft eneret til handelen som øens eneste købstad, men det gavnede til gengæld andre bymæssige bebyggelser. Fremhjulpet af Hertugdømmernes gunstige stilling i den nordeuropæiske søfart og af en hertug, der ikke havde noget imod, at handelen flyttede fra Ærøskøbing til hans egen del, begyndte Marstal nu at vokse frem som selvstændig skipperby. Også på andre punkter kunne hver hertug fastsætte reglerne i sin egen del. Fra den glücksborgske del er der bevaret en række forordninger, der bl.a. handler om tjenestefolks forhold, jagt, våbenbesiddelse, begravelser eller overholdelse af helligdage. Sådanne forordninger gjaldt kun i den enkelte hertugs del af øen.

På ét centralt punkt havde hertugerne derimod ikke de sædvanlige fyrstelige rettigheder. Kirkeligt var Ærø fra gammel tid bundet til Fyn, ligesom det var tilfældet med Als. Det benyttede kongerne sig af til at hævde, at den kirkelige højhed efter reformationen tilkom dem i deres egenskab som konge, og ikke de hertuger, der ellers havde Ærø som len. Hans den Yngre havde kæmpet forbitret, men forgæves for at få det ændret. Ved arvedelingen 1634 var det igen blevet understreget, at hertugerne ikke havde patronatsrettigheder over kirkerne, og at menighederne derfor havde ret til at vælge egen præst. Men i praksis blev denne ret i høj grad tilsidesat. For eksempel kunne hertugerne foranledige, at deres egen kandidat »prædikede på valg« i en kirke, hvorefter der kunne øves valgpression på menigheden. Også præsterne kunne komme i klemme mellem kongen som formel ansættelsesmyndighed, bispens og stiftamtmanden i Odense som deres foresatte og hertugen som gods-ejer med magtmuligheder i forhold til menigheden.

Denne kongerigske kirkehøjhed er for-

mentlig også forklaringen på, at Danske Lov fra 1683 kom til at gælde på Als og Ærø, i hvert fald på det kirkeretlige område. Ironisk nok gjaldt det kun i hertugtiden. Efterhånden som dele af hertugdømmet faldt tilbage til kongen, kom disse dele under almindelig slesvigsk ret, der i et vist omfang havde rødder helt tilbage til Valdemar Sejrs Jyske Lov.

Hertugtidens spor på Ærø.

Det absolut vigtigste minde fra Ærøs hertugtid er Søbygård med det mægtige renæssancevoldsted fra hertug Hans' tid, et voldsted som i de senere år er blevet restaureret med genskabelse af vindebro og andre detaljer efter arkæologisk påviste spor. De nuværende bygninger stammer stort set fra tiden efter udparcelleringen 1771, men kælderens rummer hvælvinger fra hertugslottet. Også væsentlige dele af ladegården fra hertug Hans' tid var bevaret indtil for et halvt århundrede siden. Desværre forfaldt anlægget stærkt i løbet af 1950'erne og 1960'erne, men ved de senere års restaureringer har vestfløjen og dele af østfløjen kunnet reddes. Af de øvrige hertugsæder er intet bevaret; Gråsten blev nedlagt og udparcelleret 1769, og Gudsgave blev udstykket 1767 efter en brand.

Derimod er der spor efter hertugernes huse inde i Ærøskøbing. Under husene Søndergade 48-50 står en kvaderstensokkel med indskriften: »GOTT ... GEFÜGET, DAS MIRS GENÜGET... IHM DANCK MEIN LEBEN... LAN .. ICH SAGE.«¹² Efter traditionen har haven hørt med til hertug Christians hus i »Købing« – og ordlydens udtryk for tilfredshed med, hvad Gud har føjet, kan være hertugens budskab om,

at han var tilfreds med sit liv til trods for sin beskedne arvepart. Nærmere torvet lå de glücksborgske hertugers »bygård«, Købinghof, det er det nuværende Søndergade 18-20. De fleste af bygningerne forsvandt i løbet af 1700- og 1800-tallet, men et enkelt gavlhus på nr. 20 anses for at være en rest af Købinghof.¹³

Endelig har hertugdiden sat sig visse spor i kirkerne, mest pragtfuldt i prædikestolen i Ærøskøbing, som hertug Philip af Glücksborg installerede i overtagelsesåret 1634, rigt udkåret og forsynet med hertugens og hans

hustru Sophie Hedvig af Sachsen-Lauenburgs navnetræk og våben. Et minde om de spidsfindige magtforhold er også den danske konge Christian V's navnetræk på Rise kirkes gavle, som blev ombygget i forbindelse med kirkens udvidelse i årene 1689-97. På dette tidspunkt var Rise sogn i glücksborgernes eje, men med de kongelige navnetræk har kirkemyndigheden over Fyns Stift markeret, at hertugerne ikke havde patronatsretten. Murankrene må have været en torn i øjet på den daværende hertug Christian af Glücksborg.

Syldsten på en ejendom i Ærøskøbing med en indskrift, der tilskrives hertug Christian. Den kan tolkes som udtryk for tilfredshed med den – ud fra en fyrstelig målestok – beskedne livsod, som skæbnen havde skænket ham.

Prædikestolen i Ærøskøbing kirke bærer våbenskjolde for hertug Philip af Glücksborg og hertuginde Sophie Hedvig og vidner således om det glücksborgske hertughus' tilstedeværelse på Æro i tiden 1634 til 1749.

Sammenfatning

Fra midten af 1400-tallet til 1622 hørte Æro under Sonderborg, men i 1622 blev øen et lille afdelt hertugdømme for Hans den Yngres ældste søn, Christian. Hertugdømmet blev et af de mindste og det mest kortlivede, der fandtes inden for Slesvig, og hertugen boede beskedent på herregården Gråsten. Efter Christians død i 1633 blev øen delt i fire dele, som dog straks blev til tre og efter-

hånden til to. De var knyttet til hver sit af de andre små hertugdømmer – hhv. Glücksborg, Pløn og Nordborg – men blev næsten hele tiden styret af embedsmænd på vegne af hertugerne, som boede andre steder. I 1730 overtog kongen den ene halvdel af øen og i 1749 den anden halvdel. Opdelingen i hertugtiden medførte imidlertid, at øens dele på mange måder blev orienteret i forskellige retninger – og dette forhold har sat sig spor til nutiden.

Arv 1622	By
Afstået til Sønderborg 1624	Flække
Arv 1634, frasolgt 1635	Slot
Fraskilt 1669	Gods
Tilgang 1676-1684	

Kort 11: Hertugdømmet Nordborg 1622-1669 og 1676-1730

Hertugerne af Nordborg

af Peter Dragsbo

I 1622 blev Nordborg Slot residens for en af de fem hertuginjer, der opstod ved arvedelingen efter Hans den Yngre. I 108 år bestod et nordborgsk hertugdømme. Der var dog en afbrydelse i årene 1669-76, så der er egentlig tale om to hertughuse, et ældre og et yngre nordborgsk dynasti. I løbet af de godt hundrede år nåede Nordborg at få seks hertuger, der repræsenterer ikke mindre end tre linjer af efterkommere efter Hans den Yngre – ja, i en vis forstand fire linjer. Alene dette viser, at der var usædvanlig megen dramatik forbundet med besiddelsen af det lille hertugdømme med centrum på Nordals.

Hans Adolf – hertug 1622-1624

Ved den svære arvedeling i 1622 tilfaldt det nyoprettede hertugdømme Slesvig-Holsten-Nordborg Hans Adolf, Hans den Yngres tredjeældste overlevende søn. Han kunne være godt tilfreds med sin part. Det middelalderlige Nordborg amt havde kun omfattet de tre nordligste sogne af Als, men faderen havde delt øen næsten lige over mellem Nordborg og Sønderborg, med udgangspunkt i de godser, han havde opdelt sine besiddelser i. Den nordlige del af Als omfattede nogle af de mest frugtbare egne af faderens hertugdømme og rummede samtidig en række veldrevne ejendomme. For det første Nordborg Ladegård og for det andet en

række hovedgårde, købt og udvidet af faderen: Mjelsgård, Hjortspring, det pragtfulde lille jagtslot Østerholm med avlsgård, Rumohrsgård, det tidligere Søbo, samt Ballegård på Sundeved.¹

Hans Adolf havde som sine brødre fået en fyrstelig opdragelse ved flere års ophold ved hoffet i den mødrene families hertugdømme Braunschweig-Grubenhagen. Derefter fulgte en række udlandsrejser, der førte ham gennem Tyskland, Italien inklusive Sicilien og Malta, Holland, England og Frankrig. I en alder af 24 kom han så i krigstjeneste, først hos statholderen i Nederlandene, Moritz af Oranien, derefter hos en svensk hertug, den senere kong Karl IX, som gjorde ham til guvernør over Livland. I 1604 blev han forlovet med Hedvig Maria, søster til hertugen af Pommern-Wolgast, men hun døde inden det planlagte bryllup 1606. Efter denne skuffelse synes Hans Adolf at have tabt interessen for ægteskab – eller måske gav hans far ham ikke midler til at indgå et. I hvert fald opholdt han sig i de følgende år ved forskellige europæiske hoffer, især i Sverige, indtil han i 1622 kunne overtage sit Nordborg.

Hans Adolf var ved overtagelsen en halvgammel ungarl med skrantende helbred, og det kan have været baggrunden for, at han året efter solgte de tre hovedgårde, Mjelsgård, Østerholm og Rumohrsgård, med tilhørende bøndergods til sin bror hertug Alexander i Sønderborg, der dels som arving

til den fædrene borg følte sig utilfreds med faderens forsøg på lighedeling, dels sad med større bygninger og dårligere økonomi.²

Frederik – hertug 1624-1658

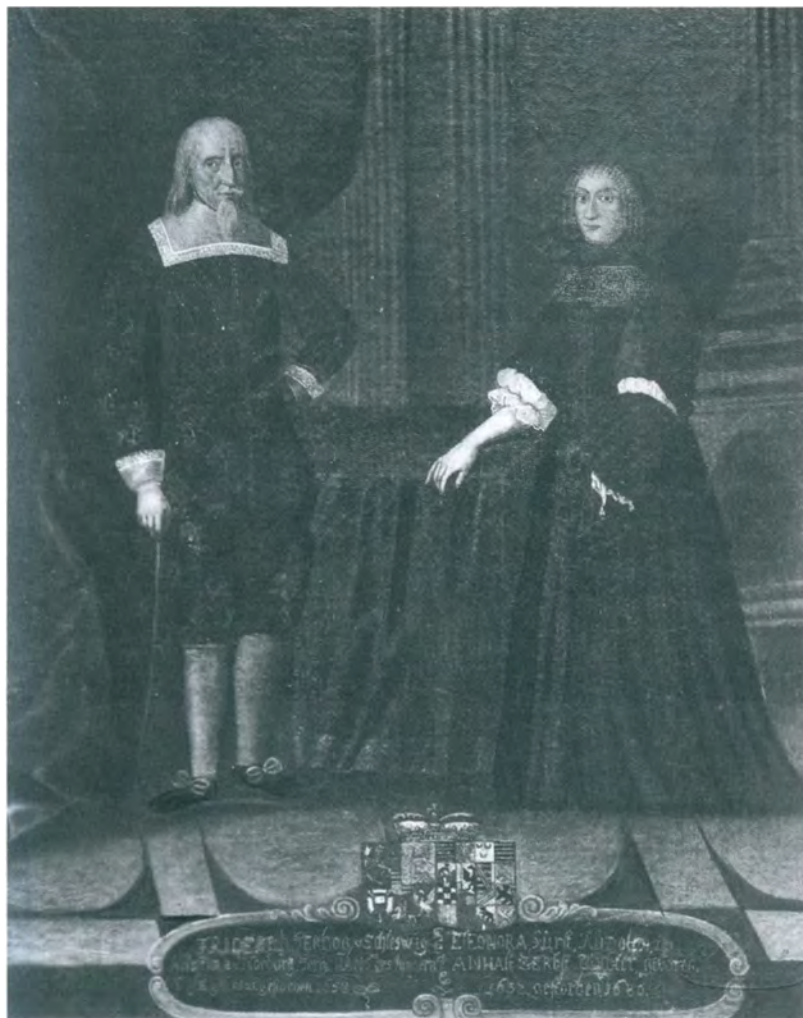
Ved Hans Adolfs død 1624 kunne hertug Frederik få sit eget hertugdømme. I 1622 var han – ene af de seks sønner – spist af med en apanage og et løfte om at overtage det første hertugdømme, der måtte blive ledigt, såfremt en af brødrene døde uden arvinger. Det lidt mærkelige arrangement kan nok bedst forklares med, at faderen med fem endnu ugifte og til dels halvgamle sønner må have regnet med, at der nok kom en

chance. Formentlig har Hans den Yngre især tænkt på sin ældste søn, Christian. Men nu blev det altså Hans Adolf, der først døde uden arvinger.

Frederik fik sit hertugdømme, men var naturligvis meget utilfreds med den reduktion, brødrene Hans Adolf og Alexander havde aftalt; den ville næsten halvere hertugdømmet. Hertug Frederik fik støtte fra flere brødre og henviste til faderens testaments bestemmelser om opretholdelse af de enkelte hertugdømmer. Kongen støttede ham, men som kompromis blev det besluttet, at Alexander kunne beholde Rumohrs-gård, mens de to øvrige godser blev tilbageført til Nordborg. De to hertugdømmer på Als var dog ikke længere lige store –

Nordborg Slot o. 1770. Det er det tredje slot i Nordborg, som ses på dette kobberstik. Det første var den middelalderlige borg, det andet Hertug Hans' trefløjede slot i bindingsværk, som brændte i 1665. Det her viste slot blev opført i 1670'erne af hertug August, der opførte det på slotsholmens sydside i tilknytning til et ældre porthus. Lindealleerne i byen er delvis bevarede. Fra Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas, 1770.

Hertug Frederik af Nordborg med sin anden hustru Eleonora fra fyrstendømmet Anhalt-Zerbst. Han var hertug 1624-1658, men satte sig ingen markante spor, da han levede i en tid, som var præget af krige. Maleren er ukendt, men portrættet må være fra en serie, som også indbefatter det tidligere viste dobbeltportræt af hertug Frederiks forældre, Hans den Yngre og Elisabeth.

Nordborg var reduceret til 303½ plov mod Sonderborgs 370.

Også hertug Frederik havde – som en blanding af fyrstelærling og »skyggetante« – i årevis opholdt sig ved hofferne i København og Dresden. Først nu, hvor han havde et hertugdømme at gifte sig på, kunne han i 1627 ægte Juliane, datter af hertugen af Sachsen-Lauenburg. Hun døde imidlertid efter tre års ægteskab, og i 1632 fandt Frederik så endnu et medlem af en de små nord- og mellemtydske fyrsteslægter, Eleonora fra fyrstendømmet Anhalt-Zerbst. Meget ved vi ikke om hertug Frederik. I 1634

fik han som led i arvedelingen efter sin bror, hertug Christian, godset Gravenstein eller Gråsten på den sydlige del af Ærø, men det blev straks videresolgt til den mere succesrige broder Philip på Glücksborg. Det hjalp dog ikke meget på den stadig stigende gældssætning, der yderligere blev forøget ved Kejserkrigens belastninger 1627-29, og ved sin død i 1658 efterlod han en »belastet arv«. Af øvrige initiativer fra Frederiks side er kun kendt, at han i forhold til sine brødre gennemførte et uforholdsmæssigt stort antal hekseprocesser i sit hertugdømme.³

Hans Bugislav – hertug 1658-1669

Belært af problemerne ved de ligelige arvelinger gennemførtes ved Frederiks død *primogenitur-princippet*, dvs. ældste søn som enearving. Frederiks søn af første ægteskab, Hans Bugislav (1629-1679) arvede dermed alt gods i hertugdømmet. Ingen af børnene af andet ægteskab arvede jord, mens enkehertuginde Eleonora fik Østerholm som enkesæde. Hans Bugislav arvede ikke alene en betragtelig gæld, men også et hertugdøm-

me i krig, besat af svenske tropper 1657 og af danske 1660. Fra 1660 var der som i Sønderborg og Glücksborg ydermere det problem, at kongen opkrævede stigende skatter af hertugens undersåtter og gjorde hertugen ansvarlig for, at de blev betalt – hvad de i betydeligt omfang ikke blev på grund af den fattigdom, krigen havde ført med sig. I 1665 kom så dødsstødet i form af Nordborg Slots brand. Branden brød ud i livlægens bolig og hele hovedbygningen og alt inventar brændte. Med gæld – alene til statskassen 45.000 rigsdaler for skatter og afgifter – var situa-

Hertug Hans Bugislavs kiste i gravkapellet ved Nordborg kirke. Den simple, bemalede fyrretræskiste afspejler hans sørgelige endeligt. Han gik fallit efter svenskekrigene og måtte flytte fra slottet i 1669. Han fik en beskedne bolig i byen Nordborg, hvor han døde 1679.

Nordborg-daleren, slået i Magdeburg i 1676 af hertug August til erindring om afslutningen af den oldenburgske arvestrid, som var baggrunden for, at han som en yngre hertug-søn fra Pløn kunne få lov at overtage det ledige hertugdømme i Nordborg. På forsiden ses hertugens våben, på bagsiden stråler solen over en ørn med en vægt. Den latinske omskrift lyder: Ved guddommelig velsignelse og kejserlig retfærdighed.

tionen håbløs. Kreditorerne henvendte sig til den danske konge, der i 1667 overlod Nordborg til den konkurskommission, der allerede arbejdede med det sønderborgske fallitbo.

Afgørelsen faldt to år efter. I 1669 blev hertug Hans Bugislav erklæret fallit, og hans godser blev inddraget under kronen. Ballegård blev frasolgt, og der udbetaltes penge til en lang række kreditorer, fra slesvig-holstenske adelige over købmænd i Sønderborg, Flensborg, Hamborg og København til håndværkere og tjenestefolk. Én gruppe af kreditorer, hertugdømmets kirker, mistede derimod alt, hvad de havde udlånt, da de formelt ikke havde haft lov til at udlåne midler til en »afdelte« hertug, som ikke havde patronatsretten!⁴ Efter konkursen fik Hans Bugislav tildelt en beskeden pension fra den danske konge. Trods den store sociale deroute valgte han, skønt både fattig og ugift, at blive boende i Nordborg til sin død 1679. Han blev gravlagt i det hertugelige gravkapel ved Egen Kirke.

Helt udslukt var det nordborgske hus dog ikke. Hans Bugislav havde tre søstre og to brødre. De to søstre var blevet standsmæssigt gift før fallitten, og den tredje blev abbedisse på et fornemt tysk adeligt kloster. Begge brødre udvandrede. Den ældste, Christian August, gik på to måder andre veje end

resten af slægten. Dels drog han ikke til Tyskland, men til England, og dels valgte han ikke hæren, men flåden. I 1687 døde han i London som engelsk admiral – ugift og barnløs. Kun den yngste bror, Rudolf Frederik, blev gift med en schlesisk adelsdame, som i princippet stod under ham i stand, men jordnært nok bragte ham et gods, som han kunne leve af. Han døde i 1688 og efterlod foruden enken to døtre og en søn, Ernst Leopold. Hertug Ernst Leopold døde ugift i 1722, 37 år gammel. Dermed var det ældre nordborgske hertughus ude af sagaen.

Pløn-linjen i Nordborg

Den direkte Nordborglinjes saga var ingen udpræget succeshistorie. Men der kom et efterspil, som betød højdepunktet i Nordborg hertugdømmes historie i form af 54 år under det plønske hertughus. Hertug Joachim Ernst af Pløn havde ligget i langvarig arvestrid med den gottorpske hertug og den danske konge om grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst efter grev Anton Günthers død. I 1670 indgik han imidlertid forlig med kongen, således at Joachim Ernst overdrog kongen retten til de to tyske grevskaber med deres strategiske beliggenhed mod til gengæld at få et kontant vederlag og en række

August af Nordborg, hertug 1676-1699 (tv). Han var hertugsøn fra Pløn, men arvede Nordborg, som han lod genopbygge i pragtlig form. Maleri på Nordborg Slot af en ubekendt maler. Det stammer fra Nordborg kirke. Ifølge traditionen forestiller maleriet th. fra Nordborg kirke hertuginde Elisabeth, født prinsesse af Anhalt og gift med hertug August af Nordborg. På grund af tilskrivningen er det placeret ved siden af portrættet af August i spisesalen på Nordborg Slot.

rettigheder her og nu – samt løfte om flere penge og det inddragne hertugdømme Nordborg, hvis han kom til at vinde sagen om Oldenburg og Delmenhorst mod Gortorperne ved righofretten i Wien.

August – hertug 1676-1699

Aftalen blev indgået 1671, og Joachim Ernst døde samme år. I sit testamente havde han tildelt den næstældste søn August Nordborg, skønt arvesagen ikke var afsluttet endnu. August var sammen med sine brødre blevet opdraget på det plønske »akademi« i Reinfeld og havde derefter været på dannelsesrejse til Paris og Rom. Ikke mindst havde han

i årene 1654-1665 gjort sig smukt fortjent på de europæiske krigsskuepladser, først for den tysk-romerske kejser Ferdinand III, senere for »den store kurfyrste«, Frederik Vilhelm 1. af Brandenburg. Efter deltagelse i krigen 1663-64 mod tyrkerne blev han udnævnt til generalløjtnant og statholder for fyrstendømmet Minden, et af de områder, der hørte under kurfyrsten af Brandenburg, og hvor i øvrigt nogle af hertugens slægtninge, huset Beck, hørte hjemme. I 1666-1682 var han guvernør over Magdeburg, og dertil blev han 1676-1679 forlenet med oen Usedom ved Stettin.⁵

Først i 1676 kunne August overtage Nordborg i praksis. Da det skete, udnævnte han en af sine tyske krigskammerater, Johan

Dorothea Christine von Aichelberg var datter af den adelige amtmænd på Nordborg, Johan Franz von Aichelberg. Da hertug Joachim Frederiks søn, Christian Carl, giftede sig med hende i 1702, mistede han både sin hertugelige titel og sit gods på Æro. Dorothea von Aichelberg blev tidligt enke, men hun havde den lykke at opleve sønnen, Frederik Carl, genvinde hertugtitlen i 1722. Derved fik hun titel af enkehertuginde, og dette portræt af en ukendt maler er antagelig udført for at markere den (genvundne status. Dorothea Christine er gengivet i fyrstelig pragt med en nedringet silkekjole med ædelstensbælte og kniplingsprydede armer samt en hermelinskabe holdt sammen af en juvelkæde.

Franz von Aichelberg, til amtmænd over Nordborg. Aichelberg forestod derefter genopbygningen af det lille hertugdømmes slot og økonomi. Selv forlod hertug August først i 1688 den fornemme militærkarriere for at bosætte sig på det genopbyggede slot, som kom til at bestå af flere huse langs den gamle voldgrav holdt sammen af et stort portanlæg og med en fornem slotskirke. Ved Nordborg kirke lod August indrette et hertugeligt gravkapel til afløsning af det efterhånden overfyldte kapel i Egen.

Hertug Augusts hertugdømme var fra begyndelsen mindre end det ældre nordborske hertugdømme, da det ikke omfattede Ballegård, men kun de fire alsiske godser Nordborg, Hjortspring, Mjelsgård og Oster-

holm. Under hertug August blev Nordborg imidlertid to gange udvidet med dele af Æro. Allerede i 1676 arvede August efter sin bror Bernhard den vestlige del omkring Søbygård. I 1684 købte han også godset Gudsgave med Marstal i den østlige ende af Æro fra kongen, som denne havde konfiskeret fra Gottorperne. Hertugdømmet Nordborg kom således til at omfatte begge ender af Æro og voksede på den måde med ca. 50%. Samtidig grundlagdes en administrativ forbindelse mellem Nordborg og Æro, som varede helt til 1864.

Ud over de store byggearbejder på Nordborg slot og hertugdømmets kirker, som vi skal vende tilbage til, udførte hertug August adskillige forbedringer ved hertugdømmet.

Bl.a. oprettede han på Nordborg ladegårds jord et lille jagtslot, Augustenhof (nedlagt og udparcelleret i 1770), ligesom han oprettede et stutteri og foretog nyplantninger i Nørreskoven. Han var foretagsom og initiativrig, og af samme grund havde han en række sammenstød med befolkningen på Nordals.

Joachim Frederik – hertug 1699-1722

Hertug August døde i 1699. Han havde i sit ægteskab med prinsesse Elisabeth Charlotte af Anhalt to sønner. Den ældste var Joachim Frederik, som arvede hertugdømmet Nordborg efter faderens død. I 1706 arvede han imidlertid tillige Pløn, og han flyttede nu sin hovedresidens til det statelige slot i Pløn.

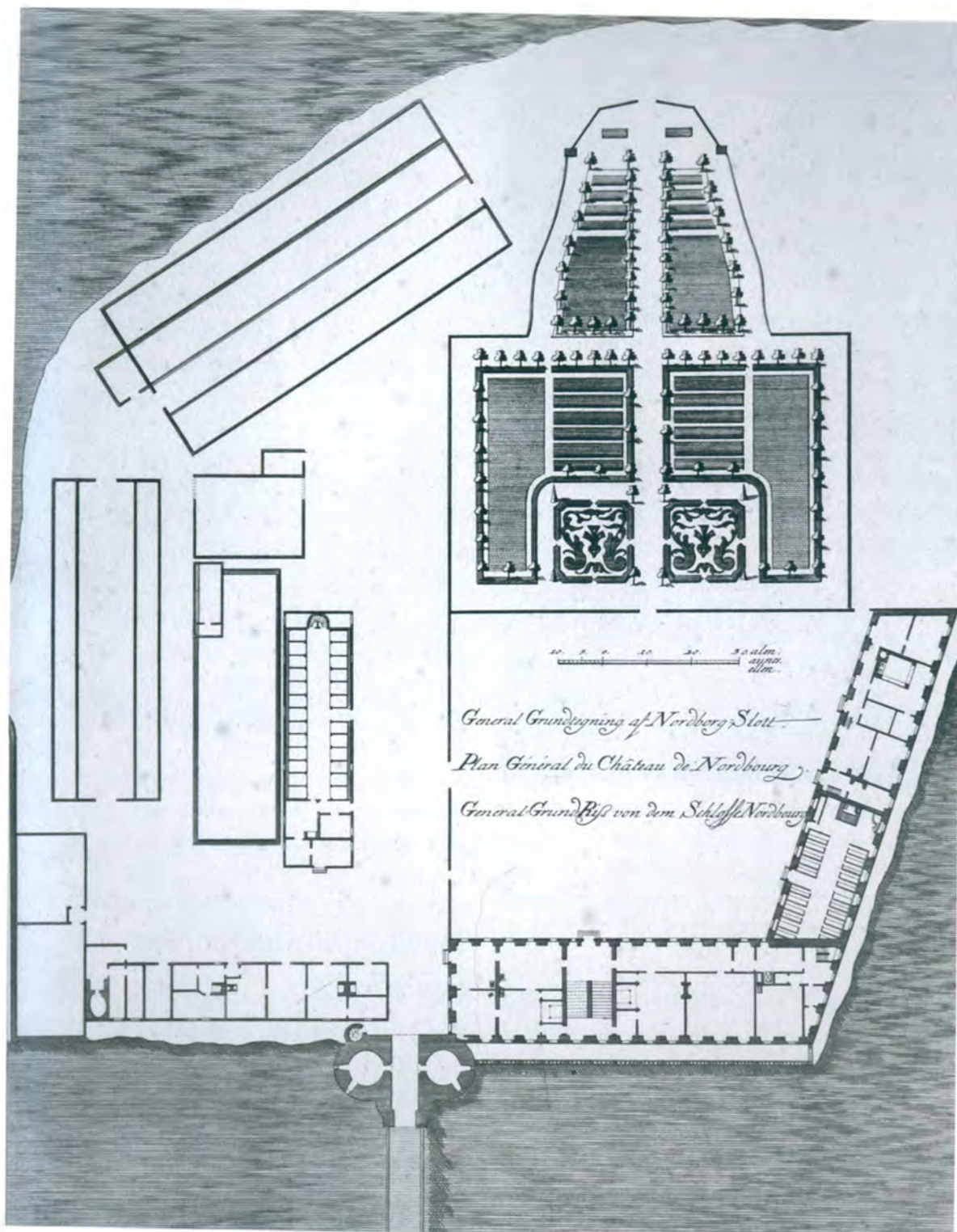
Den yngre søn, Christian Carl, havde ved faderens død arvet de to godser på Ærø. I 1702 indgik han imidlertid den for en hertug utilgivelige mesalliance at gifte sig med datteren af amtmand von Aichelberg i Nordborg, Dorothea Christine. Økonomisk var partiet ikke nødvendigvis helt dårligt, da brudens far frem til sin død i 1692 havde opbygget et helt lille gods med udgangspunkt i en ejendom med et fornemt haveanlæg i Nordborg by – det, der længe huskedes som »det aichelbergske gods«. ⁶ Men standsmæssigt var det ikke, og Christian Carl havde som følge af dette ægteskab måttet afstå sine godser og den hertugelige arveret, og havde derefter – degraderet til adelig under navnet von Carlstein – måttet forlade sin residens på Søbygård på Ærø og tage bolig i det augustenburgske bypalæ i Sønderborg. Han døde allerede i 1706, men inden da havde han fået sønnen Frederik Carl von Carlstein. ⁷

Ungdomsprofil af Frederik Carl, antageligt malet kort tid efter hans overtagelse af hertugdømmet Nordborg i 1722. Maleri af ubekendt maler.

Frederik Carl – hertug 1722-1730

Da hertug Joachim Frederik af Nordborg og Pløn døde i 1722, var der ikke mange tilbage af det nordborgske og plønske hus. Der var ét fyrsteligt medlem tilbage, hertugen af Pløn-Rethwisch – men han var katolik, så ham ville kongen meget nødig have som fyrste i Slesvig-Holsten. Men så var der jo Frederik Carl, og ham gav Frederik IV et godt tilbud. Kongen, der som lensherre i Slesvig skulle afgøre arvefølgen i hertugdømmet Nordborg, tilbød Frederik Carl, at han kunne blive anerkendt som fyrste og arving – mod et vederlag til kongen bestående af to af de seks nordborgske godser: Hjortspring og Østerholm. Kongen kunne

Grundplan over slotsholmen i Nordborg 1749 med slottet og den fornemme barokhave, anlagt i 1734 af amtmand Holger Scheel. Der er endnu bevaret rester af haven i form af klippede lindealléer. Fra Lauritz de Thuralh, Den Danske Vitruvius, 1747-1749.

Sølvstige på alteret i Nordborg kirke, den ene af et par, skænket af hertug Joachim Frederiks første hustru, hertuginde Magdalene Juliane af Pfalz-Zweibrücken i 1705, året efter at hun var blevet gift med Joachim Frederik. Stagerne er udført af den hamborgske guldsmed, J.W. Heumann.

på den måde udnytte Frederik Carls noget diskutabile arveret. Det var i den forbindelse, Hans den Yngres fine jagtslot på Østerholm blev rømmet. Før rømningen blev der udarbejdet et grundigt inventarium, hvor de store mængder af tin, sølv og porcelæn, glas, tekstiler, blomsterpotter samt den afdøde hertugindes medaljesamling viste, at det havde været et standsmæssigt enkesæde for det nordborgske hertughus. Der var da også helt frem til omkring 1700 blevet restaureret

og bygget på Østerholm. Kongen havde imidlertid ingen interesse i et gammeldags slot på Als, og trods nogle forsøg på at redde hovedbygningen gik hurtigt i forfald. I 1733 blev slottet nedrevet til grunden.⁸

Frederik Carl rykkede ind på Nordborg Slot, men blev der ikke længe. For én ting var hertugdømmet Nordborg; men afgørelsen om arvefølgen i det større og rigere hertugdømme Pløn efter Joachim Frederiks død i 1722 var endnu ikke faldet. Her var det ikke den danske konge, men den tyske romerske kejser i Wien, der som lensherre skulle afgøre arvefølgen. Kongen stillede Frederik Carl samme løsning i udsigt som ved Nordborg: Frederik Carl kunne få hovedgevinsten, hvis han gav sidegevinsten til kongen. Det blev 1729 aftalt, at Frederik Carl skulle afstå resten af hertugdømmet Nordborg til kongen, hvis han med kongens støtte i Wien kunne opnå hertugdømmet Pløn. Selv om afgørelsen først faldt i 1731, flyttede Frederik Carl i 1730 til Pløn, og dermed var det slut med hertugdømmet Nordborg med dets alsiske, sundevedske og æroske dele.⁹ Hertugdømmet Nordborg blev nu til det kongelige Nordborg amt.

Nordborg-hertugerne som bygherrer

Det Nordborg Slot, som Johan Adolf overtog i 1622, var ikke det ældgamle kongelige slot »Alsborg«, allerede nævnt i 1100-tallet. Den middelalderlige borg lå formentlig på den nordlige del af den nuværende slotsholm, mens ladegården lå på en selvstændig holm med portbygning ved voldgraven mod byen. I 1400- og 1500-tallet var slottet del af både Christian I's, Christian II's og Christian III's dronningers livgeding. Under Hans

Nordborg Slot i sin nuværende skikkelse efter ombygningen i 1909 til tysk folkehøjskole. Arkitekten Eugen Fink udførte anlægget som en gendigtning af slotsanlægget fra 1600-tallet, tilsat elementer af jugendstil og middelalderromantik.

den Yngre skete forskellige arbejder, bl.a. formentlig anlægget af mølle med dæmning vest for søen samt opførelsen af et portparti med tre tårne efter forbillede fra hollandsk-nordtysk slotsbyggeri og en ombygning af middelalderborgen til trefløjet slot i bindingsværk.

Efter den altødelæggende brand i 1665 skete genopbygningen efter helt nye principper. Den nye hovedfløj blev nu placeret fremme ved slotsholmens sydside omkring det bevarede portparti. Hovedfløjen øst for porten opbyggedes i to etager med en søjlebåret altan efter italiensk mønster, mens der mod øst tilføjedes en sidebygning med slots-

kapel og domestikværelser, samtidig med, at slotsholmen samledes til én ø. Den lindeomkransede »rideplads« i byen over for slottet er muligvis også fra den hertugelige tid. Efter 1730 byggede de første kongelige amtmænd videre på anlægget; i 1734 anlagde Holger Scheel således en fornem barokhave på slotsholmen med klippede lindealléer, hvoraf der endnu er rester. Men snart efter begyndte nedbrydningen af det plønske Nordborg. I 1742 blev hertug Augusts italienske altan nedtaget, og i 1766 begyndte salget af slotsgodset med en opdeling af slotsbygningerne i flere ejendomsparter, efterfulgt af de store udparcelleringer 1772, hvor

også slottets anden etage blev solgt til brug som byggematerialer ved opførelsen af »Ton-toftgård«.

I de følgende mange år var slottet i skiftende privateje, indtil bygningerne i 1909 blev købt af Nordborg by til brug for den tyske folkehøjskoleforening, som i 1908 havde åbnet den første tyske højskole efter dansk model i Tinglev. Slottet fik i den forbindelse sit nuværende udseende, skabt af den tyske marinearkitekt Eugen Fink i Sønderborg. I en blanding af sen-jugendstil og hjemstavnsromantik nybyggede han bl.a. en parafrase over det forsvundne tårnprydede portparti. Samtidig finansierede Nordborg by en genskabelse af voldgraven og slotsbroen. Fra 1921 har Nordborg Slot været dansk efterskole.

Den ældre nordborgske hertuginje satte ikke mange aftryk på slot eller kirker, men noget af Nordborg kirkes inventar stammer fra deres tid. Det gælder prædikestolen, der er opsat af hertug Frederik 1626, året før giftermålet med Juliane af Sachsen-Lauenburg, og Hans Bugislavs alterkalk fra 1664, året før slotsbranden. Også med hensyn til kirken var det især den yngre pløn-nordborgske linje, der satte sig spor. I 1686-87 udvidede hertug August Nordborg kirke med ombygget nordfløj og en ny otteribbet korhvælving, og i 1690-1700 lod han et gravkapel bygge for de nordborgske hertuger. Gravkapellet ved Nordborg kirke erstattede den ældre begravelsesplads i det af hertug Frederik i 1628 opførte gravkapel ved Egen kirke, hvor også hertug Christian af Ærø var blevet bisat, og hvor de ældre hertuger lå indtil overflytningen til Nordborg kirke i 1813. Gravkapellet ved Nordborg kirke er faktisk den eneste konkrete rest af hertugdømmet Nordborg, idet det ligesom

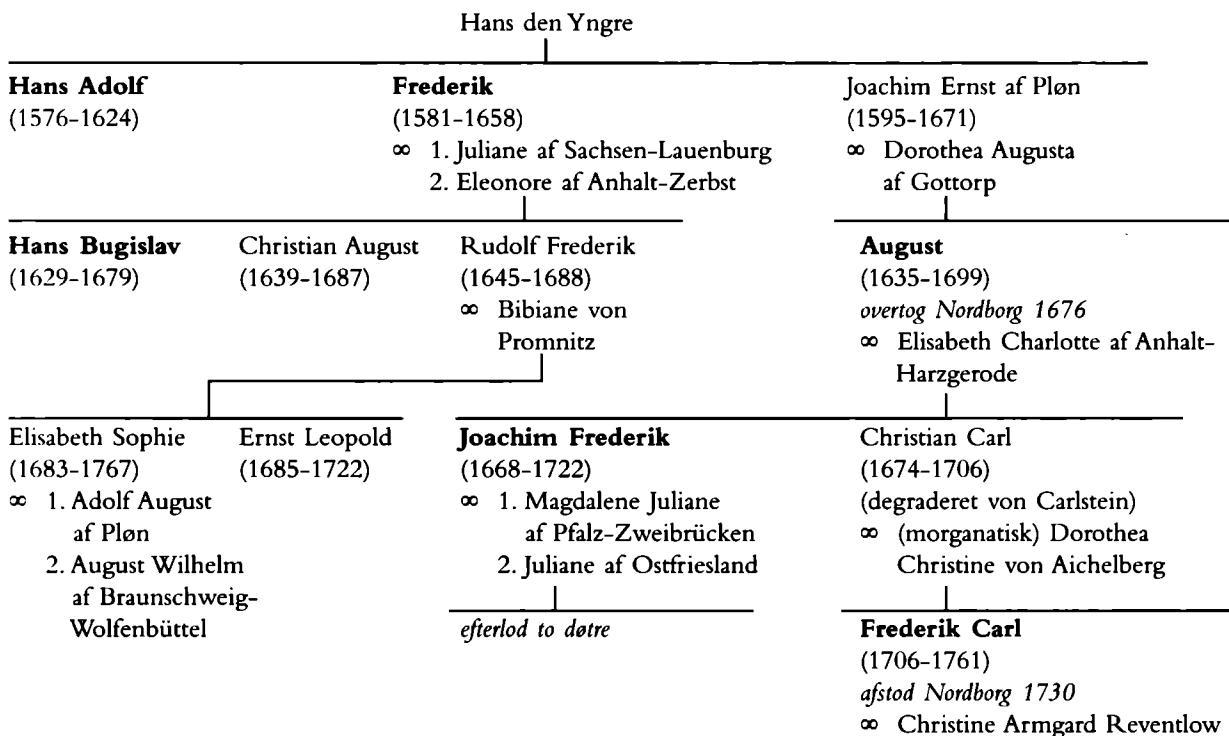
gravkapellet på Sønderborg Slot efter overenskomsten ved genforeningen 1920 overtoges af staten, og kapellet administreres i dag af Slots- og Ejendomsstyrelsen som en del af de kongelige slotte.

Sammenfatning

Intet andet af de små hertugdømmer, der opstod efter Hans den Yngres død, var præget af en sådan ustabilitet i besiddere og omfang som Nordborg. Det blev skabt af Hans den Yngre til hans tredjeældste søn Hans Adolf, men på grund af dennes tidlige død kom han ikke til at nyde det ret længe. Efter faderens testamente overgik det så til en anden søn, Frederik, men først efter at ét af de seks godser, hertugdømmet bestod af, var fraskilt og lagt til hertugdømmet Sønderborg. To generationer af hertuger sad i Nordborg, til begivenhedernes almindelige malstrøm og Nordborg slots brand rev den tredje hertug med i et fald, der endte med fallit og inddragelse under kronen i 1669. I syv år var Nordborg et kongeligt amt, til det 1676 blev overdraget til en fætter til den hertug, der havde mistet det 1669, hertug August af Pløn-linjen. Dermed opstod det yngre hertugdømme Nordborg, der snart voksede med et par godser på Ærø. Fra 1676 til 1699 havde hertugdømmet stabile forhold under hertug August, men efter 1699 blev der igen tale om komplicerede arveforhold, som endte med en handel i porten mellem Augusts sønnesøn Frederik Carl – en hertugsøn, der var født uden fyrstelig rang – og kong Frederik IV, der gerne ville anerkende Frederik Carl mod betaling! Hertugdømmet Nordborg kunne da i 1730 inddrages under den danske krone.

Stamtavle 8: Hertugerne af Nordborg

Besiddere af hertugdømmet Nordborg er angivet med fed

Besiddere af hertugdømmet Nordborg

Ældre hus

1. Hans Adolf 1622-1624
2. Frederik 1624-1658
3. Hans Bugislav 1658-1669
Hertugdømmet inddraget under kronen 1669-1676

Linjen Pløn-Nordborg

4. August 1676-1699
5. Joachim Frederik 1699-1722
6. Frederik Carl 1722-1730
Hertugdømmet afstået til kronen 1730

Kort 12: Hertugdømmet Glücksborg og de glücksborgske allodialgodser 1622-1779

De ældre glücksborgske hertuger

af Carsten Porskrog Rasmussen

Det ældre glücksborgske hus blev grundlagt af Hans den Yngres næst yngste søn, Philip, der arvede nogle mindre områder efter sin far. Skønt hans hertugdømme var det mindste af dem, der blev skabt ved delingen af Hans den Yngres områder, bestod det helt til 1779 og fik dermed det længste liv af de afdelte hertugdømmer. Til trods herfor – eller måske netop derfor – er det ældre glücksborgske hus det stilfærdigste af alle slesvigske hertuglinjer. Historien om det savner det storpolitiske drama, man finder i Gottorpernes historie, de familiedramaer, der prægede hertugdømmet Nordborg, eller de markante enkeltpersoner, man kan møde i Sønderborg og Haderslev. Den handler mest om godsdrift og hævvelse af fyrstelige rettigheder. Manglen på dramaer gør til gengæld, at man måske lidt lettere får øje på det mere dagligdags, og dermed på, hvad de »afdelte« hertuger i grunden var for nogle fænomener.

Udgangspunktet

Det mest centrale vilkår for hertugerne af Glücksborg var spændingen mellem deres fornemme afstamning og titel på den ene side og deres besiddelsers og reelle magts lidenhed på den anden.

Efter Hans den Yngres død havde Christian IV forlenet alle hans seks sønner med

»den af dem arvede del af hertugdømmet Slesvig samt med dette på samhånd«. Da hertug Christian af Ærø døde i 1633, fik de fire tilbageværende hertuger af Hans den Yngres linje et nyt lensbrev, og efter Christian IV's død i 1648, forlenede Frederik III i 1649 hertugerne af Pløn, Nordborg, Glücksborg og Sønderborg samt hertug Johan Christian af Sønderborgs brødre efter samme formel. På tilsvarende vis blev hertugerne, herunder altså også Philip af Glücksborg, samhåndsförlenet med Holsten. Om hyldning som regerende hertug fra stændernes side var derimod aldrig tale.¹ Alt i alt betød det, at de små hertuger formelt havde helt samme – tvetydige – status som deres far.

Den formelle titel for hertug Philip og hans efterkommere var som for alle andre hertuger af det oldenborgske hus »Arving til Norge, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst«, og sådan indledte de glücksborgske hertuger deres officielle breve. De underskrev sig i reglen derimod slet og ret som »hertug af Holsten« – en titel, der umiddelbart kan overraske, da de ikke havde så meget som en bondegård i Holsten. Forklaringen må vel være, at Holsten var den almindelige korte betegnelse for begge hertugdømmer. Ved enkelte lejligheder brugte hertugerne dog titlen »hertug af Slesvig-Holsten-Glücksborg«. Den sidstnævnte form

Som sin far og flere af sine brødre lod hertug Philip slå mønt. Denne daler fra 1632 viser både hertugens portræt, som ellers ikke kendes, og hans våben. Møntstedet er ukendt.

var nok den mest almindelige, når andre omtalte hertugerne.²

Efter tysk skik ville det være normalt også at omtale hertugens område som »hertugdømmet Slesvig-Holsten-Glücksborg«. Det gjorde man nu sjældent i 1600- og 1700-tallet. I lensbrevene talte kongen blot om »den af dem arvede del af Slesvig«, og landsmatriklen fra 1652 taler endda simpelt hen om »hertug Philips godser«.³ De sene hertuger foretrak at tale om »vort land«, »vort fyrstendømme og lande« eller »vort fyrstelige territorium«.⁴ Især betegnelsen »fyrstendømme« viser, at de så vidt muligt søgte at se deres lille område som en stat. Omvendt er det muligvis ikke tilfældigt, at man undgik ordet »hertugdømme«. Hertugdømmet var Slesvig som helhed, ikke de enkelte dele.

Konkret var det glücksborgske »fyrstendømme« såre beskedent. Hertug Philips besiddelser var i landsmatriklen fra 1626, der dannede grundlag for skatteopkrævning, sat til 208½ plov. En plov var i princippet lig en mellemstor eller stor bondegård. De 208½ plov kan sættes i forhold til, at hertugen af Gottorps besiddelser samme år var sat til ca. 6.400 plove (ud over byerne) og kongens til godt 5.000.⁵ Hertug Philips lille område var dermed ikke blot uendelig meget mindre end de regerende hertugers. Modsat faderen, der havde hersket over om-

råder på op mod 1.600 plove, kunne han kun med besvær hævde sig ved siden af tidens rigeste adelsmænd.

Det beskedne grundlag måtte nødvendigvis sætte sit stærke præg på hertug Philips og hans efterkommeres virke. Gottorperne kom til at stræbe efter at opnå fuld suverænitæt; Hans den Yngre havde stræbt efter at blive regerende hertug. For hans efterkommer, herunder linjen Glücksborg, måtte målet først og fremmest være at hævde positionen som hertug.

Passende ægteskaber

Hertug Philip var født i 1584. I 1599 var han sendt på en uddannelsesrejse, der omfattede tre års studier i Tübingen og rejser i Tyskland, Böhmen, Østrig og Italien. Hjemme igen kom han i den danske konges tjeneste. Han var bl.a. med i Kalmarkrigen, men større embeder eller positioner fik han ikke. Et forsøg på at få ham gift med en datter af den russiske zar var slået fejl, og uden hverken et vellønnet embede eller godsbesiddelser savnede han et materielt grundlag for at gifte sig. Som de fleste af Hans den Yngres sønner var Philip – skønt 38 år gammel – da også stadig ugift, da faderen omsider døde i 1622.

Først da Philip fik sin arv, kunne han tænke på at gifte sig. Han kunne ikke gifte sig med hvem som helst. For fyrster og adel, der hævdede at have deres særlige status i kraft af deres fødsel, var det et mere eller mindre formelt krav, at de skulle gifte sig standsmæssigt for ikke selv at miste deres status – eller ligefrem deres arv. Et ægteskab ind i dansk eller slesvig-holstensk adel var ikke standsmæssigt for de sønderjyske hertuger, der var af fyrstelig slægt. Hertug Philip skulle gifte sig med en prinsesse. I praksis ville det sige, at han skulle finde sin ægtefælle enten inden for familien eller blandt mylderet af prinsesser i Tyskland. Her var der nemlig både 30-40 såkaldte rigsfyrster og omkring 100 rigsgrever, der var selvstændige fyrster, og som blev regnet for standsmæssige.

Hertug Philip behøvede ikke at rejse så langt. Han blev i 1624 gift med Sophie Hedvig af Sachsen-Lauenburg, det første fyrstendømme, man kom til, når man forlod Hertugdømmerne. Sachsen-Lauenburg var trods sin lidenhed lige som Holsten ét af de 30-40 tyske rigsfyrstendømmer, og hertugdømmet havde leveret ægtefæller til de fineste huse før – ikke mindst Christian III's dronning Dorothea, som var hertug Philips egen farmor. Da svigerfar modsat Philip selv var regerende fyrste, betød ægteskabet i princippet et lille trin op ad statusstigen.

Hertug Philip og hertuginde Sophie Hedvig fik ikke mindre end 14 børn. Adskillige døde som små, og to sønner døde unge og ugifte, men seks børn nåede dog giftealderen. Jagten på passende ægtefæller gik ind. I årene 1650-53 fik hertug Philip faktisk alle sine fem døtre standsmæssigt gift. Auguste blev gift med sin fætter fra Sønderborg, Ernst Günther. Han anlagde sig en beskeden herregård på Als, som han efter sin

kone kaldte Augustenborg. Det er således hende, der – lidt indirekte – kom til at give navn til en hel gren af hertugslægten. To søstre blev gift med henholdsvis hertugerne af Sachsen-Zeitz og Sachsen-Merseburg, der som Glücksborgerne repræsenterede en sidegren af et fornemt fyrstehus.

De tre mellemste døtre var dermed gift på samme niveau som Glücksborgerne selv. Den ældste datter, Maria Elisabeth, blev derimod gift med en rigsfyrste, markgreve Georg-Albrecht af Brandenburg-Kulmbach. Finest blev den yngste datter Dorothea dog gift. Hendes første mand var hertug Christian-Ludwig af Braunschweig-Lüneburg, hersker i Nordvesttysklands største fyrstendømme. Og da hun i en ung alder blev enke, blev hun gift med ingen mindre end den såkaldt »store kurfyrste« Frederik Vilhelm af Brandenburg, den reelle grundlægger af det, der skulle blive til den preussiske stormagt. Dette ægteskab kom både til at kaste glans over hendes slægtninge og vise sig politisk nyttigt.⁶

Besiddelser og godsdrift

Den Glücksborgske del var den mindste af de fem dele, Hans den Yngre opdelte sine besiddelser i gennem sit testamente – den var langt mindre end Sønderborg, Nordborg og Pløn og i hvert fald målt på plovtaal også klart mindre end Ærø. Størstedelen af besiddelserne lå i Sundeved, hvor Hans den Yngre havde efterladt Philip hovedgårdene Skeldegård og Lundsgård og godt 120 bondegårde. Hertugen var største jordbesidder i Broager, Nybøl og Ullerup sogne og havde mindre andele i Sottrup og Dybbøl. Eneejer var hertugen dog kun i få landsbyer.

Færgen mellem Brunsnæs og Holnæs for-

Glücksborg Slot var centrum for det lille hertugdømme, så længe det bestod. Slottet var bygget af Hans den Yngre 1582-87 som tre sammenbyggede huse, en form, der var kendt i det nederlandske og nordtyske område. Hovedfacaden er garlside. Slottets ydre ændrede sig meget lidt i de ældre glücksborgske hertugers tid. Slottet var udsmykket med svungne gavle og kviste i samme stil på langsiderne. Denne pynt forsvandt omkring 1815 efter kongens overtagelse. Kvistene blev genskabt i 1905 i forenklet form i anledning af et bryllup.

bandt de sundevedske besiddelser med huset Glücksborgs næststørste, men mest centrale besiddelse: Glücksborg slot med det sluttede område, der havde udgjort Ryd klostres birk. Det omfattede så godt som hele Munkbrarup sogn og en enkelt landsby i nabosognet – i alt ud over Glücksborg slot og ladegård også den lille hovedgård Rosgård og otte landsbyer med knap 60 gårde i alt. Lidt længere østpå i Angel omfattede arven endelig tre tidligere adelsgodser, som Hans den Yngre havde købt op i sine sidste år. Tættest på Glücksborg lå Unevad (Unewatt), lidt længere mod øst Nybøl (Nübel) og øst for det igen Nørregård (Nørgaard). Nybøl havde et tilliggende på 20-22 gårde,

de to andre godser kun tre-fire gårde hver.⁷ Ved Nybøl lå den lille husmands- og fiskerby Nieby eller Nyby, som Hans den Yngre i sine sidste år havde anlagt ude ved kysten nord for Nybøl og udstyret med egen kirke, Nykirke eller Neukirchen.

Hertug Philip arbejdede målbevidst på at øge sine besiddelser. Fra begyndelsen var heldet med ham. I 1633 døde broderen Christian på Ærø, og de tre tilbageværende brødre og brodersønnen i Sønderborg fik så hver en fjerdedel af øen. Philip fik Voderup gods med Ærøskøbing. Han tilbød de andre arvinger at købe deres parter, men kun hertug Frederik af Nordborg slog til og solgte Philip nabogodset Gråsten. Han rådede der-

efter over den midterste halvdel af Ærø. Under navnet »Gråsten Amt« fulgte den Glücksborg til 1749. I 1646 købte hertugen desuden det lille gods Freienwillen tæt ved Glücksborg og i 1648 Gråsten-Fiskbæk i Lundtoft herred af slægten Ahlefeldt.⁸ Han havde nu næsten fordoblet besiddelserne, der i årene 1648-62 var oppe på 396¹/₂ plov og dermed var blevet større end hertugdømmerne Nordborg og Sønderborg.⁹

Ved siden af at øge besiddelserne lagde hertug Philip sig i selen for at gøre dem mere givtige. Fra faderen havde han arvet syv hovedgårde eller herregårde. Af dem skilte han sig hurtigt af med to små herregårde i Angel. Unevad blev solgt 1641, og Nørregård blev ligefrem udstykket i 1633. Men ellers var Philip sin fars søn og stærkt interesseret i godsdrift. På Nybøl gods lod han en lille landsby med to gårde nedrive og anlagde i stedet en avlsgård, Philipstal. I Sundeved anlagde han i 1630'erne to nye hovedgårde, Krammark og Filipsborg, af henholdsvis 4 og 3¹/₂ bondegårde. På Ærø fik han anlagt endnu en hovedgård, Købinghof, med udgangspunkt i en ejendom i Ærøskøbing. Endelig anlagde enten han eller sønnen Christian efter Karl Gustav-krigene gården Skodsbølgård eller Neuenhof af seks gårde i Skodsbøl by i Broager sogn.¹⁰

Christian – hertug 1663-1698

Hertug Philip døde i 1663. Efter bestemmelserne i hans testamente blev hele arven overladt den eneste overlevende søn, Christian. Han havde tilbragt en del af sin barndom hos enkeurfyrstinden af Sachsen. Som ung havde han været på udlandsrejse under ledelse af den danske adelsmand Ove Juul, men havde ellers ikke i synderligt omfang

været i fremmed tjeneste. Da han ved faderens død overtog de Glücksborgske besiddelser, koncentrerede han sig om forvaltningen af dem. Kort forinden var han blevet gift med Sibylla Ursula af Braunschweig-Wolfenbüttel. Hun blev regnet for en usædvanlig lærd fyrstinde – hun mestrede både latin og fransk og havde et stort kendskab til tysk poesi. Hun efterlod sig også en stor bogsamling. Da hun døde ni år senere, blev hertugen gift med Agnes Hedvig af Pløn.¹¹

Hertug Christians tid som hertug var én af de vanskeligste i Hertugdømmernes historie. Politisk var situationen ændret med freden i København 1660. Hertugen af Gottorp var erklæret suveræn i sine slesvigske besiddelser, og kongen havde gjort det samme for sin del. Derimod bestod fællesregeringen og lensbåndet til Danmark stadig i forhold til de adelige godser. Men hvad indebar det så for de små hertuger af Sønderborg, Nordborg og Glücksborg? I princippet vel ingenting. Og dog.

I 1663 søgte de nye hertuger af Nordborg og Sønderborg om den traditionelle forlening og opnåede den. Det blev imidlertid den sidste forlening med Slesvig, som en danske konge gennemførte. Da også hertug Christian af Glücksborg senere på året søgte om fornyelse af forleningen, kom kongen med et undvigende svar om, at han havde modtaget hertugens brev, og at han »med det første skulle beramme en forlening«, men føjede så til, at det ikke skulle præjudicere hertugen. En egentlig forlening fandt aldrig sted. Hertugen fandt vel aldrig helt ud af, hvad der lå i det, og det er også svært for eftertiden. I Holsten opnåede hertugen derimod den traditionsrige samhåndsförlening – og det gjorde hans efterkommere også.¹² De blev altså højtideligt forlenet med Holsten, hvor de ikke have besiddelser, men

Mindedaler over hertuginde Sibylla Ursula, gift med Christian af Glücksborg. Møntens bagside viser hertugindens opstandelse fra de døde. Hertuginde var kendt for sin store lærdom.

måtte nøjes med et uldent brev vedrørende det Slesvig, hvor deres besiddelser lå.

Heller ikke efter Frederik III's død blev der tale om forlening med Slesvig. Hertugen søgte forlening, som han skulle, når der kom en ny lensherre. Christian V lagde faktisk op til en forlening, men i sit udkast til lensbrevet lod han indføje en række nye bestemmelser om skatter mv., som hertugen ikke kunne anerkende. Forleningen blev ikke gennemført.¹³

Kongens krav lå i forlængelse af en strid, der rasede mellem kongen og Hans den Yngres efterkommere i 1660'erne. Kongen krævede, at hertugdømmerne Sønderborg, Nordborg og Glücksborg skulle betale skat til ham på linje med den kongelige del, selv om kongen hverken havde spurgt en landdag eller hertugerne. Hertugerne protesterede voldsomt, men kongen tog ikke hensyn til det.¹⁴ Efter alle de tab, som plyndringer, ødelæggelser og udskrivning af krigskontributioner havde betydet, sendte det hertugerne af Sønderborg og Nordborg i knæ og førte til, at de to hertugdømmer erklæredes fallit.

Så galt gik det ikke på Glücksborg. Hertugen inddrog sin mægtige svoger, kurfyrsten af Brandenburg, som den danske konge gerne ville stå sig godt med. Enden blev et

forlig i 1668, der indebar, at hertugen af Glücksborg ganske vist måtte anerkende, at der skulle betales skat af hans besiddelser, men der blev sat grænser for, hvilke ekstraskatter, der kunne kræves. Og den ophobede skattegæld på godt 52.000 rigsdaler – i øvrigt ikke noget kritisk stort beløb – blev infrosset og gjort til en fast prioritet i godserne.¹⁵ Striden blussede ganske vist op igen i 1670, idet hertugen mente, at Christian V søgte at bryde forliget med de nye krav, der var indføjet i kongens udspil til lensbrev. I det store og hele ebbede striden dog ud de følgende år.¹⁶

I øvrigt bjærgede hertugen sig igennem. Hertug Philip havde været en dygtigere forvalter end sine slægtninge i Sønderborg og Nordborg, og modsat sin fætter søn i Sønderborg havde hertug Christian af Glücksborg heller ikke en række brødre og onkler at betale apanage til. Hertug Philip havde dog kort før sin død måttet sælge Gråsten og Fiskbæk i Lundtoft herred. Hertug Christian solgte 1674 det lille gods Freienwillen, men til gengæld købte han Unevad avlsgård tilbage og omdøbte den til Hedwigshof efter hertuginde. Han efterlod sig derfor stort set lige så store besiddelser, som han overtog.

Som sin far var hertug Christian en aktiv

Hertug Christian. Maleriet, der er det eneste kendte af hertugen, viser ham i rustning, hvad der var helt typisk for tiden. Der er bevaret påfaldende få portrætter af medlemmerne af det ældre glücksborgske hus, og de, der kendes, er malet af ukendte kunstnere og som hovedregel af jævn kvalitet sammenlignet med, hvad man finder på mange danske herregårde. Det kan dels skyldes hertugernes anstrengte økonomi, dels hænge sammen med, at andre former for fyrstelig repræsentation blev vægtet højere.

godsbesidder, men han gik nye veje i sine bestræbelser på at hæve indtægterne af besiddelserne. Bevarede regnskaber fra 1667-68 viser, at det år blev fældet voldsomt i skovene og hentet betydelige indtægter ved salg af træ. Det må opfattes som et forsøg på at klare en akut krise. Mere langsigtet var en øget udbredelse af hoveriafløsning på Ærø og i Sundeved. Hoveriet blev samlet på godt halvdelen af bøndernes skuldre, mens resten blev sat til at betale hoveriafløsning. Dermed blev den samlede byrde på bønderne tunge-

re, men ordningen pegede alligevel frem mod et system, hvor bønderne kom til at betale penge i stedet for at gøre hoveri.¹⁷ Ved Glücksborg lod hertugen en række husmandsbebyggelser anlægge i skovene og langs kysten.¹⁸

Philip Ernst – hertug 1698-1729

Hertug Christian døde i 1698. Hans to koner havde i alt født elleve børn, men kun tre havde overlevet det sjette leveår – to sønner og en datter. Den ældste søn, Philip Ernst, overtog nu, 25 år gammel, alle besiddelserne. Han skulle blive den betydeligste af de ældre Glücksborgere ved siden af sin bedstefar Philip.

Hertug Philip Ernst var den eneste af de glücksborgske hertuger, der fik en reel karriere uden for de glücksborgske besiddelser. Som barn var han opdraget hjemme på Glücksborg. Efter en obligatorisk udlandsrejse var han som 19-årig trådt i dansk krigstjeneste, hvor han som oberstløjtnant i 1692-95 kæmpede i Flandern med danske tropper, der var udlejet til England. I 1701 opstillede han sit eget regiment dragoner i dansk tjeneste, hvor han nu havde rang af generalløjtnant. Han trak sig dog snart derefter tilbage til sine besiddelser, men i 1710 var han igen i ilden med danske tropper, der var lejet ud til englænderne og kæmpede i det nuværende Belgien. Hertugen bevarede i øvrigt tætte bånd til Frederik IV, kom ofte ved hoffet og var ridder af elefanten.

Hertug Philip Ernst var ugift, da hans far døde, men allerede året efter giftede han sig med Christiane af Sachsen-Eisenberg, en sidelinje af huset Sachsen med en status som Glücksborgernes. Det er tydeligt, at overta-

gelsen af besiddelserne fremskyndede ægteskabet. Til et ordentligt hertughof hørte en hertuginde, og desuden måtte hertugen sørge for at få sikret arvefølgen. Hertuginde Christiane fødte seks børn, tre sønner og tre døtre, hvoraf den ene søn dog døde som lille. Hertuginde Christiane døde i 1722. Samme år giftede hertugen sig med Catharina Ahlefeldt, altså et medlem af den slesvig-holstenske adel. Hertugen overskred hermed tilsyneladende den grænse mellem hertughusene og adelen, som de fleste af hertugerne var så optagede af at opretholde – en overskridelse, vi ellers kun finder hos »kadetlinjerne« Augustenborg og Beck og den sidste hertug af Pløn. Hertugens kommende brud havde imidlertid været overhofmesterinde ved hoffet i København og der opnået et så godt forhold til kongefamilien, at kongen før brylluppet gjorde hende til »fyrstinde af Holsten« – og dermed et standsmæssigt parti. Hertuginde døde 1726. Hertugen giftede sig da for tredje gang, nu med en prinsesse fra Augustenborg.¹⁹

Da hertug Christian overtog godserne, blev Glücksborg avlsgård, Gråsten på Ærø og hovedgårdene i Sundeved drevet direkte for hertugens regning, mens de andre hoved- og avlsgårde i Angel og på Ærø var bortforpagtede. Allerede 1700-1702 valgte hertugen at bortforpagte de øvrige hovedgårde. I første omgang betød det ikke nogen ændring for bønderne. For dem kom den store omvæltning i 1720'erne, hvor hertugen valgte at erstatte det meste af hoveriet i Sundeved og Angel med øgede pengeafgifter. De fleste gårdmænd kunne nu nøjes med otte dages hoveri om året i stedet for tre dage om ugen. Kun et mindre antal husmænd skulle stadig gøre hoveri to dage om ugen. For hertugen var operationen en succes. De øgede afgifter fra bønderne mere

Det ret enkle billede af hertug Philip Ernst, som i dag hænger i slotskapellet på Glücksborg slot, rummer to centrale symboler. Rustningen peger på hans militære baggrund, hermelinskåben på den fyrstelige rang.

end opvejede, at forpagtningsafgiften fra nogle af hovedgårdene gik ned. Ærø blev ikke omfattet af ændringerne.²⁰

Samtidig formåede hertug Philip Ernst atter at øge de arvede besiddelser. I årene 1716-19 købte han tre adelige godser: Blansgård i Sundeved, Svendsbygård (Schwensby) i Nordangel og Lindau ved Slien. Blansgård og Svendsbygård lå i naturlig forlængelse af de andre besiddelser. Her var eller blev hoveriet også afløst. Det store gods Lindau lå noget længere bort og var præget af både livegenskab og massivt hoveri. Det ændredes ikke efter hertugens overtagelse.²¹

I hyldningssagen oplevede hertugen derimod ingen fremskridt, snarest det modsatte.

Faderens død i 1698 og Christian V's død i 1699 betød, at der efter traditionen skulle ske ny forlening med hertugdømmet, og hertug Philip Ernst søgte da også efter traditionen om den. Kongen svarede efter en formel, der meget lignede den fra 1664. Han anerkendte modtagelsen af brevet, og meddelte, at han snarest ville overveje, hvornår og hvordan forleningen måtte ske. Til da måtte brevet gælde. Denne uklare formel blev gentaget ved de følgende konge- eller hertugskift i 1729-30, 1746 og 1766-67. Nogen nærmere afklaring kom aldrig. Kongerne blev åbenbart aldrig færdige med at »overveje«. Hertugen og hans efterkommere kunne ikke andet end at fastholde, at alt efter deres opfattelse var ved det gamle og notere sig, at det ikke blev direkte bestridt fra kongens side.²²

Efter Store Nordiske Krig kunne kongen inddrage den gottorpske del af Slesvig og han ophævede fællesregeringen for Slesvigs vedkommende. I 1721 gennemførtes en højtidelig arvehyldning af kongen på Gottorp slot. Adel og gejstlighed måtte underskrive en edsformular over for kongen som ene- og arveherre i Slesvig. Dagen før havde hertugerne af Glücksborg og Augustenborg gjort det samme – men i private gemakker. Hertugerne aflagde ifølge formularen eden til kongen som »den nu eneste besidder af bemeldte hertugdømme Slesvig for mine deri beliggende godser«, og det hedder videre, at kongen er deres »eneste suveræne landsherre«.²³

Arvehyldningen kunne opfattes som et symbolsk og juridisk problem for hertugen af Glücksborg, fordi han ikke kun hyldede kongen som konge og lensherre, men også som landsherre i Slesvig, og formuleringen om »mine godser«, som var den samme som gjaldt de adelige, kunne opfattes som en

ydmygelse. Den kunne dog også opfattes sådan, at hertugen kun aflagde eden på vegne af de tre adelige godser, han havde købt. Arvehyldningen er siden fra dansk side blevet udlagt som belæg for, at der nu var kvindelig arvefølge i Slesvig, og at hertugerne havde afskrevet deres arveret.²⁴ Helt så klart stod tingene dog ikke for samtiden. Hertugen kunne i det mindste trøste sig med, at han slap for at aflægge eden offentligt. Rent faktisk ændrede hverdagen sig heller ikke, og kongen anfægtede ikke, at hertugen stadig fastholdt de beføjelser, han hidtil havde haft.

De sidste hertuger

Hertug Philip Ernst døde i 1729. Hans yngre bror, Christian August, var død ugift i 1714 uden at efterlade sønner. Selv efterlod hertug Philip Ernst sig to sønner, Frederik og Karl Ernst. Ved hertug Philip Ernsts død overtog den ældste søn, Frederik, besiddelserne i overensstemmelse med familiens sædvanlige arveprincipper.

Hertug Frederik var født i 1701. Han var først uddannet hjemme og havde derpå fået officersuddannelse i København. 1721-24 var han på en større udlandsrejse, der bl.a. bragte ham til det berømte ridderlige akademi i Torino. Vel hjemme trådte han i dansk tjeneste som officer, og det blev han ved med at være, også efter at han havde arvet besiddelserne. I 1739 blev han generalmajor, 1749 generaløjtnant og i 1758 general.

Hertugens glæde ved den militære karriere kan måske forklare, at han modsat sine forfædre ikke sørgede for at blive gift, så snart han havde overtaget besiddelserne. Tværtimod ventede han hele 15 år. Da han endelig tog sig sammen, hentede han sin

Hertug Frederik og hertuginde Henriette Auguste. Hertugen er afbilledet i tidens modedragt med guldbroderi, hermelinskafe og Elefantordenens bla bånd. Billedet vidner pa den måde om hertugens pragtglæde og betoning af sin rang. På hertuginde Henriette Augustes billede ses også en hermelinskafe. Kunstneren er ubekendt.

gemalinde, Henriette Auguste, i Lippe-Detmold, et tidligere tysk rigsgrevskab, der nyligt var optaget blandt rigsfyrsterne. Parret fik seks børn, hvor dog kun én søn og tre dotre overlevede faderen.

Statusmæssigt ændrede intet sig. I 1734 og 1751 fik hertugen fornyet forleningen på Holsten. Egentlig burde det have været lettere for hertug Frederik at klare sig, end det havde været for hans forfædre. Tiderne var lidt bedre og langt fredeligere. Oven i det viste der sig nye muligheder. Da den sidste hertug af Pløn døde i 1761, var hertugerne af Glücksborg, Augustenborg og Beck de nærmest arveberettigede. Det var dog kongen meget om at gøre at kunne inddrage hertugdømmet Pløn, så hertugerne blev presset og lokket til at give afkald på deres krav. Hertugen af Augustenborg fik mest ud af det i form af store godser. Hertugen af Glücksborg og hans bror lod sig nøje med en livrente på 12.000 rigsdaler årligt – et meget stort beløb, men jo unægtelig ikke noget, der langsigtet sikrede slægtslinjens position.

Når hertugen gik efter pengene, hang det sammen med, at hans finanser var i jammerlig forfatning. Af grunde, der ikke er ganske kendte, steg gælden faretruende. Man sagde, at hertugen måtte betale med træ fra sine skove, når han købte ind i Flensborg. I 1749 solgte hertugen sine besiddelser på Æro til kongen for hele 347.677 rdl., som gik til at dække gæld. Det glücksborgske område var dermed reduceret med en tredjedel. Det omfattede atter kun godser i Angel og Sundeved og var nu næsten lige så lille, som da hertug Philip i 1622 overtog sin arv. Og i virkeligheden skrumpede det endnu mere, da hertugen 1749-56 lod tre hovedgårde i Angel udparcellere og sælge. Han bevarede dog visse højhedsrettigheder over disse ejendomme.

Hertug Frederik døde i 1766, og da hertugens bror Karl Ernst var død barnløs i 1761, var hertug Frederiks søn, Frederik Henrik Vilhelm, nu eneste mandlige medlem af huset Glücksborg. Han var født i 1747 og altså kun 19 år gammel, da han arvede titel og besiddelser. Som sin far fort-

Den sidste af de ældre glücksborgske hertuger, Frederik Henrik Vilhelm, var den, der besad hertugdømmet i kortest tid, men den, vi kender flest billeder af. Her ses han til hest. Meget tydelig er hans elefantorden. Tæverne i baggrunden kan hentyde til de store skove, der var ét af det glücksborgske hertugdømmes centrale aktiver.

satte han i dansk militær tjeneste og blev 1767 kaptajn, 1768 oberst og 1776 generalmajor. Modsat sin far fulgte han traditionen og konventionen og giftede sig forholdsvis hurtigt, nemlig i 1769, med Anna Caroline af Nassau-Saarbrücken. Parret formåede dog ikke at opfylde deres fornemste opgave: fyrstestægtens fortsættelse. Allerede i 1779 døde hertug Frederik Henrik Vilhelm af Glücksborg. Hans ti år lange ægteskab havde været barnløst.²⁵ Det ældre glücksborgske hus var udslukt.

Hertugernes styre

Hertugens død betød enden på en 157 år lang periode, hvor beboerne i hertugens områder havde haft de glücksborgske hertuger som herrer. I al den tid havde hertugerne gjort alt, hvad de kunne, for at give beboerne i deres område – som hertugerne i øvrigt konsekvent kaldte »undersåtter« – et klart billede af, at hertugen ikke bare var deres godsejer, men deres fyrste. Hertug Christian udstedte i 1681 en forordning »i kraft af sin høje landshøjhed«, og hertug Frederik talte i 1730 om, at han havde overtaget »regeringen« efter sin far.²⁶ I 1736 omtalte hertugen sig selv som undersåtternes »landsherskab«.²⁷

Men i øvrigt var selve det, at hertugerne kunne udstede forordninger, med til at understrege, at de var andet og mere end almindelige godsejere. Ganske vist var mange hertugelige forordninger ikke meget andet end en videreekspedition af bestemmelser, andre havde truffet. Når hertugerne i år 1700 indførte den gregorianske kalender eller i 1769 udsendte en forordning om ny mål og vægt, fulgte de reelt bare kongens beslutninger, men over for undersåtterne

fremstod hertugen som den, der befalede. Det samme gælder de mange udskrivninger af ekstraskatter efter 1660. Når kongen krævede ekstraskat, udstedte hertugerne som regel en forordning om det. I forordningerne blev skatten krævet i hertugens navn, og den blev begrundet med, at det var »nødvendigt«, men det blev ikke sagt, at nødvendigheden lå i, at kongen krævede det, og at hertugen ikke kunne hindre det. Hertugerne kunne have vasket deres hænder over for de upopulære krav, men hvis de havde gjort det, havde de også vist deres egen afmagt.²⁸ Hellere fremstå upopulær end afmægtig, synes hertugernes politik at have lydt.

Der var dog også områder, hvor det faktisk var hertugen, der traf bestemmelserne. Den sidste store pestepidemi i 1709-10 affødte en række forordninger med blandt andet karantænebestemmelser, udstedt af »faderlig forsorg for vore undersåtters og landets sikkerhed«. Det kan man vel nok følge hertugen i. Udbrud af kvægsyge i omliggende områder søgte hertugerne også at skærme deres territorium mod. Tankevækkende, men tidstypisk, er de talrige forordninger, der forbød undersåtterne at give »fremmede tiggere og vagabonder« ophold.²⁹ De blev også set som en plage, der skulle holdes ude.

Var der et vist interessefællesskab mellem hertug og undersåtter i at holde pesten ude og måske også i at jage tiggere bort, handlede andre forordninger derimod om at hævde hertugens egne interesser over for undersåtterne. Gentagne forordninger handlede om at beskytte hertugens skove mod skovtyveri – eller sagt på en anden måde: at betone, at skovene var hertugens, og at bønderne ikke kunne tage sig selv til rette i dem.³⁰ Med endnu større ildhu søgte hertugen at beskytte sin eneret på jagt. I år 1700 udstedte her-

Jagt var ikke kun en privat hobby, men en helt central del af den aristokratiske livsstil og iscenesættelse. Her ses én af de sidste hertuger vende hjem fra jagt med jagtbyttet i en følgende vogn. Selve turen hjem var også et udtryk for hertugelig repræsentation, gennemført i vogn med forridere. Samtidig ser man på billedet, hvordan der i 1733 over for slottet var blevet anlagt en barokhave, der havde taget den tidligere avlsgårds plads.

tug Philip Ernst en forordning, der indskærpede forbudet mod jagt på harer og fugle på Ærø. Hertugen betonedede, at jagten hørte til »vort divertissement« (dvs. fornøjelse). I 1704 blev forordningen udbygget med et forbud mod, at borgere og bønder på Ærø besad skydevåben. Da hertugens jagtbetjente i 1706 traf på et anskudt rådyr ved Glücksborg, udløste det en harmdirrende forordning, der bl.a. indførte et tilsvarende forbud mod geværer i Munkbrarup sogn.³¹ Nu hagede andre godsejere efter alt at dømme lige så meget om deres skove og jagtret som

hertugerne. Det var snarest forordningens form, der gav disse indgreb en karakter af at være en fyrstelig regerings handling og ikke blot et godsejerpåbud.

Hævdelsen af eneretten på jagten var vel en mindre ting for de fleste bønder, men også de helt grundlæggende vilkår for bønder, husmænd og tjenestefolk blandede hertugerne sig i. Ved flere lejligheder forbød hertugerne bønderne at udleje jordstykker til andre.³² Mest dramatisk virker det på os, at hertugerne ved forordninger søgte at begrænse befolkningens frihed til at flytte

og vælge erhverv. Både hertug Christian og hertug Frederik vendte sig i stærke vendinger og med skrappe indgreb mod »unge, raske karle«, der ikke ville være tjenestefolk eller forlangte for meget i løn. En forordning fra 1681 forbød undersåtterne at flytte eller stifte egen husstand uden tilladelse, og en særlig forordning for hertugens del af Ærø fra 1697 føjede til, at unge folk skulle tjene for den hidtil almindelige løn og ikke kræve mere. Både karle, der krævede mere, og bønder, der overbød naboerne, blev truet med straf. I 1731 forbød hertug Frederik ligefrem unge folk af begge køn at forlade hans områder med trussel om straf på hhv. 3 års fæstningsslaveri eller 6 år i spindehuset. Det blev gentaget 1736.³³ Principielt var der ikke tale om livegenskab, men i realiteten kom man tæt på.³⁴

Hertugernes indblanding i undersåtternes liv udsprang dog ikke kun af hertugens direkte godsejerinteresser, men omfattede også områder, hvor hertugen mente at handle ud fra dels undersåtternes egne interesser og hensynet til »god orden«. Flere gange greb hertugerne ind over for den efter deres opfattelse overdrevne luksus ved begravelser og barsedåb. I 1681 betonedede hertugen, at der ved mange begravelser foregik ting, der både førte til strid, ærgrelse og gudløst væsen. Han forbød derfor gravøl – men betonedede, at naboerne stadig skulle følge kisten »af kristen kærlighed og skyldighed«. Han var åbenbart bange for, at de ville blive hjemme, når det ikke gav øl. Resultaterne har tilsyneladende ikke stået mål med hertugens ildhu. I 1712 udstedte hertug Philip Ernst nemlig en ny forordning, hvor han vel ikke helt forbød den slags festligheder, men søgte at begrænse antallet af deltagere.³⁵

Det er karakteristisk, at begrundelsen for disse indgreb dels var praktisk – at undgå, at

folk kom i gæld – dels religiøs og moralsk. Flere forordninger handlede om at sikre, at befolkningen opførte sig gudsfrygtigt. Et vigtigt tema var overholdelse af helligdagen. I 1691 blev der indført store bøder for mølere, der malede om søndagen, og i 1704 forbød hertugerne udskænkning på værtshusene på helligdage før gudstjenesten.³⁶ I hertug Philip Ernsts hofordning fra 1717 handler de første tre paragraffer om overholdelse af religiøse bud – om forbud mod banden og sværgeren og pligt til at gå i kirke på alle søn- og helligdage, idet, som det hedder, »gudsfrygt er roden til al velstand og en søjle for lykkelig regering, impietet [det modsatte af fromhed] derimod årsagen til alt ondt, ja et helt lands ruin«.³⁷

Kirkestyret

Det stærke religiøse fokus var helt almindelig for tiden. Man skal dog også have sig for øje, at hertugerne af Glücksborg netop på det kirkelige område havde rettigheder, som klart hævede dem over adelen – og i øvrigt over hertugerne af Sønderborg og Nordborg. Seks kirker hørte under dem – Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup i Sundevad, Munkbrarup ved Glücksborg og så den lille Neukirchen eller Nykirke, som Hans den Yngre havde anlagt sammen med landsbyen Nieby eller Nyby ved stranden nord for godset Nybøl i Angel. Dertil kommer slotskapellet på Glücksborg Slot, som hertug Philip i 1623 gjorde til sognekirke for en særlig menighed i Glücksborg flække. Over disse kirker og deres i alt ti præster havde hertugerne ikke alene patronatsret, sådan som visse adelige også havde det over visse af deres kirker. Han havde faktisk den fulde kirkehøjhed. Luther havde gjort fyrsterne til

Kirkehøjheden over seks sogne (syv inklusive Glücksborg flække) var én af de glücksborgske hertugers centrale rettigheder, som de vågede nidkært over. I flere kirker kunne man finde synlige udtryk for den, som her i Sottrup kirke, hvor hertug Philip i 1642 havde ladet opsætte en ny prædikestol med hans og hans hustrus våbner på lydhimlen. Prædikestolen er skåret af Claus Gabrielle i Flensborg. Fra den blev hertugens forordninger læst op, og fra den blev der bedt for det hertugelige hus.

kirkernes overhoveder og dermed skabt selvstændige landskirker i de enkelte lutherske stater. I en vis forstand kan man tale om en lille glücksborgsk landskirke med hertugen som verdsligt overhoved og en egen provst. Det indebar, at hertugen ikke blot udnævnte præsterne og havde tilsynet med kirkerne økonomi, men også i visse mere over-

ordnede spørgsmål selv var kirkeligt overhoved.³⁸

Hertugerne havde deres eget overkonsistorium, bestående af provsten, to andre glücksborgske præster og to hertugelige råder, som domstol for de gejstlige under ham. At denne kirkehøjhed var vigtig for hertugen, fremgår af, at hertug Frederik i 1730

lod afholdelsen af en konsistorial- og hofret være ét af de første udtryk for hans tiltrædelse af »regeringen!«. For konsistorialretten blev hofpræsten, Johannes Gravelius, i 1637 indklaget af hertugen selv. Hertugen var utilfreds med, at præsten, mens han var ved at give hertugen syndsforladelse i den hertugelige bedestol, bad hertugen om andel i kirketienden af Broager sogn! Vel var det anerkendt, at man forenede sin tjeneste med at bede om noget for sig selv – men ikke under nadveren. Oven i det klagede hertugen i øvrigt over, at prædikenerne var trøstesløse, og at præsten havde anklaget ham selv for at have lyttet til en sandsiger. Nu hører det med til billedet, at hertug Philip synes at have været en vanskelig arbejdsgiver, som nåede at have fem hofpræster i løbet af sine 40 år som besidder af hertugdømmet Glücksborg.³⁹

Konsistorialretten var en sag mellem hertug og præster. Men også den brede befolkning mærkede, hvor hertugen havde den kirkelige overhøjhed. En række hertugelige forordninger findes i ét eksemplar for hver af de kirker, hertugen havde højheden over. Her var det hertugen, der bestemte, hvad der skulle forkyndes af verdslige meddelelser fra prædikestolen, datidens vigtigste medie. Da enkehertuginde Henriette døde i 1777, befalede hendes søn, hertug Frederik Henrik Vilhelm, at alle kirker »i vort fyrstelige territorium« skulle ringe med klokkerne fra 10 til 11 formiddag og fra 3 til 4 eftermiddag en uge igennem.⁴⁰ Samme hertug havde fire år før forordnet, at der kun måtte synges to salmer før prædikenen, da gudstjenesten var lang og besværlig, især om vinteren.⁴¹

Med til kirkehøjheden hørte også myndighed over skolevæsenet. Både 1664 og 1674 udstedte hertug Christian forordninger om skolepligt i sit område, og i 1674 lod han

en særlig skole for Glücksborg flække indrette. Et skolehus i Munkbrarup var bygget allerede 1650.⁴²

Kirkehøjheden gjorde, at hertugen var mest ubetinget hertug dels i Sundeved, dels i Munkbrarup og Nykirke sogne i Angel. De bevarede forordninger, der har klare modtagere, er stilet dels til disse områder, dels til den hertugelige del af Ærø. Det vil sige alle de steder, hvor de hertugelige besiddelser i deres kerne var dele af gamle amter, som Hans den Yngre var forlenet med. Derimod er der karakteristisk nok ikke forordninger stilet til beboerne på Blansgård og de godser i Angel, som dels Hans den Yngre, dels Philip Ernst havde købt. Disse »allodialgodser« havde hertugen kun en adelsmands og ikke en fyrstes rettigheder over. Og kirken i Boren ved Lindau havde hertugen nok patronatsret til, men ikke landskirkelig højhed over.⁴³

Den sidste glücksborgske provst, Philipp Ernst Lüders, skulle i øvrigt kaste en særlig berømmelse over Glücksborg. Han var én af landboreformernes første store pionerer, som blandt andet indførte kartofflen i det glücksborgske område i 1740, og i 1762 grundlagde han det »danske ager-akademi i Glücksborg«, som det femte selskab til fremme af moderne landbrug i Europa og det første i det danske monarki. Provstens glücksborgske arbejdsgiver synes dog ikke at have spillet nogen større rolle i den forbindelse.⁴⁴

Hoffet

Så længe det glücksborgske hertugdømme bestod, var Glücksborg Slot dets centrum – »vor residens«, som hertugerne kaldte det. Som tiden gik, var det unægtelig et noget gammelt slot, hertugerne holdt til på. De

Det såkaldte Markgrafenzimmer i Glücksborg Slots tredje stokværk er det bedst bevarede rum fra hertug Philip Ernsts ombygning omkring 1715. Paneler og døre er typiske for tiden – og for hele tredje stokværk. Over panelerne ses malede lærredstapeter, der viser ostrigernes kampe mod tyrkerne i de forudgaaende år.

gjorde deres bedste for at få det til at leve op til nye standarder. Hertug Christian lod det såkaldte »Neuhaus« bygge på forpladsen, lige for indgangen til slottet. Efter senere ombygninger kaldes det i dag Kavalerhuset. Overste etage af selve Glücksborg Slot blev under ham indrettet til fyrstebolig med døre og paneler i tidens stil. En række håndværkere vides også at have arbejdet på slottet i hertug Christians tid. Under hertug Philip Ernst blev kapellet på Glücksborg nyindrettet 1699-1717. Der indgår inventar fra farfaderens tid, men ellers står kapellet stort set

som hertug Philip Ernst efterlod det. Vel også fra hans tid er nogle interessante malede lærredstapeter med motiver fra de østrigsk-tyrkiske krige omkring 1700. Det er stort set det hele. Det øvrige inventar er længst forsvundet.⁴⁵ I 1733 lod hertug Frederik Glücksborg ladegård flytte væk fra den gamle plads lige ved slottet for at skaffe plads til en moderne barokhave.⁴⁶

Hertugerne af Glücksborg havde andre boliger, men de er alle væk. Betydeligst var formentlig lystslottet Filipsborg ved Ullerup, som hertug Philip lod opføre i 1630'erne.

Den såkaldte Roter Saal fylder hele andet stokværk af det midterste af slottets tre sammenbyggede huse. Navnet kommer af, at væggene tidligere var røde. Det hvælvede loft og kaminen går tilbage til Hans den Yngre tid. Rummet var en blanding af forstue, korridor og festsal, som gav adgang til de andre værelser på begge sider. Ved døren ind til hertugens værelse ventede lakajen.

Lidt mere anselige bygninger fandtes også på Blansgård og Skeldegård (Freileben) i Sundved og Nybøl i Angel. Blansgård blev ombygget af hertug Philip Ernst i 1718, Skeldegård nogenlunde samtidig. Disse er dog forsvundet og har efterladt sig endnu færre spor end Filipsborg.⁴⁷ Men grundlæggende er billedet det, at de glücksborgske hertuger aldrig havde midler til for alvor at kaste sig ud i et slotsbyggeri, der kunne hævde endelige hæve deres status.

Ikke desto mindre var der en ganske betydelig hofstab på Glücksborg. En liste over brødtildeling fra 1683 nævner ud over her-

tugfamiliens 4 medlemmer hele 80 personer. Ni overordnede personer skulle have »herrebrød« sammen med hertugfamilien. Det var hofstabens tre ledere: hofmesteren, staldmesteren og hofmesterinden, to jomfruer (vel hofdamer), en kammerfrue, hofpræsten, sekretæren – en beskeden titel for den daglige leder af hertugdømmets administration – og en studiosus, som vel var huslærer.

Blandt det øvrige personale, som skulle have »junkerbrød« eller »grovbrød«, var der 17 til opvartning for familien – fem piger, to tjenere, fem lakajer og fem pager. Til det øvrige hushold var mindst ti personer inklu-

sive oldfrue, solvtjener og taffeldækker. I hestestalden var der syv, på landbruget kun omkring en halv snes. Hertil kommer nogle håndværkere, nogle få administrative folk som køkkenskriver, kornskriver og husfoged og en blandet flok i øvrigt, herunder personlige tjenere eller piger for hofmester, staldmester og hofmesterinde.⁴⁸ Hofstaben viser, at hertugfamilien både lagde vægt på en betydelig opvartning og havde brug for – eller ønskede – et overordnet personale, der ud over at lede husholdningen kunne spise med ved hertugens bord og dermed vise, at dette var et *hof* og ikke bare en adelig husholdning. Hoffet var reguleret af hofordninger, der blandt andet fastsatte en klar rangorden. Hofordningen fra 1729 opererer således med hele 33 rangnumre med den adelige hofmester og de adelige kammerjunker i spidsen og fyrbøder og »grænsejæger« i bunden.⁴⁹

Nogle af de bevarede forordninger viser i øvrigt, at hertugen ikke altid syntes, at hans hoffolk opførte sig, som de skulle. I marts 1700 indledte hertugen en forordning med at beklage, at lakajer og staldfolk ofte drak til den lyse morgen, så de ikke kunne passe deres arbejde dagen efter. Derfor pålagde han alle gæstgivere i Glücksborg at sende hoffolkene hjem på slaget ni. Og i hofordningen fra 1717 fandt hertugen det nødvendigt at indskærpe, at pager og lakajer skulle passe deres arbejde og ikke måtte udeblive uden tilladelse, og at der hver dag fra morgen til aften skulle være en page og en lakaj parat til tjeneste foran hertugens gemak.⁵⁰

Afslutningen

Hertug Frederik Henrik Vilhelm af Glücksborg døde den 13. marts 1779. Allerede den

Hertuginde Anna Caroline af Glücksborg var født prinsesse af Nassau-Saarbrücken. Kun 16 år gammel blev hun i 1769 gift med hertug Frederik Henrik Vilhelm. Ægteskabet var barnløst. Efter hertugens død i 1779, blev hertuginde gift igen i 1782 med hertug Frederik Carl af Braunschweig-Bevern, der var dansk general. Parret fik fra 1784 anvist bolig på Glücksborg Slot. Hertuginde blev enke igen i 1809 og døde på Glücksborg i 1824.

19. marts kom en kongelig kommissær til Glücksborg. Nu udspillede sig et middelalderligt skuespil. Kommissæren lukkede slottets port og åbnede den igen. Derpå slukkede han ilden i kaminen og tændte den igen, og endelig gravede han en græstørv op for at tage den med til København. På den måde var det markeret, at Glücksborg havde fået ny herre. Indbyggerne blev kaldt sammen for at aflægge troskabsed til kongen, og våbenskjold og monogrammer blev udskif-

tet på nogle bygninger.⁵¹ Også kirkebønnen blev fra nu anderledes, og de særlige glücksborgske love blev ophævet.⁵² Det var symbolsk markeret, at hertugdømmet Glücksborgs tid var ude. Omsider var kongen i den situation, at det over hele Slesvig var ham, der var hertug, og i hans navn, der skulle oplæses forordninger i alle kirker.

De glücksborgske besiddelser blev opløst. Besiddelserne i Sundeved lagdes til Sønderborg amt, de fleste besiddelser i Angel til Flensborg amt og godset Lindau til Gottorp amt. Derpå lod kongen de glücksborgske hoved- og avlsgårde udstykke og bygningerne nedrive. Det sidste rummer ingen symbolsk betydning, men var udtryk for regeringens almindelige landbopolitik i Hertugdømmerne. Kun Glücksborg Slot blev stående, og det fik enkehertuginen overladt på livstid. Hun giftede sig ganske vist igen men beholdt sin bolig på Glücksborg, hvor hun oprettede både en stiftelse for ældre og en sparekasse. Hertuginen boede på Glücksborg til sin død i 1824.⁵³ Først da var det definitivt forbi med det ældre glücksborgske hus.

Sammenfatning

Hertugdømmet Glücksborg opstod sammen med fire andre ved delingen af Hans den Yngres besiddelser i 1622. Blandt dem fik Glücksborg det længste og mest udramatiske liv. I fem generationer gik besiddelser og hertugværdighed fra far til søn. Sidelinjer opstod aldrig. Besiddelserne blev øget af den første hertug, først og fremmest med det halve Ærø, som dog igen blev opgivet under den fjerde hertug. Det oprindelige hertugdømme var derimod stort set uændret og udelt i hertugernes eje i alle 157 år.

Hertugerne af Glücksborg gjorde sig aldrig stærkt gældende. De var politisk uden betydning og har kun efterladt sig få fysiske spor. Deres historie illustrerer derimod de grundlæggende vilkår for et sådant mindre hertughus. På mange måder var de blot store godsejere, men de søgte at hævde deres status dels gennem ægteskaber på fyrsteligt niveau og fornem fremtræden i fyrsteligt selskab, dels ved energisk at udøve de rettighe-der, der hævdede dem over adelige godsejere. For glücksborgernes vedkommende var det bl.a. den kirkelige højhed over seks sogne.

Glücksborg Slot set fra nordvest. Til venstre for slottet ses den såkaldte kavalerfløj, der blev opført i én etage i 1685, men siden er ombygget og udvidet flere gange. I nyere tid har denne fløj været bolig for medlemmer af hertugslægten.

Stamtavle 9: De ældre glücksborgske hertuger

Besiddere af hertugdømmet Glücksborg er angivet med fed skrift.

Philip
(1584-1663)
∞ Sophie Hedvig af Sachsen-Lauenburg

Christian (1627-1698) ∞ 1. Sibylle Ursula af Braunschweig- Wolfenbüttel 2. Agnes Hedvig af Pløn	Marie Elisabeth (1628-1664) ∞ Georg af Brandenburg- Kulmbach	Sophie Hedvig (1630-1652) ∞ Moritz af Sachsen-Zeitz	Auguste (1633-1701) ∞ Ernst Günther af Augustenburg	Dorothea (1636-1689) ∞ 1. Christian af Braunschweig- Lüneburg 2. Frederik Vilhelm af Brandenburg
---	--	--	--	--

Philip Ernst
(1673-1729)
∞ 1. Christiane af Sachsen-Eisenberg
2. Catharina Christina Ahlefeldt
3. Charlotte Marie af Augustenburg

Christian August
(1681-1714)

Frederik
(1701-1766)
∞ Henriette Auguste af Lippe-Detmold

Karl Ernst
(1706-1761)
∞ Anne Charlotte af Lippe-Detmold

Frederik Henrik Vilhelm
(1747-1779)
∞ Anna Caroline af Nassau-Saarbrücken (1751-1824)
(hun ∞ 2. Frederik Carl af Braunschweig-Bevern)

Besiddere af hertugdømmet Glücksborg

1. Philip 1622-1663
2. Christian 1663-1698
3. Philip Ernst 1698-1729
4. Frederik 1729-1766
5. Frederik Henrik Vilhelm 1766-1779

- Områder under Hertugdømmet Pløn hele perioden 1622-1761
- Tilkøbt 1637-1649
- Erhvervet 1675 - 84 som kompensation for det oldenborgske arvekrav
- Hertugdømmet Rethwisch. Udskilt 1671-1729
- By
- Slot

Kort 13: Hertugdømmet Pløn 1622-1761

Hertugerne af Pløn

af Inge Adriansen

Hertugdømmet Pløn var oprindeligt en del af det hertugdømme, som blev oprettet til Hans den Yngre i 1564. Ved den komplicerede arvedeling efter hans død i 1622 blev hans vidtspredte hertugdømme opsplittet i fem dele. De holstenske områder blev herved udskilt som et lille selvstændigt hertugdømme, Pløn, der kom til at bestå i 140 år. Perioden kan opdeles i fire etaper, nemlig den ældre plønske linje, den nordborg-plønske linje, den hertugløse tid og den yngre plønske linje. Det var i høj grad Pløn-hertugerne, der hævdede den sønderborgske linjes arverettigheder i forhold til såvel ridderskabet som de to regerende hertuginjer, Gottorperne og de danske konger.

Grundlæggelsen af hertugdømmet Slesvig-Holsten-Pløn

Efter at hertug Hans den Yngre i 1564 fik overdraget en andel af de kongelige dele af Slesvig og Holsten, boede han på skift på de forskellige slotte i sine besiddelser, der lå helt adskilte. Når han var i Holsten, boede han enten i Reinfeld eller Ahrensböök. Begge steder havde han ladet middelalderlige klostre nedrive og fået opført nye slotte. Borgen i Pløn anså hertug Hans derimod ikke for at være brugbar som fyrstebolig. Den var grundlagt af venderne, og her havde slaviske fyrster resideret i 1000-tallet. I midten af

1100-tallet foregik der en tysk kolonisation mod øst. Slaverne blev herved besejret, og borgen i Pløn blev erobret og ødelagt. Den blev genopbygget fra o. 1160 af grev Adolf 2. af Schauenburg, som flyttede borgen op på Schloßberg, hvor den blev hovedsæde for de holstenske grever gennem de næste hundrede år. Pløn kom til at spille en markant rolle fra 1622, da hertug Hans' yngste søn, Joachim Ernst, blev fyrste i det lille hertugdømme, der fik centrum i denne by, hvor han fik bygget et nyt slot. Som hertugelig residensby blev Pløn på få år til et politisk og kulturelt centrum. Hertugdømmet omfattede Pløn amt, de tidligere klostre Ahrensböök og Reinfeld samt det tilkøbte adelsgods Rethwisch.

Joachim Ernst – hertug 1622-1671

Joachim Ernst var 27 år, da han arvede det nyoprettede hertugdømme, og ifølge en samtidig vurdering havde han som yngste søn arvet den bedste del efter sin far.¹ Han havde studeret i Tübingen og Gießen og havde rejst i Nederlandene, England, Frankrig og Italien. Efter at have gjort krigstjeneste for republikken Venedig fik han i 1621 kommandoen over et dansk regiment.² Men året efter, ved sin fars død, forlod han militæret og valgte at bruge sine kræfter på at

befæste og sikre sit hertugdømme. Tredivearskrigen var i fuld gang, og efter Christian IV's nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626 var Holsten blevet besat af kejserlige tropper. Men Pløn blev skånet, da Joachim Ernst havde sikret byen ved at omgive den med voldgrave, der stod i forbindelse med de to søer ved Pløn. Joachim Ernst blev gift særdeles standsmæssigt i 1633 med Dorothea Augusta, der var prinsesse af Gottorp og barnebarn af Frederik II. Hertugparret bosatte sig de første år i Ahrensbök, men havde straks besluttet at få hovedresidens i Pløn, hvor Schauenburgernes gamle middelalderborg blev nedrevet, og en ny residens i barokstil med hvidpudsede facader og røde tegltage blev opført og stod færdig allerede i 1636.³ Byggeriet var en betydelig belastning for bønderne, som måtte udføre ægtkørsel og bl.a. hente brosten helt i Kellinghusen.⁴

Joachim Ernst var en dygtig administrator af sine ejendomme og levede således smukt op til sin fars tillid. Han blev bedømt positivt for denne indsats af hofpræsten i Husum, Jacob Fabricius den Yngre, der skrev optegnelser med vurderinger om stort og småt i samtiden. Han gav hertugen i Pløn dette skudsmål i 1634: »Fyrst Joachim Ernst er en fremragende økonom, som selv tager sig af de enkelte ting og ikke bare lader dem gøre af andre. Han modtager selv alle pengene, kommer hver uge kørende til Pløn, har ingen med sig undtagen måske en lakaj og er selv kusk, som hans vogne er til det; har han en page med, sidder denne på hans højre side af vognen.«⁵

I mange henseender lignede Joachim Ernst sin far, og som denne gerådede han i strid med adelen og med sine slægtninge på Gottorp, der hørte til de egentlige landsherrer.⁶ Lige så lidt som sin far og sine brødre ville han acceptere begrebet »afdelte« hertu-

ger, og meget af hans stræben gik ud på at sikre sine rettigheder bl.a. til at inddrive frokenskatten, men stænderne fastholdt ubøje- ligt deres modstand mod at hylde hertuger af den sønderborgske linje som landsherrer. I lighed med sin far var Joachim Ernst særdeles ivrig efter at udvide sine besiddelser, og han forstod sig på effektiv godsdrift og formåede at udvide sine jordbesiddelser betydeligt. Det startede med Søbygaard på Ærø, der tilfaldt ham som arv ved hans brors død i 1633. Dernæst købte han i 1637 godset Kleveez af Otto Rantzau, og det gav en

Hertug Joachim Ernst er her malet omkring 1620, et par år før han overtog det nyoprettede hertugdømme i Pløn. Maleri på Eutin Slot af ubekendt mester, ca. 1620.

Joachim Ernst-daler præget i Reinfeld 1625. I lighed med sine brødre Alexander af Sønderborg og Philip af Glücksborg lod hertug Joachim Ernst præge mønt, men omfanget af hans møntvirksomhed kendes ikke. Daleren er signeret Michael Andrea, MA.

tiltrængt udvidelse af Pløn amt mod øst. Med erhvervelsen af godset Pehmen ved sydenden af Pløn sø i 1638 sikrede han sig tillige fiskerettighederne i hele den store sø. Herefter lagde hans slotsbyggeri i Pløn beslag på alle midler, så han kunne først afrunde sine jordkøb i 1649 med erhvervelsen af godset Stocksee, der lå nær Pehmen. Godserne gav en god forrentning af de investerede midler, men Joachim Ernst måtte føre langvarige stridigheder med de regerende hertuger om de skatter og kontributioner, der lå på de adelige godser, som han havde opkøbt.⁷

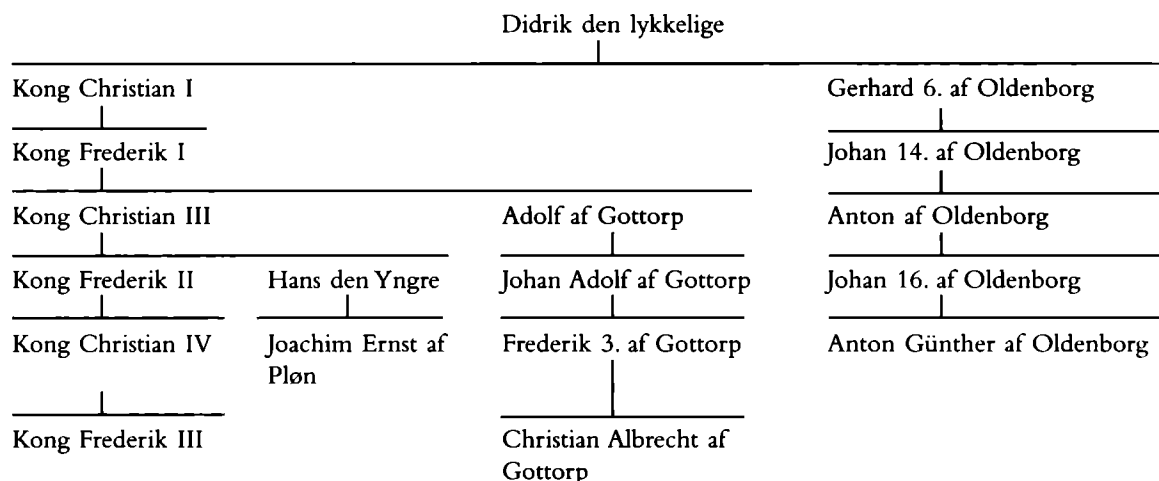
På et væsentligt punkt afveg han fra sin far: Joachim Ernst havde stor omsorg for sine undersåtter, og under Trediveårskrigen, hvor de plønske lande var plaget af indkvarteringer især af svenske tropper, forsøgte han at komme sine betrængte indbyggere til hjælp. En planlagt svensk invasion af byen Pløn blev således undgået.⁸

Et varigt minde efterlod Joachim Ernst sig i form af det store markante slot på bakkekammen i Pløn, som endnu i dag fungerer som byens vartegn og er nært forbundet med borgernes oplevelse af deres by.⁹ For samtiden var det vigtigst, at han efterlod et velordnet hertugdømme uden gældsposter til sin søn.¹⁰

Den oldenborgske arvestrid

Den vigtigste politiske sag mellem de forskellige hertuginjer og de danske konger blev dog den oldenborgske arvestrid, som drejede sig om grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. I 1667 døde grev Anton Günther af Oldenburg. Hans ægteskab med Sophie Cathrine – datteren af hertug Alexander af Sønderborg – havde været barnløst. Dermed uddøde den linje, der nedstammede fra Christian I's bror. Da Oldenburg havde været slægtsgods siden 1100-tallet, var Christian I's efterkommere arveberettigede. Ved grev Antons død blev der straks rejst *to* arvekrav fra *tre* oldenborgske efterkommere: Det ene af hertugen af Pløn, og det andet i fællesskab af den danske konge og den gottorpske hertug. Hertug Joachim Ernst af Pløn var imidlertid som den eneste overlevende søn af Hans den Yngre én generation tættere på den sidste oldenborgske greve end kongen, den gottorpske hertug og samtlige andre hertuger af Hans den Yngres hus. Ifølge den tyske lensret havde plønhertugen derfor de bedste krav, men afgørelsen skulle træffes ved Rigshofretten i Wien, den øverste domstol i de tyske lande vedr. lensrettigheder, og her trak afgørelsen ud i årevis.

Stamtavle 10: Slægtsforhold vedrørende den oldenborgske arvestrid

Kongen indgik da en hemmelig aftale med Joachim Ernst om et arveskifte. Hertugen af Pløn skulle afstå alle sine krav på den ene halvpart af Oldenburg og Delmenhorst til den danske konge mod straks at få ejendomme i Holsten for 100.000 rigsdaler.¹¹ Desuden skulle Joachim Ernst love at videreføre sin proces mod den gottorpske hertug om rettigheden til den anden halvpart. Hvis han vandt denne proces, skulle han umiddelbart herefter også videregive den sidste halvdel af grevskaberne til Christian V. Til gengæld ville kongen så belønne ham med endnu en pengesum til jordkøb – samt overdragelsen af hertugdømmet Nordborg, der to år tidligere var hjemfaldet til den danske trone. Aftalen blev indgået i 1671, og samme år døde Joachim Ernst.

Rigshofrettens afgørelse lod vente på sig i en årrække, men faldt omsider i 1676 – og den var til fordel for det plønske hertughus takket være det kongelige diplomatiske indvirkning. Derefter videregav Plønerne straks grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst til

den danske konge mod – som aftalt – at få penge, godser og hertugdømmet Nordborg. På dette tidspunkt havde Joachim Ernst været død i fem år, og det blev to af hans sønner, Hans Adolf og August, der kom til at høste fordelene af denne udgang på den oldenborgske arvestrid.¹²

Den sidste arvedeling

Før sin død i 1671 havde Joachim Ernst skrevet testamente og havde her forsøgt at undgå en alt for stor opsplittning af det lille hertugdømme. Den ældste søn, Hans Adolf, fik selve hertugdømmet med Pløn, Ahrens-bök og Reinfeld amter samt de tilkøbte adelige godser. Den næstældste søn, August, fik lovning på Nordborg Slot og amt, som Joachim Ernst således må have følt sig meget sikker på at overtage, når hertugslægten i Pløn – engang i fremtiden – ville vinde den oldenborgske arvestrid i Rigshofretten. Den tredje søn, der var opkaldt efter sin far, fik slottet og godset i Rethwisch, mens den

Plön by og slot gengivet i et af renæssancens store bogværker, Braun & Hogenberg: *Civitates orbis terrarum* (Alverdens byer), der blev udgivet i en række bind i Köln fra 1572. Bindet med Plön er fra 1588. Henrik Rantzau, der var statholder i Hertugdømmerne, foranledigede, at de slesvig-holstenske byer blev godt repræsenteret i værket, der også indeholder det ældste trykte generalkort over Danmark, tegnet på bestilling af Rantzau. Øverst tv. ses da også Henrik Rantzaus nybyggede herregård Rantzau, der lå mere end 10 km fra Plön og egentlig ikke burde være at se på stikket.

fjerde søn, Bernhard, måtte nøjes med hovedgården Søbygård på Ærø.

Af de yngre sønner er August omtalt under Nordborg. Bernhard døde ugift, 37 år gammel. Derimod satte den tredje søn, Joachim Ernst den Yngre til Rethwisch, sig varige spor. Som mange af sine slægtninge gik han militærvejen, hvor han tjente først under kejseren og siden under den spanske konge i det nuværende Belgien. Her blev han både general og admiral, blev optaget i højadlen som »Grande« og fik Den Gyldne

Vlies Orden – som den første oldenborger efter Christian II. Denne succes var dog betinget af, at han var gået over til den katolske tro, hvad der til gengæld gjorde den danske konge vred på ham. Han var også katolsk gift med et medlem af den fornemme vallonske adelsfamilie Merode. På Rethwisch byggede han en ny hovedbygning. Han efterlod sig en søn, Johan Ernst Ferdinand, der overtog Rethwisch. Han fastholdt den katolske tro og blev som faderen gift med et medlem af slægten Merode.¹³

Hans Adolf – hertug 1671-1704

Den næste hertug i Pløn var uddannet på en fyrsteskoie på slottet i Reinfeld, som hans far havde oprettet. I 1654 blev han som 20-årig sendt til Wien for at forsvare hertugslægtens interesse over for den tysk-romerske kejser. Det gjorde han så overbevisende, at han i 1655 blev tilbudt at gå i kejserlig krigstjeneste og fik overladt kommandoen over et kavaleriregiment, som han gav navnet »Alt Holstein«. ¹⁴ Han deltog i de næste 15 år i mange kampe på kejserens side, bl.a. mod tyrkerne. Selv om han i 1671 overtog hertugtitlen og betydelige godsområder, fortsatte han sin militære løbebane i forskellige hære og deltog i krige i Bøhmen, Ungarn og ved Rhinen.

Hans Adolf blev en berømt feltherre med europæisk ry, men han var tillige meget bevist om, at det var væsentligt for hans lille hertugdømme at sikre og bevare et godt forhold til det dansk-norske rige. I en pause mellem sine felttog tog han i 1660 ophold ved hoffet i København og fik her et godt forhold til kronprinsen. Straks efter sin tronbestigelse i 1671 udmærkede Christian V Hans Adolf med Elefantordenen, og i 1676 blev hertugen af Pløn udnævnt til dansk generalfeltmarskal, en titel han i forvejen havde i den braunschweigske hær. Han førte overkommandoen i Skånske Krig og ledede erobringen af Helsingborg og Landskrona, men en strid med andre fremtrædende officerer, som også nød kongens gunst, fik Hans Adolf til at nedlægge overkommandoen, og derefter gik det markant tilbage for de danske tropper. I slaget ved Lund i 1676 deltog Hans Adolf og udmærkede sig også, men slaget blev vundet af den svenske konge. Hans Adolf drog efter krigens ophør tilbage til sit lille hertugdømme og brugte nu især sine

kræfter på fredelige sysler. Senere kæmpede han på hollandsk side mod kong Ludvig XIV i krigen om Nederlandene, og han endte som guvernør i Maastricht. ¹⁵

For en officer i fremmed krigstjeneste ville et ægteskab kun være til besvær, og Hans Adolf var da også ugift i mange år. Men efter at være blevet hertug af Pløn måtte han finde sig en passende fyrstelig ægtefælle, og i 1673 giftede han sig med prinsesse Dorothea Sophie af Braunschweig-Wolfenbüttel, og hertugparret fik fire søner. 1600-tallets krige udspillede sig mest om foråret, sommeren og efteråret, og derfor kunne Hans Adolf undertiden tilbringe et par vintermåneder på slottet i Pløn og være med til at varetage administrationen af sit lille hertugdømme. Men hans hovedinteresse

*Serenissim: Princeps ac Dn: Dn: Iohannes
Adolphus, Princ: hæreditar: Norveg: et Militia
Brunsvico Lüneburgicæ Generalis
Camm: Marschallus.*

Hertug Hans Adolf. Som berømt hærfører har han ladet sig afbillede med rustning. Udateret kobberstik.

To elfbensmedaljoner med brystbilleder af hertug Hans Adolf med Elefantordenen og hertuginde Dorothea Sophie, udført i 1689. Det fornemme kunsthåndværk afspejler det lille hertughofs formåen. Medaljonerne var forlæg for en sølvmønt med hertugparret, præget i 1690.

var den militære løbebane, og af sine 33 regeringsår tilbragte han de 17 i andre lande i fremmed krigstjeneste. Takket være den oldenborgske arvestrid fik Hans Adolf mulighed for både at udvide sine jordbesiddelser betragteligt og at være bygherre. Først fik han i 1675 af den danske konge overdraget besiddelser i Segeberg amt og i 1682 yderligere 11 landsbyer med gårde. Disse erhvervelser kom til at udgøre Traventhal amt, hvor han lod opføre et slot. Det var således hans fars hemmelige aftale med den danske konge, der var årsagen til, at han trods sin militære løbebane formåede at udvide og konsolidere sit hertugdømme.

Det nære forhold mellem hertugerne af Pløn og det danske kongehus blev styrket i Hans Adolfs tid, og som en særlig nådesbevisning aflagde Christian V besøg hos sin generalfeltmarskal i Pløn i 1680, efter at den oldenborgske arvestrid var blevet afgjort til plønhertugens (og dermed til den danske konges) fordel. Ved den lejlighed blev der udarbejdet en ny rangorden for det lille hertughof, bl.a. for at afklare, hvem der skulle sidde hvor ved tafflerne.¹⁶ De 39 trin i rangordenen afspejler alle de væsentlige funktioner i det lille hertughof.

Hans Adolfs eftermæle har været, at han

var en nådig fyrste, der arbejdede for sine undersåtters ve og vel ved at understøtte handel og håndværk, og i 1685 skulle han have grundlagt Plöner Neustadt.¹⁷ Men i virkeligheden forholdt det sig noget anderledes. Da Hans Adolf i hovedparten af årene var i udlandet, var det hertuginde Dorothea Sophie, der forestod styret, og grundlæggelsen af Plöner Neustadt var først og fremmest hendes værk, stærkt inspireret af Auguststadt i hendes hjemstavn Wolfenbüttel, hvor der også som i Pløn var blevet opført kirke og vajsenhus og sket en udbygning af fattigvæsenet. Det vigtigste var dog, at reformerte håndværkere – ligesom i Glückstadt og Frederikstad – fik lov at bosætte sig i den nye by, og de var med til at sætte skub i erhvervslivet. En række manufakturer opstod i Pløn, hvor der med hertughoffet som aftager var baggrund for luksusproduktion af sæbe, kniplinger og keramik.¹⁸

Først som 65-årig trak Hans Adolf sig i 1697 tilbage fra den aktive krigstjeneste og slog sig for første gang permanent ned i sit hertugdømme, hvor han vekslede mellem at bo på slottene i Traventhal og Pløn. I år 1700 kom det til krig mellem Danmark og Sverige, og den gottorpske hertug støttede den svenske konge. En foreløbig fredsaf tale mel-

Rangorden ved hertughoffet i Pløn 1680

Marskal
Amtmand
Kammerherre
Husråd
Hofråd
Vores fru moders kammerjunker
Provst
Hofjunker
Hofprædikant
Sognepræst
Landsbypræst
Borgmester
Køkkenmester
Staldmester
Pagehofmester
Amtsskriver
Kammertjener
Rådsherrer
Pager
Køkkenskrivere
Trompet
Trommeslager
Hof- og lysthavegartner
Vores gemalindes skrædder
Hoforganist
Hofguldsmed
Hofmaler
Vinskænk
Sølvknægt
Mundkokke
Beslagsmede
Livknægte
Ugifte hoffolk
Lakajer
Håndværkere
Staldknægte
Kuske
Håndværkssvende
Staldknægte og forridere

Kilde: Traugott Schulze und Gerd Stolz: *Die Herzogszeit in Plön. Husum 1983.*

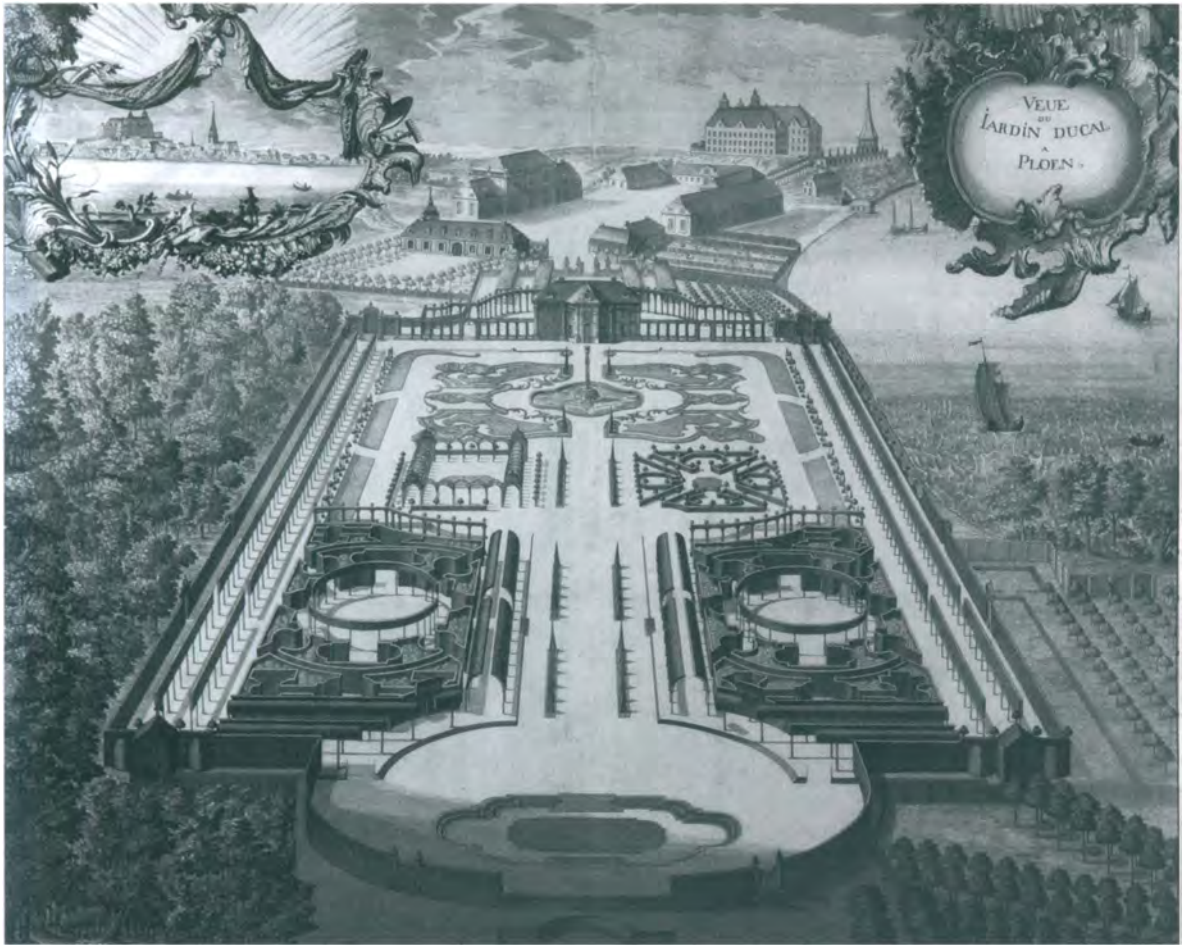
lem Danmark og Gottorp blev indgået på slottet i Traventhal i år 1700. Det var et neutralt område i forhold til de to regerende hertuger. Sine sidste år tilbragte den gamle kriger på det lille slot Ruhleben på østsiden af Pløn Sø. Her døde han en fredelig død i 1704 i armene på sin hustru. De to sidste af hans fire sønner døde samme år.

En sønnesøn på kun to år, Leopold August, videreførte formelt hertugværdigheden under en formynderregering ledet af hans myndige mor, Elisabeth Marie Sophie, der var født prinsesse af Nordborg. Men i 1706 døde også barnehertugen, og dermed var der ikke flere mandlige arvinger i den ældre plønske linje. De to hertuginder efter Hans Adolf og Adolf August indrettede nu enkesæder på slottene henholdsvis i Rein-feld og Ahrensböck, mens en sidelinje overtog hovedresidensen i Pløn.

Joachim Frederik – hertug 1706-1722

I 1706 levede endnu to sidelinjer, der var direkte efterkommere af den første hertug af Pløn. Det var Nordborglinjen og Reth-wischlinjen, idet den ærøske linje var uddød med hertug Bernhard allerede i 1676. Slottet og godset i Rethwisch var overtaget af Hans Adolfs bror, Joachim Ernst 2., der var opkaldt efter begges far. Han var gået i spansk krigstjeneste og valgte efter nogle år at konvertere til den katolske lære. Også hans eneste søn, Johan Ernst Ferdinand, blev katolik.

Det nordalsiske hertugdømme havde været inddraget under kronen i nogle år, men var blevet genoprettet i 1676, hvor en anden af Hans Adolfs brødre, prins August af Pløn, havde fået mulighed for at grundlægge et ny hertughus i Nordborg. Augusts søn, Joachim

Vue over barokhaven nedenfor slottet i Plön, som ses øverst i billedet. For enden af haven ses lystslottet »Prinselusets« og bag det ridebanen, begge opført af Frederik Carl. Kopperstik af C.F. Fritzsch 1749.

Frederik, havde arvet Nordborg i 1699. Han var nu den nærmest arveberettiget til Plön og overtog derfor titel og hertugdømme og blev således regent i to af de små hertugdømmer af den sonderborgske linje. Joachim Frederik flyttede også ret hurtigt til Plön, som blev hovedresidensen for hans dobbeltfyrstedomme. Det lå langt mere bekvemt end Nordborg med hensyn til sociale kontakter med andre fyrster. Nordborg blev administreret af hans embedsmænd, og kun en gang imellem var han på besøg her.

Joachim Frederik var ikke bemærkelsesværdig i nogen som helst henseende som

hertug. Han videreførte de to hertugdømmer, forsøgte at bevare det bestående, men havde ikke sine forfædres interesse i at forøge hovedgårdsdriften eller at igangsætte markante bygningsværker. Hans hovedinteresser var dels hesteavl, dels var han religiøst engageret og stottede naturvidenskab og kunst.¹⁹ Joachim Frederik var gift to gange, men fik kun døtre. Den sidste blev endda først født efter hans død som 54-årig i 1722. Da hertugdømmerne kun kunne nedarves i mandlig linje, meldte problemerne sig, for i sidelinjerne var der flere mulige arvinger.

Den hertugløse tid 1722-1729

Efter Joachim Frederiks død blev der rejst arvekrav fra to sider, dels fra hans katolske fætter på Rethwisch, Johan Ernst Ferdinand, dels fra en brorsøn af Nordborglinjen, Frederik Carl. Den først nævnte var tættest på i arvefølgen, men det blev alligevel den sidstnævnte, Frederik Carl, som endte med at blive hertug af Pløn, selvom han var født som adelig, ikke som fyrste. Hans far, Christian Carl, var i 1702 blevet tvunget til at afstå alle sine arverettigheder, så længe broderen Joachim Frederik og hans mandlige slægt levede. Det var konsekvensen, fordi Christian Carl havde indgået et ikke-fyrsteligt ægteskab med den adelige Dorothea von Aichelberg, hvis far var amtsforvalter på Nordborg Slot. Der var endnu på denne tid et meget klart skel mellem fyrster og adel, og det betød ikke noget, at adelige kunne have langt større besiddelser end hertuger. Det unge par måtte bosætte sig i Sønderborg og leve af beskedne årspenge, og Christian Carl blev nødt til at søge sin afsked fra den preussiske hær, hvor han havde generalsrang.

En tidlig død udfriede hertug Christian Carl af denne traumatiske situation. Han døde af kopper i 1706, nogle måneder før sønnen, Frederik Carl, blev født. Denne havde det adelige navn von Carlstein og måtte vokse op i Sønderborg med bevidstheden om det store tab af titel, rang og arverettigheder, som var overgået hans far. Ved hans farbror Joachim Frederiks død i 1722 rejste den 16-årige Frederik Carl straks krav om at arve Nordborg, da der ikke var andre *mandlige* efterkommere efter hans farbror, og hans fars afkald på arverettigheder kun gjaldt så længe, der var andre mandlige efterkommere efter Joachim Frederik.

Samtidig ønskede Frederik Carl at få fyr-

stelig anerkendelse – både af sig selv og sin mor. Det blev lensherren over Slesvig, den danske konge Frederik IV, som skulle afgøre denne sag, og det gjorde han allerede samme år. Kongen havde selv indgået et ikke-fyrsteligt ægteskab med Anne Sophie Reventlow til venstre hånd i 1712 og havde i 1721 taget det opsigtsvækkende skridt også at lade sig vie til højre hånd med hende og endda at lade Anne Sophie krone – det var første (og eneste) gang, at en ikke-fyrstelig person blev kronet i det danske rige. Det er derfor ikke så forbavsende, at Frederik IV udviste stor forståelse for Frederik Carls problem, der jo skyldtes hans fars ikke-fyrstelige ægteskab. Kongen skænkede nådigt fyrsteværdigheden til såvel Frederik Carl som hans mor sammen med hertugdømmet Nordborg – men på den betingelse, at kronen fik overladt hovedgårdene Hjortspring og Østerholm på Als. Der skulle således betales lidt for den store nådesbevisning.

Ved forhandlingerne mellem Frederik Carl og Frederik IV blev der indgået en særlig aftale vedrørende hertugdømmet Nordborg. Det var ikke kun følelsesmæssig sympati, der lå bag Frederik IV's accept af at ophøje den adelige von Carlstein-familie til fyrsteligt niveau. Efter afslutningen af Store Nordiske Krig havde den danske konge i 1721 inkorporeret de gottorpske dele af Slesvig i Kongeriget som »et i besværlige tider på uretmæssig vis fra Danmarks trone frarevet tilbehør.«²⁰ Hermed blev det understreget, at den danske konge ikke længere delte regeringen af Slesvig med hertugen på Gottorp, men at han var den *eneste* landsherre. Lidt efter lidt – »peu après peu«, som Frederik IV havde udtrykt det under forhandlingerne – ville al tvivl om kongens ret til fuld magtudøvelse forsvinde. I dette magtspil mellem hertuginjerne og konge-

Kobberstik af hertug Frederik Carl o. 1758. Efter maleri af Johann Heinrich Tischbein den Ældre.

huset var det særdeles bekvemt for kongen at skaffe sig Frederik Carls store taknemlighed og at kunne udnytte hans arvekrav på Pløn til egen vinding. Kongen og hertugen indgik i 1722 den aftale, at såfremt Frederik Carl også ville få overdraget hertugdømmet Pløn som len af den tysk-romerske kejser, så skulle han straks flytte dertil og tilbagegive hertugdømmet Nordborg som hjemfaldent len til den danske konge. Aftalen var til fordel for begge parter – for Frederik IV ville få lagt endnu en bid af Slesvig ind i den kongelige del, og Frederik Carl fik fyrstestatus, og derved opnåede han, at den tyske kejser anerkendte ham som arveberettiget. Arverettigheden til hertugdømmet Pløn

skulle afgøres af kejseren. Som lensherre over Holsten skulle han træffe den endelige afgørelse ud fra en juridisk vurdering. Der var som nævnt også rejst arvekrav fra hertug Johan Ernst Ferdinand af Slesvig-Holsten-Rethwisch-Pløn. Ved den kejserlige rigshofret i Wien blev sagen drøftet i årevis, for omsider at blive afgjort på uventet vis ved Rethwisch-hertugens død i 1729. Af mandlige arvinger til Pløn var der nu kun Frederik Carl af Nordborg tilbage, og i henhold til aftalen med Frederik IV fraskrev han sig straks alle rettigheder på Nordborg. Dermed hjemfaldt dette hertugdømme til den danske krone, og Frederik Carl flyttede sydpå til et større hertugdømme med tre betydelige slotte, hvor der kunne udfoldes langt mere glans end i det lille slot på Nordals.

Frederik Carl – hertug 1729-1761

Ved overtagelsen af Pløn var Frederik Carl 23 år. Selvom han fra 1722 havde været hertug på Nordals og Ærø, havde han kun i ringe grad deltaget i administrationen af det lille hertugdømme. I det første år opholdt han sig ved hoffet i København, og i 1725 drog han sammen med tre af sine hofembedsmænd på en flerårig dannelsesrejse til europæiske hoffer. Han besøgte først den preussiske konge i Berlin og fortsatte hos den engelske konge i Hannover. Vinteren blev tilbragt med omfattende studier i Utrecht, og derpå fortsatte dannelsesrejsen til Paris, hvor han tilbragte et halvt år ved Ludvig XV's hof. Det var således en dannet, velskolet hertug, men uden større praktisk erfaring, som tog Pløn i besiddelse. Frasielsen af Nordborg og flytningen til Pløn var ret dristigt gjort, da arvesagen fortsat var

under behandling ved den kejserlige domstol. Men i 1731 faldt afgørelsen, og den bekræftede Frederik Carl som retmæssig fyrste i Pløn og i Rethwisch, som han også havde overtaget, og året efter, i 1732, foretog kejseren den formelle forlening til ham.²¹

Før afgørelsen var faldet, havde Frederik Carl indgået ægteskab. Et forsøg på at indgå et økonomisk indbringende ægteskab med en udenlandsk fyrstinde glippede, og i stedet valgte han at satse på det danske kort, dvs. at styrke forbindelsen til det danske kongehus. Her var ingen ledige prinsesser, men derimod en højadelig komtesse, Christine Armgard Reventlow, niece til Frederik IV's dronning. De blev gift i København i 1730, og ved denne lejlighed skænkede kongen nådigt det danske riges øverste udmærkelse, Elefantordenen, til Frederik Carl.

Det var en energisk ung hertug, der tog fat på en nyordning af hele administrationen, der havde lidt under Joachim Frederiks manglende indsats og de 7 års interregnum uden egentlig styre. I modsætning til sine forgængere havde han intet ønske om at gå i fremmed tjeneste, men viede sin energi til det lille hertugdømme. Hele forvaltningen blev nyordnet, også ordningen af finanserne tog han fat på. Han bekymrede sig seriøst om sine indbygges ve og vel, og alle sager af betydning, også de retslige, skulle forelægges til hans afgørelse. Det havde dog den ulempe, at indbyggerne ikke havde mulighed for at anke en afgørelse til en højere instans. Den hertugelige enevælde i Pløn var således fuldkommen.²²

Det var imidlertid påkrævet at skaffe betydelige midler til veje til den hertugelige husholdning, og derfor blev der iværksat omfattende landbrugsreformer. Det vakte stor opsigt, da beboerne i en hel landsby, Barkau, i 1735 fik ophævet livegenskabet og blev

arvefæstere, og dette initiativ blev fortsat i en række landsbyer. Også hoveriafløsning blev et centralt område i Frederik Carls landbrugspolitik, og ved hans død i 1761 var hoveriet stort set afløst overalt. Jordreformerne blev gennemført på de hertugelige ejendomme væsentligt tidligere end i det øvrige Holsten, men æren for dem tilkommer dog næppe alene den unge hertug. Frederik Carl stod i nær forbindelse med den erfarne Hans Rantzau på Ascheberg, der selv var i færd med omfattende reformer på sit gods.²³ Generelt udnyttede Frederik Carl dygtigt sine besiddelser, og på sine hovedgårde anlagde han en rationel drift. Selv residerede han på skift i Pløn og Traventhal.

Selvom de mange initiativer førte til en væsentlig forbedring af økonomien, var de ikke tilstrækkelige. For Frederik Carl havde på sin dannelsesrejse til europæiske hoffer oplevet rokokofyrster udfolde stor pragt, og det var hans livsmål at leve på tilsvarende vis. Slottene blev suppleret med mindre, mere intime boliger. I Traventhal lod han opføre et lille slot, og slotsanlægget i Pløn blev fuldstændt med en lysthave med et lille haveslot, tegnet af hofbygmester Johan Gottfried Rosenberg, samt et hertugeligt ridehus med ridebane på det nederste slotsplan. Til disse byggerier blev der indkaldt italienske stukatører til at udføre udsmykninger. I tilknytning til hovedslottene blev der anlagt slotshaver i fransk stil.

I Frederik Carls tid blev der udviklet en hofkultur, der krævede store investeringer og løbende udgifter: Opførelse af orangeri med melonhave,²⁴ anlæggelse af menageri, opdræt af fuldblodsheste, skabelse af et hofbibliotek, og oprettelse af et musikkapel med dygtige musikere og gæsteoptræden af fremtrædende komponister som Telemann.²⁵ I lighed med andre rokokofyrster indrettede Frederik Carl

I perioden 1738-40 lod hertug Frederik Carl dette maleri udføre. Det er en usædvanlig videreførelse af de klassiske stamtafver, bl.a. fordi den kun inddrager hertuginde, altså de indgifte. Dronning Dorothea, Christian III's hustru, holder en billedrulle med fem portrætter af hertuginde, der er svigerdotre til hinanden: Overst tv. Agnes Hedvig, Hans den Yngres 2. hustru. Overst th. Dorothea Auguste, gift med Joachim Ernst. I midten tv. Elisabeth Charlotte, gift med hertug August af Pløn-Nordborg. I midten th. Dorothea Christine von Aichelberg, gift med hertug Christian Carl. Nederst tv. Christine Armgard Reventlow, gift med Frederik Carl. Nederst th. et tomt felt beregnet til den hertuginde, der skulle giftes med Frederik Carls søn, Christian Carl. Han blev født i november 1738 og døde i februar 1740, og billedet må være udført i hans korte levetid. Hverken Frederik Carl's mor eller hustru var fyrstelig født, men her placeres de i rækken af hertuginde og legitimeres i en vis forstand af stammoderen. Bemærk at billedet af Dorothea Christine er en kopi af det tidligere viste maleri. Billedet er i privateje på et dansk gods.

sig også med skiftende maitresser, og den sidste af disse fik overladt en række værelser på slottet i Pløn på etagen lige under hertugens egne værelser.²⁶

På slottene hang der prægtige portrætter af hertugen, udført af fremtrædende malere på europæisk niveau.²⁷ Efter modtagelsen af Elefantordenen havde han ladet sig male i senbarok stil af den tyske maler Balthasar Denner, der også virkede ved det danske hof. I 1740'erne lod han den svenske fødte hofmaler Carl Gustav Pilo udføre et prægtigt portræt i rokokostil, der viser ham som en fyrste, der både rummer betydningsfuld-

hed og distance. Frederik Carl søgte at sikre sit eftermæle ved at lade udføre en beskrivelse af de holsten-plonske lande. Som forfatter valgte han Peter Hanssen, der var en af hans mest betroede embedsmænd som fyrstelig consistorialdirektør og superintendent (biskop). Bogen udkom i 1759, og den fremstår som en lang hyldest til hertugen, der gennem sit 30-årige styre havde sikret blomstring og rigdom til sit fyrstedømme og været en nådig og omsorgsfuld herre overfor sine undersåtter.²⁸

Samme år lod Frederik Carl den hessiske maler J.H. Tischbein udføre et prægtigt

Den hertugelige familie ved en havepavillon ved slottet i Traventhal, malet af J.H. Tischbein den Ældre i 1759. Frederik Carl står omgivet af sin nære familie og med to ordener, der understreger det nære forhold til det danske kongehus: Elefantordenen og enkedronning Sophie Magdalenes hoforden »de l'Union parfaite«. Tv. sidder prinsesse Charlotte Amalie, der plukker en blomst fra et appelsintræ. Th. for hertugen står prinsesse Frederikke Sophie Charlotte med en plan over lysthuset i slotsparken i Plön. Hertuginde Christine Amgard er også prydet med »de l'Union parfaite«. Ved siden af hende sidder Frederik Carls mor, enkehertuginde Dorothea Christine, med et miniatureportræt af sin tidligt afdøde mand, Christian Carl, der afstod sin fyrsteværdighed for hendes skyld. En såkaldt kammermølle, Friedrich, med slavering om halsen er parat med en servering. Helt t.h. ses prinsesse Louise Albertine med solskærm.

rokokomaleri af hele den hertugelige familie forsamlet foran eremitagen ved slottet i Traventhal med vid udsigt over den store park. Maleriet viser fyrstelig pragt og en rigt dekoreret hertug, der holder af at være sammen med sin kære familie, og dette indtryk har det tilsyneladende været vigtigt for Frederik Carl at formidle – men det afspejler dog kun én side af hans familieliv.²⁹ Selvom han i sin barndom og ungdom havde lidt under at blive anset for mindreværdig på grund af sin mors borgerlig herkomst, blev han alligevel selv far til illegitime børn, endda en lang række.³⁰ Med sine to sidste officielle maitresser fik han otte

børn, og han sørgede for at afsætte midler til deres opdragelse. Mindre frugtbar var derimod hans produktion af fyrstebørn. Hertugparret fik fem børn, hvoraf der kun var én søn, og han døde som toårig i 1740.

Arvespørgsmålet blev påtrængende i 1750'erne, hvor Frederik Carl måtte erkende, at han ikke kunne producere legitime mandlige arvinger. Samtidig pressede en anden erkendelse på – det hertugelige hof havde et forbrug, der i årevis ikke var blevet modsvaret af tilsvarende indtægter. Løsningen på disse to påtrængende problemer blev sammenfaldende – og den fandtes i København.

Den plønske arvefølgeaftale

I 1756 indgik Frederik Carl en successionsaftale med kong Frederik V, hvori de andre grene af huset Slesvig-Holsten-Sønderborg også blev inddraget. Efter Frederik Carls død skulle hertugdømmet Pløn hjemfalde til kronen og indlemmes i de kongelige dele af Holsten. Til gengæld lovede kongen at forsyne ham med rigelige midler resten af hans levetid. Herved lykkedes det Frederik Carl at få saneret økonomien, så han kunne betale en række tyngende gældsbyrder til sine kreditorer og få mulighed for at give sine mange hofembedsmænd en passende løn. Samtidigt fik han mulighed for at sikre sine mange illegitime børn på passende vis, og desuden blev der hensat betydelige summer til hans tre overlevende legitime døtre. De formåede derfor at indgå ægteskaber på højt niveau – henholdsvis som hertuginde af Augustenborg, fyrstinde af Anhalt-Bernburg og grevinde af Erbach-Schönberg.

Forholdet mellem kongehuset og hertughuset Pløn blev endnu hjerteligere efter indgåelsen af arvefølgeaftalen, og i sommeren 1760 var kong Frederik V på besøg i Traventhal. Det 10 dage lange statsbesøg kostede hertugen 11.000 rigsdaler, og som forberedelse til besøget havde han ladet hele slottet nyindrette. Det kongelige besøg blev højdepunktet i Frederik Carls liv. Han døde allerede året efter i en alder af kun 55, og hertugdømmet Pløn hjemfaldt straks uden problemer af nogen art til kronen. Dermed var epoken med de afdelte slesvigske hertuger af den sønderborgske linje ved at være overstået. I 1668 var Sønderborg blevet inddraget, Nordborg var blevet det i flere omgange, sidste gang i 1730, Pløn kom tilbage til kronen i 1761 og endelig kom Glücksborg 18 år senere.

Pløn under den danske krone

Indlemmelsen af Pløn var for kongen et vigtigt skridt på vejen til at få »rent land« igen. Men for indbyggerne i Pløn var dette ikke en lykkelig udvikling. Blomstringsårene for den lille hertugby var forbi for stedse. Regeringen blev flyttet til Glückstadt, og dermed flyttede mange embedsmænd fra byen. Hertughoffet havde beskæftiget mange håndværkere, også kunsthåndværkere, der var kommet udefra og havde slået sig ned i byen for nogle år. Der var i hertug Frederik Carls regeringstid særdeles god afsætning på luksusprodukter, og i 1759 var der blevet grundlagt en fajancefabrik, der fremstillede fajanceovne til de hertugelige nybyggerier og til en række af hoffets øverste embedsmænd.³¹ Men ved hertugens død blev mange af disse folk hårdt ramt på deres næringsvej. Knipplersker, keramikere, snedkere, kuske og tjenere manglede nu arbejde, og mange måtte forlade byen.

Den nære forbindelse mellem hertugdømmet Pløn og det danske kongehus kom til at vare ved langt op i tiden. Pløn blev en af de holstenske byer, som de danske konger satte mest pris på at besøge. Både Frederik VI, Christian VIII og Frederik VII var på officielle besøg i den gamle hertugby, hvor landsherren hver gang modtog hyldest.³²

Sammenfatning

Det plønske hertugdømme kom til at bestå i 140 år. I løbet af denne tid var der fire regerende hertuger, og de var ret forskellige både med hensyn til hovedsigte og administration, men ingen af dem kan betegnes som fremragende regenter. Joachim Ernst var samleren, der forsøgte at opbygge et

Nutidigt foto af Plön Slot. 1868-1920 rummede slottet en kongelig preussisk kadetanstalt. 1920-1933 var der indrettet en statslig uddannelsesanstalt i bygningerne, og 1933-1945 en nationalsocialistisk opdragelsesanstalt. 1946-2001 benyttedes slottet som statslig internatskole. Fra 2001 ejes bygningen af Fielmann-Akademiet, et almennyttigt selskab indenfor den øjeblikke branche.

levedygtigt fyrstedomme for sine efterkommere. For dette mål måtte alt andet vige, og derfor endte han med at fraskrive sig arvekravet på Oldenburg og Delmenhorst og overdrage det til den danske konge mod en klækkelig erstatning, der muliggjorde store godsopkøb, også i næste generation. Under de to næste hertuger skete der en udhuling af fyrstedømmets økonomiske grundlag. Selvom Hans Adolf tjente særdeles godt som hærfører på europæisk niveau, var han nødt til at foretage gældsstiftelser. Denne politik accelererede under hans efterfølger, Joachim Frederik, der ikke udmærkede sig på anden vis end ved at være kunstmæcen og at forøge gældsætningen. Han vides ikke at have udvist større interesse for sine undersåtter.

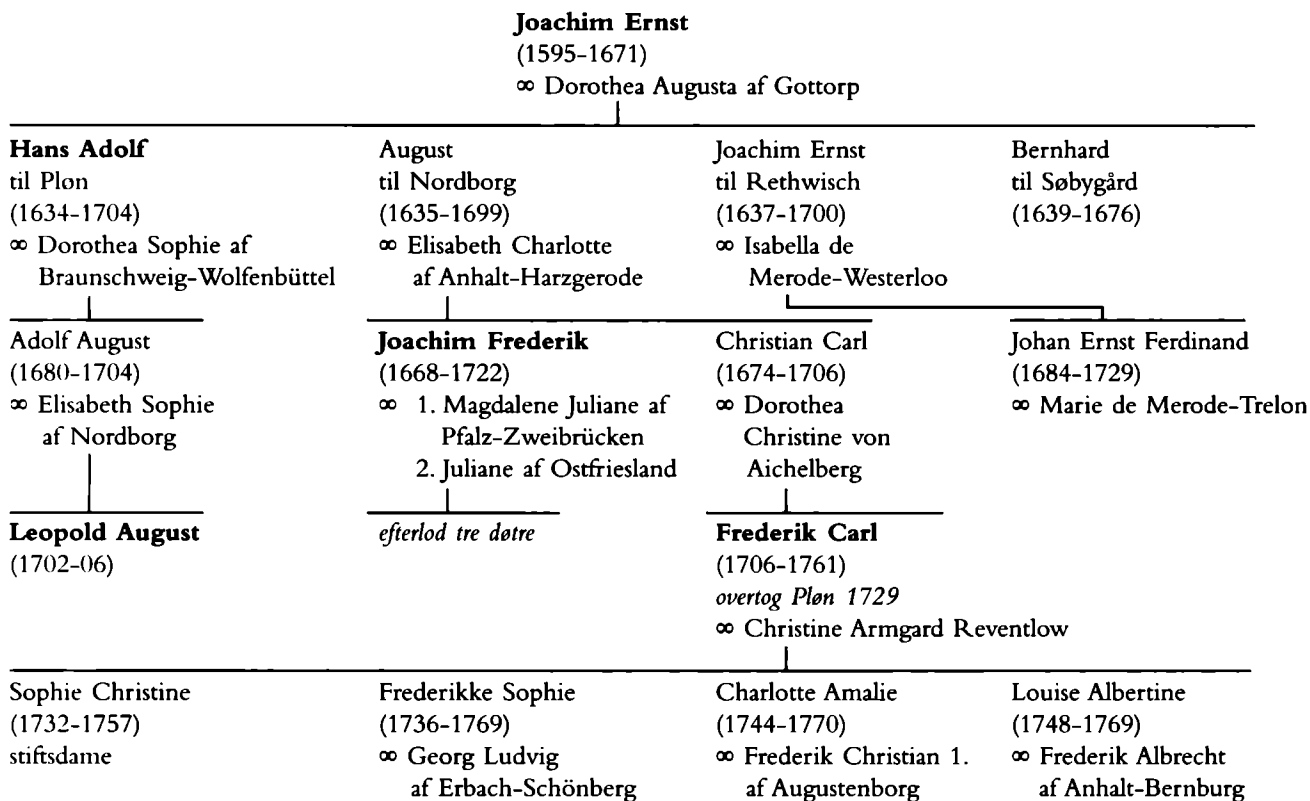
Denne karakteristik gælder bestemt ikke den sidste hertug. Frederik Carl var ganske vist ung og uerfaren med hertugelig administration, da han overtog Plön, men han havde klare forestillinger om det at være fyrste og udviste en række bemærkelsesværdige initiativer til bedring af landbefolkningens vilkår. Antagelig som følge af sin illegitime

fødsel, den borgerlige opvækst i små kår og den sene anerkendelse og erhvervelse af fyrsteligt status havde han et markant behov for selvrepræsentation. På godt og ondt levede og agerede han som en typisk rokokofyrste, og i dette begreb er indbefattet en manglende forståelse for, at udgifterne til luksus levevis må modsvares af tilsvarende indtægter.

Det var et lykkeligt træk for såvel den første som den sidste hertug af Plön, at de levede i en tidsalder, hvor de danske regenter arbejdede ihærdigt på at samle arverettighederne til alle kongens riger og lande direkte under tronen. Derfor kunne Joachim Ernst udnytte det oldenburgske arvekrav til at sikre sig en stor personlig gevinst, og Frederik Carl kunne indgå en fordelagtig successionsaftale. Han sikrede sig herved midler til resten af sin levetid at fortsætte sin pragtudøvelse og sit statusforbrug af kunst, kultur – og kvinder. Disse to hertuger formåede med betydeligt talent at agere i spændingsfeltet mellem lokal-, regional- og storpolitik.

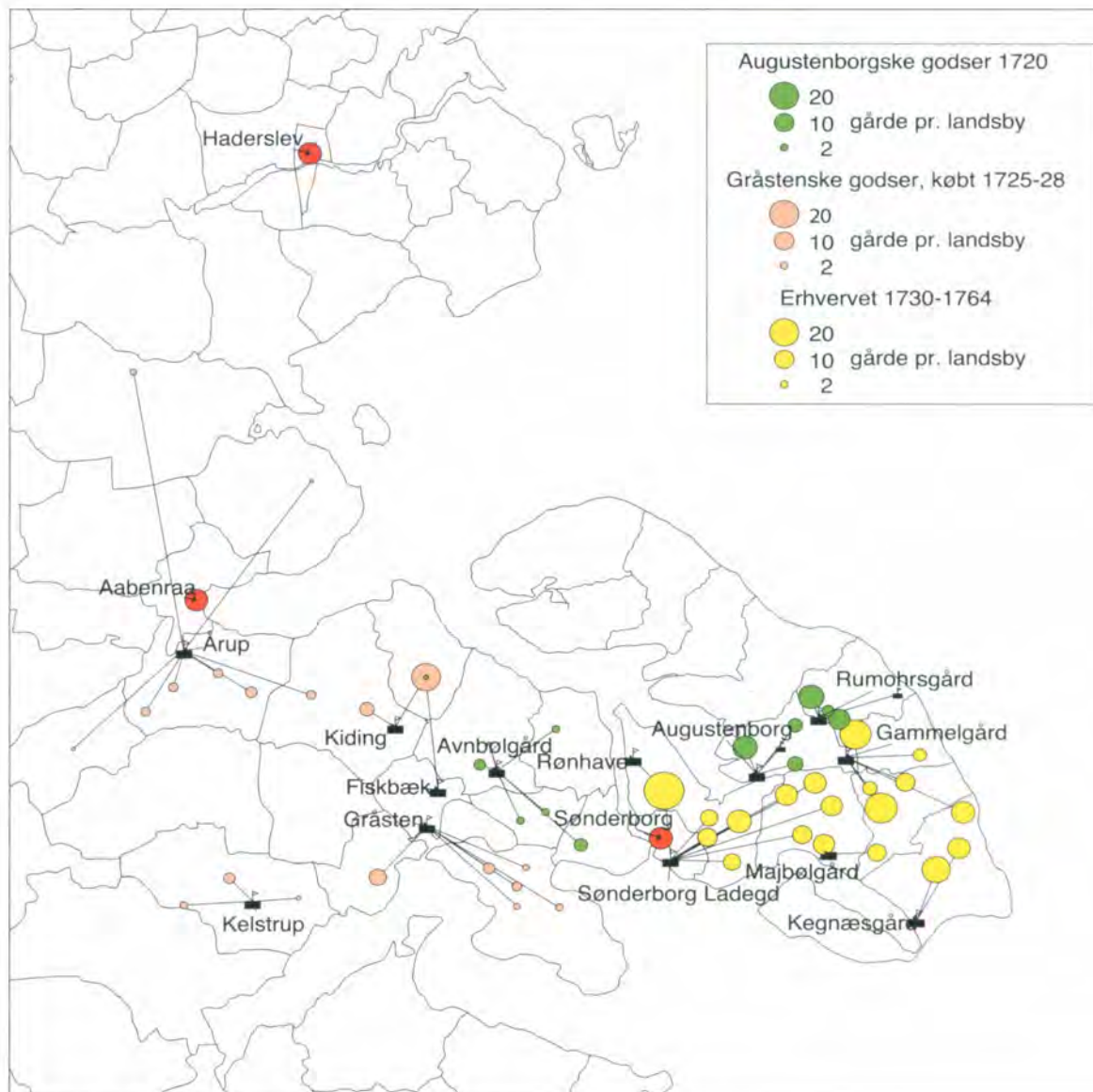
Stamtavle 11: Hertugerne af Pløn

Besiddere af hertugdømmet Pløn er angivet med fed

Besiddere af hertugdømmet Pløn

1. Joachim Ernst 1622-1671
2. Hans Adolf 1671-1704
3. Leopold August 1704-1706 (formynderregering)
4. Joachim Frederik 1706-1722
vakant 1722-1730
5. Frederik Carl 1730-1761

Kort 14: De augustenborgske godser 1651-1852

Hertugerne af Augustenborg

af Mikkel Venborg Pedersen

Det augustenborgske dynasti var ét af de sidste slesvigske hertughuse, der opstod. Det har navn efter slottet Augustenborg på Als, hvor den augustenborgske hertugslægt residerede fra 1660'erne til 1852. Det er overvejende disse to hundrede år af deres historie, som her vil blive belyst, selvom dynastiet fortsatte sin tilværelse også efter 1852. Augustenborgerne uddøde først i 1931 og havde en genkomst i det slesvigske i tiden mellem 1865 og 1920, men de var efter 1852 først og fremmest knyttet til de tyske stater, ikke mindst til Preussen og senere til Det Tyske Kejserrige.¹

En hertuginje uden hertugelige rettigheder

Ved hertug Hans den Yngres død i 1622 blev hans hertugdømme opdelt i fem meget små hertugdømmer. Hertug Alexander, den næstældste søn, overtog stamsædet Sønderborg Slot med et meget formindsket område. Da han døde kun fem år senere, var det ikke muligt at opsplitte det allerede stærkt reducerede sønderborgske hertugdømme i flere dele. Arvedelingen efter hertug Alexander foregik først i 1633, og ved denne lejlighed blev alle seks sønner samhåndforlenet med Slesvig, men de fem af dem arvede kun en tom hertugtitel – og intet landområde. Det lykkedes alligevel for

tre af dem at erhverve godser og at grundlægge hertuginjer, der tog navne efter disse godser, henholdsvis Wiesenburg og Beck i Tyskland samt Augustenborg på Als. De rådede dog aldrig over hertugdømmer i egentlig forstand, men var godsejere med fyrstestatus. Man kan betegne disse hertughuse som kadetlinjer og titulære hertuger.

Som alle andre oldenborgske hertuginjer i Slesvig førte Augustenborgerne formelt titlen »arving til Norge, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken«. Indtil midten af 1700-tallet omtaltes hertugerne som regel enten som hertuger af Slesvig-Holsten eller hertuger af Sønderborg. Først i løbet af 1700-tallet blev det almindeligt at omtale slægtens medlemmer efter det slot, som hertugdynastiets grundlægger, Ernst Günther 1., havde opført i 1660'erne og opkaldt efter sin hustru, prinsesse Auguste af Glücksborg. I officiel omtale var hertugen fra da hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenborg.

De augustenborgske hertuger udgjorde et dynasti, der var født med et dilemma. På den ene side nedstammede de fra det danske kongehus og var nære slægtninge til de andre slesvigske hertuginjer, og som hertuger stod de i rang over lensgrever og al anden dansk og slesvig-holstensk adel. På den anden side var deres jordbesiddelser indtil midten af 1700-årene forholdsvis små,

økonomien var ofte vaklende, og selvstændigheden var kun betinget. Hertugerne deltog ikke i regeringen af Hertugdømmerne, førte ikke egen udenrigspolitik, opretholdt ikke egen hær, og de udstedte ikke egen mønt. Formelt var de aristokrater af øverste rang, men reelt var de blot godsejere. Augustenborgerne havde således meget at leve op til, men længe havde de ikke så meget at gøre godt med på det økonomiske plan, og det var et tilbagevendende problem. De havde i høj grad brug for kongelig nåde, hvis de skulle overleve – ikke blot som godsejere, men også som fyrster.

De første generationer

At hertug Ernst Günther 1. skulle blive stamfader til et dynasti, var på ingen måde givet, da han i 1609 blev født på godset Beck i Westfalen, hvor han blev den tredje-ældste overlevende søn. 13 år gammel kom han til Sønderborg, da hans far, hertug Alexander, i 1622 arvede sin far, hertug Hans den Yngre. Ernst Günther blev som så mange unge adelige militært uddannet, og han deltog i Kejserkrigen i 1620'erne, da også Als blev besat. I 1627 døde hertug Alexander, men på grund af krigen og gældsbyrden blev hans bo ikke opgjort før seks år senere. Da det skete, fastsatte bo-opgørelsen *jus primogenitura* for dynastiet, dvs. at den ældste søn arvede det hele. Det blev således den ældste søn, hertug Hans Christian, og ikke Ernst Günther 1., der overtog de betydelige forpligtelser, der var bundet til arven. Ved hertug Hans Christians død i 1653 tiltrådte dennes søn, hertug Christian Adolf, men han blev i 1667 erklæret konkurs.

Hertug Ernst Günther 1. deltog på dansk

side i Torstenssonkrigen 1643–45, men havde ikke nogen glørværdig militærkarriere. Han slog sig ned på Als og lod opføre et palæ på hovedgaden i Sønderborg. I 1648 blev han godsejer ved at overtage hovedgården Gudsgave på Ærø fra sin bror i Sønderborg. Selvom han levede under meget beskedne kår, lykkedes det ham i 1651 at indgå et standsmæssigt ægteskab med en kusine på Glückborg, Auguste. Efter brylluppet flyttede det unge par ind i palæet i Sønderborg, men nogle måneder senere købte Ernst Günther 1. af kongen noget smukt beliggende bøndergods i landsbyerne Stavnsbøl og Sebbelev på Als. Her lod han i 1661–63 den bedste af gårdene i Stavnsbøl omdanne til en hovedgård, mens de øvrige gårde i landsbyen blev brudt ned i løbet af det næste årti. Der blev opført en firefløjet hovedbygning i bindingsværk, og godset fik navn efter hertuginde Auguste.

Da nevøen, hertug Christian Adolf af Sønderborg, var gået fallit i 1667, blev det muligt for Ernst Günther 1. at erhverve nabogodset Rumohrsgård. Til gengæld solgte han Gudsgave i 1668. Hertugen fik i 1669 patronatsret til Ketting kirke og erhvervede godset Øvelgønne, efterfulgt i 1674 af landsbyen Bro. I 1681 modtog han for livstid landsbyen Gundestrup, og senere tilfaldt samme ret hans søn og efterfølger, hertug Frederik Vilhelm, som også i 1703 kunne udvide besiddelserne med godset Avnbøl-gård i Sundeved.

I løbet af de første to generationer var Augustenborg nu begyndt at danne et sammenhængende godsområde til trods for den meget beskedne begyndelse. Også Sønderborg Slot kunne Augustenborgerne nu tage i besiddelse, idet Ernst Günther 1. i 1675 blev udnævnt til kongelig amtmand over Sønderborg amt med titel af guvernør over

Hertug Ernst Günther I. (1609-89), afbilledet som rytterofficer i harnisk og med hjelmen parat bagved, hvad dog mere er for at angive hans høje rang end antyde soldatermæssig færdighed. 1643-1645 stod han i spidsen for det hvervede rytteri på Sydsjælland. Et forslag om at gøre ham til chef for det danske rytteri i Skåne blev dog afvist af Christian IV med disse ord: »... han er en ignorant af krigen og ved bedre at sætte sit hår i orden end en eskadron ryttere.« Ernst Günthers militære løbebane blev af kort varighed, og han kom heller ikke til at spille en politisk rolle. Men takket være gode forbindelser til kongehuset, især Frederik III, fik han mulighed for at erhverve godsbesiddelser. Helfigurportrættet findes i Malmø Rådhus i et lokale med portrætter af medlemmer af Skt. Knudsgildet i Malmø, som hertugen derfor sandsynligvis var medlem af. Det var det fornemste gilde i Kongeriget, hvor også kongen var medlem. Medlemskabet viser hertugens nære forbindelse til kongen. Billedet er udført af Andreas Kjeldsen i 1653-1654 efter et portræt fra 1652.

Hertuginde Auguste i festdragt med perler og broderi. Højre hånd hviler på en lille hund, et traditionelt udtryk for trofasthed. Maleriet bærer påskriften: »Auguste, født og gift hertuginde af Slesvig og Holsten«. Hun var hertugdatter, født på Glücksborg Slot og blev gift med sin fætter fra Sønderborg. Brylluppet blev afholdt af kongeparret på Københavns Slot, hvad der markerede den fyrstelige status, som de slesvigske hertughuse indtog. Auguste gav navn til det slot, som blev opført på Als i 1660'erne. Hun og Ernst Günther grundlagde den augustenburgske hertuginde, opkaldt efter slottet, der blev slægtens faste bolig. Helfigurportræt i Malmø Rådhus, udført 1653-1654 af Andreas Kjeldsen som en pendant til gemalens billede.

Als. Det gav ret til at bo på Sønderborg Slot, og samtidig blev han benådet med rigets fornemste orden, Elefantordenen. Augustenborgerne var således afhængige af den kongelige velvilje for at få lov til at bo på Sønderborg Slot; det hus der tidligere havde været deres forfædres. Elefanten og amtmandsembedet var kongelige udmærkelser, der viste, at hertugen havde accepteret tingenes tilstand efter enevældens indførelse i Danmark. Den enevældige konge, Frederik III, valgte at lægge langt større afstand til den gamle adel end sine forfædre, men han kunne bruge hertug Ernst Günther 1., fordi denne som fyrste var standsmæssigt selskab for kongen.

Hertug Ernst Günther 1. var på sin side alt for afhængig af kongen til at afslå titel og aflønning – og han modtog da også gerne sin del. Tilbage i 1651 havde kongen og dronningen fejret hans bryllup på Københavns slot, og hertuginde nød venskab med Sophie Amalie, Frederik III's dronning, fra den tid, hvor kongen endnu kun var hertug og residerede på Duborg Slot. Efter brylluppet i 1651 fandt man ofte Ernst Günther 1. i kongens følge, og parrene besøgte tit hinanden. Augustenborgernes tætte kontakt til det danske kongehus gik imidlertid længere tilbage. I 1634 havde hertug Ernst Günther 1. og hans brødre været inviteret til den udvalgte prins Christians bryllup med prinsesse Magdalene Sibylle af Sachsen, og de havde nydt den store ære at bære den kongelige baldakin. Dynastiets tætte forbindelse til kongehuset blev flere gange demonstreret; så sent som i 1746 deltog hertug Christian August 1. i en prominent position ved kong Christian VI's begravelse.

Et liv i kongelig bevågenhed kan dog også have sine skyggesider. I 1674 foreslog Chris-

tian V således et ægteskab mellem sin favorit, Peder Griffenfeld, og prinsesse Sophie Charlotte af Augustenborg. Griffenfeld var søn af en københavnsk vinhandler, og han bar oprindeligt det såre borgerlige navn Schumacher. Selvom han var kongens favorit, storkansler og optaget i grevestanden, ville et ægteskab mellem ham og en prinsesse af Augustenborg være en mesalliance. Hertugen ville være tvunget til at indvilge i forslaget, hvis han ikke ville miste kongens velvilje. Det må derfor have været en vis lettelse for ham, at arrangementet i sidste ende blev til intet, men det var nu kun på grund af det – for en hertug – ydmygende forhold, at storkansleren selv afviste kongens forslag. Da Griffenfeld i 1676 blev styrtet, var det en trojka bestående af hertugen af Augustenborg, hertugen af Pløn samt Griffenfelds senere efterfølger som storkansler, greve Frederik Ahlefeldt til Gråsten, som stod bag kuppet. I mange år kunne man i Augustenborg slotspark se en lille trægruppe, de såkaldte »edsege«, hvorunder de tre sammensvorne ifølge traditionen skulle have mødtes. I dag er træerne dog segnet for alderen, og den sidste ligger som en vindfælde på skovbunden. Hvad angår prinsessen, blev hun i 1685 gift med sin fætter, Frederik Ludvig af Beck.

Konsolideringens tid

En væsentlig arena for fyrstelige dynastier var ægteskabspolitikken. Her skulle man gerne sikre en passende alliance, både hvad angik afstamning, økonomi og politiske forbindelser. De to ældste sønner levede ikke op til kravene, idet de giftede sig under deres stand. De blev derfor udelukket fra arvefølgen. Et første højdepunkt for Augusten-

Hertug Frederik Vilhelm (1668-1714) i rustning. Han giftede sig under sin stand med komtesse Sophie Amalie Ahlefeldt. Til gengæld var det et særdeles godt parti, som sikrede Augustenborgerne en tæt kontakt til toppen af rigets adel. Maleri af ubekendt kunstner fra ca. 1710.

Hertuginde Sophie Amalie (1668-1741) var født komtesse Ahlefeldt og datter af statholder og storkansler, grev Frederik Ahlefeldt til Søgaard og Gråsten. Hertuginde synes at have mestret driften af gods og hjem på Als med betydelig handlekraft. Hun var opkaldt efter Frederik III's drømning. Maleri af ubekendt, udført efter 1714, da hun bærer sort enkeklor.

borgerne var, da Ernst Günther 1.'s yngste søn, hertug Frederik Vilhelm, i 1694 blev viet til Sophie Amalie Ahlefeldt, datter af den just omtalte greve til Gråsten og efterfølger i storkanslerembedet. Komtesse Sophie Amalie medbragte ikke blot 30.000 rigsdaler i medgift. Lige så vigtigt var de gode forbindelser, og med dette ægteskab etablerede Augustenborgerne sig i rigets mest magtfulde cirkler.

De gode forbindelser fortsatte i næste generation, da hertug Christian August 1. i 1720 ægtede Frederikke Louise Danne-

skiold-Samsøe. Hun medbragte lige ved 200.000 rigsdaler og et særdeles rigt brudeudstyr, delvist arvet fra Sophie Amalie Moth, Christian V's officielle maitresse og stammoder til familien Danneskiold-Samsøe. I kraft af, at familiens stammoder var en kongelig maitresse, var Danneskiold-Samsøerne blevet den fornemste danske adelsfamilie med tætte kongelige forbindelser, og foruden Samsø sad de blandt andet på Gisselfeld, et af Sjællands største godser.

Bruden var også indirekte i familie med hertugen, da hendes tante var gift med greve

Hertug Christian August I. (1696-1754) blev både stor godssamler og pengespreder. Takket være sit nære forhold til Christian VI fik han overdraget det største alsiske gods-kompleks, Gammelgaard, på livstid og fik bestalling som amtmand over Als med titel af guvernør. Han elskede jagter og fester, pragt og luksus. På denne tid var godsdrift ikke særlig gunstig, så hans gæld blev markant forøget. Men det hindrede ham ikke i at føre en krævende hofhusholdning med stort personale og daglige tæfler med indtil 13-14 retter. Hertugen er afbilledet i harnisk og med Elefantens blå bånd og stjerne. Maleri af J.S. Wahl, 1724. Billedet stammer fra den gråstenske ejendom Kiding.

Hertuginde Frederikke Louise (1699-1744), født komtesse Danneberg-Samsøe. Hermelinskabem viser hertugindens kongelige byrd, idet hendes mor var sønnesdatter af Frederik III, og hendes far var »naturlig« son af Christian V, Christian Gyldenløve. Hun blev i 1720 gift med Christian August I. Hun medbragte et kosteligt udstyr og var desuden god for »tre tønder guld«. Den blev der brug for, da greve Carl Ahlefeldt på Gråsten døde insolvent i 1722, og det store gods-kompleks blev solgt på auktion i 1725. Frederikke Louise følte en særlig forkærlighed for Gråsten, der blev købt for hendes midler, og hun yndede at blive kaldt »frue til Gråsten«. Maleri af ukendt kunstner på Gåsselfeld, Danneberg-Samsøe'ernes sjællandske hovedsæde.

Carl Ahlefeldt til Gråsten, som var hertugens morbror. Han var statholder i Hertugdømmerne og vel nok den største godsejer i den danske konges riger og lande og tilsyneladende en hovedrig mand. På Gråsten var alt imidlertid ikke, som det skulle være. Carl Ahlefeldt havde måttet overtage en stor gæld efter sin bror og en mangfoldighed af forpligtelser, og både den ældre og den nye

hertuginde på Augustenborg havde penge til gode. De vanskelige forhold under Den Store Nordiske Krig 1700-21 gjorde ikke sagen bedre, og til slut gik greve Carl da også konkurs. I 1721 blev en kongelig kommission nedsat for at finde ud af grevens forhold. Greven selv døde året efter.

Kommissionens arbejde blev langvarigt, men endte i 1725 med, at der blev holdt

auktion over Gråsten. Hertugen af Augustenborg var dybt involveret i sagen gennem sit ægteskab og sin mors slægtskab til grev Carl. Med midler bundet i hertugindeas medgift købte han nu Gråsten, Fiskbæk og Kiding godser for at sikre i det mindste en del af sin hustrus og sin mors tilgodehavender. Desuden købte han også godset Årup. En stor del af det ahlefeldtske inventar var allerede tidligere blevet bragt til Augustenborg af hertugindeas, hvor det – efter nogen strid med de andre arvinger – forblev. Endelig købte hertugen i 1728 endnu ét af de tidligere gråstenske godser, Kelstrup.

Med købet af Gråsten og de tilhørende godser blev de augustenburgske besiddelser omtrent fordoblet, og hertugen fik et storlået slot i Gråsten, som satte det gamle Augustenborg helt i skyggen. Imidlertid brændte Gråsten Slot i 1757, og det blev aldrig genopbygget i samme skala og glans. Augustenborg Slot vedblev at være det egentlige centrum for hertugslægten, og Augustenborgerne benyttede mest Gråsten til ophold om sommeren og i jagtsæsonen. De augustenburgske godser blev bundet i ét stamhus, de gråstenske (dvs. sundevedske) godser i et andet. Begge godsdistrikter var således i samlet form sikret for eftertiden. At man valgte at gøre det i to og ikke kun ét stamhus, skyldes nok, at det sikrede en vis fleksibilitet, hvis det skulle komme dertil, at bindingen på jorden følte for stram, og der måtte pilles ved de ellers så rigoristiske bestemmelser for stamhusbundet jord i Danmark. Det var en strategi, der var kendt fra andre store godser i Danmark.

Købet af Gråsten og de tilhørende godser var en mægtig udvidelse af de samlede besiddelser, men under hertug Christian August 1. skete flere ændringer. I 1730 blev han af kronen for livstid tilsikret det største

gods på Als, Gammelgård. Han var allerede i 1721 blevet tildelt Elefantordenen, og i 1732 blev han udpeget til guvernør over Als. I 1740 fik han retten til jagten på hele øen, altså både i sin egen del og den kongelige del, og seks år senere fik han for livstid Sønderborg Ladegård og godset Rønhave nord for Sønderborg. Dels ved køb, dels i kraft af hertugens tætte forbindelser til kongehuset var jordbesiddelserne ved hans død i 1754 udvidet betragteligt – en del af det dog foreløbig kun for hertugens egen livstid.

Den fortsatte kongelige bevågenhed over for Augustenborgerne blev understreget af adskillige visitter af kongen og andre kongelige på Als. Medaljens bagside var dog, at disse nådesbevisninger fra København var udtryk for regeringens sikre viden om hertug Christian August 1.s økonomisk trængte situation. Han forbrugte ikke så lidt mere, end han tjente, og det forekommer nærliggende, at tilskrivningen af godser og æresbevisninger kan have været kronens måde at afværge en decideret konkurs, og dermed at sikre opbakning i de forhandlinger om hertugdømmet Slesvigs fremtidige status i monarkiet, som netop i disse år blev åbnet.

Prisen for arverettighederne til Slesvig

Da hertug Christian August 1. døde i 1754, overtog sønnen, hertug Frederik Christian 1., ikke nogen god forretning. Branden på Gråsten tre år senere forværrede situationen, selvom han modtog store summer fra kongens kasse til genopbygning af slottet. Tilsyneladende var den augustenburgske hertug – i lighed med hertug Frederik Carl af Pløn – i færd med at sælge sine arverettigheder i bytte for de traditionelle, tætte forbindelser

Hertug Frederik Christian I. (1721-1794) malet af Peder Als i 1750, året efter at han var blevet udnævnt til elefant-ridder og havde taget valgsproget »Når man er sig bevidst om at have gjort det rigtige, kan man le af løgnagtige rygter«. Endnu var det almindeligt for fyrstelige at blive afbilledet i harnisk. Dertil ses Elefantordenens brystskæde og stjerne på kappen af pantserskind. Hertugen overtog et stort og meget forgældet godskompleks efter sin far. Med stor energi, dygtighed og økonomisk sans formåede han at få sat styr på det. Takket være sine arveafkald på Glücksborg og Plön, som han var mere eller mindre tvunget til at afstå, sikrede han sig betydelige udvidelser af besiddelserne, og som kronen på værket fik han sig en rig ægtefælle.

til kongen, som bl.a. kunne give sig udtryk i økonomisk støtte som den nævnte.

I 1721 havde den danske konge endegyldigt kunnet inddrage den gottorpske del af Slesvig og inkorporere den i Danmark. Ved den lejlighed måtte den daværende hertug af Augustenborg, Christian August I., på Gottorp Slot aflægge ed til den danske konge som sin eneste landsherre, og eden gjaldt samtidig kongens »arvesuccessorer

Hertuginde Charlotte Amalie Vilhelmine (1744-1770) var født prinsesse af Slesvig-Holsten-Plön. Den elegante rokokodrags understreges af de kostbare smykker og den fyrstelige hermelin. Hertuginde blev i 1762 gift med Frederik Christian I., som tidligere havde bejlet forgaves til hendes storesøster. Hun var et bemærkelsesværdigt godt parti, af fyrstelig stand, af stor skønhed og gennem arv særdeles formuende. Trods en aldersforskel på 23 år, som havde bekymret brudens far, blev det et meget smukt og harmonisk ægteskab. Det nuværende Augustenborg blev opført for hendes midler. Hun døde allerede som 26-årig, længe før byggeriet var tilendebragt. Kopi efter maleri af Stephan Lorelli, 1760'erne.

efter Kongelovens lydelse». Kongerne mente dermed at have indført Kongelovens arvefølge – som betød, at kvindelinjier arvede, hvis Frederik III's mandlinje uddøde – også for Slesvig. Dette skulle Augustenborgerne senere bestride.

Endnu i midten af 1700-tallet var spørgsmålet om arvefølgen til hovedparten af Slesvig ikke særlig aktuelt. Det var derimod et andet arvespørgsmål. Det havde længe

stået klart, at hertug Frederik Carl af Pløn ville dø uden mandlige arvinger. Efter traditionel lensret – som var blevet anvendt ved Hans den Ældres, Christian af Ærøs og de tidligere Pløn-hertugers død uden sønner – var de andre efterkommere af Hans den Yngre arveberettigede. Konkret betød dette, at det var hertugerne af Augustenborg, Beck og Glücksborg, som havde arveretten. Men den danske regering ville meget gerne indlemme hertugdømmet Pløn og søgte derfor at få de arveberettigede hertuginjer til at afstå deres rettigheder.

Hertug Frederik Christian 1. havde altså i 1750'erne mange bekymringer angående fremtidsudsigterne for sit dynasti, og desuden glippede hans forsøg på at indgå et standsmæssigt – og formentlig rigt – ægteskab med den ældste af prinsesserne i Pløn, da det af hendes far, hertug Frederik Carl, var blevet opfattet som udelukkende et ønske om en økonomisk konsolidering af Augustenborgerne. Andre hertuginjer var ophørt eller var i færd med at opgive deres rettigheder. Frederik Christian 1. havde bekymringer om, hvordan han skulle opretholde status som hertug af Slesvig og Holsten, hvorledes han skulle fastholde kongelig bevågenhed, og hvordan han kunne fortsætte med at udvide jordbesiddelserne – alt sammen uden at miste arverettigheder for sit dynasti. Med andre ord: Augustenborgernes svar på ophøret af dynastierne Pløn og Glücksborg kan fortælle os, hvad prisen for arverettighederne til Slesvig og Holsten var, når den blev tvunget frem. Men denne handel rummede også kimen til et nyt forhold til den danske krone.

Hertug Frederik Christian 1. valgte at forhandle, og han sikrede herved en meget stor udvidelse af de augustenburgske besiddelser. Gennem 10 års forhandlinger og

pressionspolitik sikrede han sig store kongelige begunstigelser til gengæld for at give afkald på arverettigheder. En foreløbig aftale blev indgået i 1756, og i 1764 afstod han endeligt på vegne af sit dynasti alle arvekrav på såvel Pløn som Glücksborg, hvor hertugslægterne var ved at uddø – til gengæld fik han en rundhåndet betaling fra kongen. Allerede i 1756 havde han fået overladt godserne Gammelgård og Gundestrup til arv og eje, og han modtog patronatsret til Tandslet og Asserballe sogne. Og i 1764 fik hertugen Sønderborg Slot og Ladegård, stamfædrenes hus, til ejendom. Også Rønhave, Måjbølgård og Kegnæsgård godser blev hertugens ejendom sammen med patronatsrettighederne til de resterende sogne i området.

Jordbesiddelserne var nu nydeligt samlet i Als Sønder Herred og på Sundeved med centre i Augustenborg, Sønderborg og Gråsten. Godserne på Als omfattede nu godt 300 helgårde, de sundevedske godser 75 helgårde, hvor de fleste var delt i halvgårde. Dertil kommer et endnu større antal huse. De augustenburgske godser var langt den største private godsbesiddelse i hertugdømmet Slesvig og faktisk større end de tidligere hertugdømmer Sønderborg eller Nordborg, men Augustenborgerne havde færre rettigheder end de sønderborgske og nordborgske hertuger. I de næste 100 år skete der kun små ændringer i omfanget, idet hertug Frederik Christian 2. i perioden 1799-1802 ejede hovedgårdene Klingstrup og Vejstrupgård på Fyn, men ellers koncentrerede sig om at forbedre de sønderjyske besiddelser gennem forskellige landboreformer. Hertug Christian August 2. spekulerede som faderen i fynsk jord, og i 1847 købte han godset Gräfsnäs i Västergötland, antageligt for i de urolige år op til 1848 at have ejendom uden for det danske rige.

Hertug Frederik Christian 1. var begyndt fattig, men var efterhånden blevet velhavende, især i kraft af de midler og den skattefrihed, han fik i forbindelse med sit arveafkald til Pløn og Glücksborg, men også på grund af et indbringende ægteskab. Han kunne derfor i 1760'erne udbygge staldgården og opføre en stor portbygning, og dernæst i 1770'erne lade opføre en ny, langt prægtigere hovedbygning, det nuværende Augustenborg Slot. Den augustenborgske hertuginjes afkald på arverettigheder var den pris, der måtte betales for det nye slot og erhvervelsen af godser. Det hører dog med til historien, at hertugen næppe havde mulighed for at sige nej til kongens tilbud. Han måtte søge at få det bedste ud af situationen. Ideelt set er arverettigheder ikke til salg.

Efter flere års forhandlinger var hertug Frederik Christian 1. i 1762 blevet viet til en af de yngre prinsesser i Pløn, Charlotte Amalie Vilhelmine, der var arving til en stor formue efter sin far, hertug Frederik Carl, der var død i 1761. Da han ikke havde haft nogen legitime sønner, havde han valgt at indgå en arvefølgeaftale med den danske konge mod til gengæld at få sin økonomi grundlæggende saneret og at sikre store medgifter til sine tre døtre. Charlotte Amalie Vilhelmine medbragte også et meget rigt udstyr samt renterne fra de såkaldte *Plöner-und-Rheinfelder-Gelder*, som fra da af flød i Augustenborgernes kasse. Dertil synes ægteskabet at have været et inklinationsparti. Hertuginde døde allerede i 1770, og hertugen giftede sig aldrig igen.

På den politiske tinde

Hertuginde oplevede således ikke at se Augustenborgernes største succes i ægte-

skabspolitikken, nemlig ægteskabet i 1786 mellem hendes søn, den senere hertug Frederik Christian 2., og den kongelige prinsesse Louise Augusta, søster til Frederik VI. Hun medbragte ikke kun sin kongelige titel og medgift, men også fri bolig, hof og adgang til det kongelige taffel på Christiansborg Slot i København. Augustenborgerne stod nu blandt de første i riget lige efter kongefamilien. Den unge, kommende hertug var protektor for universitetet, medlem af statsrådet og fra 1782 Elefantridder. Om vinteren boede Augustenborgerne i det store, nybyggede Christiansborg Slot i København sammen med kong Christian VII, kronprins Frederik (VI) med familie, arveprins Frederik med familie, og familien Hessen-Kassel. Prins Carl af Hessen-Kassel var ikke blot kongelig statholder i Hertugdømmerne, men også svigerfar til kronprins Frederik. Rivaliseringen blandt de to fyrstelige familier var til tider intens under det tvungne samvær. Om familien Hessen-Kassel på grund af forbindelsen til kronprinsessen var af højere rang end Augustenborgerne, var et spørgsmål, som ideligt optog hoffet i København.

Bag det tilsyneladende glimrende ægteskab mellem Frederik Christian 2. og Louise Augusta lurede der en politisk usikkerhed for det danske monarkis fremtid. Det så nemlig ud til, at den oldenborgske mandstamme var ved at dø ud med kong Christian VII og kronprins Frederik. Kongen var fraskilt og sindssyg. Kronprinsen havde endnu ikke sønner, og det samme gjaldt for kongens halvbror, arveprins Frederik. Således kom ideen om at gifte kronprinsens søster, Louise Augusta, med den unge hertug af Augustenborg. Herved blev prinsessens arveret til Danmark, Norge og Slesvig forenet med hertugens arvekrav på Holsten og

Hertug Frederik Christian 2. (1765-1814). Hertugen var optaget af oplysningsfilosofi og blev ikke, som sine forgængere, portrætteret i heratisk og med ordner. Idealet for den lille, elegante mand var den lærde verdensborger, der her træder frem i borgerlig dragt og uden paryk. Hertugen var dog ikke desto mindre meget aristokratisk. Han blev gennem sit ægteskab svoger til kronprins Frederik (VI) og fik såde i statsrådet, hvor han bl.a. engagerede sig i uddannelsesreformer og universitetspolitik. Holstens indlemmelse under kronen i 1806 og det svenske tronfølgervalg i 1810 førte til stor bitterhed hos hertugen, bade overfor kongehuset og sin ægtefælle. Maleri af Anton Graff, 1791.

Hertuginde Louise Augusta (1777-1843) var prinsesse af Danmark, officielt datter af Christian VII. Louise Augusta var livsglad, udadvendt og det stralende midtpunkt for hoffet på Augustenborg og om sommeren på Grasten. Som sin gemal, Frederik Christian 2., er hertuginde malet i pagt med tidens interesse for oplysning og dyrkelsen af naturen. Det klassiske Grækenland og Rom leverede forlag også til modens kjoler og harløkkernes rette placering. Maleri af Anton Graff, 1791.

måske også på Slesvig, hvis mandslinjen af det kongelige dynasti skulle uddø. Helstatens enhed kunne opretholdes gennem netop dette ægteskab, hvori den kvindelige og den mandlige arveret var forenet.

De lovende udsigter svækkes

Politisk kunne Augustenborgerne ikke ønske sig noget bedre end at blive gift ind i kongefamilien. Men i 1786, endnu samme år, som Frederik Christian 2. og prinsesse Louise Augusta blev gift, fik arveprins Frederik uventet en søn, den senere kong Christian VIII. Denne fødsel udskød unægteligt Augustenborgernes ny erhvervede udsigter til at nå frem til den danske trone. Dertil kom, at der hos Augustenborgerne gradvis blev udviklet en følelse af at være blevet snydt i forhandlingerne med kronen om arverettighederne til Slesvig. Denne følelse blev i den efterfølgende generation udviklet til en egentlig politik. Det vides, at hertug Frederik Christian 2. skrev en form for politisk testamente til sine sønner, men det blev holdt hemmeligt i samtiden. I 1837 lod hans søn, hertug Christian August 2., sit såkaldte *Halle Skrift* trykke, og det indeholdt faderens begrundelser for Augustenborgernes arveret til både Holsten og Slesvig. Argumentet var, at hertugen i 1721 kun havde afstået sine rettigheder til Slesvig, men ikke til Holsten. Men på grund af kong Christian I's løfte til Ridderskabet i 1460 kunne Slesvig og Holsten aldrig deles mellem to herrer, og således hævdede hertugen at have forrang for kvindeliner af kongefamilien til *begge* hertugdømmer, hvis den regerende linje skulle uddø. Argumentet skulle stå sin første prøve, da Holsten i 1806 pludselig blev et varmt emne i europæisk politik.

Det Hellige Tysk-romerske Rige blev på Napoleons bud opløst i 1806, og en af konsekvenserne var, at hertugdømmet Holsten dermed var uden lensherre. Kong Frederik VI udstedte et patent, der inkorporerede Holsten i Danmark. Det betød først og fremmest, at Kongelovens arveregler for kongeriget Danmark efter kongens mening nu *også* var gældende for Holsten. Kongen var med hæren i Rendsborg, og i København var det hertugen af Augustenborg, der indtog forsædet i statsrådet. Det var således ham, der fik overrakt dokumentet. Traditionen vil vide, at han forlod statsrådet efter at have udtalt, at han helt kunne tilslutte sig planen om at forbinde Holsten politisk med Kongeriget, men han afviste klart, at dette havde nogen som helst betydning for arveforholdene.

Siden dynastiets grundlæggelse havde Augustenborgerne sikret og øget deres besiddelser, konsolideret finanserne og for hver generation indgået en heldig ægteskabsalliance. Men de havde vandret ad en vej, der på den ene side var banet af salget af arverettigheder og på den anden side jævnet og udbedret i kraft af Augustenborgernes nære tilknytning til kongehuset. Denne vej så ud som en god løsning i begyndelsen af 1700-årene, men i slutningen af århundredet forekom den hertugerne at være for høj en pris. I 1810 opstod en konflikt, og vi skal uden for rigets grænser for at forstå bevæggrundene til Augustenborgernes brud med Danmark.

Bruddet med Danmark

I 1809 var den svenske konge, Gustaf IV Adolf, blevet afsat og efterfulgt af kong Karl XIII, som imidlertid ikke havde børn.

Prins Christian August (1768-1810) var yngre broder til Frederik Christian 2. og blev i 1809 valgt til svensk tronfølger og året efter adopteret af den barnløse svenske konge, Karl XIII. Augustenborgeren, der her ses i svensk uniform, fik navnet Karl August for bedre at passe ind i den svenske kongerække. Han vandt hurtigt sympati i brede svenske kredse, men højadelen så med en vis skepsis på ham. Han havde planer om at forene de tre nordiske riger under en fælles fri forfatning, men døde pludseligt i 1810, antageligt som følge af et slagtilfælde. Det var et hårdt slag for den augustenburgske hertugfamilie, som havde store forhåbninger til et forbedret forhold mellem de nordiske riger med en augustenborger på den svenske trone. Litografi 1810.

Sverige måtte derfor se sig om efter en tronarving, og en kreds af indflydelsesrige mænd kastede deres øjne på den yngste bror til den augustenburgske hertug, prins Christian August. I København var Frederik VI dog ikke begejstret for denne mulighed for, at en nær slægtning kom på den svenske trone. Han anså nemlig den svenske vakance som en chance for at genforene Norden

under *sit* scepter. Frederik VI's kandidatur fik dog aldrig rigtigt en chance, og i 1809 valgte de svenske stænder prins Christian August til tronfølger. Under navnet Karl August indledte han sit nye liv – for få måneder senere at falde død ned fra sin hest under en troppeinspektion. Således var det svenske problem endnu engang åbnet.

Det varede da heller ikke længe, før den samme svenske kreds kontaktede hertugen og tilbød ham broderens plads. Kong Frederik VI havde imidlertid genoptaget sin kampagne for selv at blive valgt, så hertugen var i knibe. Det gjorde sagen yderligere pikant, at hertuginde, der jo var kongens søster, modarbejdede sin mands chancer til fordel for sin bror. De mange forviklinger om det andet svenske kongevalg behøver vi ikke følge, men det er en oplysende episode, at kongens adjutant ankom til hertugen med et brev. I dette skrev kongen, at rygterne ville vide, at svenskerne ville tage hertugen til fange og bringe ham til Sverige, og som følge deraf sendte kongen med adjutanten en flotille kanonbåde, der gennem afpatruljering af farvandene omkring Als skulle sikre hertugen og dennes familie.

Hertugen gennemskuede denne naive forklædning for en husarrest, og kongens tiltag var en sådan ydmygelse, at det endelige brud med kronen hurtigt fulgte. Få måneder senere søgte hertugen sin afsked fra alle offentlige poster. Betegnende fik han dog først afsked to år efter, idet kongen mente, at man ikke kunne søge afsked, men kun blive givet afsked. Den augustenburgske politik, som var gået ud på at have et tæt forhold til den danske trone, var slut. Det kan synes som skæbnens ironi, at bruddet blev fremkaldt af spørgsmålet om en svensk tronfølger, for den danske konge blev aldrig seriøst overvejet som en mulighed. Allerede

Hertug Christian August 2. (1798-1869) i uniform som dansk generalmajor med Elefantordenens band og stjerne samt en hannoveransk bryststjerne. Han lod sig male i denne fornemme positur af Carl Rahl i anledning af sit sølbryllup i 1845. Trods tiltagende uoverensstemmelse mellem ham og hans søger, Christian VIII, benyttede Christian August 2. dansk uniform næsten frem til bruddet i 1848. Herefter lod han sig som oftest afbillede enten i civil eller prøjsisk generalsuniform.

i august 1810 valgte svenskerne Napoleons feltmarskal, Jean Baptiste Bernadotte, til tronarving. Han besteg i 1818 tronen under navnet Karl XIV Johan og grundlagde det nuværende svenske kongelige dynasti.

Et af de bedste eksempler på det nye forhold mellem Augustenborgerne og konge-

Hertuginde Louise Söplie (1797-1867) var født komtesse Danneskiold-Samsøe. Ægteskabet var et inklinationsparti, og hertugparret blev gift i 1820, 100-året for det første ægteskab mellem en augustenborger og en Danneskiold-Samsøe. Ni år senere indgik hertugindens søster Henriette ægteskab med hertugens broder, prins Frederik (kaldet prinsen af Nør efter residensen syd for Eckernförde Bugt). Efter flugten i 1848 led hun meget under den manglende kontakt med sin danske familie. Hertuginde fremtræder for os som Biedermeiertidens blide kvindeideal med slangekroller ved ørerne og pufærmer over den brede udskæring i kjolen, der nu igen har fået fylde. Litografi fra 1846 efter tegning af Carl Hartmann.

huset er, at Frederik Christian 2.'s ældste søn, hertug Christian August 2., i 1820 giftede sig uden kongens velsignelse. Frederik VI havde oprindeligt udtænkt den plan, at hans datter, prinsesse Caroline, skulle vies til den svenske kronprins Karl August, men da denne døde, fandt kongen så, at et ægteskab

Det augustenborgske arvekrav

- 1812/13 Hertug Frederik Christian 2. udarbejder en »historisk fremstilling af huset Slesvig-Holsten-Sønderborgs rettigheder og krav«, hvori han hævder, at både Slesvig og Holsten vil tilfalde Augustenborgerne som den yngre mandslinje af det danske kongehus, hvis den ældre oldenborgske mandslinje uddør. I nogle ledsagende »betragtninger, foranlediget af vedlagte historiske afhandling« mener han, at monarkiet bedst kan holdes samlet, hvis Augustenborgerne også overtager den danske krone efter Oldenborgerne. Dermed vil Kongelovens kvindelige arvegang blive tilsidesat, og danske embedsmænd, som hertugen rådfører sig med, råder ham indstændigt til at holde disse tanker for sig selv. Frederik Christian 2. giver sine tanker videre som et politisk testamente til sønnerne.
- 1830 Hertug Christian August 2. og hans bror, prins Frederik af Nør, vender sig mod Uwe Jens Lornsens krav om en liberal forfatning for et forenet »Schleswigholstein«.
- 1831/34 Stænderforfatningen sikrer hertugen af Augustenborg en fast plads i den slesvigske stænderforsamling.
- 1836/38 Christian August 2. bliver leder af den konservative fløj i stænderne. Prins Frederik, der er valgt i Egernførde, støtter ham.
- 1837 For at imødegå påstande om, at Kongelovens arveregler er gyldige for Slesvig og dele af Holsten, udsender Christian August 2. anonymt i Halle en pjece, der skal dokumentere Augustenborgernes arveret til begge hertugdømmer. »Halleskriftet« gengiver tildels ordret faderens fremstilling.
- 1838 Christian August 2. henvender sig til den russiske zar for at sikre det augustenborgske arvekrav og indleder dermed sin påvirkning af de europæiske hoffer. Hertugen vender sig skarpt imod stænderflertallets ønske om en genindførelse af dansk som rets- og administrationssprog på landet i Nordslesvig, da han frygter, dette vil undergrave hertugdømmet Slesvigs selvstændighed i forhold til Kongeriget.
- 1839 Christian VIII bliver konge i Danmark. Han foretrækker, at hans søster, prinsesse Charlotte af Hessens, efterkommere skal arve hele monarkiet, hvis den oldenborgske mandslinje skulle uddø med hans søn prins Frederik (senere VII).
- 1840 Christian August 2. stiller sig i spidsen for den slesvig-holstenske modstand imod progreskriptet af 14. maj, der imødekommer ønsket fra 1838 og saboterer dets gennemførelse på sine godser.
- 1842 Prins Frederik bliver kommanderende general og kongelig statholder i Hertugdømmerne. I en samtale med Christian August 2. opfordrer Christian VIII Augustenborgerne til at opgive deres arvekrav mod erstatning og ikke at sætte egne rettigheder over statens vel. I stænderne kommer det til et nationalt brud mellem det slesvig-holstenske flertal og de dansksindede nordslesvigere. I den følgende tid indgår hertugen en

alliance med de slesvig-holstenske ledere. Han tilslutter sig i anonyme avisartikler tanken om Hertugdømmernes enhed og selvstændighed. Han yder tilskud til slesvig-holstenske blade og sangerbevægelsen og iværksætter via stråmænd antidanske petitioner.

- 1844 Den holstenske stænderforsamling vedtager de slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« om hertugdømmernes selvstændighed og enhed og fastholder mandsstammens arveret til begge hertugdømmer. Dermed bliver det augustenburgske arvekrav til en del af den slesvig-holstenske ideologi.
- 1845 Hertugparrets sølvbryllup bliver en folkefest med slesvig-holstensk præg.
- 1846 Christian VIII vil opretholde statsenheden, og i sit »åbne brev« af 8. juli afviser han det augustenburgske arvekrav og fastslår, at Kongelovens arvefølge er gældende i såvel Kongeriget som Slesvig og hovedparten af Holsten. Christian August 2. protesterer, og prins Frederik tager sin afsked som general og statholder. Bruddet med kongen er definitivt. Christian August opnår støtte fra Det Tyske Forbund. Det åbne brev medfører stærke slesvig-holstenske protester, som regeringen undertrykker.
- 1848 Prins Frederik af Nør indtræder i den provisoriske regering, som slesvig-holstenerne danner natten mellem 23. og 24. marts. Den følgende dag sætter prinsen sig i spidsen for de tropper, som overrumpler fæstningen i Rendsborg og overtager den uden kamp. I Berlin opnår Christian August 2. den 24. marts Preussens støtte til de slesvig-holstenske krav, og han slutter sig til opstanden. Hertugfamilien må den 26. marts forlade Augustenburg, og i Danmark fremstår Augustenborgerne som landsforrædere. I Hertugdømmerne har prins Frederik fiasko som leder af krigen mod Danmark, og han trækker sig ud af den provisoriske regering. Brødrene køres ud på et sidespor af de folkelige slesvig-holstenske ledere. Revolutionsåret 1848 bliver dermed et stort nederlag for den augustenburgske politik.
- 1850 Med den første Londonprotokol af 2. august enes England, Frankrig, Rusland og Sverige-Norge om, at det danske monarki skal opretholdes i sin helhed. Østrig underskriver kort efter.
- 1851/52 Christian August 2. og Frederik af Nør undtages fra den ellers meget vidtgående amnesti, der gives til deltagerne i den slesvig-holstenske opstand. Det indebærer reelt deres forvisning fra det danske monarki.
- 1852 Den anden Londonprotokol af 8. maj fastlægger arvefølgen for det danske monarki. Christian IX og hans efterslægt skal arve tronen efter den barnløse Frederik VII. Den 30. december underskriver Christian August 2. en overenskomst med den danske stat. Han lover at tage ophold uden for monarkiets grænser og forpligter sig og familien til ikke modvirke Londonprotokollens tronfølge eller monarkiets forfatning.
- 1859 Christian August 2.s ældste søn, prins Frederik, forbeholder sig Augustenborgernes arveret over for den danske regering. Efter den tyske nationalbevægelses genrejsning bliver den augustenburgske agitation genoptaget.

- 1863 Frederik VII dør 15. november. Christian August 2. overdrager sine rettigheder i hertugdømmerne til sin søn, Frederik, der 18. november fra Gotha proklamerer sig som hertug af Slesvig-Holsten. Han lover at overholde den forlængst ophævede liberale slesvig-holstenske landsforfatning af 1848. Dermed sikrer han sig støtte fra de liberale i Tyskland og i Hertugdømmerne. En augustenburgsk bevægelse rejser i Tyskland. Frederik udnævner en hertugelig regering og forbereder en slesvig-holstensk hær. Flere mindre tyske stater anerkender Frederik. Tyske forbundstropper rykker ind i Holsten 23. december for at støtte dette hertugdømme i dets forfatningskonflikt med den danske regering. Da den danske hær rømmer Holsten, udråbes Frederik som hertug. Han hyldes som »Friederich der Achte« af 12-15.000 i Elmshorn og holder sit indtog i Kiel 30. december.
- 1864 Preussen og Østrig indleder krig mod Danmark 1. februar og overskrider grænsen ved Ejderen. Efter Danevirkes rømning 5.-6. februar ligger Slesvigs fastland åbent for de allierede tropper og for den augustenburgske bevægelse. Frederik hyldes i Sydslesvig og i Nordslesvig i Tønder, Aabenraa og Haderslev. Men den preussiske ministerpræsident Otto von Bismarck modarbejder dannelsen af en slesvig-holstensk stat under Augustenborgerne. I juni kommer det til et brud mellem ham og Frederik. Ved fredsslutningen efter den dansk-tyske krig 30. oktober afstår Danmark Slesvig og Holsten til Preussen og Østrig, der foreløbig regerer Hertugdømmerne i fællesskab.
- 1865 Preussiske kronjurister afviser Augustenborgernes arvekrav. Den augustenburgske bevægelse i Slesvig undertrykkes efter Preussens overtagelse af forvaltningen her i henhold til Gasteintraktaten med Østrig af 14. august.
- 1866 Som indledning til Den Preussisk-østrigske Krig rykker preussiske tropper 7. juni ind i Holsten. Frederik må flygte fra Kiel og forlader Holsten 11. juni. Den preussiske sejr over østrigerne sikrer Hertugdømmerne for Preussen. Den augustenburgske politik lider for anden gang et storpolitisk nederlag.
- 1867 Hertugdømmerne indlemmes i Preussen i januar. I februar vælger hertugdømmernes indbyggere altovervejende augustenburgske politikere til Det Nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag.
- 1870/71 Efter den tyske sejr over Frankrig og dannelsen af Det Tyske Kejserrige forsoner slesvig-holstenerne sig med indlemmelsen i Preussen.
- 1881 Frederiks datter, Auguste Viktoria, bliver gift med prins Wilhelm, senere tysk kejser Wilhelm II. Hendes bror, Ernst Günther 2., havde året før arvet hertugtitlen ved fadrens død.
- 1884 Hertug Ernst Günther 2. giver sammen med sin onkel Christian afkald på Augustenborgernes rettigheder i Hertugdømmerne. Til gengæld opnår slægten en social og symbolsk genoprejsning og får lov at tage ophold på Gråsten Slot, som var kommet tilbage i slægtens eje i 1865. De får formelt overdraget Sønderborg Slot og Augustenburg Slot.

med den unge hertug også kunne gå an. Hertugens hjerterdame var imidlertid Louise Sophie Danneskiold-Samsøe. På grund af kongens modstand blev brylluppet fejret i stilhed i brudens hjem på Gisselfeld og ikke på Augustenborg eller i København. Det samme gentog sig ni år efter, da hertugens bror, prins Frederik af Nor, ægtede hertugindens søster, Henriette. Som i 1720 var Danneskiold-Samsøerne og Augustenborgerne nu nært forbundet gennem ægteskab, men denne gang uden kongelig velsignelse. Det tætte forhold mellem Augustenborgerne og kongehuset var slut for stedsse.

Hertug Christian August 2. tog derfor i modsætning til sin far ikke del i den danske regeringsførelse. Efter brylluppet i 1815 mellem hertugens søster, prinsesse Caroline Amalie, og den kommende konge, Christian VIII, blev der aflagt familiebesøg i København og på Augustenborg, men det udviklede sig aldrig til et nært forhold mellem hertugen og tronfølgeren. Endnu i 1820'erne spillede hertugen ingen politisk rolle. Han levede livet som landadelsmand, og fulgte sine interesser i heste, godser, jagt og hjemmeliv, som han havde lært det på en studietur i England i sin ungdom. Men han skulle blive en af Danmarks første moderne politikere, da der i 1834 skete en ændring i den danske regeringsførelse, nemlig indførelsen af de rådgivende stænderforsamlinger. Rollen som politiker havde han såmænd også lært i England.

Som en effekt af valgreglerne var hertugen af Augustenborg født medlem af den slesvigske stænderforsamling, og han blev hurtigt leder af det konservative parti. I 1830'erne og 1840'erne var det nationale spørgsmål ved at blive et omtåleligt politisk problem. Samtidig stundede det til ophør af enevælden i Danmark, og liberale politiske

Barneportræt af prinsesse Caroline Amalie, datter af Frederik Christian 2. og Louise Augusta, malet af Jens Juell o. 1800 sammen med et tilsvarende portræt af hendes bror, prins Christian August. Jens Juell var den danske adels foretrukne maler og udførte også mange opgaver for hoffet. Caroline Amalie blev i 1815 gift med prins Christian Frederik, den senere Christian VIII, og derved blev hun dansk dronning 1839-48. Under de slesvigske krige var dronningens augustenborgske oprindelse en vanskelig sag at handtere for folkestemningen.

strømninger vandt frem både i Kongeriget, Hertugdømmerne og i de tyske stater. Denne udvikling svækkede hertugens traditionelle position. Hans krav på dynastiske arverettigheder og forestillinger om sine fyrstelige rettigheder og pligter passede ikke rigtigt ind i dette billede. Hertugen var hverken demokrat eller revolutionær – og han var (endnu) hverken national dansk eller tysk. Hertugen var derimod ved at komme ud af trit med sin egen tid.

Hertug Christian August 2. valgte at støtte den slesvig-holstenske bevægelse, der i stadig stigende grad så Slesvigs fremtid i nærmere

tilknytning til Det tyske Forbund frem for den danske helstat. Det gjorde hertugen ganske vist ikke, men han kunne bruge slesvig-holstenernes understregning af Hertugdømmernes selvstændighed i forhold til Kongeriget og deres påpegning af den århundredelange samhørighed mellem Slesvig og Holsten. Og slesvig-holstenerne på deres side fandt fordel af at understøtte hertugens kamp for at opretholde sin aristokratiske position og de dynastiske rettigheder, fordi dette arvekrav åbnede en mulighed for at få adskilt Hertugdømmerne helt fra Danmark. Hertugen gik stille med dørene med hensyn

til sit egentlige mål: Opretholdelse af hele monarkiet under ledelse af en augustenburg-er. Han understøttede derfor de nye slesvig-holstenske sangforeninger, de såkaldte *Lieder- tafeln*, som også fandtes i hans egne godsområder. Ved en stor altyisk sangerfest i Würzburg i 1844 medbragte de augustenburgske sangere en pragtfuld silkefane i blå-hvidt-rødt med guldfrynset kant, der var syet af prinsesserne på Augustenborg. Det var Hertugdømmernes og hertugens farver, og det var disse farver, som senere skulle blive oprørets i 1848.

Da Christian VIII, der var gift med

Den hertugelige familie samlet i parken ved Augustenborg for at bese fire fuldblodsheste, fremført af hvidklædte jockeyer under ledelse af en sortklædt staldmester med pisk i hånden. Christian August 2. havde fået interesse for den ædle hesteavl under et ophold i England i sin ungdom og havde først i 1820'erne oprettet et landstutteri på Augustenborg under engelsk ledelse. Hans mål var at forbedre de alsiske bønderheste med krydsning på fuldblods. Desuden dyrkede han hestesporten og ejede fine væddeløbsheste. Da de politiske modsætninger mellem hertugen og hans bønder spidsede til i 1840'erne, brugte han som pressionsmiddel overfor bønderne at fratage dem mulighed for at få deres hopper bedækket i den hertugelige staldgård. Maleri fra 1838, udført af Albrecht Adam. Det hænger på Gisselfeld, hvorfra hertuginde stammede.

Caroline Amalie, hertugens søster, havde afvist den augustenburgske hertugslægts arvekrav i »Det åbne Brev« i 1846, kom det til et brud mellem Augustenborgerne og kongefamilien. I revolutionsåret 1848 blev den slesvig-holstenske diskussion til væbnet kamp, blandt andet ledet af hertugens bror, prins Frederik, kendt som prinsen af Nør, fordi han ejede godset Nør ved Eckernførde. Derved blev hele hertugfamilien trukket med ind i den revolutionære rejsning, der førte til en treårig borgerkrig i helstaten. Augustenborgernes tilslutning til det slesvig-holstenske oprør førte til det endelige brud med Danmark. Både under og efter krigen blev hertug Christian August 2. og prins Frederik betragtet som forrædere, deres ordener blev frataget dem, deres navne slettet af Hof- og Statskalenderen, og de blev officielt landsforvist i 1851. Men de europæiske regeringer, især den preussiske, engelske og russiske, lagde vægt på at få skabt en tronfølgeordning, der var accepteret af Augustenborgerne, og de opfordrede derfor den danske regering til at tilbyde de landsforviste en rigelig erstatning i penge. Fra dansk side ville man dog ikke forhandle direkte med hertugen, og den preussiske regering påtog sig da hvervet som mellemmand og sendte en ung diplomat ved navn Otto von Bismarck.

Hertug Christian August 2. forsøgte gennem mere end et år at undgå at skulle acceptere en dansk tronfølgelov, som udelukkede hans slægt fra tronen. Men Danmark nåede i januar 1852 til enighed med den preussiske regering om både dette og de øvrige spørgsmål, aftalen blev godkendt af de europæiske stormagter i juni, og hertugen måtte nødtvungent underskrive aftalen 30. december 1852. Han forpligtede sig til ikke at »forstyrre roligheden i Deres Maje-

stæts riger og lande«, og han måtte afstå alle sine besiddelser til den danske konge og med sin familie tage ophold udenfor monarkiets grænser. Han måtte også love ikke at modsætte sig den nye tronfølge og organisation af monarkiet. Herfor modtog han som kompensation tre millioner rigsdaler. Derimod blev hertugen ikke afkrævet at give afkald på de augustenburgske arverettigheder – og det havde den indlysende årsag, at disse arverettigheder ikke var anerkendt af Danmark.

Traktaten var en overenskomst, som både sikrede Augustenborgerne økonomisk og muliggjorde genetableringen af det danske monarki efter borgerkrigen. Derfor fik hertugfamilien også lov til at beholde alt, der ikke var nagelfast på deres godser, og hvad der var fjernet under krigen skulle tilbagegives eller erstattes. Der blev således betalt erstatning for de 3.401 flasker vin, som var forsvundet fra den hertugelige vinkælder i løbet af krigsårene, og seks jagthunde, flere dragter til sluproere og ni salutkanoner og meget andet blev tilbageleveret. Hverken hertugen eller hertuginde var interesseret i at medtage egentligt inventar fra Gråsten og Augustenborg til deres kommende hjem i Tyskland. Kun billedsamlingen, genstande af guld og sølv samt juveler og nogle få møbler blev medtaget. Det meste af inventaret fra de to slotte blev solgt på en stor auktion på Augustenborg i juni 1853. Folk fra hele Slesvig og Danmark strømmede til. Flere danske godsejere købte hele interiører, og på gårdene i de tidligere hertugelige distrikter kan man stadig se inventar fra hertugens hjem. Med auktionen forlod Augustenborgerne for stedse det danske monarki, og ingen forestillede sig, at der skulle komme et *Nachspiel* med en gæsteoptræden kun en halv snes år senere.

GRUSS AUS PRIMKENAU

Godset Primkenau lå i Schlesien, som fra 1742 var en del af kongeriget Preussen. Godset var på omkring 10.000 hektar, hvoraf det meste var skov. Tre generationer af Augustenborgerne kom til at sætte deres præg på godset, som de købte i 1853 for afståelsessummen fra den danske stat for deres slesvigske besiddelser. Kort efter købet lod hertug Christian August opføre et slot i Tudor-stil. Hans sønnesøn, Ernst Günther 2., lod i 1896 det engelskinspirerede bygningsværk nedrive og fik opført det her afbillede slot i historistisk stil med inspiration fra en ikke-tidsbestemt tysk middelalder og renaissance med tårne, kreneleringer og bindingsværkfelter. Hertug Ernst Günther blev i 1921 bisat i et nyopført hertugeligt gravsted i slotsparken, og hertil overførtes samtidigt de Augustenborgere, der var blevet bisat i den evangeliske kirke i Primkenau. Under den sovjetiske fremmarch i februar 1945 blev slottet beskudt og brændte. Efter sejrherrenes beslutning blev det meste af Schlesien efter krigen overdraget til Polen, og Primkenau hedder i dag Przemków. Slotsruinen blev revet ned i 1972, men det hertugelige gravsted i slotsparken er delvist bevaret.

I Tyskland

For indtægterne fra auktionen i 1853 og afståelsessummen købte hertugen det noget ramponerede gods Primkenau i Schlesien, dengang en del af Preussen, og han opbyggede her et mønstergods. Men drømmen om at vende tilbage til Slesvig bestod fortsat. Christian August 2. var til stadighed optaget af at følge udviklingen i det danske monarki, og han håbede på, at det kunne ende med, at monarkiet blev splittet op, så

Kongeriget kom i union med Sverige-Norge, hvad mange danske nationalliberale også ønskede, og at der herved blev banet vej for et tysk Slesvig-Holsten under hans ledelse. For at nå dette mål var han endda villig til at overveje at afstå det nordlige Slesvig til Kongeriget mod at få Lauenburg som kompensation. Augustenborgerne forsøgte at realisere denne plan i 1863, da det oldenburgske dynasti uddøde i Danmark med Frederik VII's død i november 1863. Samtidig stod en krig for døren på grund af

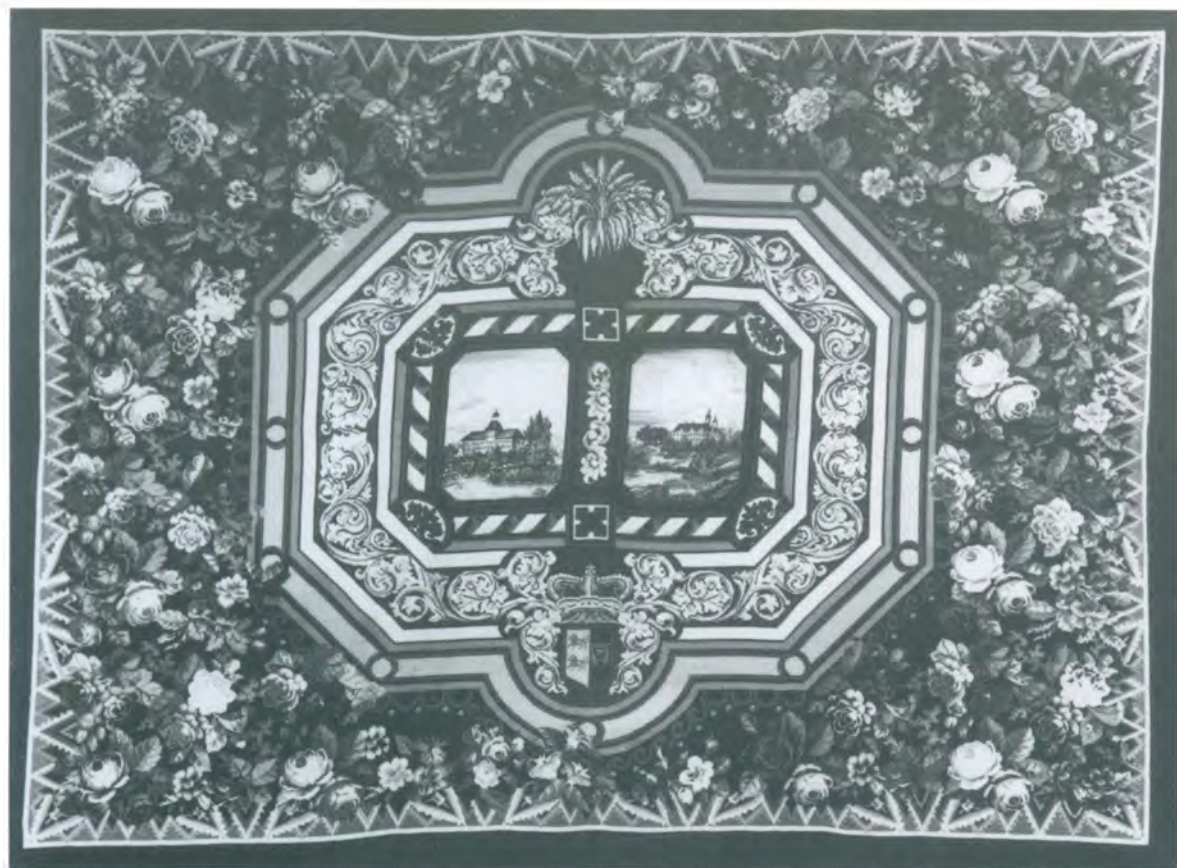
Stofstykke med patrikelt portræt af prins Frederik (1829-80) omgivet af et nykomponeret vabenskjold. Ved Frederik VII's død i 1863 fik han overdraget sin fars rettigheder til Hertugdømmerne. Han proklamerede sig straks som »Friedrich der Achte«, hertug af Slesvig-Holsten. I det nye hertugelige vaben er Sachsens vaben tilføjet nederst i midten mellem Stormarn og Ditmarsken. Herved markeres, at Frederik først havde etableret sig i den sachsiske by Gotha, hvor han havde oprettet en regering til at forberede sin tronbestigelse. En pro-augustenborgsk bevægelse var blevet rejst i Tyskland og sikrede afsætning for aktuelle varer som dette stoftryk, der kunne anvendes både som bordduk og som tørklæde. Frederiks arvekrav blev afvist af Preussen i 1864, og han overtog formelt først hertugdømmet ved sin fars død i 1869.

vedtagelsen af den danske Novemberforfatning, der forbandt Slesvig med Kongeriget og dermed var et klart brud på de internationale aftaler af 1852.

Novemberforfatningen førte til den anden krig om Hertugdømmerne i 1864. Denne gang stod kampen mellem Danmark, Preussen og Østrig. Danmark tabte som bekendt og måtte afstå Slesvig, Holsten og Lauenburg til Preussen og Østrig. Det var ikke hertug Christian August 2., men hans søn, prins Frederik, der under navn af »Friedrich VIII« fulgte med de tyske tropper, da de i december 1863 gik over Elben ind i Holsten. Han var i 1856 blevet viet til prinsesse Adelheid af Hohenlohe-Langenburg og drev godset Dolzig i Posen, dengang en del af Preussen. Han havde et tæt forhold til den preussiske kongefamilie og havde i 1863 som den

første fået tilbudt den ledige græske trone. Da han afslog, gik tilbuddet videre til den danske prins Vilhelm, kong Christian IX's søn, der besteg den græske trone under navnet Georg.

Betegnelsen »Friedrich VIII«, som Augustenborgerne anvendte 1863-64, opstod, efter at den danske konge og dermed hertug af Slesvig og Holsten, Frederik VII, var død. Han blev som konge efterfulgt af prins Christian af den yngre glücksborgske hertuginde under navnet Christian IX. Men Augustenborgerne hævdede – med en vis ret – at de stod nærmere til at arve Slesvig og Holsten, end Christian IX gjorde. Hertug Frederik forsøgte at sikre sig Hertugdømmerne i 1863 i kraft af sine dynastiske og nationale rettigheder, ligesom faderen havde forsøgt det i 1840'erne – men også

Billedtæppe med mangefarvede blomster omkring to prospekter af Pløn og Gottorp slotte omgivet af en ramme i blå-hvidt-rødt, de slesvig-holstenske farver. I den ene halvcirkel er det slesvig-holstenske våben med nældeblad og de slesvigske løver med en hertugkrone ovenover. Tæppet har tilhørt den augustenburgske hertugfamilie og er antageligt fra perioden 1863-66. Det afspejler sammenkoblingen af det augustenburgske arvekrav med den politiske slesvig-holstenisme. Det vides ikke, hvem der har broderet det store tæppe (2,4 x 3,5 m), der er udført med korssting på stramaj.

han led nederlag. Ganske vist blev den hertugelige familie jublende modtaget af loyale undersåtter ved indtoget i Kiel i december 1863, og det unge hertugpar flyttede til byen med deres tre børn. Men tiden var løbet fra drømmen om en selvstændig slesvig-holstensk stat under augustenburgsk ledelse. Preussens ministerpræsident, Otto von Bismarck, så ikke noget behov for endnu en tysk småstat, da hans drøm var at skabe et samlet tysk rige.

Selv om hertugen fandt støtte i Østrig, Bayern, Württemberg, Sachsen og andre,

mindre tyske stater, var hans forsøg på at blive fyrste over et selvstændigt Slesvig-Holsten dømt til at mislykkes. Efter slaget ved Königgrätz i 1866 måtte Østrig afstå sine rettigheder i Slesvig og Holsten til Preussen, og dermed var alt håb for en slesvig-holstensk stat under Augustenborgerne endeligt udslukt. Hertug Frederik forlod Hertugdømmerne og flyttede først til Gotha og derpå til Primkenau, som han overtog efter sin fars død i 1869.

Mens håbet om et selvstændigt Slesvig-Holsten endnu bestod, var det i 1865

lykkedes for Augustenborgerne at tilbagekøbe en del af deres tidligere besiddelser i Slesvig – nemlig Gråsten slot og hovedgård samt godset Fiskbæk. Imidlertid modsatte Bismarck sig, at de tog fast ophold her, så hertugfamilien var henvist til kun at benytte Gråsten som sommerbolig. At Augustenborgerne – trods deres modgang og begrænsede midler – alligevel havde bevaret deres fyrstelige status, afspejlede sig i deres forbløffende evne til fortsat at indgå standsmæssige ægteskaber. Prins Christian, en bror til hertug Frederik, kunne således i 1866 gifte sig med prinsesse Helena af Storbritannien, dronning Victorias datter, og flytte ind på Windsor Castle. I 1880 døde hertug Frederik og blev efterfulgt af sin kun 16-årige søn, hertug Ernst Günther 2.

Augustenborgerne blev helt rehabiliteret i 1881, da hertug Frederiks datter, prinsesse Auguste Viktoria, indgik ægteskab med den preussiske prins Vilhelm, den senere kejser Vilhelm II af Tyskland. Forudsætningen for dette ægteskab var imidlertid, at Augustenborgerne gav afkald på deres arverettigheder til Hertugdømmerne. Det skete dog først i 1884, da Ernst Günther 2. var blevet 21 år. Som erstatning fik Augustenborgerne en formel – men ikke reel – overdragelse af Sønderborg og Augustenborg slotte. Også hertug Ernst Günther 2. formåede at indgå et ægteskab på fyrsteniveau, idet han i 1883 giftede sig med prinsesse Dorothea af Sachsen-Coburg og Gotha, det samme dynasti som prinsgemal Albert i England og den belgiske kongefamilie tilhørte. Augustenborgerne var med disse ægteskaber blevet dynastisk særdeles godt placeret i Europa. Men det var en politik, hvis fordele gik under sammen med det gamle Europa i Første Verdenskrig, hvor de tre kejserriger forsvandt sammen med adskillige kongeriger og fyrstestater.

Auguste Viktoria, prinsesse af Augustenborg og datter af hertug Frederik, blev i 1881 forlovet med den tyske kejsers sønnesøn, prins Vilhelm, der besteg tronen som Vilhelm II i 1888. Efter at være blevet tysk kejserinde sejlede Auguste Viktoria i sin lystjagt ofte om sommeren til Slesvig og besøgte sin bror, Ernst Günther 2., på Gråsten Slot, beså familiens gamle hjem Augustenborg og aflagde besøg på Sønderborg Slot, hvor Infanteriregiment 84 havde sit hjemsted. Dette regiment havde udnavnt kejserinden til æresoberst i 1890. Foto ca. 1910.

Prins Albert af Englands navn genfindes hos hertug Ernst Günther 2.s fætter, der som ugift arvede hertugtitlen i 1921. Hertug Albert døde i 1931, og med ham uddøde det augustenburgske dynastis mandslinje. I Tyskland forsvandt også hertugslægtens synlige spor. Slægtens hovedbolig siden 1850'erne, Primkenau i Schlesien (nu en del af Polen), blev helt ødelagt under den sovjetrussiske fremmarch i 1944.

På Als forsvandt både hertugfamilien og

Den engelskfødte, augustenborgske prins Albert i tysk husaruniform på slotspladsen i Potsdam i foråret 1914. Han overtog hertugtitlen i 1921, da hans fatter på Primkenau, hertug Ernst Günther 2., døde. Albert var søn af Ernst Günthers farbror, prins Christian, og den engelske prinsesse Helena, der var datter af dronning Victoria. Albert var opkaldt efter sin morfar, prinsgemalen Albert af Sachsen-Coburg og Gotha. Han var bosat i England, men efter at have overtaget hertugtitlen i 1921 tilbragte han en del tid i Primkenau og blev begravet på byens evangeliske kirkegård, da han døde uden arvinger i 1931. Med hans død udslyktes den augustenborgske hertuginje.

Såvel en polsk som en tysk støtteforening har siden slutningen af 1990'erne arbejdet på at sikre erindringer om byen Primkenaus/Przemkóws fortid. Det har berørt, at hertug Alberts gravsted, 70 år efter hans død, er blevet omdannet til et erindringssted, idet gravstenen er blevet suppleret med et stort granitkors, hvis tysk-polske indskrift mindes »de døde i Primkenau og omegn«. Korset er blevet rejst af den tyske støtteforening, og dets stilfærdige indskrift omfatter begge nationale grupper og sævel faldne soldater og krigsofre som andre døde i civilsamfundet. Det blev indviet ved en økumenisk højtidelighed i 2001, og det afspejler, hvorledes historien bestandigt bruges og omtolkes efter tidens aktuelle behov – i dette tilfælde initiativtagernes behov for at skabe et erindringssted, der knytter an til den glørrige hertugtid og samtidig er acceptabelt for Przemkóws polske befolkning.

Hertug Ernst Günther 2. (1863-1921) sammen med sin hustru, prinsesse Dorothea af Sachsen-Coburg und Gotha. I 1884, da han var blevet myndig, måtte han give afkald på »alle rettigheder, der tilkom det augustenburgske hus til de tidligere hertugdømmer, nu provinsen Slesvig-Holsten«. Det var prisen for hans søsters ægteskab med den preussiske prins Wilhelm. Til gengæld fik han en betydelig årlig livrente samt formel overdragelse af Augustenborg og Sønderborg slotte. Efter han i 1898 havde indgået ægteskab, opholdt han sig ofte på Gråsten om sommeren og tog ivrigt del i administrationen af slottet, ladegården, teglværket og skoven med store karpedamme. Foto ca. 1900.

hoffet fra foråret 1848. Augustenborg Slot tjente som lazaret under krigen i 1848-50, derpå som dansk kaserne og igen som lazaret i 1864. Efter 1864 blev slottet anvendt af den preussiske stat, først som kaserne, senere som et af de få tyske lærerindeseminarier. Gråsten Slot fik en anden skæbne, da det var i hertugelig brug fra 1865 til 1921. Efter Genforeningen indledte hertug Ernst Günther 2. forhandlinger med den danske stat om overdragelse af samtlige augustenburgske besiddelser i landsdelen. Før forhandlingerne

blev afsluttet, døde hertugen dog, og handlen blev afsluttet med hans bo. På Augustenborg blev der herefter indrettet et dansk statshospital, mens Gråsten kun blev midlertidig benyttet frem til 1935, hvor slottet af staten blev stillet til rådighed som sommerresidens for kongehuset. Begge de gamle augustenburgske slotte har fortsat disse funktioner. De fleste spor fra Augustenborgerne er forsvundet, men i de to meget velbevarede slotskirker kommer man fortsat tæt på hertugtidens glans.

Guldnaal med krone og navnetræk for Ernst Günther 2. og hertuginde Dorothea. Naalen uddeltes til folk, der havde ydet en særlig indsats for hertugparret. Dette eksemplar stammer fra den justitsråd, som bistod med salget af Grasten, Augustenborg og Sønderborg slotte til den danske stat i 1920-21.

Et fyrstesamfund på Als

Augustenborg var hertugfamiliens hjemsted. Slottet og avlsgården erstattede i 1660'erne landsbyen Stavnsbøl, der blev nedlagt. Men i løbet af 1700-tallet groede et lille bysamfund op omkring slottet. Bebyggelsen blev med tiden regnet for en *flække*, dvs. et bysamfund med visse begrænsede rettigheder. Både derved og i kraft af sin størrelse kunne Augustenborg på visse punkter konkurrere med Sønderborg by, mens det kun i mindre grad gjaldt for det lille bysamfund omkring Grasten.

Fra midten af 1700-tallet til op i 1900-tallet bestod Augustenborg by blot af to gader med huse. Der boede slottets ansatte, håndværkere, handlende og deres familier. Alle husene var i princippet ens og i den såkaldte Augustenborg-stil: Lyst kalkede, forholdsvis dybe langhuse med glaserede,

halvvalmede tegltage og store gavlkviste midt på facaderne. Husene lå i to gader: Slotsalléen, hvis trærækker leder øjet direkte til portbygningen på slottet, og Storegade, hvis forlængelse løber om til slotsparken med palæet, der i det 19. århundrede tjente som enkesæde for hertuginde Louise Augusta. Alene flækkens udseende og opbygning giver et godt indtryk af det fyrsteprægede lille samfund. Omgivelserne har haft en ikke ringe betydning for flækkeboernes opfattelse af verden og deres plads deri.

Det fysiske udtryk afspejler fornemt fyrstebyens ånd, og indtrykket kan underbygges af de oplysninger, som folketællinger kan give om byens befolknings sammensætning. Den seneste tælling, for hertugen forlød byen, fandt sted i 1845. Da var der 660 indbyggere. Lidt mere end halvdelen var kvinder, to tredjedele var ugifte, og ca. to tredjedele stammede fra flækken selv eller de augustenburgske godsdistrikter. Kun 15% var ikke fra Slesvig eller Holsten, og af disse var de 5% fra de tyske stater. Det var et kulturelt tyskpræget, ungt samfund med mange ugifte mennesker i tjenende stillinger, enten ved hoffet eller i flækkens husstande.

Da det nye slot stod færdigt i 1775, indrettedes også det nye slotskapel, hvor flækkeboerne gik i kirke. Til ordning af forholdene udstedte hertugen en kirkestolsforordning, og kirkestole var en alvorlig sag, der kunne holde mangan en stræbsom borger vågen om natten. Forordningen har sikkert været taget dybt alvorligt af hertugens undersætter, for selvom malet nok var det praktiske at sikre, at hver sad efter rang og embede, så skabte og demonstrerede kirkestolsforordningen netop derved en særlig verdensorden i Augustenborg. Det blev sikkert forstået af alle og enhver, for midlet

Kapellet på Augustenborg; det indre set mod vest mod hertugstolen, der er i to etager, hvoraf den nederste er omdannet til forhal. Det fine, afdæmpede rum i rokokostil fremtræder i hvidt, guld og tidens yndede perlegråt. Marmorgulvet er tæppet i sort og hvidt. Løfter og vægfelter er udsmykket med stukornamenter, antageligt udført af den italienske kunstner M. A. Taddei, der også var mester for slottets store havesal med et væld af stukrelieffer. Oprindeligt var kirken forbeholdt hertugfamilien og hospersonalet, i dag tjener den som sognekirke.

var velkendt. I alle sognekirker i Danmark fandt man samfundets sociale skel demonstreret i kirkestolsfordelingen. Ordningen er et slags prisme, gennem hvilket samfundets lagdeling kan ses; den viser den indbyggede status og rang, som ikke blot gjaldt for hertugerne, men var uløseligt forbundet til et samfund, hvis hele idé og eksistens var hierarkisk fra slottets og flækkens fysiske udtryk til det praktiske liv.

I forordningen angives kapellets kor som valgfri plads for de øverst rangerende gods-

og hofembedsmænd; de bar i øvrigt titlen hofråd. Koret var afgrænset med et gitterværk, der angav det første sociale skel til skibet, hvor de nævnte også havde deres familiestole, og hvor de sammen med én af de hertugelige brødre var placeret overst. Derefter fulgte hoffets ansatte samt degnen og forpagteren på Augustenborg Hovedgård. Efter hoffets, flækkens og godsernes embedsmænd med familier kom endnu et socialt skel til flækkens håndværkere og næringsdrivende. De sad på syv bænkerader, og herefter

Rekonstruktion af kirkestolenes fordeling i Augustenborg 1775

KOR

Staldmesterinden
Herredsfogedinden
Guvernante
Kvindelig køkkenmester
Fire kammerpiger

Staldmesteren
Herredsfogeden
Husfogeden
Kammerskriver
Kammertjener

SKIB

I Oldfrue
Forpagterfruen
Sprøglærerens frue

Prins Æmils hushold:
- to hofkavalere
Livlægen
Staldmesteren
Overinspektøren for godserne

II Retsskriverens frue
Danselærerens frue
Kokkens kone
Hofdame
To garderobepiger

Kammerskriveren
Husfogeden
Gartneren
Overjægeren
Herredsfogeden

III Hofdamer
Overinspektørens frue
Staldmesterens frue
Husfogedens frue

Kokken
Fem kammertjenere

IV Herredsfogedinden
Overjægerens frue
Gartnerens kone
Kammerskriverens kone
Retsskriverens kone

Tjenere/lakajer
Kokke
Overlæreren
Forpagteren

V Fem tjeneres koner

Kroholderen
Køb- og handelsmand
Bageren
Færgemanden
Tømrermesteren

VI Tjeneres koner
Kokkenes koner
Overlærerens kone
Købmandens kone
Bagerens kone

Tre håndværkere
Slagteren
En håndværkerenke
Skrædderen

SKIB

VII	Kroholderens kone Færgemandens kone Tre håndværkeres koner	En enke En håndværker To skomagere To håndværkere
VIII	Slagterens kone Skrædderens kone Håndværkers kone	Sadelmagerens enke Andenlæreren To håndværkere Skrædderen
IX	Håndværkers kone Skomagerens kone Håndværkers kone	En enke En skrædderenke Mureren Fiskeren En enke
X	Andenlærerens kone To håndværkeres koner	Snedkeren Farveren Bødkeren Sadelmageren En håndværker (?) En håndværkers enke
XI	En kvinde Fiskerens kone Snedkerens kone Farverens kone Bødkerens kone	Vogn- og hjulmageren Ræbslageren En håndværker Drejeren Budet
XII	Sadelmagerens kone En håndværkers kone Fiskerens kone Vogn- og hjulmagerens kone	Vægteren Stegevenderen Hundekokken Gårdskarlen
XII	En håndværkers kone Drejerens kone Budets kone	<i>Dør fra gården</i>
XIII	Vakant	Vakant
XIV	Vakant	Vakant
XV	Vakant	Vakant
XVI	Kvinder fra Hospitalet Vægterens kone Hundekokkens kone Gårdskarlens kone	Vakant

GALLERIETAGE (vest øverst)

HERTUGENS STOL

SØNDRE GALLERI:

Første række: Alle kammertjenere
Anden række: Alle lakajer
Tredje række: Alle staldfolk
Fjerde række: Svende og drenge fra jægerne, gartnerne og køkkenet med samt skoleungdommen

NORDRE GALLERI:

Første række: Kammerjomfruene
Anden række: Vaske-, skure- og spindepiger

Herefter følger håndværksknægte såvel som knægte fra flækken

Kilde: *Det augustenborgske godsarkiv, pk. 114.*

fulgte de lavest placerede på slottet, f.eks. hundekokken. På gallerierne sad lakajer, staldkarle, stue- og gangpiger bænket sammen med skoleungdommen. Hertugfamilien sad i deres egen adskilte stol i galleriets højde overfor alteret. Familien havde privat indgang fra slottet til herskabsstolen. Kirkestolsforordningens detaljer blev lavet om flere gange, men i sin struktur holdt den til 1848. Det var den gamle verdens orden, som herskede i Augustenborg, måske også længere end til 1848. Kulturvæv er ofte kun sejt foranderlige. Flækkens fysiske udtryk, hertugfamiliens centrale placering, rangtænkning og de til tider stive former ved hoffet prægede Augustenborgernes daglige liv.

Digteren Jens Baggesen var med sin hustru gæst hos hertugen på Gråsten i 1795, og han har beskrevet en dag under sit ophold. Han stod op klokken seks og promenerede alene i parken. Efter morgenmad med den hertugelige familie og andre gæster arbejdede han til klokken ét med sine digte og breve, omgivet af sin egen søn, August, og hertugens børn. Middagen fandt han for-

holdsvis lang og en kende formel, men derefter samledes selskabet til kaffe og konversation i salonen, hvad der faldt i Baggesens smag. Efter kaffen gik det samlede selskab en lang tur i den romantiske slotshave, og derefter blev teen serveret enten på slottet eller i en af parkens mange pavilloner. Kl. syv spillede hertugen og Baggesen skak, efterfulgt af højtlesning og samtale om litteratur og andre emner. Souperen blev serveret sent og var lige så formel som middagen.

Baggesens oplevelse viser en, for os, morsom blanding af uformalitet og formalitet, og rammer sikkert meget godt stilen under den på en gang oplyste og noget enevældige hertug Frederik Christian 2. Det kan også være, at den mestendels afspejler, at Baggesens ophold på Gråsten i vid udstrækning bød på frihed og fornøjelse, men for hertugen var sagen, at han arbejdede dagen lang. I 1795 var han stadig medlem af statsrådet og i fuld sving med sine ideer for reorganiseringen af Danmarks højere uddannelse og for sine godsers forbedring efter de nyeste ideer fra landboreformerne. Der var således

foruden hofstaben et større antal sekretærer, skrivere og budbringere med på Gråsten. Ligeledes var middagen og souperen formelle i deres anslag, og hvordan kunne det være anderledes? Det var stadigvæk et hof, som Baggesen besøgte, selvom man nok levede mere frit på Gråsten end på Augustenborg, for slet ikke at nævne under hertugparrets ophold ved det kongelige hof i København.

Som nævnt var Augustenborgerne mere hertuger af navn end af gavn. For at understøtte status måtte de leve, som om de var mere, end der egentlig var dækning for. De kunne spille på de traditionelle instrumenter, nemlig pragt og ceremoni. Der var grænser for, hvor uformelt det hele kunne blive. På Augustenborg blev der levet et hoffliv efter tidens bedste standarder. I dati-

dens Europa var det væsentligt at føre sig som en hertug, bo som en hertug og leve som en hertug, hvis man var hertug, ligesom det var vigtigt at føre sig som en greve, bo som en greve og leve som en greve, hvis det var det, man var. Symboler, ritualer og ceremonier blev vigtige, en stor organisation, der kunne sikre deres opretholdelse, ligeså.

Til daglig skulle hoffet fungere, så både den personlige tjeneste og regeringsførelsen blev klaret uden problemer. Men det var til de store fester, når hoffet viste sig i al sin pragt og elegance, at det for alvor understøttede hertugens position, måske mest markant ved de store offentlige banketter. De fandt sted ved officielle lejligheder såsom nytår, fødselsdage og andre mærkedage, og beboerne i den lille slotsby var inviterede til at se på, enten gennem vinduerne eller stående

Gråsten Slot set fra øst. Slottet var de augustenburgske hertugers jagt- og lystslot. Det brændte i 1757 og blev aldrig genopbygget i fordums glans. Midterfløjen blev reduceret til en forbindelsesgang mellem behøvsfløjen i syd og kirken i nordfløjen, der overlevede branden. Foto 2005.

Augustenborg Slot set fra portfløjen (øst) med hestestalde på hver side. Den taktfaste facade kan forekomme lidt tør, men understreger bygningens majestæt. Døren i midten fører ind i havesalen, der var omgivet af de officielle appartementer. Fyrsteboligen var på 1. sal og slotskirken i nordfløjen. Foto 2004.

langs væggene. Naturligvis sad de ikke til bords. De kunne se på, men ikke deltage i måltidet. At sidde til bords var reserveret den hertugelige familie, de øverste hoffolk samt gæster. Hvor de præcist sad ved bordet i forhold til hinanden var naturligvis et spørgsmål om rang og den umiddelbare hertugelige bevågenhed. Bordplanen ville normalt gå ud fra midteraksen med det hertugelige par i midten og to sidefløje på samme måde, som slottet er bygget – det var den samme idé, som her kom til udtryk.

På Augustenborg var der forandringer gennem de to hundrede års hofholdning, men i princippet var det det samme, der

foregik. Vi skal her blot se på en enkelt sådan stor begivenhed: den kommende hertuginde Louise Augustas fødselsdag i 1793. Dagen begyndte med, at hun blev vækket tidligt, og med seks hofdamer spadserede hun til et lysthus i haven for at spise morgenmad. Herefter blev der foretaget en såkaldt *grande promenade*, dvs. hele hoffet spadserede, til slotskapellet. Her var der gudstjeneste, efterfulgt af modtagelse af gratulanter og en frokost i de private værelser. Også teen fandt sted under private former, men derefter promenerede hele hoffet gennem den lille slotsby og i parken. Dagen sluttede med en gallabanket i slottets havesal med tilskuere.

I 1848 kom der et væld af hadefuld agitation vendt mod den augustenborgske hertug, der blev afbilledet med løkke om halsen. Men der var også mildere satire som dette litografi, der skoser Augustenborgeren for de mange glippede muligheder.

Sammenfatning

Hertugerne af Augustenborg rådede over et forholdsvis beskedent landområde og havde aldrig de egentlige hertugelige rettigheder, men som ætlinge af det danske kongehus var de arvinger til hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt arveberettigede til Norge. Denne position var hertugerne opsatte på at beholde. Deres udfoldelser i det symbolske rum blev derfor af stor betydning, hvis de skulle opretholde håbet om at blive anerkendt som hertuger blandt de mange andre

hertuger i Slesvig. Fra en meget beskedent begyndelse lykkedes det i løbet af tre generationer at blive storgodsejere og nært tilknyttede kongehuset. Men fremgangen skete til dels gennem afståelser af arverettigheder mod store kompensationer.

Placeringen mellem Danmark og Tyskland kom til at udgøre et dilemma for Augustenborgerne og blev helt afgørende for hertughusets eksistens. I 1780'erne var der risiko for, at den oldenborgske kongestamme ville uddø, og for at sikre arvefølgen i hele monarkiet blev der arrangeret ægteskab mellem den danske prinsesse Louise Augusta og hertug Frederik Christian 2. Herved blev der skabt mulighed for en augustenborgsk tronbestigelse, men denne chance for at stige til tops fortonede sig hastigt igen. Forholdet mellem kongehuset og hertughuset udviklede sig til en belastning i begyndelsen af 1800-tallet, hvor Frederik Christian 2. hævdede, at Augustenborgerne havde et arvekrav på Hertugdømmerne, hvis den danske kongelinje uddøde uden mandlige arvinger.

Det augustenborgske arvekrav udvikledes i næste generation til en egentlig politik, hvor den aristokratiske hertug Christian August 2. spillede sammen med liberale slesvig-holstenere i den slesvigske stænderforsamling. Augustenborgernes deltagelse i borgerkrigen 1848-50 på oprørernes side førte imidlertid til deres fald og slægtens udelukkelse fra det danske monarki. En lille oprejsning fik hertugfamilien dog i 1881 gennem Auguste Victorias ægteskab med den senere kejser Wilhelm II, men det var kun en social, ikke en politisk ambition, som her blev opfyldt. Augustenborgernes skæbne gennem de fleste generationer blev, at det næsten lykkedes for dem at realisere deres politiske og dynastiske mål, som så alligevel glippede – igen og igen.

Stamtavle 12: Hertugerne af Augustenborg

Ernst Günther 1.
(1609-1689)
∞ Auguste af Glücksborg

Frederik
(1652-1692)
∞ (morganatisk)
Anna Christine Bereuter

Ernst August
(1660-1731)
∞ Marie Therese von Velbrück

Frederik Vilhelm
(1668-1714)
∞ Sophie Amalie Ahlefeldt

Christian August 1.
(1696-1754)
∞ Frederikke Danneskiold-Samsøe

Charlotte Marie
(1697-1760)
∞ Philip Ernst af Glücksborg

Frederik Christian 1.
(1721-1794)
∞ Charlotte Amalie af Pløn

Emil August
(1722-1786)

Frederik Christian 2.
(1765-1814)
∞ Louise Augusta af Danmark

Frederik Carl Emil
(1767-1841)
∞ Sophie Scheel

Christian August
(1768-1810)
svensk kronprins

Caroline Amalie
(1796-1881)
∞ Christian VIII af Danmark

Christian August 2.
(1798-1869)
∞ Louise Sophie Danneskiold-Samsøe

Frederik (»af Nør«)
(1800-1865)
∞ 1. Henriette Danneskiold-Samsøe
2. (morganatisk) Marie Lee

Frederik (»Friedrich der Achte«)
(1829-1880)
∞ Adelheid af Hohenlohe-Langenburg

Christian Carl August
(1831-1917)
∞ Helena af Storbritannien

Frederik August, greve af Noer
(1830-1881)
∞ Carmelita Eisenblatt

Auguste Viktoria
(1858-1921)
∞ Vilhelm II af
Tyskland

Karoline Mathilde
(1860-1932)
∞ Friedrich Ferdinand
af Glücksborg

Ernst Günther 2.
(1863-1921)
∞ Dorothea af
Sachsen-Coburg

Louise Sophie
(1866-1952)
∞ Friedrich Leopold
af Preussen
og Gotha

Christian Victor
(1867-1900)

Albert
(1869-1931)
2 døtre

Kort 15: Lokalteter i Tyskland og Østeuropa som medlemmer af de slesvig-holstenske hertughuse var knyttet til.

Kortet viser Nord- og Mellemtysklands og visse tilgrænsende områders politiske inddeling efter 1648; en inddeling som i hovedsagen holdt sig til 1772. Visse større lande er nævnt ved navn, men man bemærker det store mylder af småstater i Mellem- og Vesttyskland.

Hertugerne af Beck og de yngre glücksborgske hertuger

af Carsten Porskrog Rasmussen

Hertugerne af Augustenborg fandt sig en niche i Sønderjylland, skønt de hverken var regerende eller afdelte hertuger og dermed ikke ved arv havde fået andel i Sønderjylland. Grundlæggeren af den augustenborgske linje havde imidlertid en række brødre, der heller ikke arvede andel af Slesvig og Holsten. De søgte lykken uden for den danske konges riger og lande. Tre af dem grundlagde selvstændige linjer, som klarede sig godt i det fremmede. I begyndelsen af 1800-tallet søgte én af disse linjer tilbage til Hertugdømmerne, hvor den overtog Glücksborg slot og den dertil knyttede hertugtitel. Heraf udsprang både det danske, norske og græske kongehus, og heraf kommer den eneste i dag tilbageværende hertuginje i Slesvig.

De udvandrede sønner

Som bekendt er det i mange lande stadig vigtigt at få sønner. For fyrstehuse har det indtil nyeste tid været afgørende for husets og nogle gange statens overlevelse. Sønnefødsler blev derfor fejret med stor jubel. Men velsignelsen kunne blive for stor, så jubelen dæmpedes. Hans den Yngre efterlod sig seks sønner. Hans omfattende besiddelser lod sig dog opdele, så de fem ved faderens død kunne få hver sit lille hertugdømme, og

den sjette kunne få rimelige forventninger om at arve ét med tiden.

Men da Hans den Yngres næstældste søn, hertug Alexander af Sønderborg, ganske som sin far efterlod sig seks livskraftige sønner ved sin død i 1627, var det mere velsignelse, end hans lille hertugdømme kunne bære. På det formelle plan blev de stadig behandlet ens. Da Christian IV i 1633 udstedte et nyt lensbrev til de forskellige sønderborgske hertuger, blev hertug Alexanders ældste søn, Hans Christian, som tidligere sin far og farfar forlenet med sin arvede del af Slesvig samt hele hertugdømmet på samhånd, ikke blot på sine egne, men også sine fem brødres vegne, og de kaldtes alle »arving til Norge, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst«. Kejseren gjorde det samme for Holstens vedkommende.¹ Også alle disse seks sønner bar altså med rette titlen »hertug«.

Reelt skete der dog nu en forskelsbehandling. Hertug Alexanders testamente fastslog, at førstefødselsretten fra nu af skulle gælde, så den ældste søn, Hans Christian, arvede alle huset Sønderborgs besiddelser. De yngre sønner blev dermed kun *titulære hertuger*, og de linjer, flere af dem grundlagde, må betegnes som *kadetlinjer*. De fem yngre sønner skulle hver have en årlig apanage på 1.000 rdl.² For hertug Hans Christian og hans

Hertug Alexander Henrik, grundlægger af den katolske linje. Han er afbildet som oberstløjtnant i den kejserlige hær. Under billedet er anbragt et motto, der oversat lyder: »Hverken svag eller overmodig«. Kobberstik af E. Wideman 1646.

efterkommere skulle det blive slemt nok at skaffe de 5.000 rigsdaler årligt til brødrene foruden penge til moderen og medgift til søstrene, og disse belastninger var med til at forårsage det sønderborgske hertugdømmes fallit.

Set fra de yngre brødres synspunkt var situationen heller ikke munter. 1.000 rigsdaler årligt svarede vel nogenlunde til en oberst-gage. Det ville en adelsmand kunne gifte sig på og holde et forholdsvis beskedent hus for, men for en fyrstesøn med de øgede forventninger til livsførelse, der fulgte med den arvede værdighed, var det for lidt. Én af dem, Ernst Günther, blev på hjemegnen, hvor kongegunst og lidt held endte med at sikre ham en antagelig position, som

han kunne give videre til sine efterkommere, Augustenborgerne.

De fire andre udvandrede alle. En enkelt, Georg Frederik, døde uden efterkommere og uden i øvrigt at gøre større væsen af sig. De tre andre efterlod sig sønner, og disse linjer kom til at gøre sig ganske godt gældende i udlandet. Den altovervejende karrierevej for fyrstesønner var den militære. 1600-tallet var præget af, at alle større magter – og visse mindre – opretholdt store hære med mange, ganske vellønnede, officersposter. På de højere poster i hæren var et adeligt eller endda fyrsteligt navn en fordel eller ligefrem en forudsætning.

Hertug Alexanders næstældste søn, Alexander Henrik, der var født i 1608, gjorde to temmelig upassende ting. For det første giftede han sig under sin stand, med Dorothea Maria Heshus, datter af hofpræsten i Sønderborg. For det andet gik han over til den katolske tro, formentlig fordi det åbnede bedre karrieremuligheder i Sydtykland. Han trådte i kejserlig krigstjeneste, hvor han tjente i Schlesien. Alexander Henrik efterlod sig tre sønner. Den yngste, Georg Christian, blev som faderen officer, og steg til at blive kejserlig generalvagtimester. I 1691 faldt han imidlertid under kampe på Balkan. De to ældste udnyttede den ekstra karrierevej, som deres katolske tro havde åbnet. I de katolske lande var der stadig vellønnede kirkelige embeder. Ferdinand Leopold blev dekan i Breslau i Schlesien og siden kannik i Olmütz i Mähren (i det nuværende Tjekkiet), hvor hans bror Alexander Rudolf ligeledes blev kannik. Som katolske gejstlige var de naturligvis ugifte, og derfor udsluktes denne, den såkaldt *katolske* eller *schlesiske linje* af det sønderborgske hertughus, med Alexander Rudolf i 1727.³

Endnu én af hertug Alexanders sønner,

Slottet Wiesenburg tilhørte hertugerne af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Wiesenburg i årene 1663-1724. Slottet rejser sig på et højedrag over floden Mulde. De ældste dele af det nuværende slot er middelalderlige, men meget er fra 1800-tallet. Det mest markante træk fra hertugernes tid er porttårnet, som ses her. Det er bygget af hertug Philip Ludvig i 1664. Foto fra 2005.

Philip Ludvig, gik i kejserlig tjeneste. I 1642 blev han oberst. Året efter opstillede han sit eget regiment og blev generalmajor. Det var endnu almindeligt, at regimentscheferne var en slags entreprenører for staten, der indgik en kontrakt og så selv ansatte officerer og soldater. Han avancerede til feltmarskalløjtnant – den næsthøjeste eksisterende militære rang. I 1643 ægtede han grevinde Katharina af Waldeck, der var enke efter den regerende greve af Lippe. Med hende fik han en rig arv. Efter hendes død blev han gift med en landgrevinde af Hessen-Homburg og siden for tredje gang med en grevinde af Reuss. Den succesrige militære karriere og ægteskaberne bragte penge. I 1663 købte Philip

Ludvig godset Wiesenburg nær Zwickau i Sachsen af kurfyrst Johan Georg II, hvorfor han og hans efterkommere omtales som *Wiesenburglinjen*. Wiesenburg var et anseligt gods, som omfattede slottet Wiesenburg, flækken Kirchberg og tyve landsbyer, i alt et område på godt ti kilometer på hver led. Oven i det var der mineraler i undergrunden, og Philip Ludvig fik ny gang i minedrift efter både jern, kobolt og det sjældne metal bismuth. Slottet blev ombygget og blandt andet udstyret med en større slotskirke.

Hertug Philip Ludvig efterlod sig tre sønner, hvoraf de to yngste blev generaler i hhv. den hessiske og den sachsiske hær. De døde

De tre hertuger af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Wiesenburg, afbilledet på samtidige kobberstik. Philip Ludvig, der selv tjente sig op fra en ret beskedent start, ses midt i krigens tummel. Hans søn Frederik er afbilledet i en dramatisk positur, men omgivet af symboler på status og rang. I hånden holder han marskalstaven som tegn på sin værdighed som kejserlig generalfeltmarskal. Over skulderen bærer han Elefantordenen, og i et hjørne ses en hermelineskåbe som tegn på fyrstelig afstamning. Tredje generation, Leopold, ses i mere fredelig positur. Endnu er han i rustning, men både symboler og tekst handler mere om hans fyrstelige afstamning end om militær karriere.

begge ugifte. Godset Wiesenburg tilfaldt den ældste søn, Frederik, der som faderen gik i østrigsk tjeneste og drev det til at blive kejserlig feltmarskal. Han var meget rigt gift med prinsesse Charlotte af Liegnitz, der giftede sig med hertugen mod sin mors vilje. Moderen protesterede, og den nygifte hertug blev sat i arrest af kejseren, men forbøn fra hans far og den danske konge fik løst op for det, så hertugen kom ud igen efter seks uger og nu officielt kunne fejre brylluppet med kejserlig velsignelse. Skønt det var et inklinationsparti – i hvert fald for hertuginde – gik ægteskabet i stykker, og hertuginde tog ophold på sine egne godser. Faderen levede videre på Wiesenburg med en hofstab på 36 personer – altså i en vis hertugelig glans.

Den eneste søn, Leopold, gik over til den katolske tro og søgte til Wien. Han modtog

en stor arv efter sin mormor, der dog insisterede på, at faderen ikke måtte få noget med pengene at gøre. I Wien lykkedes det ham at blive gift ind i én af de førende slægter i det østrigske monarki, fyrsterne af Liechtenstein. Bruden bragte ham godser i Mähren, og Leopold valgte da i 1724, kort efter faderens død, at sælge Wiesenburg til kurfyrsten af Sachsen for 126.000 rigsdaler. Han døde i 1744 i Wien. Han efterlod sig ingen sønner, men fire døtre, der alle blev gift ind i fremtrædende slægter knyttet til kejserhoffet.⁴

Trods et beskedent udgangspunkt havde Wiesenburglinjen klaret sig godt i det fremmede. Et par forsøg på at rejse arvekrav i Hertugdømmerne blev dog afvist, og forbindelsen til det gamle hjemland blev derfor aldrig reelt genoprettet. Denne slægtsghrens historie er først og fremmest historien om

en kejserlig og sachsisk officersslægt af fremmed oprindelse. Den er også historien om, hvordan Europa og ikke mindst de tysktalende lande var en international arbejdsmark for tidens eliter.

Linjen Beck

Frem til omkring 1800 formede linjen Slesvig-Holsten-Sønderborg-Becks historie sig meget som deres slægtninge af Wiesenburglinjens, blot var den længere og endnu mere glansfuld. Stamfaderen, August Philip (1612-75), som regel blot kaldet August, var den femte søn af hertug Alexander af Sønderborg. Linjen Beck er derfor en yngre linje end Augustenborgerne, der nedstammer fra hertug Alexanders tredje søn.

Som ung tog hertug August til slægtens stamland Oldenburg, hvor én af hans søstre var gift ind i grevhuset. Her blev han 1645 gift med Clara, kusine til den regerende greve. Hun døde dog efter to års ægteskab. Hertug August giftede sig i 1649 med sin afdøde kones søster, Sidonie, men det ægteskab blev endnu kortere – hertuginde døde efter kun syv måneders ægteskab. Hertugen forsøgte sig så for tredje gang, nu med grevinde Marie Sibylle af Nassau-Saarbrücken. Kun i det tredje ægteskab var der børn.⁵

Alligevel fik også det første, korte ægteskab varig betydning, for det bragte hertugen godset Beck ved Minden, der i næsten 200 år skulle give denne gren af den oldenborgske slægt sit navn. Godset Beck var et ganske almindeligt gods, som August Philips far, hertug Alexander, havde købt af en adelsfamilie. Sammen med de øvrige besiddelser under hertugdømmet Sønderborg var det arvet af hertug Hans Christian, der imidlertid i 1639 havde afhændet det til sin svo-

ger, greven af Oldenburg. Huset Oldenburg solgte det så i 1646 videre til deres svigersøn, August.⁶

Det førte til, at August og hans efterkommere gennem næsten 200 år blev omtalt som hertuger af Slesvig-Holsten-Beck eller – mere korrekt – Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck.⁷ Det betyder ikke, at der har eksisteret et hertugdømme Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck – lige så lidt som der har eksisteret et hertugdømme Slesvig-Holsten-Sønderborg-Wiesenburg eller for den sags skyld Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg. Hertugtitlen gjaldt Slesvig og Holsten som helhed. Den var begrundet i, at hele slægten var arveberettiget til Hertugdømmerne, og at alle hertug Alexanders sønner endnu havde nået at blive kollektivt forlenet med både Slesvig og Holsten. Følgende generationer af hertuger uden besiddelser blev fortsat forlenet med Holsten til midten af 1700-tallet. Kongen af Danmark derimod gentog ikke forleningerne med Slesvig.⁸ Hertugerne kaldte sig imidlertid fortsat hertuger af Slesvig og Holsten. Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck eller Holsten-Beck var blot en praktisk betegnelse for at identificere denne hertug mellem de mange andre, der kaldte sig hertuger af Slesvig og Holsten.

Det gik i øvrigt denne slægtsgren som de andre med hensyn til brug af titler. I 1600-tallet var alle mandlige medlemmer »hertuger«, men i løbet af 1700-tallet blev det skik at regne med kun én hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck ad gangen, mens de øvrige medlemmer af denne slægtsgren nu havde titel af prins.

Hertug August fik ingen karriere selv, men koncentrerede sig om sit gods og sin familie. Var de to første ægteskaber barnløse, blev det rigeligt indhentet i tredje ægteskab.

Slottet Beck ved Minden gav i næsten 200 år navn til her-
tuglinjen Beck. I sin kerne er hovedbygningen opført af
Beck-linjens grundlægger, hertug August i 1657. Herom
vidner endnu en noget forvitret våbenplade, der sidder på
trappen, til højre for kælderadgangen. Den ses i nærbillede
på det lille billede. Slottet er ombygget flere gange, bl.a. er
sidesøjlene nedrevet. Omkring 1900 blev der tilbygget nogle
små tårne og gotiske gavle, som atter blev fjernet ved sen-
este ombygning i 1972. Siden 1899 har godset tilhørt slag-
ten Blomeyer.

Hertuginde fødte ikke mindre end 12 børn, hvoraf fem sønner og fem eller seks døtre blev voksne. To sønner døde dog i en ret ung alder. De tre tilbageværende sønner gjorde alle en god militær karriere. Den yngste, Anton Günther (1666-1744), trådte i hollandsk tjeneste, hvor han steg i graderne til general og fæstningskommandant. Han forblev ugift livet igennem.

Fyrstendømmet Minden, som Beck lå i, tilhørte efter 1648 kurfyrstendømmet Brandenburg, hvis kurfyrste i anden halvdel af 1600-tallet opbyggede en stærkt voksende hær og derfor havde et stort behov for officerer. Et adeligt navn var næsten en forudsætning, et fyrsteligt ingen skade, og i øvrigt var kurfyrstinden hertuginde Augusts kusine. Det var derfor ganske naturligt, at begge de ældste sønner (og muligvis også de yngste) søgte i brandenburgsk tjeneste. Den ældste, August, blev generalmajor, men faldt i 1689 ved Bonn. Forinden havde han efter faderen arvet godset Beck. Han var gift med Hedvig Louise af Lippe og efterlod sig en enkelt søn, Frederik Vilhelm, der senere blev katolik og gik i kejserlig tjeneste, hvor han især kom til at tjene i Ungarn og Italien. Han blev gift med en italiensk grevinde og døde i 1719. Han efterlod sig kun døtre.⁹

Fire feltmarskaller

Det var dog den næstældste søn fra Beck, Frederik Ludvig, der kom til at sikre huset Beck både berømmelse og overlevelse. Han var født i 1653 og trådte allerede som 16-årig i 1669 i brandenburgsk tjeneste. Som ung officer kom han med i 1670'ernes krige, hvor han kæmpede mod svenskerne i det berømte slag ved Fehrbellin i 1675. Året efter blev han oberst ved dragonerne og

kæmpede mod franskmændene ved Porta Westfalica i Nordvesttyskland. Her imponerede han den franske øverstkommanderende så meget, at han fik tilbud om at træde i fransk tjeneste. Det sagde han nu nej til, lige som han i 1694 afviste et endnu finere tilbud fra den danske konge om at blive statholder i Norge. I 1686 blev han brandenburgsk generalmajor og chef for sit eget regiment, som efter ham fik navnet »Fodregiment Holsten«. Han avancerede til generaløjtnant i 1690 og general i 1697. Under Den Spanske Arvefølgekrig kom han til at kommandere et brandenburg-preussisk armékors, der kæmpede sammen med kejserlige, hollandske og engelske styrker mod Frankrig i Flandern – i øvrigt ved siden af danske tropper, der var udlejet til Østrig og England. Blandt officererne i det danske kors var hertuginde Philip Ernst af Glücksborg. Frederik Ludvig udmærkede sig ved en række af krigens vigtigste slag og kampe, bl.a. Blenheim, Oudenarde og Malplaquet. I 1711 trak han sig tilbage fra aktiv tjeneste, men da han året efter erfarede, at en anden general var udnævnt til feltmarskal, undlod han ikke at minde den preussiske konge om sine tjenester. Kongen forstod budskabet og gav 1713 Frederik Ludvig marskalstaven.

Hertuginde koncentrerede sig efter 1711 om sin ikke mindre glimrende civile karriere. Allerede i 1690'erne var han blevet guvernør i provinsen Minden, og i 1693 blev han guvernør i Königsberg og statholder i provinsen Preussen (dvs. Østpreussen). Königsberg blev fra 1701 kongeriget Preussens formelle hovedstad og reelt en hovedstad nr. 2 efter Berlin, og Østpreussen var den næstvigtigste del af kongen af Preussens lande. Positionen kan sammenlignes med den, som den danske konges statholdere i Hertugdømmerne og Norge havde. Hertuginde var

Mere end nogen anden var det hertug Frederik Ludvig, der løftede linjen Beck til magt og anseelse. På maleriet bærer han en ordensstjerne, enten for Elefantordenen, som han fik i 1694, eller den preussiske Sorte Orns Orden, som han fik tildelt som én af de første i 1701. Maleriet hang før Anden Verdenskrig på det preussiske kadetakademi i Lichterfelde ved Berlin. Maleriets skabne efter krigen er ukendt.

naet helt til tops i det preussiske hierarki. Æresbevisninger regnede ned over ham. Da den preussiske konge i 1701 indstiftede Den Sorte Orns Orden, var hertugen blandt de første 18 riddere.

Frederik Ludvig, der siden sin nevøs død i 1719 også var overhoved for huset Beck, havde sandelig gjort det godt i betragtning af, at han var fjerde generations yngre søn, og at arven for hver generation derfor var blevet mindre. Frederik Ludvigs oldefar, Hans den Yngre, havde arvet en pæn del af Hertugdømmerne, hans farfar en halv ø, hans far og han selv ingenting. Men nu

vendte det. Med den store ære kom der også penge i familien. Frederik Ludvig købte efterhånden adskillige ejendomme i Ostpreussen, som hans karriere nu så klart var knyttet til, og byggede jagtslottene Louisenhof og Charlottenthal.

Begge slotte var galant opkaldt efter hertuginde. Frederik Ludvig var ét af de mange medlemmer af de sonderborgske hertughuse, der hentede sin brud inden for slægten. I 1685 blev han gift med Louise Charlotte, datter af hertug Ernst Günther af Augustenborg. Også hun steg hurtigt i anseelse ved det preussiske hof. Da den daværende kurfyrste af Brandenburg, Frederik, i år 1701 lod sig krone i Königsberg til konge af Preussen, var det hertuginde af Slesvig-

Hertug Frederik Vilhelm 2. løftede på fornem vis arven efter sin far, Frederik Ludvig. Han opnåede de højest tænkelige poster og æresbevisninger i Preussen. På maleriet her bærer han det orange ordensband og ordensstjernen fra Den Sorte Orns Orden, som han modtog lige som sin far. Også dette maleri har hængt på kadetakademiet i Lichterfelde.

Slottet Friedrichshof lige vest for Königsberg i Ostpreussen var bygget som sommerslot af den brandenburgske kurfyrste og senere preussiske konge Frederik 1693-1997. I 1719 skænkede hans søn, kong Frederik Vilhelm I, slottet til hertug Frederik Vilhelm 2. af Beck, der fik lov til at lade det omdøbe til »Schloss Holstein«. Slottet gik ud af slægtens eje i 1765, men beholdt navnet. Slottet findes stadig, men er noget ombygget i sovjetisk tid. Her ses det på en gouache af kunstneren Wilhelm Barth fra ca. 1810.

Holsten-Beck, der satte kronen på dronningens hoved. Æresbevisningerne til hertugparret fortsatte til det sidste. Da hertug Frederik Ludvig døde i 1728, befalede den preussiske konge, Frederik Vilhelm I, at hertugen skulle begraves i den kongelige krypt i domkirken i Königsberg!¹⁰

Hertug Frederik Ludvig og hertuginde Louise Charlotte fik 14 børn. Fire sønner blev voksne, og af dem fik bade den ældste og den yngste en lige så stralende karriere som faderen, og én af de to andre kom tæt på. Den ældste, Frederik Vilhelm, trådte naturligvis i preussisk tjeneste. Allerede som 17-årig blev han oberstløjtnant og som 26-

årig oberst. Som 34-årig overtog han faderens regiment som generalmajor. I 1733 blev han generalløjtnant, i 1740 general og i 1741 generalfeltmarskal. Han nærede bl.a. at være i aktiv krigstjeneste i Nederlandene, men havde også meget høje stillinger hjemme. I 1744 blev han guvernør i Breslau, i 1747 i Berlin.

Frederik Vilhelm af Beck stod den preussiske konge, Frederik Vilhelm I, nær, og han fik også et godt forhold til sønnen Frederik II (Frederik den Store). I 1719 skænkede kongen ham et pragtfuldt slot uden for Königsberg, Friedrichshof. Frederik Vilhelm søgte og fik tilladelse til at omdøbe det til

»Schloss Holstein«. Til gengæld solgte han i 1732 Beck, som han ellers havde købt efter sin nevø. Han var første gang gift med en polsk adelsdame, anden gang med Ursula von Dohna-Schlobitten, der hørte til én af de mægtigste adelsslægter i Østpreussen.

Den næstældste bror, Karl Ludvig, gik i polsk-sachsisk tjeneste, og blev endda gift med en illegitim datter af den polsk-sachsiske konge. Han trak sig dog efter nogle år tilbage fra aktiv tjeneste og slog sig ned i Königsberg. I 1762 kom Peter III imidlertid til magten i Rusland. Han var født som hertug af Gottorp, men i øvrigt stærkt begejstret for alt preussisk. Han udnævnte Karl Ludvig, da overhoved for slægten Holsten-Beck, til feltmarskal og tilbød ham en høj post i russisk tjeneste. Hertugen betakkede sig – og kom derfor heller ikke til at opleve, hvordan Peter III blev afsat af sin kone, Katharina den Store, og kort efter dræbt.¹¹

Det gjorde derimod den yngste af brødrene, Peter August. Han var tidligt trådt i russisk tjeneste, og der var dermed brødre af huset Beck i tre af de fire store central- og østeuropæiske hæere i 1740'erne. Han steg i graderne for at ende som generalfeltmarskal og russisk guvernør i Estland. Han var dermed nået lige så langt i russisk tjeneste, som faderen var i preussisk.¹²

Fra storhed til fald

Anden og tredje generation af linjen Beck havde klaret det flot. Der var dog en enkelt begrænsning. Fem voksne mænd i tredje generation præsterede tilsammen kun tre sønner. Hertug Karl Ludvigs eneste søn, Karl Frederik, døde ugift i 1772. Hertug Frederik Vilhelm havde én søn, Frederik, der var født i 1723. Hertug Peter August havde også en

Hertug Frederik Karl Ludvig, afbilledet omkring 1797, da han var på toppen af sin karriere. Om halsen bærer han den preussiske Røde Orns Orden, som han havde fået for sin indsats i kamp mod polakkerne 1794 under Polens døds kamp. Hertil kommer ordensstjerne og skærf for den russiske Alexander Nevsky Orden, så billedet er formentlig udført i anledning af udnævnelsen til russisk general. Typisk for tiden er han dog mere afbilledet som civil oplysningsmand med dokumenter på bordet end som officer.

søn, Karl Anton, født 1727. Begge trådte i preussisk tjeneste og kom i gang med en lovende karriere: Men begge betalte også prisen for at gå militærvejen. Hertug Frederik faldt ved Prag i 1757, mens hertug Karl Anton døde i 1759 af sår fra slaget ved Kunersdorf.¹³ I første omgang betød hertug Frederiks død blot, at familiens besiddelser gik i arv til først den ene og så den anden farbror, så Peter August på sine gamle dage blev slægtens overhoved og herre over alle denne slægtlinjes godser bortset fra Schloss Holstein, der var solgt.

Da Peter August døde i Reval i 1775, talte

huset Beck kun ét mandligt medlem, hans egen sønnesøn Frederik Karl Ludvig. Som 18-årig stod han med store godser, et berømt navn og de bedst tænkelige forbindelser. Fremtiden måtte se strålende ud. I 1774 havde hans farfar forberedt hans indtræden i russisk tjeneste, men da han ved farfaderens død i 1775 arvede godserne, insisterede den preussiske konge på, at den unge hertug nu trådte i preussisk tjeneste. Her blev han først sendt på uddannelse i udlandet, og derefter indtrådte han i hæren og steg til oberstløjtnant. Forholdet til den preussiske konge, Frederik den Store, var dog ikke godt, og 1781 tog hertugen sin afsked. Året forinden havde han giftet sig med grevinde Frederikke von Schlieben. Ægteskabet var formelt set ikke standsmæssigt, men repræsenterede det adelige officersmiljø, hertugen var en del af. Frederik den Store havde i øvrigt givet tilladelse til ægteskabet, men uden begejstring. Han skrev til svigerfaderen: »Vi må håbe, at han bliver klogere og ordentligere af det. Ellers er humle og malt spildt på ham«.

Efter Frederik den Stores død i 1786 genindtrådte hertug Frederik Karl Ludvig i den preussiske hær som oberst. I 1789 blev han generalmajor, i 1795 generalløjtnant. Karrieren var atter på skinner. I 1797 fik hertugen imidlertid et meget tillokkende tilbud. Den russiske zar tilbød ham ansættelse som generalløjtnant i den russiske hær. Afgørende for hertugens beslutning var det vistnok, at zaren lokkede med nogle godser i Estland, som zar Peter III havde overladt hertugens mor, men som Katharina den Store atter havde inddraget. Hertugen sagde da for anden gang sin preussiske tjeneste op, hvad den preussiske konge meget beklagede. Hertugen tog til Skt. Petersborg, hvor han fik stillet et palæ til rådighed, og i tre måneder var han en strålende stjerne ved det russiske hof.

Så begik han sit livs fejl. Han sendte bud efter sin elskerinde fra Königsberg. Det førte til et heftigt sammenstød med zaren, der havde været yderst generet af moderen, Katharinas, skiftende elskere og derfor så med meget alvorlige øjne på ægteskabsbrud. Hertugen rejste hjem og tog sin afsked. På ét år havde han ødelagt sine ellers så strålende karrieremuligheder i begge riger. De følgende år kastede han sig over moderniseringer inden for landbruget og skrev bl.a. afhandlinger om fåreavl. Han regnedes for én af Königsbergs oplyste adelsmænd og havde tilknytning til kredsen omkring den berømte filosof Immanuel Kant.

Hertugen kunne dog ikke i længden klare sig som oplyst privatmand. Oven i den karrieremæssige fiasko gik det også økonomisk skidt. Slottet Holstein var arvet af en slægtning og solgt i 1765, men hertugen rådede over en række andre godser og slægtens stavelige palæ i Königsberg. Økonomien var imidlertid skrøbelig, da hertugen havde mistet sine embedsindtægter, men blev ved med at føre stort hus. Rent galt gik det, da Napoleonskrigene væltede ind over Preussen fra 1806. Godserne blev udsat for plyndringer, udskrivninger og krigsskatter. Fallitten var uafvendelig. I 1810 blev det første af hertugens godser taget under konkursbehandling, og 1811 og 1813 fulgte resten efter. Én hertug havde sat alt det over styr, som slægten over halvandet hundrede år havde bygget op.¹⁴

Fra Königsberg til Glücksborg

I 1810 var hertug Frederik Karl Ludvig på vej mod Holsten. Reelt var han på flugt fra den fallit, han vidste stod for døren. I Preussen og Rusland havde han ikke flere

chancer, men endnu havde han et par enkelte kort på hånden, der måske kunne sikre ham en fremtid under den danske konges vinger.

Det ene kort var arvekravene efter linjerne Pløn og Glücksborg. I sin tid havde hertugens far, farfar og andre slægtninge forhandlet med den danske regering om godtgørelse for deres arvekrav. I 1756 var der opnået enighed med det daværende overhoved, hertug Frederik, om at han for sine krav skulle have et gods til en værdi af 50.000 rdl. Hertugens død året efter betød dog, at der ikke kom mere ud af den sag. I 1763 rejste farbrødrene Karl Ludvig og Peter August atter sagen. De blev nu lovet 10.000 rdl. om året indtil de måtte få anvist godser, der ville give lige så meget. En tid var det på tale at give hertugerne slottene i Skanderborg og Nykøbing Falster med tilliggende. Sagen blev dog igen og igen trukket ud – vistnok fordi hertugerne i grunden foretrak at få penge her og nu. Et bevaret brev fra hertug Peter August taler ganske vist om, hvor meget han havde ventet på det øjeblik, hvor han »som andre prinser af vort hus skal besidde en ejendom i Hans Majestæts lande«. Men særlig ivrig havde hverken han, hans bror eller hans sønnesøn været.¹⁵ Stadig bestod kravet i princippet.

Hertugens andet håb for en fremtid i det danske rige var knyttet til, at hans eneste søn, Vilhelm, siden 1802 havde været i dansk tjeneste som officer. Det var han utvivlsomt kun kommet, fordi hertugen havde ødelagt forholdet til den preussiske konge og russiske zar, men nu var det en fordel at have en fod indenfor i Danmark. Faktisk blev hertugen da også pænt modtaget af den danske konge. Arvesagen blev der ikke talt mere om, men kongen overlod hertugen godset Wellingsbüttel ved Hamborg som en slags

pension og gav ham forskellige æreshverv. Hertugen døde i 1816, hertuginde i 1827.¹⁶

Sønnen Vilhelm overtog da titlen som hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck. Han havde i mellemtiden gjort en lidet bemærkelsesværdig karriere som dansk officer. Langt vigtigere var det, at han i 1810 var blevet gift med Louise, der var datter af statholderen i Hertugdømmerne, landgreve Carl af Hessen-Kassel, og landgrevinde Louise, der var søster til Christian VII. For den unge fattige prins var det et glimrende parti. Landgreven var velhavende og særdeles nært knyttet til kongehuset. Ikke alene var landgrevinden kongedatter, men parrets anden datter, Marie, var gift med Frederik VI. Prins Vilhelms kone var altså både kusine og svigerinde til den danske konge.

Når ægteskabet overhovedet kom i stand, hænger det vel sammen med, at kongefamilien havde øje for den unge, fattige officer af kongeligt blod. Sagen var jo den, at der efterhånden ikke var så meget af den danske kongeslægt tilbage. Af selve den kongelige hovedlinje var der kongen og hans to fætre, den senere Christian VIII og prins Ferdinand. Af andre linjer var der ud over Gottorperne, som levede i udlandet, og som kongefamilien holdt sig på afstand af, kun Augustenborgerne og så Vilhelm. I 1804-5, hvor Vilhelm havde opholdt sig i København, havde han knyttet forbindelse til den senere Christian VIII. Efter giftermålet var forbindelsen til kongefamilien endnu tættere. Ved et par lejligheder blev Vilhelm udset til at repræsentere den danske konge. I 1814 blev han sendt i forvejen for kongen til Wienerkongressen med den opgave at opsøge den russiske zar og søge at påvirke ham til Danmarks fordel, og i 1818 blev han sendt til Paris for at inspicere de danske

I 1770 skænkede Christian VII sin søster Louise, gift med landgreve Carl af Hessen, den gamle kongelige ladegård Ziegellhof, sydøst for Slesvig by. Her lod landgreveparret fra 1772 opføre sommerslottet Louisenlund. Typisk for den gryende romantik blev det anlagt som et landsted, ræk fra avlsgården, men lige ved Sliens bred. Slottet gik i arv fra landgreven til hans datter, hertuginne Carl af Glücksborg. Det var et yndet opholdssted for hertugfamilien helt frem til Anden Verdenskrig. Efter krigen blev slottet omdannet til kostskole. Akvarel af Valentin Wassner 1876.

tropper, der stod som en del af en international besættelsesstyrke i Frankrig. I 1826 fik han endda betroet noget af ansvaret for den senere Frederik VII's uddannelse – en opgave Vilhelm ikke var glad for, da han ikke havde meget til overs for prinsen, der til gengæld på sin side kom til at sætte meget lidt pris på både Vilhelm og siden hans sønner.¹⁷

Det umiddelbart mest iøjnefaldende udslag af kongegenstanden fulgte imidlertid, da enkehertuginnen af Glücksborg døde i 1824. Hun havde da som enke haft rådighed

over Glücksborg slot siden den sidste hertugs død i 1779, altså i hele 45 år! Nu var slottet ledigt, og kongen valgte da – vistnok tilskyndet af dronningen – at skænke slottet til Vilhelm. Samtidig kunne man læse en officiel proklamation om, at det havde behaget kongen at »tillade Hs hoifyrstelige Durchlauchtighed, Hertug Friedrich Wilhelm Paul Leopold til Slesvig-Holsten-Sonderburg Beck, for sig og hans samtlige ægte Descendentere, tillige at fore det hertugelige Navn og Titel, som Hertug af Glücksborg.«¹⁸ Den nye titel fortrængte den

Ca. 1828 lod hertug Vilhelm og hertuginde Louise maleren Carl Goos male billeder af parret og deres da ni børn. Billederne er malet til at hænge sammen, som de stadig gør på Glücksborg Slot. Portrætterne er grupperet parvis omkring det dengang yngste barn. Øverst ses Vilhelm og Louise, i anden række Carl, Marie, Frederikke og Friedrich, i nederste række Vilhelm, Louise, Hans, Julius og Christian. Efter tidens skik er de to mindste drenge klædt i noget, der ligner pigetøj. Det er ganske symbolsk, at Christian hænger nederst i hjørnet. Ingen havde i 1828 gættet på, at just han skulle blive dansk konge. Billederne er her fotograferet enkeltvis, men anbragt i den orden, de hænger i på Glücksborg Slot.

gamle. Huset Beck var blevet til det yngre Glücksborgske hus.

Hertug Vilhelm døde allerede i 1831, kun 46 år gammel. Enkehertuginde Louise sad tilbage med ikke mindre end ti børn, syv sønner og tre døtre. Den ældste datter var kun 21 år gammel, og ingen af børnene var gift. Som formyndere for børnene indtrådte dels kongen, dels hertugindens fætter, landgreve Vilhelm af Hessen. Sammen med hertuginde fastlagde de i sommeren 1831

fremtiden for de fleste sønner. Helt efter familietraditionen skulle alle gå officersvejen. De to ældste, Carl og Friedrich, indtrådte i holstenske regimenter, hvor de var til 1848. Nummer tre og fire, Vilhelm og Christian kom til København. Vilhelm trådte dog allerede i 1835 i østrigsk tjeneste. De øvrige sønner var endnu ganske unge og blev foreløbig hjemme. I 1842 trådte nummer fem og seks, Julius og Hans, som så mange af deres forfædre, i preussisk tjeneste.

I 1834 blev det første af børnene fra Glücksborg gift. Det var den næstældste datter Frederikke, som giftede sig med hertug Alexander af Anhalt-Bernburg. Skønt han var regerende fyrste, vakte ægteskabet ikke jubel, da hans åndsevner var meget begrænsede. Tilfredsheden derhjemme var næppe større, da den ældste søster Marie tre år senere giftede sig med svogerens hofchef. Så holdt sønnerne sig bedre til konventionen. Den ældste, hertug Carl, giftede sig med Frederik VI's datter Vilhelmine. Hun havde været gift før – med sin halvfætter, den senere Frederik VII. Det ægteskab var mildt sagt ingen succes. Ægteskabet med fatteren Carl var lykkeligere – bortset fra at de ikke fik børn. Den næste i rækken, Friedrich, blev i 1841 gift med Adelheid af Schaumburg-Lippe. Og endelig blev prins Christian i 1842 gift med prinsesse Louise af Hessen – hans halvkusine.

Ved nytår 1847 var det glücksborgske hus da fordelt over Kongeriget, Hertugdømmerne og Tyskland. De repræsenterede både traditionerne fra den dansk-slesvig-holstenske helstat og traditionen for nære forbindelser til Preussen. Men 1848 rev meget af det i stykker. For de fleste af sønnerne fra Glücksborg blev Treårskrigen en ulykke. Det gjorde den måske også langt hen ad vejen for den midterste, Christian. Og alligevel blev han fem år senere dansk tronfølger.¹⁹

Konge af Danmark

Christian IX's vej til Danmarks trone er forunderlig. Den var skabt af en sær blanding af held og protektion. Den første tilfældighed, der var med til at bringe Christian IX på banen, var hans farfars karrieremæssige og økonomiske fallit, som fik ham til at sætte

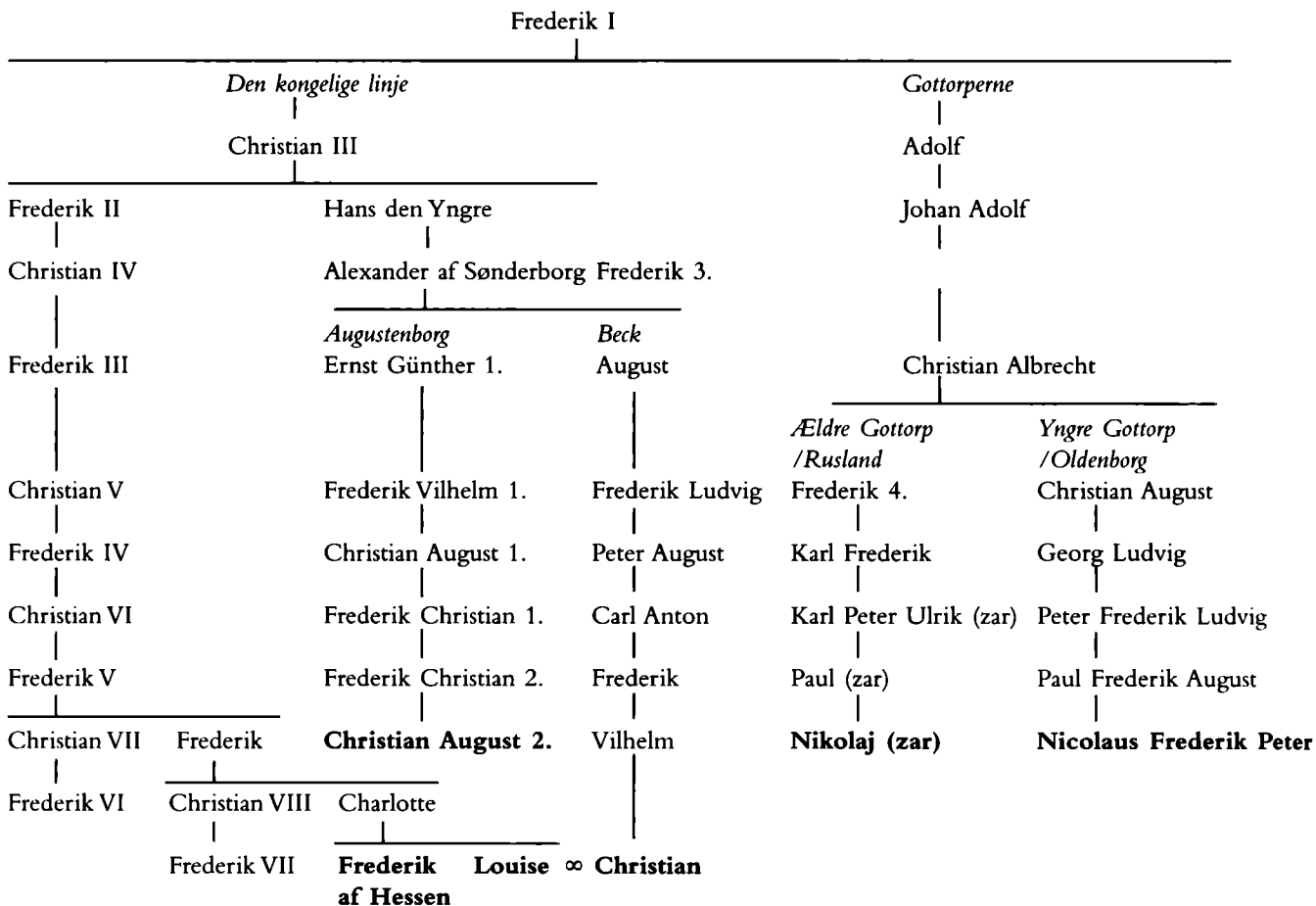
sin søn i dansk tjeneste og selv vende hjem til Hertugdømmerne. Var det ikke sket, peger meget på, at hertugerne af Holsten-Beck til 1945 ville have været østpreussiske storgodsejere og officerer. Næste blanding af held og protektion var den sympati, som først den senere Frederik VI og siden landgreve Carl af Hessen havde fået for hertug Vilhelm. De havde behandlet ham som en slægtning, og landgreven havde støttet – eller ligefrem arrangeret – at Vilhelm blev gift med hans datter og dermed tæt familiemæssigt knyttet til kongehuset.

Men selv med det udgangspunkt var Christian IX nu en gang kun født som sjette barn og fjerde søn af en fattig hertug, der vel var af kongelig æt og kongens svoger, men selv ikke havde hverken formue eller position. Første afgørende begivenhed i hans eget liv var, at han efter faderens død kom til København sammen med broderen Vilhelm. Når det blev netop de to, skyldtes det formentlig, at de på den ene side ikke som deres ældre brødre Carl og Friedrich var gamle nok til at blive sendt direkte til et regiment, og omvendt var så meget ældre end de tre yngste sønner, at de kunne sendes hjemmefra. Da Vilhelm fortsatte til Østrig tre år senere, blev Christian den eneste søn fra Glücksborg, der tilbragte hele sin ungdom i København, tæt på kongeparret. I mangel af egne sønner fattede de interesse for nevøen, og i en tidlig alder begyndte Frederik VI også at bruge prins Christian på samme måde, som han tidligere havde brugt hans far. Blandt andet blev Christian sendt til London ved dronning Victorias kroning i 1838 som den danske konges repræsentant.²⁰

Men ellers blev prins Christian i København som officer ved Hestgarden. Christian kom meget i huset hos landgreve Vilhelm af Hessen-Kassel og landgrevinde

Stamtavle 13: Tronkandidaternes afstamning fra det danske kongehus

Tavlen omfatter kun de linjer, der fik relevans i 1840'erne. Personerne er alene nævnt med navn – fyldigere oplysninger kan findes i de andre stamtavler. Personer, der indgik i diskussionen om arvekrav i 1840'erne, er markeret med fed

Charlotte. Landgreven var fætter til prins Christians mor og i øvrigt prinsens ene formynder, og landgrevinden var søster til Christian VIII. Her lærte Christian blandt andet landgreveparrets mellemste datter Louise nærmere at kende, og de to forelskede sig i hinanden og besluttede sig for, at de ville giftes. Over for kongen sagde landgreven, at »han fandt det et usselt Parti, men havde dog ikke Hierte til at afslaa det«. Parrets økonomi blev sikret ved et sammenskudsgilde, hvor kongen stillede bolig til rådighed og flere familiemedlemmer hver gav et årligt beløb. Brylluppet blev holdt i maj 1842.²¹

Umiddelbart var der næppe mange, der kædede Christian og Louises bryllup sammen med det spil om Danmarks trone, der samtidig var ved for alvor at gå i gang. Det oldenborgske kongehus, der gennem 400 år hele tiden havde kunnet stille mandlige arvinger til tronen, så ikke ud til at kunne løfte den opgave længere. Sådan set så det pænt nok ud, da Christian VIII havde både en søn – den senere Frederik VII – og en bror – prins Ferdinand. Men de var begge barnløse, og selv havde kongen ikke andre børn. Det hjalp ikke, at prins Frederik i 1841 blev gift for anden gang. Ikke længe efter var det klart, at en arving skulle findes uden for den direkte kongelige mandslinje.

Siden 1665 havde Kongeloven fastsat tronfølgen for Kongeriget og de dermed forbundne besiddelser i Nordatlanten og Vestindien. Den fastslog, at hvis Frederik III's efterslægt uddøde i mandslinjen, skulle tronen gå til nærmeste kvindelige slægtning til den sidste konge og hendes efterslægt. Efter Kongelovens ordlyd var det faktisk den sidste konges datter og dernæst hans søster, som var arvinger. Ikke desto mindre forestillede man sig i 1800-tallet ikke, at tronen skulle

Hertug Carl arvede titlen som hertug af Glücksborg allerede som 18-årig, takket være sin fars tidlige død. Han var for Tvearskrigen medlem af den snævrere kongefamilie som svigersøn til Frederik VI, og han fik derfor tidligt Elefantordenen, som han bærer her. Tvearskrigen kom ham dyrt at stå. Han fulgte sit holstenske regiment og blev derfor i 1850 landsforvist og frataget sin danske orden. I 1853 fik han dog lov til at vende tilbage til Sydslesvig. Maleri for 1848 af Caroline Bardua.

arves af kvinder, men gennem kvinder og dermed gå til den nærmeste kvindelige arvinges søn. Uanset hvem af de tre mandlige oldenborgere, der måtte dø sidst, ville deres nærmeste kvindelige slægtning med børn være Christian VIII's søster, prinsesse Charlotte af Hessen – prins Christians svigermor. Hun havde fire børn, sønnen Frederik og tre døtre. Næst efter de tilbageværende prinser af selve kongeslægten stod Frederik af Hessen da først i arvefølgen, og det er også ganske tydeligt, at det var ham,

Christian VIII knyttede sit håb til. Næst efter ham igen kom i princippet den ældste søster, Marie. Først da fulgte Louise.

Men arvefølgen blev kompliceret af, at den danske konge herskede over en sammensat stat. Før 1665 havde kongerne selv gentagne gange hævdet, at der i Hertugdømmerne gjaldt tysk lensret, med rent mandlig arvefølge. I så fald skulle Hertugdømmerne arves inden for Christian I's mandlige efterslægt, som der jo stadig levede flere linjer af. Siden 1665 havde skiftende konger imidlertid kæmpet indædt for at udbrede Kongelovens arvefølge til Hertugdømmerne. De mente at have gennemført det for Slesvigs vedkommende med inkorporationen i 1721 og for Holstens med den tilsvarende inkorporation fra 1806. Det synspunkt var bare langt fra anerkendt af alle, og de to inkorporationer udgjorde heller ikke statsretligt entydige dokumenter. Hertugen af Augustenborg holdt på, at der stadig gjaldt traditionel mandlig arvefølge i Hertugdømmerne. I så fald stod hertugen stærkt. Han var ét led tættere i familie med kongefamilien end Gottorperne – han nedstammede jo fra Christian III, mens Gottorperne skulle tilbage til Frederik I for at have fælles stamfar med kongeslægten. Samtidig gik hans krav forud for linjen Beck/Glücksborgs, fordi Augustenborgerne nedstammede fra en ældre søn af hertug Alexander af Sønderborg. Regnet i forhold til Frederik VII var Augustenborgerne altså den ældste af de to tættest beslægtede mandslinjer. Deres krav vandt samtidig en stigende genklang blandt Hertugdømmernes liberale bevægelse, der gerne så Hertugdømmerne skilt fra Kongeriget. En deling af monarkiet på grundlag af forskellig arveret forekom i øvrigt ikke helt urealistisk. Så sent som 1837 var England og Hannover, der havde haft fælles konge side

1714, blevet skilt, fordi der var kvindelig arvefølge i England, men ikke i Hannover. Da Victoria blev dronning af England, overtog hendes farbror Ernst August Hannover.

Oven i alt dette kom, at Gottorperne med sikkerhed havde et særligt krav. Ved mageskiftetraktaten fra 1773 havde Gottorperne nemlig kun afstået deres andele og rettigheder i Holsten til den kongelige mandslinje, men forbeholdt sig deres rettigheder, hvis mandslinjen uddøde. Gottorpernes overhoved var i 1840'erne zaren af Rusland, men der var også en yngre linje, storhertugerne af Oldenburg. Zaren måtte altså tages i ed. Det var både Frederik VI og Christian VIII fuldt ud klar over. Frederik VI havde indledt forhandlinger, men der var ikke kommet noget ud af det i hans tid. I 1843 var der tilsyneladende fundet en løsning på det problem, idet prins Frederik af Hessen blev forlovet med zarens datter Alexandra. De blev gift året efter, og der blev købt palæ i København til parret, som kongen tydeligvis satte store forhåbninger til. Så skete den tragedie, at prinsessen døde allerede syv måneder senere. Så var man lige vidt.

Christian VIII holdt sig længe tilbage med offentligt at erklære sin forkærlighed for kvindelinjen og især sin nevø, prins Frederik af Hessen. I 1846 søgte han imidlertid at skære igennem med det berømte »åbne brev«, hvor kongen hævdede, at kongelovens arvefølge også gjaldt Hertugdømmerne. Det blev dog hverken anerkendt af Augustenborgerne eller den slesvig-holstenske opinion, og sagen havde ingen løsning fundet, da Christian VIII døde, og Treårskrigen brød ud i 1848.²²

Under Treårskrigen var ikke bare Augustenborgerne, men også langt de fleste af Glücksborgerne på slesvig-holstensk side. De ældste brødre fra Glücksborg, Carl og

Otto Baches flotte maleri med glitrende uniformer og smukke heste viser hestegarden, der indskibes i Korsør i 1848, på vej til slagmarkerne i Slesvig. Let tilbagetrukket midt i billedets højre halvdel ses regimentschefen, den senere Christian IX, i samtale med skibets kaptajn. Som den eneste af sin familie var Christian IX på dansk side under krigen, idet han modsat sine brødre tjente i et dansk (kongerigsk) regiment. Han kom dog ikke i kamp.

Friedrich, fulgte deres holstenske regimenter, der sluttede sig til slesvig-holstenerne, og Hans og Julius fulgte deres preussiske regimenter som »frivillige« hjælpetropper for slesvig-holstenerne. Nicolaus meldte sig selv på slesvig-holstensk side. De eneste undtagelser var Vilhelm og Christian. Det dækker dog mindre over et særligt personligt valg end over, at de befandt sig et andet sted. Også de fulgte deres regimenter. For Vilhelm betød det, at han var med til at slå det ungarske oprør mod østrigerne ned. Prins Christian, der som den eneste af brødrene var i et kongerigsk regiment, kom ikke i kamp, men bar dansk uniform under hele krigen.²³ Igen havde han held til at være på rette sted på rette tid.

Samtidig steg hans og Louises aktier som følge af de familiemæssige forhold. Den hidtil mest oplagte tronkandidat, Frederik af Hessen, var ikke blevet gift igen efter prinsesse Alexandras død, men havde i stedet indledt en affære med solodanserinden Augusta Nielsen. I bedre kredse vakte det betænkelig lighed med grevinde Danner. Et andet problem var, at han i 1847 også var blevet tronarving i Hessen-Kassel. Frederiks ældste søster, Marie, havde kun døtre. Men Christian og Louise kunne fremvise sønner. Alene af alle kvindelinjens kandidater kunne de derfor tilbyde en langtidssikret løsning.

Treårskrigen satte definitivt Augustenborgerne ud af spillet. De havde ikke alene gjort sig umulige i den danske offentligheds

Christian (IX) og Louise med deres børn som prinsefamilie ca. 1860. Børneflokket var ikke blot en personlig glæde, men et politisk aktiv. Da Christian IX blev tronkandidat, var de mange børn et løfte for fremtiden, og siden skulle de gennem deres fornemme ægteskaber meget hurtigt placere det nye danske kongehus centralt blandt de europæiske fyrstehuse. Her ses i forreste række fra venstre Alexandra, Valdemar, Louise, Thyra og Dagmar, i bageste række Frederik (VIII), Christian (IX) og Vilhelm, den senere Georg I af Grækenland.

øjne, men også i den russiske zars. Hans stemme var vigtig, ikke blot i kraft af hans arveret til i hvert fald dele af Holsten, men fordi han ledede østersøområdet stærkeste magt, der havde bremset Preussens støtte til Slesvig-Holsten. Som led i forsøgene på at opnå en antagelig fred, lod den danske regering i december 1849 sin ambassadør henvende sig zaren og stort set lægge tronfølgespørgsmålet i hans hånd. Man nævnte fire kandidater: Prins Frederik af Hessen, Prins Christian af Glücksborgs søn (som blev omtalt på den måde), arvestorhertug Peter af Oldenburg og en russisk prins. Altså først de to kandidater, kongeloven pegede på, og

dernæst dem, der repræsenterede det gottorpske krav. Regeringen føjede dog til, at Frederiks kandidatur var problematisk, fordi han også var tronarving i kurfyrstendømmet Hessen-Kassel, og arvestorhertugen var upopulær i Danmark, fordi huset og staten Oldenburg klart havde støttet den slesvig-holstenske sag. Når regeringen overhovedet nævnte ham som kandidat, viser det, hvor stor afhængigheden af Rusland var. Men for første gang nævntes prins Christian – eller rettere hans søn – som officiel kandidat.

Zar Nikolaj svarede imidlertid på henvendelsen ved at pege på netop arvestorhertug Peter af Oldenburg uden hensyn til de dan-

ske ønsker. Huset Hessen burde give afkald mod en form for økonomisk erstatning, mente han. Hvor uvelkomment svaret end var, blev der indledt forhandlinger med både medlemmerne af huset Hessen og arvestorhertugen. De hessiske familiemedlemmer vred sig noget, og især prins Frederik stillede store krav, men sagen syntes afgjort. Efter engelsk og russisk ønske blev den endelige afgørelse dog udskudt.

Så satte arvestorhertugen det hele over styr. Enten var han slet ikke interesseret, eller også var han en politisk kludremikkel af imponerende format. I hvert fald gjorde han intet for at tilpasse sig den nye situation eller for at blive populær i Danmark. Han var til stede under fredsforhandlingerne i Berlin i forsommeren 1850, hvor han luftede stærkt slesvig-holstenske sympatier. Da han under et selskab hos den russiske ambassadør også udtrykte tysk-nationale synspunkter og begejstring for »ånden fra Paulskirken« – dvs. det revolutionære fællestyske Frankfurt-parlament fra 1848-49 – sank hans stjerne i Rusland hastigt.

Den danske regering og danske diplomater begyndte da igen at arbejde for de andre kandidater. I oktober 1850 var både Christian og hans svoger, Frederik af Hessen, i Warszawa for at hilse på zaren. Zaren og den danske regering var dog enige om, at Frederik ikke kunne arve både Hessen og Danmark. Det satte ham ud af spillet. Ingen kunne vide, at Preussen i 1866 skulle indlemme Hessen, så Frederik endte uden krone. Men det betød, at interessen samlede sig om Christian og Louise og deres børn.

I foråret 1851 blev en dansk diplomat sendt til zaren for at få ham til at give afkald på sine rettigheder til fordel for »Prins Christians afkom«. Zaren indvilligede, men gav afkaldet til »Prins Christian og hans af-

kom« – altså reelt til prinsen selv, skønt han faktisk ikke var arveberettiget. Helt overraskende var det vel ikke, for der havde i forhandlingerne været en dobbelttydighed i, at man talte mest om prins Christian og kun huskede at tale om hans »afkom«, når det blev helt officielt. Ikke desto mindre kom zarens handling i hvert fald Frederik VII meget på tværs, da han og prins Christian ikke brød sig om hinanden. Regeringen gjorde et – måske ikke ganske helhjertet – forsøg på at få det ændret. Men zaren insisterede. Han havde med velberåd hu peget på Christian frem for hans otteårige søn.

Der fulgte så en indviklet ballet. Zaren afgav højtideligt sine rettigheder til Hertugdømmerne til Prins Christian. De andre medlemmer af huset Hessen afgav lige så højtideligt deres krav til prinsesse Louise. Hun gav så sine rettigheder videre til sin mand. Både formelt og reelt kunne Christian IX således takke zaren og sin kone for Danmarks trone. Det spillede en rolle, at han var af den gamle kongelige slægt, og at han havde aktier i både mandslinjens og kvindelinjens krav. Men en egentlig arveret havde han ikke. Og afgørende tronkandidat blev han først i den endelige runde under og efter Treårskrigen. Den nye tronfølge blev konfirmeret ved en international aftale i 1852. Tungere lå det i virkeligheden i Danmark, hvor der var stor modstand mod prinsen, der blev anset for tysk og åbenlyst var gjort til tronfølgekandidat af tilhængere af opretholdelse af helstaten. Aftalerne med zaren indebar, at der for fremtiden skulle være ren mandlig arvefølge i Danmark. Det punkt protesterede især de nationalliberale imod, og først efter et valg vedtog rigsdagen i juni 1853 tronfølgeordenen med det nødvendige tre fjerdedeles flertal. Christian var blevet prins af Danmark og tronfølger.²⁴

Vilhelmine var yngste datter af Frederik VI, hvis buste hun står ved siden af på dette maleri af Georg Riedel fra 1838. Hun var født i 1808 og blev i 1828 gift med sin halvfætter, den senere Frederik VII. Ægteskabet var ingen succes. Parret blev separeret i 1834 og skilt i 1837. Året efter skilsmissen blev Vilhelmine da gift med sin fem år yngre fætter, hertug Carl af Glücksborg. Efter Treårskrigen måtte parret tage ophold i udlandet. I 1853 fik de lov til at vende tilbage til Louisenlund og deres andre slesvigske godser, men hertuginde måtte lide den tort, at hendes eksmand, kong Frederik VII, knævede at få Glücksborg Slot overladt som sommerbolig.

De senere hertuger af Glücksborg

Christian IX blev konge af Danmark, skønt han var fjerdeældste søn. Men hans fars titel og Glücksborg slot tilfaldt naturligvis den ældste bror, Carl. Han var født i 1813 og var i 1838 blevet gift med Frederik VI's datter, prinsesse Vilhelmine. Fra 1831 til Treårskrigen fungerede han som officer i den slesvig-holstenske hær.

Efter sin far arvede hertug Carl det gamle Glücksborg slot og hertugtitlen, men ikke meget andet. Der horte ikke noget gods til Glücksborg slot, så indtægterne var små.

Langt rigere var arven efter morfaderen, landgreve Carl af Hessen, der døde i 1836, og som hertug Carl var opkaldt efter. Han efterlod sin datter søn dels sommerslottet Louisenlund sydøst for Slesvig by med et ret beskedent tilliggende, dels tre godser omkring Kappel: Karlsburg, Røest og Buckhagen. Landgrevens testamente fastslog, at de tre godser skulle gøres til et fideikommiss for huset Glücksborg. Oprettelsen måtte dog udsættes, fordi godserne var forgældede, og de blev derfor i begyndelsen sat under administration. Allerede 1840 købte hertugen selv godset Loitmark i Svans.

Treårskrigen kom hertug Carl dyrt at stå, fordi han havde stået på slesvig-holstensk side. I første omgang blev han afskediget, landsforvist og frataget sine ordner. I 1853 – samme år som broderen officielt blev prins af Danmark – blev hertugen taget til nåde igen, men Frederik VII stillede den bitre betingelse, at hertugen måtte afstå Glücksborg slot, som kongen havde udset sig til sommerresidens. Derved ramte kongen i ovrigt ikke bare hertug Carl, men også hertuginde, der var kongens egen ekskone! Det blev dog fastsat, at huset Glücksborg skulle have slottet tilbage, når kongen ikke længere ville bruge slottet. Reelt måtte der heri ligge mindst et halvt løfte om, at tingene kunne blive anderledes, når hertugens bror blev konge.

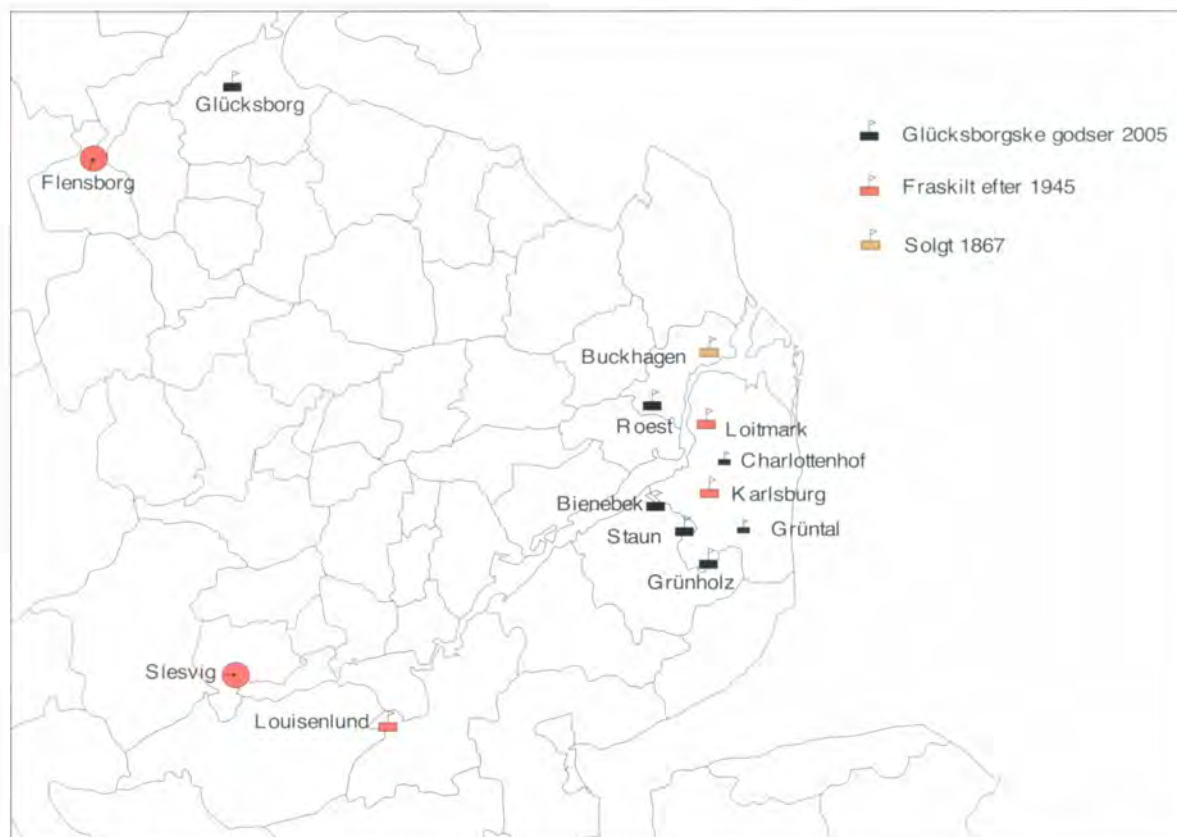
Hertugen kunne nu vende tilbage til Slesvig, hvor Louisenlund stadig stod til hans rådighed. I 1855 var gælden på de arvede godser så vidt afdraget, at fideikommiset kunne oprettes og overdrages til hertugen. I 1856 købte han desuden det pænt store gods Grünholz i Svans. I 1863 fik han tilladelse til at lade dette indgå i fideikommiset i stedet for det noget mindre Buckhagen, der blev solgt. I 1874 blev også Loitmark indlemmet i fideikommiset. Hertil gav den preussiske konge i 1871 hertugen Glücksborg slot tilbage. Han kunne så i det mindste glæde sig over, at Frederik VII havde ladet fine gobeliner og gyldenlæderstapeter overføre til Glücksborg fra Gottorp. Dem skænkede kejseren nu med, og de udgør i dag en vigtig del af husets skatte.²⁵

Hertug Carl døde i 1878 barnløs. Godser og titel gik i arv til den næste bror, Friedrich, der var gift med prinsesse Adelheid af Schaumburg-Lippe. Også han var efter 1850 blevet afskediget fra sin stilling som officer ved et holstensk regiment, men vendte til-

bage i 1856, hvor han overtog bestyrelsen af Grünholz for sin bror. Da han arvede hertugtitlen, var han dog lam, og han fik kun en kort tid som hertug, før han døde i 1885. Hertug Friedrich var den eneste af Christian IX's søskende, der fik børn. Ved sin død efterlod han titel, slotte og godser til sin ældste søn, Friedrich Ferdinand.²⁶

Glücksborg havde siden 1867 ligget i Preussen, og under hertug Friedrich Ferdinand blev også det glücksborgske hertughus for alvor en del af Preussen og det nye tyske kejserrige. Man kunne derved forene slægtens slesvig-holstenske og preussiske arv i pagt med de nye tider. I 1885 blev hertug Friedrich Ferdinand gift med prinsesse Karoline Mathilde af Augustenborg, datter af hertug »Friedrich der Achte«. Han blev derved svoger til den kommende tyske kejser, Vilhelm II. Alene det placerede hertugen af Glücksborg pænt i den kreds af fyrster og hertuger, der udgjorde det højeste aristokrati i det nu stærkt udvidede Preussen. Næste generations ægteskaber skulle kun bestyrke det. Af de fem døtre blev Alexandra Viktoria gift med prins August Vilhelm af Preussen, Helene med prins Harald af Danmark, Viktoria Adelheid med Karl Eduard af Sachsen-Coburg og Gotha, der var tæt beslægtet med det engelske kongehus, og Adelheid og Karoline-Mathilde begge ind i huset Solms, der nu som Glücksborgerne var preussiske borgere.²⁷

Materielt hævdede hertugen sig vel ikke højt blandt Tysklands storgodsejere, men de glücksborgske godser var dog efterhånden anselige. Hertug Friedrich Ferdinand øgede dem ved at købe endnu et par godser i Svans, Bienebek i 1887 og Staun i 1904. De glücksborgske godser var i 1905 oppe på omkring 4.500 ha og havde et indbyggertal på omkring 1.600. De omfattede ni hoved-

Kort 16: Det yngre glücksborgske hertughus' godser 1825 til i dag.

og avlsgårde, tre-fire landsbyer og forskellige andre ejendomme, og både på Glücksborg, Louisenlund og Grünholz var der herskabelige hovedbygninger til hertugfamiliens rådighed. Hertugen af Glücksborg var nu største godsejer i Sydslesvig og blandt de allerstørste jordbesiddere i provinsen Slesvig-Holsten.²⁸

Det 20. århundrede

Første Verdenskrig medførte nogle af de største omvæltninger i Europas historie. Det Tyske Kejserrige sank i grus, og for huset Glücksborg betød det, at man i stedet for at høre til den øverste elite omkring kejserhu-

set, befandt sig i en langt mindre betydelig position. Lokalt var Glücksborgerne dog stadig store godsejere og deres godser stadig betydelige arbejdspladser. En lov fra 1919 fastslog imidlertid, at storlandbruget skulle afstå en del af sin jord til udstykning. Et tillæg fra 1920 begrænsede dog kravene. Også salg af bortforpagtet bøndergods til selveje kunne nu tælle med. Derved blev det i de fleste tilfælde, også for Glücksborgerne. Alle ni store gårde og lidt af bøndergodset forblev intakt.²⁹

I 1934 døde hertug Friedrich Ferdinand. Titel og godser overgik til sønnen, hertug Friedrich, der var gift med prinsesse Marie Melita af Hohenlohe-Langenburg, et fremtrædende sydtysk fyrstehus. De kom til at

Fjerde og femte generation på Glücksborg. Til venstre hertug Friedrich og hertuginde Marie Melita, til højre hertug Peter og hertuginde Marie Alix.

opleve Det tredje Rige og Anden Verdenskrig. Adskillige af slægtens medlemmer var efter traditionen tyske officerer. Arvingen, prins Hans, faldt i Polen i 1944.

Efter krigen oplevede hertugfamilien pres fra flere sider. Den socialdemokratiske engelske regering, der var besættelsesmagt, stillede i 1946 forslag om, at alle godser i den engelsk-besatte del af Tyskland skulle udstykkes næsten totalt. I Slesvig-Holsten sluttede den socialdemokratiske landsregering fra 1947 op om kravet. Her som andre steder kæmpede godsejerne imod, men alligevel blev Slesvig-Holsten nok det sted i Vesttyskland, hvor udstykningerne blev mest omfattende. Hertug Friedrich spillede her en central rolle som ledende forhandler for de slesvig-holstenske godsejere. I 1949 nåede

man frem til, at godsejerne skulle stille 30.000 ha i alt til rådighed for udstykning. Hertug Friedrich afgav selv dels det tilbageværende bøndergods, dels hovedgårdene Loitmark og Karlsburg. Oven i det valgte han at lade Louisenlund, der hidtil havde været ét af familiens yndlingsopholdssteder, indrette til kostskole, og hertugen skænkede Louisenlund hovedgård til skolestiftelsen. Louisenlund har siden udviklet sig til én af Tysklands mest prestigefyldte kostskoler, hvor bl.a. prinsesse Benedikte og prins Richards børn har gået.³⁰

Hertug Friedrich døde i 1965 og blev efterfulgt af sønnen, hertug Peter. Han var gift med prinsesse Marie Alix af Schaumburg-Lippe. Hertug Peter døde 1980 og blev efterfulgt af slægtens nuværende overhoved,

Den nuværende familie fra Glücksborg: Prins Christoph og prinsesse Elisabeth med deres fire børn: fra venstre Leopold, Friedrich Ferdinand, Sophie og Constantin.

prins Christoph, der er født i 1949 og gift med prinsesse Elisabeth af Lippe-Weissenfeld. Parret har fire børn.

Afgivelsen af jord efter 2. Verdenskrig har betydeligt reduceret de glücksborgske godser, men stadig udgør de en anelig besiddelse. Langt det meste udgøres nu af et stort set sammenhængende område i det nordvestlige Svans. Her omfatter det hovedgardene Grünholz, Bienebek og Staun og avlsgardene Grüntal og Charlottenhof, dog i dag drevet som én bedrift, samt en del skovarealer. På den anden side af Slien ejer huset Glücksborg stadig hovedgården Roest. I alt udgør besiddelserne ca. 2.400 ha.

Endnu i 1945 horte 5-6 slotte og statelige herresæder til godserne. Med tiden er de blevet en betydelig økonomisk belastning. Louisenlund er som nævnt blevet skole, og slægten har valgt af afhænde hovedbygning-

gerne på Roest og Karlsburg. Til slægtens brug er endnu Grünholz og det mere beskedne Bienebek, der ligger pragtfuldt ved Slien. Glücksborg slot med dets rige samlinger er omdannet til en familienstiftelse, der vedligeholder slottet og holder det åbent. Hermed er det fine hus og dets samlinger blevet gjort tilgængelige for offentligheden – og forhåbentlig sikret for fremtiden.³¹

Sammenfatning

Hertug Alexander af Sonderborg efterlod sig ved sin død 1627 seks sønner. De yngre sønner fik ingen andel i de fædrene besiddelser, men næde dog at blive omfattet af de kollektive forleninger af slægtens medlemmer med hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Disse yngre *kadetlinjer* var altså stadig *titulære*

Godset Grünholz går tilbage til middelelderen. Den nuværende hovedbygning er opført i 1749 for Henrik von Thienen, og den er både ude og inde blandt Slesvig-Holstens fornemste senbarok-herregårde. Godset blev købt af hertug Carl af Glücksborg i 1856 og har siden udviklet sig til det reelle hovedsæde for de glücksborgske godser. Det er i dag bolig for prins Christoph og hans familie.

hertuger af Slesvig og Holsten, men havde ikke anden andel i Hertugdømmerne end netop titlen og en eventuel arveret. Fire af de yngre sønner udvandrede. De og deres efterkommere søgte især at klare sig som officerer, og gjorde det generelt med stor succes.

Blandt de udvandrede sønners efterslægt kom især én linje til at gøre sig gældende. Efter godset Beck ved Minden var de kendt som hertuger af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck. Denne slægtsgrens medlemmer blev officerer i flere forskellige lande, men dog især i preussisk tjeneste. Adskillige af dem blev generaler og feltmarskaller, og hertugerne af Beck opbyggede i løbet af 1700-

tallet et betydeligt ry og en betydelig formue. Gennem 1700-tallet havde slægten sin base i Østpreussen, hvor den ejede flere godser. I årene omkring 1800 satte den daværende hertug dog position og godser overstyr og vendte tilbage til Slesvig-Holsten. Her fik hans søn, Vilhelm, tildelt titlen hertug af Glücksborg, og slægten blev nu til det yngre glücksborgske hertughus.

Én af hertug Vilhelms sønner, Christian, blev ad ganske kringlede veje konge af Danmark. Hans storebror Friedrich blev derimod stamfar til det nuværende glücksborgske hertughus, der er den eneste af de slesvig-holstenske hertuginjer, som stadig findes i Slesvig.

Stamtavle 14: Den katolske linje og Wiesenburg-linjen

Alexander
(1573-1627)
∞ Dorothea af Schwarzburg-Sondershausen

Den katolske linje
Alexander Henrik
(1608-1667)
∞ (morganatisk)
Dorothea Heshus

Wiesenburg-linjen
Philip Ludvig
(1620-1689)
∞ 1. Katharina af Waldeck-Wildungen
2. Anna af Hessen-Homburg
3. Magdalene af Reuss-Obergreiz

Ferdinand Leopold (1647-1702)
kannik

Alexander Rudolf (1651-1727)
kannik

Georg Christian (1653-1691)

Frederik (1651-1724)
∞ Charlotte af Niederschlesien-Wohlau

Carl Ludvig (1654-1690)

Vilhelm Christian (1661-1711)

Leopold (1674-1744)
∞ Marie Elisabeth af Liechtenstein

efterlod fire dotre

Gardfacade af slottet i Wiesenburg.

Stamtavle 15: Hertugerne af Beck og de yngre hertuger af Glücksborg til 1878

August Philip
(1612-75)

- ∞ 1. Clara af Oldenburg-Delmenhorst
- 2. Sidonie af Oldenburg-Delmenhorst
- 3. Marie Sibylle af Nassau-Saarbrücken

August
(1652-1689)

∞ Hedvig Louise af
Lippe-Alverdissen

Frederik Vilhelm 1.
(1682-1719)

∞ Marie di Sanfre

to døtre

Frederik Ludvig
(1653-1728)

∞ Louise Charlotte af
Augustenburg

Frederik Vilhelm 2.
(1687-1749)

- ∞ 1. Louise-Felizitas
von Loss Dabrowa
- 2. Ursula von Dohna-Schlodien

Sofie Charlotte
(1722-1763)

- ∞ 1. Alexander von Dohna
- 2. Georg Ludvig af Gottorp

Frederik
(1723-1757)

Anton Günther
(1666-1744)

Karl Ludvig
(1690-1774)

∞ Anna Karoline
Orzelska

Karl Frederik
(1732-1772)

Ernst Kasimir
(1668-1695)

∞ Marie von
Prösing zum Stein

Peter August
(1696-1775)

- ∞ 1. Sophie af Hessen-
Philipstal
- 2. Natalie Golovine

Karl Anton August
(1727-1759)

∞ Frederikke von
Dohna-Leistenau

Frederik Karl Ludvig
(1757-1816)

∞ Frederikke von Schlieben

Vilhelm
(1785-1831)

∞ Louise af Hessen-Kassel

Carl
(1813-1878)

∞ Vilhelmine
af Danmark

Friedrich
(1814-1885)

∞ Adelheid af
Schaumburg-Lippe

*Linjen Glücksborg
(se stamtavle 16)*

Vilhelm
(1816-1893)

Christian
(1818-1906)

∞ Louise
af Hessen-Kassel

Den danske kongeslægt

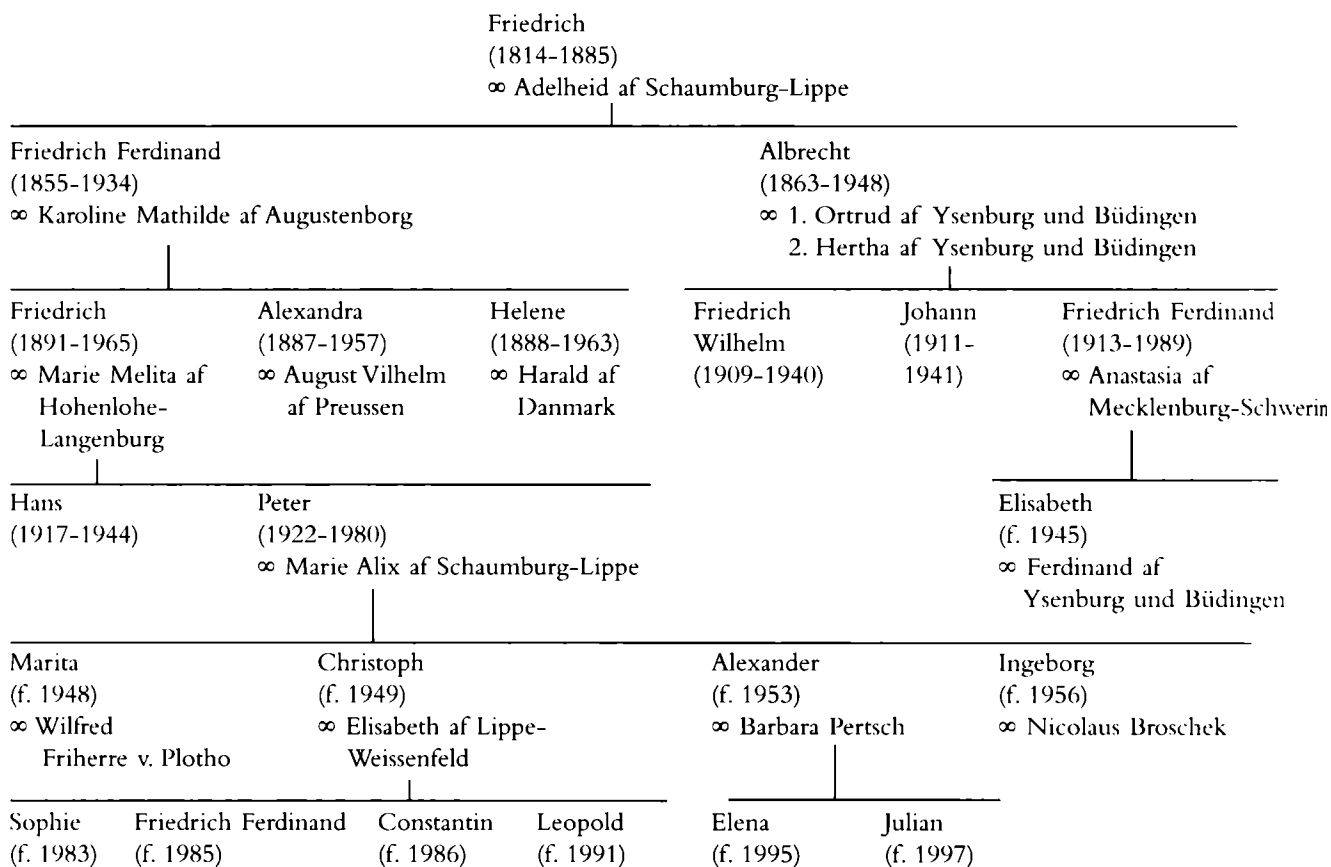
Julius
(1824-1903)

∞ (morga.)
Elisabeth
v. Ziegesar

Hans
(1825-1911)

Nikolaus
(1828-1849)

Stamtavle 16: Hertugerne af Glücksborg efter 1878

I Roter Saal på Glücksborg Slot hænger i dag dette portræt af Hans den Yngre, der var slottets byggherre og hertugdømmets grundlægger. Det er et brystbillede, malet af Anton Dorph i 1900 med forlæg i det hel-figurbillede, som blev udført til Christian IV cirka 300 år tidligere, jf. s. 158. Billedet er blevet skænket til Glücksborg Slot af prins Hans, der var en yngre bror til Christian IX og en stor kender af sin stamfaders historie. Hertug Hans var ikke blot Glücksborgs byggherre, men også den fælles stamfar for både de ældre og de yngre Glücksborgere.

Centrale forleneringer, overenskomster, privilegier og traktater.

Listen omfatter de vigtigste politiske aftaler etc. af betydning for Hertugdømmernes historie frem til 1806.

1313 Horsens-overenskomsten

Det sønderjyske krongods kommer endeligt i hertugernes besiddelse ved en aftale mellem Erik Menved og Erik 2.

1326 Constitutio Valdemariana

Løfte udstedt af Valdemar III om, at Sønderjylland aldrig må indlemmes i Kongeriget, hverken territorielt eller politisk, således at én mand bliver herre over begge dele.

1386 Forleningen i Nyborg

Dronning Margrete overlader Slesvig til Gerhard 2. og hans slægtninge som arveligt len

1396 Assens-aftalen

Erik af Pommern fornyr delvist Schauenburgerne forlening med Slesvig

1413 Nyborgdommen

Danehoffets dom, der stadfæster, at Slesvig er et hjemfaldet len, idet Schauenburgerne har gjort oprør mod deres lensherre. Dommen bekræftes året efter af den tysk-romerske kejser.

1424 Dommen i Budapest

Kejser Sigismund fastslår, at hertugdømmet Slesvig tilhører den danske krone, og at Schauenburgerne ingen ret har til lenet.

1440 Forleningen i Kolding

Christoffer af Bayern forlener hertug Adolf med Slesvig som arveligt len

1460 Ribebrevet

Overenskomst mellem Christian I og den slesvig-holstenske adel. Ridderskabets valgret anerkendes, og Christian I vælges, ikke som konge af Danmark men som hertug af Slesvig og greve af Holsten. I brevet findes den berømte sætning »dat se bliuen ewich tosamende ungedelt«.

1460 Den tapre forbedring

Christian I's privilegiebrev til adelen i Slesvig og Holsten. Der nedsættes et råd med repræsentanter fra de to lande og indføres landdage. Stændernes valgret blev stadfæstet for al fremtid.

1466 Koldingunionen

Traktat mellem Danmark på den ene side og Slesvig og Holsten på den anden, der fastslår, at der skal være evig fred mellem riget og landene. Valgproceduren ved Christian I's død aftales.

1474 Forleningen i Rothenburg ob der Tauber

Den tysk-romerske kejser ophøjer grevskaberne Holsten og Stormarn samt landskabet Ditmarsken til hertugdømmet Holsten og forlener det til Christian I. Slesvig og Holsten bliver til Hertugdømmerne.

1482 Hyldningen ved Levensau

De slesvig-holstenske stænder hylder begge Christian I's sønner som hertuger. Stænderne bibeholder deres valgret, samtidigt med at kongesønnernes fælles arveret til Slesvig og Holsten blev fastslået.

1490 Delingstraktat

Slesvig og Holsten deles mellem kong Hans og hans bror Frederik

1524 Det store privilegium

Frederik I giver adelen i Hertugdømmerne birkeret samt hals- og håndsret over deres godser og fastslår, at alle embedsmænd i de to hertugdømmer skal være lokale adelige.

1533 Unionstraktaten

Forsvarsforbund mellem Danmark og Hertugdømmerne. Traktaten fra 1466 bekræftes og udvides.

1544 Delingstraktat

Slesvig og Holsten deles mellem Christian III, Hans den Ældre og Adolf

1564 Delingstraktat

Den kongelige del af Hertugdømmerne deles mellem Frederik II og Hans den Yngre

1581 Delingstraktat

Hertug Hans den Ældres del af Hertugdømmerne deles mellem Frederik II og hertug Adolf af Gottorp. Hans den Yngre får 1582 dele af den kongelige del.

1614 Haderslev-recessen

Det bestemmes, at de vigtigste amter i Hertugdømmerne skal forbeholdes den indfødte adel, der også får andre indrømmelser. Bl.a. anerkender de regerende hertuger livegenskabet på de adelige godser.

1616 Arvehyldningen

Stænderne accepterer for første gang hertugslægternes arveret til Hertugdømmerne ved hyldningen af hertug Frederik 3. af Gottorp.

1622 Arvedeling

Deling af hertug Hans den Yngres område mellem 5 af hans 6 sønner.

1623 Fornyelse af unionstraktaten

Forsvarsforbundet mellem Danmark og Hertugdømmerne fra 1533 fornyes og udvides.

1658 Aftalen i København

Den gottorpske hertug opnår suveræniteten for sit hertugdømme, hvilket bekræftes ved Freden i København 1660.

1671 Forlig med Pløn i den oldenborgske arvesag

Hertugen af Pløn afstår sine krav på grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst til den danske konge mod kompensation i form af penge, godser og hertugdømmet Nordborg.

1684 Patent

Christian V inddrager hertugdømmet Gottorp og forener det med den kongelige del.

1689 Altona-forliget

Hertugen af Gottorp genindsættes i sine rettigheder, og hans suveræniteten bekræftes atter ved Freden i Traventhal 1700.

1721 Inkorporationen af Slesvig

Frederik IV inkorporerer den gottorpske del af Slesvig i den kongelige del og hyldes som eneherzog af Slesvig.

1756 Forlig i den plønske arvesag

Foreløbig aftale med Augustenborgerne, der afstår deres arvekrav på hertugdømmet Pløn til den danske konge mod kompensation. En endelig aftale blev indgået 1764. Lignende aftaler blev indgået med hertugerne af Glücksborg og Beck.

1767 Foreløbig mageskifteaktat

Aftale mellem Christian VII og Katharina den Store af Rusland om, at der senere skal gennemføres et mageskifte af de gottorpske dele af Holsten mod Oldenburg og Delmenhorst.

1773 Mageskifteaftalen

Endelig mageskifteaftale mellem Christian VII og Gottorperne, repræsenteret ved den russiske tronfølger, storfyrst Paul. Gottorperne får Oldenburg og Delmenhorst, kongen den gottorpske del af Holsten. Kongen er nu eneherzog over Hertugdømmerne.

1806 Inkorporationen af Holsten

Da Napoleon ophæver Det Tysk-romerske Rige inkorporerer Christian VII Holsten i Kongeriget.

1815 Mageskifteaftale med Preussen

Frederik VI mageskifter Svensk-Forpommern, som Danmark har fået af Sverige som erstatning for Norge ved Kieler-freden 1814, til Preussen og får i stedet hertugdømmet Lauenborg.

1815 Holstens indtræden i det tyske forbund

Frederik VI træder som hertug af Holsten ind i Det Tyske Forbund. Dermed ophæves inkorporationen af Holsten i Kongeriget.

Kort over Slesvig og Holsten udført af Marcus Jordanus til Abraham Ortelius' værk »Theatrum Orbis Terrarum« fra 1579.

Deutsche Zusammenfassung

Übersetzung: Tilo Krause

Dieses Buch ist 2008 auf Deutsch erschienen, in einer erweiterten Ausgabe mit Kapiteln über Holstein und Lauenburg: *DIE FÜRSTEN DES LANDES. Herzöge und Grafen von Schleswig, Holstein und Lauenburg.* (Wachholtz, 2008).

Der südlichste Teil Jütlands, der heute *Sønderjyllands Amt* heißt, ist der einzige Landesteil des jetzigen Dänemark, dessen Geschichte sich grundlegend von der des restlichen Reiches unterscheidet. Gemeinsam mit dem nördlichen Teil des heutigen Bundeslandes Schleswig-Holstein bildet er das historische Herzogtum Schleswig. Fragt man nun nach einem entscheidenden Grund für den Sonderstatus dieses Gebietes zwischen den Flüssen Königsau und Eider, so ist die beste Antwort: Die Herzöge! In den Jahren um 1200 wurde jener südlichste Teil Jütlands zu einem herzoglichen Machtbereich, und damit teilweise aus dem Königreich Dänemark herausgelöst. In der Folge erkämpften sich die Herzöge einen politischen Sonderstatus für das Gebiet, das zunächst als *Sønderjylland*, später als Schleswig bezeichnet wurde. Selbst als das Gebiet wieder zurück an den dänischen König fiel, behielt es seinen Sonderstatus, auch deshalb, weil neben dem König schnell weitere Herzöge auftauchten. Im vorliegenden Buch beziehen sich die beiden Begriffe *Sønderjylland* und Schleswig gleichermaßen auf die historische Landschaft zwischen Königsau und Eider.

Die Herzöge haben also entscheidend zum Anderssein *Sønderjyllands* gegenüber

den anderen Landesteilen Dänemarks beigetragen. Gerade deshalb wurden sie von der national-dänischen Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts überwiegend negativ beurteilt. Das Abelgeschlecht, die Gottorfer und die Augustenburger wurden geradezu als Übeltäter dargestellt. Auf Alsen hatte man lange Zeit ein gespaltenes Verhältnis zu Johann (dänisch: Hans) dem Jüngeren und den Augustenburgern. Lediglich Johann der Ältere kann als Ausnahme betrachtet werden, denn ihn hat man in Hadersleben für sich entdeckt. Im Gegensatz hierzu hat sich die schleswig-holsteinische Geschichtsschreibung seit langem für die Herzöge interessiert, die man als Bestandteil einer eigenen schleswig-holsteinischen Geschichte, und zuweilen auch als Deutsche auffasste. Städte wie Schleswig, Glücksburg und Plön haben ihre herzogliche Vergangenheit mit Stolz gepflegt. Auf dänischer Seite machte sich allen Vorbehalten zum Trotz in den letzten 25 Jahren ein neues Interesse für die Herzöge bemerkbar. Insbesondere den Augustenburgern wurden viel Interesse und mehrere Bücher zu Teil. Eine umfassende Darstellung über alle Herzogdynastien, geschweige denn über sämtliche Herzöge, hat es allerdings bislang noch nicht gegeben – weder auf deutsch noch auf dänisch.

Die Zahl der südjütischen bzw. schleswigschen Herzöge ist groß, und darüber hinaus ist die historische Einordnung dieser Herzöge besonders kompliziert, nicht nur im Vergleich zu Dänemark, sondern auch im Vergleich zu den meisten deutschen Fürstenstaaten. Nicht genug damit, dass drei verschiedene Herzogdynastien – das Abelgeschlecht, die Schauenburger und die Oldenburger – einander ablösten; es hat darüber hinaus nach 1200 meist mehr als nur einen Herzog von Schleswig gegeben. Diese unterschieden sich zudem noch erheblich in ihrem Status. Die Geschichte der Herzöge ist also nicht allein deshalb verwickelt, weil es ihrer viele und sogar mehrere gleichzeitig gab, sondern auch deshalb, weil sie Herzöge sehr verschiedener Art waren. So führten beispielsweise die Herzöge von Gottorf und die Herzöge von Augustenburg am Ende des 17. Jahrhunderts den gleichen Titel und entstammten demselben Geschlecht, hatten aber verschiedenen politischen Status und unterschieden sich im Hinblick auf ihre realen Machtbefugnisse innerhalb Schleswigs.

Der Titel *Herzog* ist ein internationaler Titel, der in mehreren Teilen Europas im Hochmittelalter eingeführt wurde. Sowohl der germanische Titel *Herzog/hertug* als auch die lateinische Entsprechung *dux* bedeuten eigentlich Heeresführer. Die ersten Herzöge waren militärische Befehlshaber und Vertrauensleute des Königs, vornehmlich in Grenzgebieten. Das führte dazu, dass man den Herzögen größere oder kleinere Anteile der königlichen Macht über ein bestimmtes Gebiet übertrug. Als Ausgangspunkt war ein Herzog deshalb immer ein Fürst, der einen Herrscher über sich hatte, in der Regel einen König. Dafür nahmen die Herzöge unter den weltlichen Untertanen der Kö-

nige den obersten Rang ein, und sie hatten selbst weitere Edelleute als Untertanen.

Die Macht der Herzöge im Hochmittelalter variierte sehr von Land zu Land und von Jahrhundert zu Jahrhundert. In Deutschland und Frankreich hatten die Herzöge um das Jahr 1100 generell große Macht, jedoch verlief daraufhin die Entwicklung in beiden Ländern entgegengesetzt. In Frankreich, wo die Herzöge im 12. Jahrhundert am unabhängigsten waren, wurden sie im Laufe des Spätmittelalters zunehmend der Königsmacht unterstellt – sofern sie nicht völlig verschwanden. Hier wurden die Herzöge reell zu *Adel*. Das Gleiche gilt für Herzöge in Spanien und England gegen Ende des Mittelalters. In Deutschland hingegen erlangten die Herzöge weitgehende Selbstständigkeit. Hier wurden sie zu weitgehend unabhängigen territorialen *Fürsten*. Dänische Könige begannen im 11., spätestens aber im 12. Jahrhundert, den Herzogtitel an Mitglieder der königlichen Familie zu verleihen. Damit war klar, dass mit dem Herzogtitel ein hoher *Rang* verbunden war. Unklar war allerdings, welche *Macht* er verlieh.

Das Abelgeschlecht: Südjütische Herzöge von dänischer Abstammung

Das Wort *dux* (Herzog) taucht vereinzelt in Quellen zur dänischen Geschichte des 11. und 12. Jahrhunderts auf. Der erste Däne, der mehrmals mit Herzogtitel erwähnt wird, war der dänische Königssohn Knut Lavard. Er war gleichzeitig mit der Stadt Schleswig verbunden und wird deshalb als der erste Herzog von Sønderjylland angesehen. Das

ist allerdings sehr zweifelhaft. Sein Herzogtitel bezog sich auf *ganz* Dänemark, und die Existenz eines Herzogtums im südlichen Jütland kann für seine Zeit nicht mit Sicherheit nachgewiesen werden. Erst in einer Quelle aus dem späten 12. Jahrhundert wird Knut Lavard »der schleswigsche Herzog« genannt, eine Bezeichnung, die sich allerdings eher auf die Stadt als auf den Landesteil beziehen dürfte. Der Titel »Herzog von Jütland« taucht um 1170 als Bezeichnung für einen Sohn König Waldemar I. des Großen auf, und wird dann von einem anderen Sohn desselben, dem späteren König Waldemar II. dem Siegreichen, übernommen. »Herzog von Jütland« klingt nicht sehr präzise, deutlich ist aber dennoch, dass wenigstens die Herzogfunktion Waldemars des Siegreichen besonders an das südliche Jütland geknüpft war. Ein südjütisches Herzogtum begann sich zu bilden.

Der Titel wurde 1232 an Waldemars jüngeren Sohn Abel verliehen. Ab 1237 hat dieser als Herzog im südlichen Jütland gewirkt. Abel begründete eine eigentliche Herzogdynastie in Sønderjylland. Die Geschichte des Abelgeschlechtes ist geprägt durch einen Machtkampf mit den dänischen Königen um die Frage, wie unabhängig die Stellung des Herzogs sein sollte. Etwas vereinfacht kann man die zentrale Streitfrage so darstellen: Sollten die Herzöge mächtige Edelleute mit regionalem Einfluss sein, jedoch nur innerhalb eines unbestreitbar unter königlicher Oberhoheit stehenden Territoriums? Oder sollten sie uneingeschränkt über ihr Herzogtum herrschen, wobei dieses dann nur noch durch die herzogliche Loyalitätspflicht dem König gegenüber an das Reich gebunden wäre? Im Laufe der Zeit konnten die Herzöge diesen Kampf für sich entscheiden, und Sønderjylland wurde in der ersten

Hälfte des 14. Jahrhunderts ein reell selbstständiger Staat. Die Könige verloren fast alle Machtbefugnisse im Land zwischen Königsau und Eider. Gleichzeitig begannen sich die Grenzen des Herzogtums festzulegen. Umstritten waren dabei die dem südjütischen Festland sowohl östlich als auch westlich vorgelagerten Inseln. Zur Zeit des Abelgeschlechtes wurde festgelegt, dass Alsen zum Herzogtum gehören sollte, nicht aber Langeland.

Das Abelgeschlecht führte ursprünglich den Titel »Herzog von Jütland«, der fast während der gesamten Wirkungsperiode des Geschlechtes aktuell blieb. Als »Herzöge von Jütland« verliehen sie 1284 Flensburg und 1335 Apenrade das Stadtrecht. Man begann jedoch auch, den etwas präziseren Titel »Herzog von Sønderjylland« zu verwenden. So verlieh König Erik Menved 1312 das Herzogtum »Sønderjylland« als Lehen an Herzog Erik 2. Auch sprechen einzelne Quellen des 12. und 13. Jahrhunderts vom »schleswigschen Herzogtum«, doch noch war der Titel nicht offiziell.

Die Schauenburger als Herzöge und die Union mit Holstein

In den späteren Jahren des Abelgeschlechtes war deren Herzogtum von Auflösungserscheinungen geprägt. Die Nachbarn im Norden und im Süden – der dänische König und die Grafen von Holstein – kämpften um Einfluss. Zu Beginn der 1370er Jahre hatten sie weite Teile des Herzogtums unter sich aufgeteilt. Als das Abelgeschlecht 1375 ausstarb, gelang es den Holsteinern allerdings, fast ganz Schleswig in ihren Besitz zu bringen. Königin Margrete I. erkannte das

1386 auch formell an, indem sie das Herzogtum Schleswig als Lehen dem holsteinischen Grafen Gerhard 6. verlieh. Der Graf wurde damit Herzog Gerhard 2. Als Herzog ist er deshalb Gerhard 2., weil bereits sein Großvater in den Jahren 1326–30 Herzog gewesen war; jedoch wurde die holsteinische oder schauenburgische Dynastie erst mit Gerhard 2. dauerhaft im Herzogtum Schleswig sesshaft.

Es ist kein Zufall, dass ab hier vom »Herzogtum Schleswig« gesprochen wird. In den Jahren 1375–85 sprachen die Schauenburger noch immer von »Sønderjylland«, auf das sie Ansprüche erhoben und als dessen Herren sie sich ansahen. Königin Margretes Lehenurkunde von 1386 spricht aber von einem »Herzogtum Schleswig«. Der Name »Sønderjylland« verschwand zwar nicht völlig, der offizielle Herzogtitel aber lautete ab diesem Zeitpunkt »Herzog von Schleswig«. Der Name der Stadt, in der die Herzöge ihren Sitz hatten, war also auf den ganzen Landesteil übertragen worden. Das entspricht auch der Entwicklung in mehreren deutschen Territorien wie Lauenburg und Braunschweig, die ebenfalls beide zunächst Städtenamen waren, bevor sie jeweils das gesamte Herzogtum bezeichneten. Wir werden in unserem Buch diesem Namenswechsel folgen und das Herzogtum für die Zeit vor 1386 als *Sønderjylland* bezeichnen, und *Schleswig* für die Zeit danach.

Die neue Dynastie leitete gleichzeitig eine neue und entscheidende Phase der Geschichte Schlesiws ein. Die Schauenburger herrschten bereits in Holstein, und mit ihrer Ernennung zu Herzögen von Schleswig wurden beide Länder in einer dynastischen Union unter einem gemeinsamen Fürsten vereinigt. Das war kein Einzelfall. Auf einer übergeordneten Ebene finden wir zur glei-

chen Zeit die nordische Union zwischen Dänemark, Norwegen und Schweden und die Union zwischen Polen und Litauen. Auf einer Ebene, die Schleswig und Holstein eher entspricht, entstanden vergleichbare Unionen zwischen verschiedenen deutschen und niederländischen Grafschaften und Herzogtümern. Diese Unionen hatten verschiedenen Charakter. In einzelnen Fällen kam es vor, dass das eine Land oder Territorium völlig in dem anderen aufging. Im Normalfall jedoch bewahrten die verschiedenen Länder und Territorien unter dem gemeinsamen Fürsten einen weitgehend selbstständigen Charakter. Hierfür ist die nordische Union ein nahe liegendes Beispiel.

Die Regierungszeit der Schauenburger in Schleswig (1375/86–1459) hatte ihre Höhen und Tiefen. Nichtsdestotrotz war das langfristige Resultat aber eine nicht unbedeutende Integration der beiden Länder. Schleswig und Holstein waren zu dieser Zeit noch immer zwei Länder, aber in den 1450er Jahren waren sie, von ihrem gemeinsamen Fürsten abgesehen, zudem durch einige gemeinsame politische Organe und einen Adel verbunden, der sich in zunehmendem Maße als gemeinsam für beide Länder auffasste und es auch war.

Die oldenburgische Dynastie als Herzoghaus

1459 war das schauenburgische Herzoghaus ausgestorben. Eine große Bedeutung kam nun dem gemeinsamen schleswig-holsteinischen Adel zu, um den Zusammenhalt Schlesiws und Holsteins aufrecht zu erhalten. Nach Erbrecht hätten eigentlich beide

Gebiete an getrennte Erben fallen müssen. Der Adel unterbreitete indessen dem dänischen König, Christian I. aus dem Hause Oldenburg, das Angebot, Herzog von Schleswig und Graf von Holstein zu werden. Christian I. war bereits Unionskönig von Dänemark, Norwegen und Schweden, und als der Adel ihn 1460 auf einer Versammlung in Ripen zum Herzog von Schleswig wählte, wurde Schleswig dadurch den vielen Ländern des dänischen Königs hinzugefügt. Das bedeutete allerdings weder eine Auflösung des besonderen Herzogtums Schleswig, noch einen Abbruch der engen Verbindung zwischen Schleswig und Holstein. Die Union zwischen Schleswig und Holstein blieb bestehen, und diese Union der beiden Territorien befand sich nun als gemeinsame Einheit in Union mit dem Königreich Dänemark – das obendrein selbst Bestandteil einer dritten Union war: nämlich der Kalmarer Union mit Norwegen und Schweden.

Dass Schleswig dabei weiterhin ein dänisches Lehen blieb und Holstein ein deutsches, macht die Konstruktion nicht weniger verwickelt. Schleswig behielt seinen Sonderstatus, und Schleswig und Holstein wurden, soweit möglich stärker als zuvor, gemeinsam verwaltet, aber getrennt von Dänemark. Das kann mit den niederländischen Verhältnissen verglichen werden, wo eine Reihe Herzogtümer und Grafschaften eigene Provinzen darstellten, aber dennoch in die gemeinsame niederländische Einheit eingingen, die ihrerseits wieder zu Zeiten Kaiser Karls V. gemeinsam mit Österreich und Spanien Bestandteil der großen habsburgischen Monarchie war. Die Bindung zwischen Schleswig und Holstein wurde im übrigen noch dadurch symbolisch gestärkt, dass die Grafschaft Holstein, auf einen An-

trag des dänischen Königs hin, im Jahre 1474 vom römisch-deutschen Kaiser zum Herzogtum erhoben wurde. Schleswig und Holstein waren nun gleichgestellt, und konnten fortan als *die Herzogtümer* bezeichnet werden.

Jede neue Herzogdynastie brachte somit neue politische Rahmenbedingungen mit sich. Mit dem Abelgeschlecht wurde Sønderjylland zu einem Herzogtum, einem Territorium mit Sonderstatus. Die Schauenburger brachten die Union Sønderjyllands – ab hier unter dem Namen Schleswig – mit Holstein. Und mit den Oldenburgern kamen Schleswig und Holstein gemeinsam in die Union mit Dänemark. Mit dem Abelgeschlecht war Sønderjylland abgeteilt worden. Unter den zwei folgenden Dynastien wurde Sønderjylland Teil einer größeren Einheit, ohne jedoch dabei als Herzogtum wieder aufgelöst zu werden.

Nach 1459 kamen im Prinzip keine neuen Dynastien hinzu. Alle späteren Herzöge von Schleswig haben den Nachkommen Christians I. und somit der oldenburgischen Dynastie angehört. Dafür entstanden allerdings sehr schnell neue *Linien* der oldenburgischen Dynastie in Schleswig und Holstein. Das bedeutete ein Nebeneinander mehrerer Herzöge zur gleichen Zeit, und dadurch wurde das politische Erscheinungsbild auf eine ganz neuartige Weise verkompliziert.

Die Teilungen von 1490 und 1544

Die neuen Linien entstanden deshalb, weil man nach dem Tod Christians I. 1481 beschloss, die Herzogtümer zwischen dessen Söhnen König Johann und Herzog Fried-

rich aufzuteilen. Die Teilung wurde 1490 durchgeführt. Sie wurde jedoch wieder aufgehoben, als Friedrich 1523 den dänischen Thron als Friedrich I. bestieg und von seinem vertriebenen Neffen und Vorgänger, Christian II., nicht nur Dänemark und Norwegen, sondern auch dessen Anteile von Schleswig und Holstein übernahm.

Eine neue und dauerhaftere Teilung wurde 1544 durchgeführt, als nunmehr die Söhne Friedrichs I. die Herzogtümer unter sich teilten. Der älteste, König Christian III., erhielt den sogenannten sonderburgischen oder segebergischen Teil, der zweitälteste, Herzog Johann (der Ältere), den haderslebischen, und der dritte, Herzog Adolf, den gottorfschen. Von diesen drei Herren starb Johann der Ältere kinderlos, während Adolf eine neue Linie der oldenburgischen Dynastie begründete, die Gottorfer, die sich bis zum heutigen Tage erhalten hat – allerdings unter anderen Namen.

Die Praxis der Aufteilung von Herzogtümern unter Brüdern stammte aus Deutschland. Holstein war im Laufe des Mittelalters bereits mehrere Male geteilt worden. Im Jahre 1490 hatte man jedoch eine neue, speziell schleswig-holsteinische Teilungsmethode erfunden, die auch 1544 wieder Anwendung fand. Konkret versuchte man dabei allerdings, zwei Dinge gleichzeitig zu realisieren, die sich eigentlich gegenseitig ausschlossen. Einerseits wurden Schleswig und Holstein so geteilt, dass jeder Herzog die direkte Verfügungsgewalt über eine gewisse Anzahl Ämter erhielt, die über beide Herzogtümer verstreut lagen. Aus diesen Ämtern strich er die Einnahmen ein, und hier hatte er die umfassende Verfügungsgewalt. Das kam den Interessen der Königsfamilie – insbesondere denen der jüngeren Söhne – entgegen. Im Gegensatz

allerdings zu beispielsweise Hessen, Braunschweig oder zu einem früheren Zeitpunkt Bayern, die in einigermaßen zusammenhängende Stücke aufgeteilt wurden, war das Ergebnis der Teilungen in den Herzogtümern 1490 und 1544 ein eigenartiger Flickenteppich. Andererseits wurden eine Reihe Angelegenheiten weiterhin in gemeinsamer Regie behandelt. Die Oberhoheit über den Adel, die Geistlichkeit und deren Untergebene wurde gemeinsam ausgeübt, und unter gemeinsamer Verwaltung sollten auch Gesetzgebung, Sicherheits- und Außenpolitik und die Erhebung von Sondersteuern im Kriegsfall stehen. In dieser gemeinsamen Regierung waren die drei Herzöge gleichgestellt. Die Gemeinschaftsregierung entsprach den Wünschen des Adels, denn dieser war eigentlich gegen die Teilung. Im Prinzip konnte man also 1490 und 1544 nicht von der Schaffung zweier bzw. dreier neuer Herzogtümer sprechen, sondern von zwei bzw. drei Herzögen, die sich die Regierungsgewalt in Schleswig und Holstein teilten. Die Lehensvergabe sowohl Schlesiws als auch Holsteins erfolgte dementsprechend auch an alle gemeinschaftlich, jeweils durch den dänischen König bzw. den römisch-deutschen Kaiser.

Herzog Friedrich, der spätere König Friedrich I., führte den Titel »Erbe von Norwegen, Herzog von Schleswig, Holstein, Stormarn und Dithmarschen, Graf von Oldenburg und Delmenhorst«. Den gleichen Titel führten später nicht nur Herzog Johann der Ältere und Herzog Adolf, sondern auch alle anderen schleswig-holsteinischen Herzöge. Der Titel »Erbe von Norwegen« wies darauf hin, dass das gesamte Königsgeschlecht auf dem Recht bestand, dass ihr Königstitel in Norwegen – anders als Dänemark – erblich war. Der Titel bedeute-

Seit der Eroberung Dithmarschens 1559 führten fast alle Herzöge von Schleswig und Holstein dasselbe Wappen. Hier abgebildet ist das Wappen am Eingang zur herzoglich gottorfschen Grabkapelle im Dom zu Schleswig. Entsprechend dem Titel »Erbe von Norwegen« befindet sich im Hauptschild der Löwe Norwegens vom Betrachter gesehen oben links. Die anderen im Hauptschild angeordneten Wappen entsprechen den Herzogtiteln für Schleswig (zwei Löwen), Holstein (Nesselblatt), Stormarn (Schwan) und Dithmarschen (Ritter). Im Herzschild schließlich die Wappen der Grafschaften Oldenburg (Balken) und Delmenhorst (Kreuz).

te nicht, dass alle diese Herzöge das Erbe von Norwegen auch antreten würden – er entspricht vielmehr einem neuzeitlichen Titel wie »Prinz von Norwegen«. Die Titel »Graf von Oldenburg und Delmenhorst« waren sozusagen der Familienname des Geschlechts. Das Wesentliche in unserem Zusammenhang ist, dass alle den gleichen Herzogtitel führten – und zwar ohne Nennung ihrer lokalen Gebiete wie Hadersleben und Gottorf. Und im übrigen ohne Rücksicht darauf, dass der eine Herzog – Johann der Ältere – gar keine Anteile an Stormarn hatte.

Wenn man seither vom »Herzogtum Gottorf« gesprochen hat, ist das also formell nicht korrekt. Es existierten im Prinzip weiterhin nur die Herzogtümer Schleswig und Holstein, an denen die Gottorfer einen bestimmten Anteil hatten. Die gottorfschen Besitzungen können als *Teilherzogtum* bezeichnet werden. Nach deutschem Brauch wurde ein solches Teilherzogtum mit dem Namen des gesamten Herzogtums bezeichnet, an den die Residenzstadt oder das Schloss des einzelnen Herzogs angehängt wurde, so z.B. Braunschweig-Wolfenbüttel oder Sachsen-Weimar. Korrekt müsste man

deshalb vom (Teil-)Herzogtum *Schleswig-Holstein-Gottorf* sprechen. Wenn man vereinzelt – auch in unserem Buch – dennoch auf die Bezeichnung »Herzogtum Gottorf« stößt, so geschieht das der Einfachheit halber und weil diese Bezeichnung so verbreitet ist, dass alles andere nur verwirren würde.

Die regierenden Herzöge

Die Konstruktion, die zunächst 1490 und dann wieder 1544 geschaffen worden war, war eine der kompliziertesten in Europa! Jeder der Herzöge konnte innerhalb seines eigenen Gebietes über eine Reihe von Angelegenheiten selbst bestimmen. Andere Fragen mussten gemeinsam bearbeitet werden, und in diesem Zusammenhang waren die Herzöge gleichgestellt. Gleichgestellt waren sie ebenfalls als Lehensleute des Kaisers in Holstein. Gleichzeitig waren Schleswig und Holstein aber weiterhin verschiedentlich an Dänemark gebunden, u.a. durch eine Verteidigungsunion, die 1533 eingegangen wurde. Der König von Dänemark war deshalb gleichzeitig einer der beiden bzw. drei gleichgestellten Herzöge in Schleswig und Holstein, und als König Lehensherr und Unionspartner sowohl für sich selbst als auch für seine Mitherzöge.

Diejenigen Herzöge, die an der gemeinschaftlichen Regierung beteiligt waren, werden wir hier als *regierende Herzöge* bezeichnen. Von 1544 an gab es deren drei: König Christian III., Herzog Johann den Älteren und Herzog Adolf von Gottorf. Als Johann der Ältere 1580 kinderlos starb, sank die Zahl der regierenden Herzöge auf zwei: Der König und der Herzog von Gottorf. Die regierenden Herzöge prägten die Gebiete,

über die sie herrschten, in vielfältiger Weise. Ihr Einfluss auf Kirche und Schule ist besonders markant. Johann der Ältere gründete ein Hospital und zwei Gelehrtenschulen, und Herzog Christian Albrecht von Gottorf gründete im Jahre 1665 mit Ausgangspunkt in einer dieser Schulen die Kieler Universität. Eine Zeitlang war der gottorfsche Teil durch eine Neigung zum Calvinismus geprägt.

Doch auch auf materieller Ebene versuchten sie, ihre Ländereien zu entwickeln. Johann der Ältere initiierte große Deichbauprojekte an der Westküste, und Herzog Friedrich 3. von Gottorf gründete die Stadt Friedrichstadt. Sowohl Johann der Ältere als auch die gottorfschen Herzöge errichteten prächtige Schlösser. Von den Schlössern Johanns des Älteren sind keine erhalten, während einige der gottorfschen noch stehen. Überhaupt versuchten die gottorfschen Herzöge, sich auf kulturellem Gebiet zu behaupten. Besonders in der Periode von ca. 1600 bis 1660 war Gottorf ein »Museum« mit reichen Kunstsammlungen und wissenschaftlichen Interessen.

Innenpolitisch waren die Gottorfer die längste Zeit damit beschäftigt, sich vom Einfluss des Adels freizumachen, und sie haben in dieser Richtung viel erreicht. Außenpolitisch waren sie hingegen dank der Gemeinschaftsregierung und der Union mit dem Königreich auf die Zusammenarbeit mit dem dänischen König angewiesen. Das funktionierte in den ersten hundert Jahren auch einigermaßen gut. Im Laufe des 17. Jahrhunderts verschlechterte sich allerdings das Verhältnis zwischen den beiden Landesherren, und 1657 wechselte der Herzog von Gottorf die Seiten und verbündete sich mit Dänemarks siegreichem Feind: Schweden.

Ein Jahr später wurde ihm als Belohnung im Prinzip *Souveränität* für seine Teile Schleswigs verliehen.

Souveränität war ein Begriff, der die zeitgenössischen politischen Philosophen stark beschäftigte. In erster Linie bedeutete er, keinem Herren verpflichtet zu sein. Da der Titel »Herzog« aber in seinem wörtlichen Sinne den obersten Vasall unter einem König bezeichnete, war der Begriff »souveräner Herzog« in der politischen Theorie recht ungewöhnlich und in sich widersprüchlich – und das obwohl es ein aktuelles Vorbild gab, denn der Kurfürst von Brandenburg war gerade als Herzog von Preußen ein Souverän geworden. Auch die konkreten Festlegungen für Gottorf wurden widersprüchlich. Auf der einen Seite hatte der Herzog eine Souveränität, die formell sowohl von Dänemark als auch von mehreren anderen Staaten anerkannt war, auf der anderen Seite war er aber weiterhin an die Gemeinschaftsregierung und die Union mit dem Königreich gebunden.

Es gab genügend Konfliktstoff; und da sich die Könige darüber hinaus nur sehr widerwillig mit den veränderten Tatsachen abfanden, schwelte die folgenden sechs Jahrzehnte hindurch ein fast ununterbrochener Konflikt, der erst dann ein vorläufiges Ende fand, als die gottorfschen Teile Schleswigs 1721 dem königlichen Teil einverleibt, und die Gemeinschaftsregierung für Schleswig aufgehoben wurde. Von diesem Zeitpunkt an gab es nur noch einen regierenden Herzog in Schleswig: den dänischen König. In Holstein hingegen verfügten die Gottorfer noch bis 1773 über Gebiete und ihre Position, und danach lebten sie im Ausland weiter. Das russische Zarenhaus Romanow ist seit 1762/1797 ein Zweig des Hauses Schleswig-Holstein-Gottorf gewesen, und

das Gleiche gilt seit 1774 für das Haus der Großherzöge von Oldenburg, das von einer gottorfschen Seitenlinie abstammt.

Die abgeteilten Herzöge

Obwohl es ab 1721 nur noch einen regierenden Herzog in Schleswig gab, existierten weiterhin verschiedene andere Herzöge von und in Schleswig. Diese hatten jedoch einen anderen Status. Das ist zurückzuführen auf den jüngsten Sohn König Christians III., Johann den Jüngeren, dem im Jahre 1564 Anteile des königlichen Teils beider Herzogtümer übertragen wurden. Die Gebiete wurden Herzog Johann zu den gleichen Bedingungen vom König überlassen, die auch für die anderen Herzöge galten; und genauso wie diese wurde er formell mit ganz Schleswig und Holstein belehnt. Die Stände – d.h. der Adel – weigerten sich indessen strikt, Herzog Johann als *regierenden* Herzog anzuerkennen und ihm zu huldigen, und sie hielten an ihrem Widerstand fest, solange der Herzog lebte. Daran änderte auch die Tatsache nichts, dass im Grunde ein Platz frei wurde, als Johann der Ältere 1580 kinderlos starb. Das hatte zum Ergebnis, dass Herzog Johann lediglich in Fragen der Verwaltung der einzelnen Ämter mit den regierenden Herzögen gleichgestellt war. In den größeren Fragen, die beide Herzogtümer in ihrer Gesamtheit betrafen, war er hingegen Untergebener – wenngleich auch der Vornehmste – und nicht Herrscher. Ganz konkret wurden die Extrasteuern, die auch in seinen Gebieten eingezogen wurden, den regierenden Herzögen übertragen. Der Adel bestand darauf, dass Herzog Johann nur »ein *abgeteilter Herr*« war. Auch das war eine Besonderheit im Vergleich mit den

vielen deutschen Fürstenstaaten, die für die schleswigschen Herzöge eine natürliche Vorbildfunktion hatten. Der abgeteilte Herzog in Schleswig-Holstein kam deswegen auf, weil die eigentliche fürstliche Souveränität hier nicht mit der Lehensübertragung einzelner Territorien, sondern mit der Beteiligung an der gemeinschaftlichen Regierung verbunden war. In deutschen Staaten, die keine Gemeinschaftsregierung hatten, übernahm gewöhnlich jeder neue Familienzweig die vollen Rechte, egal wie klein sein Territorium war. Später gab es allerdings vereinzelte Parallelen zu Johann dem Jüngeren in mehreren deutschen Staaten. Die Bezeichnung »abgeteilter Herr« gab es als Besonderheit aber nur in Schleswig-Holstein. Anderswo werden solche Herren als »Herzöge ohne volle Landeshoheit« bezeichnet.

Johann der Jüngere musste sich auf die innere Verwaltung der Gebiete konzentrieren, die ihm übertragen worden waren. In weit höherem Maße als die regierenden Herzöge tat er sich dabei als ein energischer Großgrundbesitzer hervor. Er kaufte große Mengen an Adelsgütern auf und legte sie mit den ererbten Ämtern zusammen, und er erwarb, begründete bzw. erweiterte eine beträchtliche Anzahl Gutshöfe, so dass die Gutswirtschaft in seiner Zeit bedeutende Änderungen erfuhr. Er errichtete mehrere Schlösser bzw. baute andere um, und er errichtete drei neue Kirchen, zwei davon im Zuge völlig neu angelegter Siedlungen.

Die Ländereien Johann des Jüngeren wurden bei seinem Tode 1622 in fünf Teile aufgeteilt – Sonderburg, Norburg, Glücksburg, Aerö und Plön – von denen jeder an einen der Söhne des Herzogs übertragen wurde. Jeder dieser Herzöge erhielt den gleichen Status und die gleichen Rechte wie Johann der Jüngere. Formell wurden ihnen sowohl

ihre konkreten Gebiete, als auch – der Form nach gleichberechtigt mit den übrigen Herzögen – ganz Schleswig vom König und ganz Holstein vom Kaiser als Lehen übertragen.

Diese abgeteilten Herzöge führten formell den gleichen Titel wie die Gottorfer. Im täglichen Sprachgebrauch hießen sie Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg, oder nur von Sonderburg – bzw. dementsprechend von Norburg, Glücksburg oder Plön. Sie konnten viele Angelegenheiten in ihren Gebieten intern regeln, waren aber auf einigen Sachgebieten der Gemeinschaftsregierung und den Beschlüssen des Landtages unterworfen. Ihre Gebiete waren zwar Lehen, aber dennoch nur *Teilherzogtümer*, da die Herzöge nicht die vollen Rechte eines Landesherrn – die »volle Landeshoheit« – besaßen. Ihre Gebiete waren also nur Teilherzogtümer mit eingeschränkten Rechten. In üblicher Weise und der Einfachheit halber werden sie im Buch als »Herzogtum Sonderburg« usw. bezeichnet, obwohl es formell »Teilherzogtum Schleswig-Holstein-Sonderburg« heißen müsste.

Die fünf Herzoglinien wurden recht bald auf vier reduziert, da Herzog Christian von Aerö kinderlos starb und seine Besitzungen zwischen den vier anderen Linien aufgeteilt wurden. Ihr Wirken wird von einem ständigen Ringen um die Aufrechterhaltung des fürstlichen Status geprägt. Dieser war vor allem durch wirtschaftliche Schwierigkeiten bedroht, von denen abwechselnd alle vier Linien betroffen wurden. Direkt nach der Teilung 1622 waren diese Teilherzogtümer sehr klein und kaum im Stande, einen Fürstenhof zu unterhalten, und hinzu kam das Kriegsunheil, das Schleswig-Holstein heimsuchte.

Besonders schlecht war die Situation nach den Kriegen 1657–60, als das Land ausgeplündert war und die Einwohner verarmten. Gleichzeitig forderte der König aber erhöhte Steuern aus den Herzogtümern Sonderburg, Norburg und Glücksburg ein. Das stellte für die Herzöge eine zusätzliche Bedrohung dar. Erstens konnten sie und ihre Untergebenen die neuen Steuern kaum bezahlen, und zweitens stellte der König diese Steuerforderungen ohne Vereinbarung mit Landtag oder gemeinschaftlichen Regierung. Letzteres hängt mit der gottorfischen Souveränität von 1658 zusammen. Diese führte nämlich mit sich, dass die gemeinschaftliche Regierung nicht mehr für die gesamtheitlichen Angelegenheiten Schleswigs verantwortlich war, sondern nur noch unmittelbar für die adligen Güter. In dieser Situation entschied sich der König dafür, die Herzogtümer Sonderburg, Norburg und Glücksburg als Gebiete zu betrachten, die ihm – in den Fragen, die die Herzöge nicht selbstständig entscheiden durften – allein unterstanden. Das Herzogtum Plön war dabei in einer anderen Situation, weil es in Holstein lag, wo die gemeinschaftliche Regierung weiterhin bestand, und wo zudem der Kaiser Lehnherr war.

Die Herzogtümer Sonderburg und Norburg gingen 1668 bzw. 1669 in Konkurs und wurden von der Krone eingezogen. Norburg wurde zwar 1676 durch einen Sohn der plönischen Linie wiedererrichtet, fiel jedoch im Jahre 1730 endgültig zurück an die Krone. Das Herzogtum Plön wurde 1761 von der Krone eingezogen, und Glücksburg, als das letzte Herzogtum, 1779. Als ein königlicher Beamter Glücksburg symbolisch in Besitz genommen hatte, gab es in Schleswig-Holstein keinen Winkel

mehr, über den ein anderer als der dänische König sich Landesherr nennen konnte und fürstliche Rechte beanspruchte.

Die titulären Herzöge – *Die Kadettenlinien*

Nach 1779 gab es also weder regierende noch abgeteilte Herzöge neben dem König – aber es gab immer noch Herzöge! Es gab nämlich noch eine dritte Kategorie, die zwei Generationen später als die abgeteilten Herzöge entstanden war. Als der zweitälteste Sohn Johanns des Jüngeren, Herzog Alexander von Sonderburg, 1627 starb, hinterließ er nicht weniger als sechs Söhne. Er kam aber zu dem Schluss, dass das Gebiet unmöglich noch ein weiteres Mal geteilt werden könne. Die fünf jüngsten Söhne erhielten folglich keine Gebiete, wurden aber dennoch *Herzöge*. Der Titel wurde von der Familie generell als erblich angesehen, und alle diese Söhne wurden auch in die Reihe der Herzöge einbezogen, die kollektiv vom König mit Schleswig und vom Kaiser mit Holstein belehnt wurden. Aber ihr Anteil an Schleswig-Holstein bestand lediglich in diesem formellen Recht, das außer Titel und Rang nur die Erbberechtigung dieser Linien beinhaltete, sofern die anderen ausstarben. In der Praxis konnten sie ihre herzogliche Verfügungsgewalt nicht einmal über eine einzige Gemeinde ausüben.

Vier dieser landlosen Herzöge gründeten eigene Linien. Die eine wird nur die katholische Linie genannt, während die anderen drei nach Gütern benannt wurden, die in den Besitz ihrer Begründer gelangt waren; nämlich Wiesenburg, Beck und Augustenburg. Wiesenburg und Beck waren keine (Teil-)Herzogtümer, sondern nur im Besitz

der Familie befindliche Güter, die im übrigen weit weg von Schleswig und Holstein lagen. Die Besitzungen der Augustenburger lagen dagegen in Schleswig, waren aber ebenfalls nicht mehr als ein privater Güterdistrikt. Während die regierenden und die abgeteilten Herzöge Lehensherren über größere oder kleinere Gebiete der Herzogtümer waren, besaßen die Augustenburger lediglich Güter zu den gleichen Bedingungen wie der Adel; und ein *Teilherzogtum* Augustenburg hat nie existiert. Diese Herzöge hatten also nur Rang und Titel plus Erbsanspruch. Nach ausländischem Vorbild kann man die Linien *Kadettenlinien* nennen – eine Bezeichnung für nicht-regierende jüngere Linien. Im vorliegenden Buch werden sie gleichzeitig als *tituläre Herzöge* bezeichnet, um zu unterstreichen, dass sie mit Titel und Rang eines Herzoges, nicht aber mit dessen Macht und Befugnissen ausgestattet waren.

Die katholische Linie und die Wiesenburg-Linie starben beide im 18. Jahrhundert aus, ohne jemals wieder in eine dauerhafte Verbindung mit den Herzogtümern getreten zu sein. Die zwei anderen Linien entwickelten sich dagegen in sehr verschiedene Richtungen. Augustenburg verblieb als einzige aller Kadettenlinien in Schleswig. Nach einem bescheidenen Start erarbeiteten sie sich im Laufe eines guten Jahrhunderts eine Position als Schleswigs größte private Gutsbesitzer, und sie spielten lange Zeit eine herausragende Rolle in den Herzogtümern und in Dänemark – sowohl im politischen Leben wie auch am Königshof. Ungeachtet ihres zunehmenden Glanzes und Reichtums mussten sie sich jedoch mit der erniedrigenden Tatsache

abfinden, weiterhin nur tituläre Herzöge zu sein und lediglich die Rechte eines Adligen statt eines Fürsten über ihre Güter ausüben zu können. Das führte letztlich zu einem Bruch mit dem Königshaus. Die Augustenburger machten 1848 und erneut 1863/64 den Versuch, in Schleswig und Holstein als regierende Herzöge eingesetzt zu werden. Sie unterlagen in diesem Kräftemessen und mussten stattdessen große Einbußen ihrer Position hinnehmen. Das Geschlecht erlebte allerdings unter dem deutschen Kaiserreich eine gesellschaftliche Renaissance außerhalb des politischen Lebens, bis 1931 die männliche Linie ausstarb.

Die Beck-Linie brachte hingegen über anderthalb Jahrhunderte hinweg deutsche Offiziere und Gutsbesitzer hervor, lange Zeit mit großem Erfolg. Verschiedene Umstände trugen jedoch dazu bei, dass im Jahre 1802 der damalige Herzog seinen Sohn Wilhelm nach Dänemark schickte. Hier wurde dieser mit einer Schwester der Königin verheiratet, und 1825 beschloss König Friedrich VI., ihm das Schloss Glücksburg zu schenken nebst dem Titel Herzog von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg. Von seinen sieben Söhnen wurde einer als König Christian IX. der Stammvater des jetzigen dänischen Königshauses; ein anderer begründete das jetzige glücksburgische Herzogsgeschlecht, das heute die einzige noch in Schleswig lebende Herzoglinie ist. Seit 1972, als im dänischen Königshaus die Titel abgeschafft wurden, ist das jetzige glücksburgische Herzoghaus zudem das einzige, das den Titel »Prinz von Schleswig-Holstein« führt – der eigentliche Herzogtitel darf in Deutschland nicht mehr geführt werden.

Noter

Noter til Abelslægten og de schauenburgske hertuger

1. Diplomatarium Flensborgense, nr. 123.
2. Voigt, Die Einwanderung des holsteinischen Adels; Albrechtsen, Den holstenske adels indvandring.
3. Hertughistorien før 1232: Windmann, Schleswig als Territorium, s. 19-50 og 81-93.
4. Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, 2. rk., bd. 6, no. 437.
5. Hørby, Status regni Dacie.
6. Valdemar Sejrs sønner og den store Ærkebisperstrid, s. 43f; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 7f; Erslev, Henrik af Æmeltorp; Erslev, Erik Plovpenningens strid; J.S. Jensen, Erik Plovpenninglegendens.
7. Windmann, Schleswig als Territorium, s. 111-119; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 12-24.
8. Windmann, Schleswig als Territorium, s. 164-186.
9. Windmann, Schleswig als Territorium, s. 130-143.
10. Lensbrevet: Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, 2. rk., bd. 9, no. 295. Se også: Windmann, Schleswig als Territorium, s. 120-124; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 27-30.
11. Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, 2. rk., bd. 11, no. 309.
12. Windmann, Schleswig als Territorium, s. 125f; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 32-35.
13. Aftalerne: Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, 3. rk., bd. 1, no. 10-11, 36 og 47-48.
14. Albrechtsen, Herredømmet over Sønderjylland, s. 148-166.
15. Windmann, Schleswig als Territorium, s. 125-128; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 36-45.
16. Sjællandske Krønike, s. 54-56.
17. Reinhardt, Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning, s. 481-503; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 45-49; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 199-207; Bøgh, Sejren i kvindens hånd, s. 42-48.
18. Albrechtsen, Herredømmet over Sønderjylland, s. 17-48 og 212-247; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 207-217; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 50f.
19. Albrechtsen, Herredømmet over Sønderjylland, s. 49-70; Erslev, Dronning Margrethe, s. 129-133; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 217-224; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 52f.
20. Albrechtsen, Herredømmet over Sønderjylland, s. 70-91.
21. Erslev, Dronning Margrethe, s. 392-403; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 54-60; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 229-237.
22. Dokumenterne vedrørende sagen: Antislesvigholstenske Fragmenter, bd. 4, nr. 1-2. Se endvidere: Erslev, Erik af Pommern, s. 1-13; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 60-64; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 237-240.
23. Kejserdømmen: Antislesvigholstenske Fragmenter, bd. 4, nr. 4. Bredere omtale: Erslev, Erik af Pommern, s. 165-186; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 64-76; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 243-252.
24. Erslev, Erik af Pommern, s. 211-215, 239, 259-267, 273-278 og 346; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 76-87; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 252-260.
25. Forleningen: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, no. 2. Omtale i: Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 88f.
26. Albrechtsen, Herredømmet over Sønderjylland, s. 179-212.
27. Formuleringen lyder: »Item ducatus Sunder Iucie regno et corone Dacie non unietur nec annecte-

tur ita quod unus sit dominus utriusque ...«. Den danske Rigslovgivning 1397-1513, no. 21. Se videre: Erslev, Den saakaldte »Constitutio Valdemariana«; Albrechtsen, Constitutio Valdemariana i 1448.

28. Gregersen, Plattysk i Sønderjylland, s. 202-219.

Noter til De danske konger som hertuger af Slesvig

1. Om hertugens barnløshed se Bei der Wieden, Schaumburgische Genealogie, s. 84.
2. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 87-92 og 163f; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 67-74; Olesen, Hertug Adolf VIII og Danmark; Hagelstein, Die Erbanprüche, s. 14-44 og 108-111.
3. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 163-167; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 275-281; Scharff, Die Wahl von Ripen, s. 47-54; Olesen, Christian I og Ribe-mødet.
4. Oversigt over tolkningerne gennem tiderne samt nyeste tolkning: Jahnke, »dat se bliven ewich«; Riis, »Up ewig ungedeelt«. Vedrørende det nordiske forbillede: Scharff, Die Wahl von Ripen, s. 55-57.
5. Ribebrevet: Rumohr, Dat se bliven, s. 26-33.
6. Jahnke, »dat se bliven ewich«, s. 53-56.
7. Den tapre forbedring er trykt i: Rumohr, Dat se bliven, s. 37-39.
8. Hector, Von den alten Landtagen, s. 27.
9. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 174f; Repertorium diplomaticum, 2. rk., no. 2077.
10. Scharff, Die Wahl von Ripen, s. 57-63; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 174f; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 292-293.
11. Arup, Den finansielle side. Se også: Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 29-34 og 49-53.
12. E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 304. Selve dokumentet: Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 28-30.
13. Wilson, From Reich to Revolution, s. 35-49.
14. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 186-192; Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 58-66; Arup, Den finansielle side, s. 421-459.
15. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 192-194.
16. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 194-198; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 307-308.
17. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 198.
18. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 198-202; Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 79-81. Delingsbrevet: Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 30-36.
19. E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 34-40, 67-70 og 225-229.
20. Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 81.
21. Titlen bruges således af hertugen af Augustenborg i et fæstebrev fra 1816, se: Landsarkivet for Sønderjylland, Augustenborgske godser, pk. 11, Fæstebreve for ejendomme under Augustenborg hovedgård, september 1816. Evt. kan der være tale om, at hertugens administration blot har genbragt en formular.
22. Frederiks hertuggering: Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 202f; Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 81-84; Venge, Frederik I.
23. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 204-206.
24. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 207-213; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 322-327.
25. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 217-220.
26. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 217-220.
27. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 220-233.
28. Venge, Frederik I, s. 524.
29. Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 92-94. Selve brevet: Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 42-44.
30. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland, især s. 60-62 og 76-79; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 411-424.
31. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 247-251; E. Hoffmann, Spätmittelalter und Reformationszeit, s. 424-431; E. Hoffmann, Der Landtag zu Kiel.
32. Wittendorf, På Guds og Herskabs nåde, s. 171-176.
33. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 251-258; G. Lind, Krig, udenrigspolitik og statsdannelse. Unionsbrevet: Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 45-51.
34. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland, s. 185-222.
35. Frandsen, 1523-1588, s. 281-287.
36. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 345-348; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 5-9; Danmark-Norges Traktater, bd. 1, s. 488-495.
37. Dahlerup, Christian IV's udenrigspolitik, s. 44-47.
38. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 17-26.

39. Dahlerup, Christian IV's udenrigspolitik, s. 47-49; Danmark-Norges Traktater, bd. 1, s. 605-607 og 620-622.
40. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 11; Danmark-Norges Traktater, bd. 1, s. 110-117.
41. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 360f; Danmark-Norges Traktater, bd. 2, s. 513-579 og 596-612.
42. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 374-382; Troels-Lund, Christian den Fjerdes Skib, bd. 1 generelt og bd. 2, s. 1-127.
43. Dahlerup, Christian IV's udenrigspolitik, s. 51; G. Lind, 1588-1648, s. 372-377.
44. Danmark-Norges Traktater, bd. 4, s. 223-255.
45. Dahlerup, Christian IV's udenrigspolitik, s. 56-60.
46. Danmark-Norges Traktater, bd. 4, s. 393-396.
47. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 26 og 163; Fridericia, Frederik III og Enevældens Indførelse, s. 723f. Selve brevet: Falck, Sammling der vigtigsten Urkunden, s. 156-163.
48. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 25.
49. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 38f; Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, bd. 1, s. 249.
50. West, De kongelige Statholdere.
51. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 96f og 375.
52. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 104f, 161-162, 179-184, 212-215 og 234f.
53. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 61-65 og 253-264; Lange, Die politischen Privilegien, s. 23-40.
54. G. Lind, 1588-1648, s. 367; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 35.
55. G. Lind, 1588-1648, s. 408-420. Specielt om Hertugdømmerne: Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 136-150; Tandrup, Mod triumf eller tragedie, bd. 1, s. 347ff og bd. 2, s. 39ff, 115ff og 179ff.
56. G. Lind, 1588-1648, s. 452f.
57. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 155-158; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 22-24.
58. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 200/6-18; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 29-37.
59. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 176.
60. Herom: Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 205-252; K. Jespersen, 1648-1720, s. 107-110, 126-129, 166-169 og 185-187.
61. Klose & Degn, Die Herzogtümer im Gesamtstaat, s. 1-5; A.D. Jørgensen, Sønderjyllands Indlemmelse, heri selve edsformularern trykt side 230f; Hagelstein: Die Erbsprüche, s. 321-70. Hagelstein argumenterer for, at indlemmelsen ikke ændrede statsretten..
62. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 217.
63. Eksempler på omtale i bondedagbøger: Poulsen & Hansen, Med egen hånd, s. 122f; Christen Hansens dagbog, s. 19; B. Jørgensen, Elsmarkdagbogen, s. 31, 33 m.fl. Fra byerne se: Henningsen, Jubelfesterne.
64. Trap, Haderslev Amt, s. 141; Schleswig-Holstein Lexikon, s. 114, 180, 435 og 471f.
65. Henningsen, Kongen kommer.
66. Friis, Holstens Indlemmelse i Danmark; Hagelstein, Die Erbsprüche, s. 371-384.
67. Nyeste oversigtsværker over tiden 1830-67: Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 427-458 (afsnit af Hans Schultz Hansen); Rerup, Slesvig og Holsten efter 1830, s. 11-220.

Noter til Junker Christian og hertug Hans den Ældre

1. Hector, Von den alten Landtagen, s. 49-50.
2. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland, s. 56.
3. Pers. medd. Carsten Porskrog Rasmussen.
4. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland, s. 63ff.
5. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland, s. 93ff.
6. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 244 og 250.
7. Heise, Herredagen i København, s. 241-242 og 250-251.
8. K. Hansen, Hertug Hans den ældre, s. 346-347.
9. Bertheau, Herzog Johann der Ältere, s. 212-213.
10. Bertheau, Herzog Johann der Ältere, s. 213; Danmark-Norges Traktater, bd. 1, s. 488-490.
11. K. Hansen, Hertug Hans den ældre, s. 348-349.
12. K. Hansen, Hertug Hans den ældre, s. 350.
13. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 345-349.
14. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 356-360; Danmark-Norges Traktater, bd. 2, s. 419-434.
15. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 358.
16. Achelis, Haderslev i gamle Dage, s. 91.
17. Fink, Hertug Hans den Ældre, s. xxiv.
18. Dele af dette arkiv er udgivet i: De Hansborgske Registranter; De Hansborgske Domme.
19. De Hansborgske Registranter, bd. 1.

20. Fink, Hertug Hans den Ældre, s. xxviii.
21. Mackeprang, En Luxusforordning.
22. De Hansborgske Domme.
23. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 363.
24. Prange, Herzog Adolfs Urteibuch, s. 14-16.
25. Andresen, Bäuerliche und landesherrliche Leistung.
26. Jacoby, Herzog Johann der Ältere.
27. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 447-448. Om Hans den Ældres kirkestyre, se Christensen, Kirketugt.
28. Karlsson, Hertug Hans den Ældre, s. 45.
29. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland, s. 234-235.
30. Haupt, Die Bau- und Kunstdenkmäler, s. 521.
31. Bertheau, Herzog Johann der Ältere, s. 250-262.
32. Favrholdt, Haderslev Latinskoles Historie, s. 18-30; Favrholdt, Hertug Hans den Ældres fundats; Favrholdt, Hertugvåbnets alder.
33. Henningsen, Fattigvæsenet, s. 20-24.
34. Achelis, Aus der Geschichte, s. 211-219.
35. Hertug Hans Hospitalet i Haderslev.
36. Berlage, Die Erbauung des Schlosses Hansburg; Berlage, Das Schloss Hansburg; Sørensen, Hvor stort var Hansborg Slot; Madsen, Jagten på Haderslevhus.
37. Norn m.fl. : Sønderborg Slot. Historie og bygning, s. 159-164.
38. Otto Norn, citeret i: Steen Jensen, Hans (den Ældre), s. 548.
39. Stiesdal, Grøngaard.
40. Norn, Østerholm Slotsruin, s. 114.
41. Hoop, Geschichte der Stadt Rendsburg, s. 165-168; Gudd, Heindel & Hoop, Das Rendsburger Schloss.
42. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 364.
43. Karlsson, Hertug Hans den Ældre, s. 49.
44. Gregersen, Slesvig og Holsten før 1830, s. 268.
45. Zacharias Widing oversat af Peter Zeeberg til en planlagt bog med latinske hyrdedigte; Erasmus Lætus: Erasmus Lætus' Skrift, s. 178-179. Tak til Peter Zeeberg for disse henvisninger.
46. De Hansborgske Registranter, bd. 2, s. 557; Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 362; De Hansborgske Domme, bd. 2, s. 756. Tak til Mikkel Leth Jespersen for disse henvisninger.
47. Jensen, Hertug Hans den Ældres medaljer, s. 2-3.
48. Bertheau, Herzog Johann der Ältere, s. 221-223.
49. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 362.
50. Se f.eks.: To breve fra Hertug Hans den Ældre.
51. Johannes Oldendorphs selvbiografi, f.eks. s. 104-106.
52. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 364-365 og 496.
53. Karlsson, Hertug Hans den Ældre, s. 49.
54. Achelis, Haderslev i gamle Dage, s. 123-129; Achelis, Haderslev Hjorte-Apoteks Historie, s. 7-15.
55. Achelis, Haderslev Hjorte-Apoteks Historie, s. 11.
56. Samling af Dronning Dorotheas Breve.
57. K. Hansen, Hertug Hans den ældre, s. 421-424.
58. Matthiessen, Enkedronning Dorothea, specielt s. 37-59. Om Dorothea i øvrigt, se Jensen, Dorothea.
59. Matthiessen, Enkedronning Dorothea, s. 38-41; Karlsson, Hertug Hans den Ældre, s. 49; K. Hansen, Hertug Hans den ældre, s. 388-389; Fink, Hertug Hans den Ældre, s. xxxi-xxxii; Bertheau, Herzog Johann der Ältere, s. 274, note 1.
60. Bertheau, Herzog Johann der Ältere, s. 267.
61. De Hansborgske Registranter, bd. 1, s. 289.
62. Danmark-Norges Traktater, bd. 2, s. 513-537.
63. Achelis, Haderslev i gamle Dage, s. 100.
64. Kancelliets Brevbøger 1580-1583, s. 165-166.
65. Euger, Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig. Zweiter Band, s. 156-158, 514-518.
66. Achelis, Haderslev i gamle Dage, s. 100; K. Hansen, Hertug Hans den ældre, s. 426-427; Fink, Hertug Hans den Ældre, s. xxxiii.
67. Haye, Herzog Johann der Ältere.
68. Achelis, Haderslev i gamle Dage, s. 164.
69. Den mest udførlige redegørelse for kilder og litteratur om hertug Hans den Ældre findes i: Jensen & Lohmeier, Hans (Johann) der Ältere, s. 91-92.

Noter til Hertugerne af Gottorp

1. Allen, Det danske Sprogs Historie, bd. 1, s. 127-134.
2. Andresen, Von den Wurzeln des Heimdeutschtums; Andresen, Die Entwicklung des deutschen Volkstums, s. 73f, 76 og 92f.
3. Heiberg, Fra småfyrster til selvherskere, s. 25ff, 35 og 41.
4. Således i Flensburg: Kraack, Bürgerbuch der Stadt Flensburg, s. 19.
5. K. Jespersen, Tiden 1648-1730, s. 18. Se endvidere: Ladewig Petersen, Fra domænestat til skattestat; L. Jespersen, 1600-tallets danske magtstat; L. Jespersen, A revolution from above.
6. Bischoff, Die Amtleute, s. 35.

7. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 368.
8. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 4, 5, 11 og 65.
9. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 74f, 85 og 87.
10. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 159-161, 176f, 206f og 212.
11. Andresen, In Gottorf um 1600, s. 178.
12. Bischoff, Die Amtleute, s. 164 og 290; Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 321.
13. Sønderjyllands Historie, bd. 2, s. 361.
14. Bischoff, Die Amtleute, s. 270. Det var dog længe omstridt, om Tremsbüttel var købt af Gottorperne eller kun pantsat til dem.
15. Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 321.
16. Hjelholt, Inkorporationen, s. 220; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 168-173; Fuhrmann, Die Ritterschaft, s. 330-350. Om arvedelingen med Johan Frederik: Bischoff, Die Amtleute, s. 262 og 270.
17. Andresen, In Gottorf um 1600, s. 195; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 8 og 52.
18. Andresen, In Gottorf um 1600, s. 198.
19. Andresen & Stephan, Beiträge zur Geschichte, bd. 1, s. 401-431.
20. Bischoff, Die Amtleute, s. 64.
21. Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 228; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 177f; Bischoff, Die Amtleute, s. 45-54.
22. Alwast, Das landesherrliche Kirchenregiment; E. Hoffmann, Das gottorfische Kirchenregiment.
23. Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 269-275; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 37-40.
24. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 38.
25. Mai, Kriegsherr wider Willen.
26. Bischoff, Die Amtleute, s. 246-274, især s. 267f.
27. Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 199 og 272.
28. Porskrog Ramussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 227-234.
29. Ludwig Andresen i: Andresen & Stephan, Beiträge zur Geschichte, bd. 1, s. 394-397.
30. Bischoff, Die Amtleute, s. 164f.
31. Andresen, In Gottorf um 1600, s. 181.
32. Se som eksempel konflikten om indsættelse af brandenburgeren Johan Friedrich von Winterfeldt som amtmand i Aabenraa 1641: Bischoff, Die Amtleute, s. 275f.
33. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 19.
34. Barfod, Fortællinger af Fædrelandets Historie, bd. 2, s. 110.
35. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 138f; Heiberg, Fra småfyrster til selvherskere, s. 26.
36. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 136-150; Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 231-237.
37. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 151; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 17.
38. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 157f; Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 235-240.
39. Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 236-240.
40. Lauridsen, Holsten-Gottorp og Kronen, s. 18; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 200/9; Heiberg, Fra småfyrster til selvherskere, s. 33f.
41. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 208; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 156.
42. Lauridsen, Slesvig og Kronen, s. 13-15; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 200/10-14; Lange, Geschichte Schleswig-Holsteins, s. 241-247; Heiberg, Fra småfyrster til selvherskere, s. 34.
43. Lauridsen, Holsten-Gottorp og Kronen; Hjelholt, Inkorporationen, s. 23-28; K. Jespersen, 1648-1720, s. 167. Aftalen gengivet i: Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie, s. 99-101.
44. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 272 og 281.
45. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 306-310.
46. Mai, Kriegsherr wider Willen, s. 86f.
47. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 304.
48. Christensen, Kielman v. Kielmansegg, s. 634f; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 268f.
49. Christensen, Kielman v. Kielmansegg, s. 635.
50. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 284 og 291.
51. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 155 og 176; Hjelholt, Inkorporationen, s. 54; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 223; Heiberg, Fra småfyrster til selvherskere, s. 40.
52. A.D. Jørgensen, Peter Schumacher Griffenfeld, bd. 2, s. 217f og 249-256; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 170-172.
53. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die

- Herzogtümer, s. 217; A. D. Jørgensen, Peter Schumacher Griffenfeld, bd. 2, s. 257-283; Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 172.
54. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 220.
55. Hjelholt, Inkorporationen, s. 54-59; Olden-Jørgensen, Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter, s. 318.
56. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 174-182; Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 220-227; Hjelholt, Inkorporationen, s. 62f.
57. Hjelholt, Inkorporationen, s. 62; K. Jespersen, 1648-1720, s. 138.
58. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 237.
59. Hoffmann, Reumann & Kellenbenz, Die Herzogtümer, s. 244-247.
60. Inkorporationspatentet og edsformularen er trykt i: Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie, s. 103-104. Se i øvrigt: Hjelholt, Inkorporationen, s. 92-109.

Noter til Hertug Hans den Yngre

1. Colding, Magnus.
2. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 11.
3. Danmark-Norges Traktater, bd. 2, s. 110-117.
4. Den 7. oktober 1571 sendte Hans et brev til farbroderen, hertug Adolf på Gottorp, med besked om Dorotheas død. Brevet var underskrevet »Hans der junger manu propria«. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 7, nr. 621, 7.10.1571.
5. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 25-31.
6. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 49.
7. Erslev, Fortegnelse over Akter, s. 1-2; Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 5; Hagelstein, Die Erbansprüche, s. 267-287.
8. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 9.
9. Wullenweber, Herzog Hans der Jüngere, s. 15f.
10. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 14.
11. Norn, Paulsen & Slettebo, Sønderborg Slot, s. 127ff.
12. Paulsen, Træk af slottets historie, s. 40-41.
13. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 16.
14. Om Johannes Hildesheim se: Hedemann-Heespen, Aus Aufzeichnungen und Briefen, s. 13-35; R. Hansen, Johannes Hildeßheim, s. 415.
15. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 35.
16. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 36.
17. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 6-7.
18. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 7.
19. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 24-30.
20. Gregersen, Slesvig og Holsten før 1830, s. 272f.
21. Danmark-Norges Traktater, bd. 2, s. 450ff.
22. Danmark-Norges Traktater, bd. 2, s. 513ff.
23. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 284f.
24. Gregersen, Slesvig og Holsten før 1830, s. 273-275.
25. Hermansen, Hertug Hans den Yngre, s. 6f.
26. Weitling, Sct. Marie kirke, s. 95 og 99.
27. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 55-56.
28. Hermansen, Enkedronning Dorotheas, s. 103.
29. Langendorf, Herzog Hans der Jüngere, s. 360.
30. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 57f.
31. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 58f.
32. Afsnittet om godspolitik bygger på: Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 106f.
33. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 2, s. 363-364. Nygård på Kegnæs omtales ofte som grundlagt af hertug Hans, men den nævnes ikke i hans testamente.
34. Hermansen, Hertug Hans den Yngre, s. 2.
35. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 49-54.
36. Rasmussen, Sandbjerg, s. 280ff.
37. Afsnittet bygger på: Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 66-75.
38. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 93.
39. Hassingius, Eine heilsame Trostschrift, s. 61. Her efter: Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 156.
40. I Dansk Folkemindesamling er der en række sagnoptegnelser om hertug Hans. De tre heraf er trykt i: Ohrt, Udvalgte sønderjyske Folkesagn, s. 64-66.
41. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 287.
42. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 7.
43. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 19ff; Hagelstein, Die Erbansprüche, s. 55-86, især s. 59 om Alexanders ægteskab.
44. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, s. 25f.
45. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 30.
46. Hans den Yngres testamente findes i Rigsarkivet, Pergamentsamlingen (c); Sønderjyske fyrstarkiver. Hans den Yngre A.c.1. Testamentet er dateret 11. februar 1621 og det er trykt i: Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 101-107.
47. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 288f.

Noter til Hertugerne af Sønderborg

1. Danmark-Norges Traktater, bd. 3, s. 550.
2. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 73.
3. Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 66.
4. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 137-138.
5. Jensen, Hertug Hans den Yngre, s. 113.
6. Stemplerne blev konfiskeret og findes i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet. Tak til Verner Meier og Jørgen Steen Jensen for disse oplysninger.
7. Skovgaard, Tiden indtil 1667, s. 31.
8. Paulsen, Træk af slottets historie, s. 51.
9. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 290.
10. Skovgaard, Tiden indtil 1667, s. 35.
11. Paulsen, Træk af slottets historie, s. 52-54.
12. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 37-41.
13. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 73 og 78f.
14. Skovgaard, Tiden indtil 1667, s. 39-41.
15. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 44.
16. Lisch, Ueber die letzten Herzoge, s. 13.
17. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 44-45.
18. Lisch, Ueber die letzten Herzoge, s. 17.
19. Lisch, Ueber die letzten Herzoge, s. 21.
20. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 45.
21. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 281.
22. Danmarks Kirker, bd. 23, s. 104-114.

Noter til Hertug Christian af Ærø og hertugtiden på øen

1. Trap, Svendborg Amt, s. 982f.
2. Hübertz, Beskrivelse over Ærø, s. 45.
3. Kroman, Hertug Christian, s. 295.
4. Kroman, Hertug Christian, s. 295.
5. Kroman, Det gamle Graasten.
6. Kroman, Hvor lå Hertug Christians Hus, s. 27.
7. Kroman, Hertug Christian, s. 296-301.
8. Kroman, Hvor lå Hertug Christians Hus, s. 26.
9. Trap, Svendborg Amt, s. 996.
10. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 92-97.
11. Hübertz, Beskrivelse over Ærø, s. 48.
12. Historiske huse i Ærøskøbing, s. 59.
13. Historiske huse i Ærøskøbing, s. 48-49.

Noter til Hertugerne af Nordborg

1. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 2, s. 370-373, 376-385 og 389-390.
2. D. Lohmeier, Johann (Hans) Adolf.
3. D. Lohmeier, Friedrich.
4. Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 73-75.
5. H. Kellenbenz, August; Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 91f.
6. Frederiksen, Det aichelbergske gods.
7. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 93f; Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 76.
8. Slettebo, Jagtslot for Hertug Hans, s. 21.
9. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 95f.

Noter til De ældre glücksborgske hertuger

1. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 17-42; Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 64, 25.6.1623, 24.7.1633, 22.2.1634 og 22.5.1649.
2. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, Hertugelige Forordninger 1639-1777. Heri specielt: 17.3.1681 (udtrykket »Slesvig-Holsten-Glücksborg«).
3. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 33-35; Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 64, 25.6.1623, 24.7.1633, 22.5.1649, 21.6.1664 m.fl. (lensbreve); Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 7, nr. 1713 (matriklen).
4. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 26.11.1710, 19.4.1730, 26.7.1731, 6.8.1777 m.fl.
5. Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Indenrigske Afdeling, A.178.
6. Vedrørende Philips liv og ægteskaberne se: Gude, Bericht von der Halbinsul Sundewitt, s. 155-163; Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 81f; Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 84. Se også: Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 77f.
7. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 2, s. 391-398 og 409-415.
8. Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 61. Vedrørende Freienwillen: H.N.A. Jensen, Angeln, s. 257; Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 82f.
9. Se matriklen fra 1652: Landesarchiv Schleswig-

- Holstein, Abt. 7, nr. 1713.
10. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 290-292 og bd. 2, s. 391-398, 402-406 og 409-415; Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 83f.
 11. Gude, Bericht von der Halbinsul Sundewitt, s. 163-167; Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 81f.
 12. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 77f og 108-111.
 13. Michelsen, Zweite polemische Erörterung, s. 135-139; Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 64, div. Akter 1670-71.
 14. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 73 og 78f. Se også side 193.
 15. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 82.
 16. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 64, 1670-71; Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 84.
 17. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 306 og 311-314.
 18. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 87f.
 19. Gude, Bericht von der Halbinsul Sundewitt, s. 167-174; Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 82f; Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 94-96 og 101-103.
 20. Porskrog Rasmussen, Rentegods og hovedgårdsdrift, bd. 1, s. 314-316.
 21. Prange, Die Anfänge der großen Agrarreformen, s. 260.
 22. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 126; Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 64, 7.7.1699, 18.5.1700, 5.3.1731, 4.11.1746 og 7.8.1767.
 23. Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie, s. 101-104; Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 278f.
 24. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 129-131.
 25. Gude, Bericht von der Halbinsul Sundewitt, § 55-57 (angivet som side 167-174. Disse sidetal er dog brugt to gange i bogen, og det burde rettelig være 177-184); Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 83; Klose & Degn, Die Herzogtümer im Gesamtstaat, s. 58f; Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 121-127.
 26. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 8.1.1681 og 19.4.1730.
 27. Prange, Die Anfänge der großen Agrarreformen, s. 259; Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 9.11.1736.
 28. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 3.1.1675, 30.5.1715, 14.10.1717 m.fl. (kontribution); 30.1.1700 (gregoriansk kalender); 6.12.1769 (mål og vægt).
 29. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 2.7.1707, 21.10.1708, 9.10.1710, 26.11.1710, 12.10.1717, 13.10.1745 m.fl.
 30. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 22.10.1670, 8.5.1681, 4.11.1711 m.fl.
 31. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 28.9.1700, 6.3.1704 og 23.6.1706.
 32. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 9.4.1704 og 11.2.1712.
 33. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 17.3.1681, 31.8.1697 og 26.7.1731.
 34. Prange, Die Anfänge der großen Agrarreformen, s. 259.
 35. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 8.1.1681, 29.4.1712 og 1.6.1712.
 36. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 17.8.1691, 12.4.1704.
 37. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 15.5.1717.
 38. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 79-81; Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 84.
 39. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 80f; Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 81.
 40. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, 6.8.1777.
 41. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 93.
 42. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 91f.
 43. Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Indenrigske Afdeling, B.68.IX., Indberetninger om præstekaldenes indkomster, 1737. Karakteristisk nok indhentede den kongelige administration slet ikke oplysninger om de seks sogne, hertugen havde kirkehøjhed over, men nok over Boren.
 44. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 114-119.
 45. Seebach, Schloss Glücksburg, s. 27-33 og 41-60.
 46. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 113f.
 47. Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 79-81.
 48. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, september 1684.
 49. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 96-100.
 50. Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 51, marts 1700 og 15.5.1717.
 51. Hamer, Geschichte Glücksburgs, s. 127f.
 52. Klose & Degn, Die Herzogtümer im Gesamtstaat, s. 59.
 53. Rumohr, Schlösser und Herrenhäuser, s. 21

Noter til Hertugerne af Pløn

1. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 29.
2. Neumann, Joachim Ernst, s. 138.
3. Klose, Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön, s. 86.
4. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 350.
5. Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser, s. 347.
6. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 86f.
7. Neumann, Joachim Ernst, s. 138; Prange, Die Anfänge der großen Agrarreformen, s. 19; Schulze & Stolz, Die Herzogszeit, s. 32. Schulze & Stolz anfører dog, at godserne Kleveez og Pehmen blev erhvervet i hhv. 1626 og 1630.
8. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 88.
9. Hunzinger, Schloß Plön, s. 5.
10. Kuhnigk, Herzogin Dorothea Sophie, s. 50.
11. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 145-147. Aftalerne mellem den danske konge og hertugen af Pløn er gengivet in extenso i: Falck, Sammlung der wichtigsten Urkunden, s. 197-204.
12. Slettebo, Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, s. 85; Hagelstein, Die Erbensprüche, s. 216-231.
13. Hagelstein, Die Erbensprüche, s. 76-77.
14. Klose, Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön, s. 87.
15. Klose, Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön, s. 87.
16. Schulze & Stolz, Die Herzogszeit, s. 44-45.
17. Neumann, Johann (Hans) Adolf, s. 141.
18. Kuhnigk, Herzogin Dorothea Sophie, s. 53f.
19. Der er en uenighed i bedømmelsen af Joachim Frederik. Schulze & Stolz (1983) har en gennemgående negativ bedømmelse, mens Silke Hunzinger (1997) er mere positiv og fremhæver hans virksomhed som mæcen.
20. Gregersen, Slesvig og Holsten før 1830, s. 373.
21. Lohmeier, Friedrich Carl, s. 123.
22. Klose, Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön, s. 91.
23. Klose, Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön, s. 124. Vedrørende Hans Rantzaus reformer se: Prange, Rantzau.
24. Hunzinger, Orangerie, Lauriers und andere exotische Gewächse.
25. Engling, Der herzogliche Musikus.
26. Beese, »Willst du Dein Herz mir Schenken«.
27. En lang række billeder af hertugerne af Pløn er gengivet i: Schulze & Stolz, Die Herzogszeit.
28. Hanssen, Kurzgefasste zuverlässige Nachricht.

29. Zubek, Zur Porträt-Ikonographie.
30. Nielsen, Nogle uægte efterkommere; Beese, »Willst du Dein Herz mir Schenken«, s. 47ff.
31. Rübcke, Die Plöner Fayence-Fabrik, s. 88ff.
32. Klose, Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön, s. 92. Frederik VI var i Pløn i 1823, Christian VIII i 1840 og Frederik VII i 1853. Om kongebesøgene i Pløn se: Kinder, Plön, s. 366-372, 393-404 og 405-415.

Note til Hertugerne af Augustenborg

1. Denne artikel er en omskrevet og tilpasset udgave af kapitel 1 i mine samlede studier over Augustenborg, fremlagt i Mikkel Venborg Pedersen: *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*. København 2005 samt beskrivelser af hoflivet senere i samme bog.
Denne note tjener som henvisning til primært og sekundært materiale, som først og fremmest er at finde på Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa, Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig by og Rigsarkivet i København samt dertil brevsamlinger, biografier m.m. fra Det Kongelige Bibliotek i København og andre steder. Ved beskrivelse af flækken og kirken anvendes særligt: Landsarkivet for Sønderjylland, Augustenborgske godser, pk. 97 og 114.
Endvidere er der grund til at nævne Historisk Samfund for Als og Sundeveds pionérindsats i 1980 med udgivelsen af H.P. Clausen og J. Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*, som for første gang forsøgte at skildre Augustenborgerne som andet og mere end blot forræderne fra 1848. Såvel i denne bog som i min egen *Hertuger* findes registre og litteraturlister for dem, der gerne vil læse videre.

Noter til Hertugerne af Beck og de yngre glücksborgske hertuger

1. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 17-42; Rigsarkivet, Hertugerne af Glücksborg, pk. 64, Akter vedrørende forleningen med Slesvig, 24.7.1633, 22.2.1634 og 22.5.1649.
2. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 137-139.
3. Om Georg Frederik, den katolske linje og

- Wiesenburg-linjen se: Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 54-56.
4. Bär, Beiträge zur Geschichte der Herrschaft Wiesenburg, s. 32-35; Hagelstein, Die Erbansprüche, s. 83-85; Peter, Philip Ludwig zu Holstein; Münch, Charlotte von Liegnitz.
 5. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 67-68.
 6. Rösche, Die Herzöge von Holstein als Gutsherren auf Haus Beck.
 7. Titlen ses bl.a. benyttet i: Kongelig Dansk Hof- og Statskalender, årgangene før 1825.
 8. Erslev, Augustenborgernes Arvekrav, s. 110-116 og 125f.
 9. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 68f.
 10. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 69-70; Hauser, Hunke & Müller, Das Haus Glücksburg und Europa, s. 17-19.
 11. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 70-73; Hauser, Hunke og Müller, Das Haus Glücksburg und Europa, s. 19-21.
 12. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 74.
 13. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 72-74.
 14. Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 75-79; Hauser, Hunke og Müller, Das Haus Glücksburg und Europa, s. 24-30.
 15. Trykt i: Krogh, Beiträge zur älteren Geschichte, s. 117-130 og 149.
 16. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 48-50 og 58-67.
 17. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 64-93.
 18. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 80f; Collegial-Tidende, 16.7.1825.
 19. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 94-108; Olden-Jørgensen, Prinsessen og det hele kongerige, s. 23-28.
 20. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 116-120; Olden-Jørgensen, Prinsessen og det hele kongerige, s. 27 og 35f. Bramsen mener, at dronning Marie og Frederik VI fra begyndelsen særlig havde udvalgt Christian. Det er dog usikkert, om han har belæg for det.
 21. Kong Christian VIII's Dagbøger og Optegnelser, bd. 4, s. 167 og 219.
 22. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 122-132; Olden-Jørgensen, Prinsessen og det hele kongerige, s. 28-36. Vedrørende arveretten til Hertugdømmerne: Erslev, Augustenborgernes Arvekrav og Hagelstein, Die Erbansprüche. Begge når frem til, at det augustenburgske krav var juridisk velbegrunderet.
 23. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 98, 100f, 103f, 106 og 108; Olden-Jørgensen, Prinsessen og det hele kongerige, s. 26f.
 24. Vedrørende forhandlingerne 1849-53: Neergaard, Under Junigrundloven, bd. 1, s. 696-735, 790-809 og 831-833.
 25. Generelt om hertug Carl: Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 97-100. Vedrørende godserne: Rumohr, Schlösser und Herrenhäuser, s. 176-183, 200 og 246-247; Kock, Volks- und Landeskunde, s. 556-558, 561f og 566f.
 26. Bramsen, Huset Glücksborg, bd. 1, s. 100f og 104f.
 27. Marek, Genealogy.eu. (<http://genealogy.euweb.cz/oldenburg/oldenburg6.html>).
 28. Rumohr, Schlösser und Herrenhäuser, s. 176-183, 200-203 og 246-247; Kock, Volks- und Landeskunde, s. 480-483 og 550-571; Oldekop, Topographie, del II s. 23f, 54f, 70f, 80-83 og 111, del V s. 95f.
 29. Rumohr, Schlösser und Herrenhäuser, s. 247.
 30. Rumohr, Schlösser und Herrenhäuser, s. 247f.
 31. Rumohr, Schlösser und Herrenhäuser, s. 247f.

Litteratur og trykte kilder

- Achelis, T.O.: Aus der Geschichte des Herzog-Hans-Hospitals in Hadersleben. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, nr. 57, 1928, s. 203-261.
- Achelis, T.O.: *Haderslev Hjorte-Apoteks Historie. 1557-1583*. Haderslev, 1933.
- Achelis, T.O.: *Haderslev i gamle Dage*. Bd. 1: 1292-1626. Haderslev, 1926.
- Adriansen, Inge, Jens Ahlers og Dieter Lohmeier (udg.): *Die Herzöge von Schleswig und Holstein. Ausstellungskatalog / hertugerne af Slesvig og Holsten. Udstillingskatalog*. Kiel 2008.
- Albrechtsen, Esben: Danmark, Norge og Hertugdømmerne. I: *1066 Tidsskrift for Historie* 2005, 2, s. 25-36.
- Albrechtsen, Esben: 700-1523. I: *Dansk Udenrigspolitik Historie*. Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.). 1. udg., København, Danmarks Nationalleksikon, 2001ff. Bd. 1, 2001, s. 10-215.
- Albrechtsen, Esben: Constitutio Valdemariana i 1448. I: Enemark, Poul, Per Ingeman og Jens Villiam Jensen (red.): *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Århus, Arusia, 1988. S. 223-238.
- Albrechtsen, Esben: *Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404. Studier over Hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid*. København, Den danske historiske Forening, 1981.
- Albrechtsen, Esben: Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede. I: *Historisk Tidsskrift*, bd. 74, 1974, s. 81-152.
- Allen, C. F.: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*. 2 bd. København, Reitzel, 1857-1858.
- Alwast, Erich: Das landesherrliche Kirchenregiment zu Gottorf (1544-1721). I: Alwast, Jendris m.fl. (red.): *Orthodoxie und Pietismus*. Neumünster, Wachholtz, 1984, (Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, bd. 4), s. 11-71.
- Andresen, Ludwig: Bäuerliche und landesherrliche Leistung in der Landgewinnung im Amte Tondern bis 1630. I: *Westküste*, 2. årg., 1940, s. 85-149.
- Andresen, Ludwig: *Beiträge zur neueren Geschichte Tonderns [der Stadt Tondern]. Gesammelte Aufsätze*. Flensburg, Verlag Heimat und Erbe, 1943.
- Andresen, Ludwig: Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544-1721. I: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, nr. 1, 1937, s. 71-94.
- Andresen, Ludwig: Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig. I: *Deutsche Hefte für Volkstumsforschung*, nr. 1, 1934, s. 208-220; nr. 5, 1934, s. 41-58.
- Andresen, Ludwig: In Gottorf um 1600. I: Schlee, Ernst (udg.): *Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung. Kulturgeschichtliche Denkmäler und Zeugnisse des 17. Jahrhunderts aus der Sphäre der Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf*. Flensburg, Wolff, 1965. S. 177-200.
- Andresen, Ludwig: Von den Wurzeln des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck«. I: *Der Schleswig-Holsteiner*, 1934, s. 233-240.
- Andresen, Ludwig og Walter Stephan: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659*. 2 bd. Kiel, Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1928. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 14-15).
- Antislesvigholstenske Fragmenter*. Udg. efter Foranstaltning af Consistorium ved Kjøbenhavns Universitet ved A. F. Krieger. 4 bd. København 1848-51.
- Arup, Erik: Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460-1487. I: *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., nr. 4, 1902-04, s. 317-489.
- Barfod, Frederik: *Fortællinger af Fædrelandets Historie*. 2 bd. 3. udg., København, Gyldendal, 1867-69.
- Bartholdy, Nils: Die Schleswiger Löwen – Wapen einer schicksalhaften dänischen Region. I: *Hans de*

- Boo, Bertus Hempenius & René van Iterson (red.): *Streekwapens en regionale heraldiek*. Groeningen 2005.
- Beese, Heide: »Willst du Dein Herz mir Schenken«. Friedrich Carl von Sonderburg-Plön und die Frauen – eine andere Sichtweise. I: *Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Plön*, 30. årg., 2000, s. 47–64.
- Bejschowetz-Iserhoht, Marion, Hans Braunschweig, Reimer Witt og Heyo Wulf (red.): *Heinrich Rantzau (1526-1598)*. Husum, Landesarchiv Schleswig-Holstein, 1999.
- Berlage, H.: Die Erbauung des Schlosses Hansburg bei Hadersleben (1557–88). I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, nr. 53, 1923, s. 1–54.
- Berlage, H.: Das Schloss Hansburg bei Hadersleben unter Christian IV. (1588–1648). I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, nr. 54, 1924, s. 305–371.
- Bertheau, Fr.: Herzog Johann der Ältere – ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Schleswig-Holsteins. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, bd. 16, 1886, s. 205–274.
- Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). 11 bd. (Bd. 1–5 med titlen *Schleswig-Holsteinisches biographisches Lexikon*.) Neumünster, Wachholtz, 1970–2000.
- Bischoff, Malte: *Die Amtleute Herzog Friedrichs III. von Schleswig-Holstein-Gottorf (1616-1659). Adelskarrieren und Absolutismus*. Neumünster, Wachholtz, 1996.
- Bramsen, Bo: *Huset Glücksborg. Europas svigerfader og hans efterslægt*. 2 bd. 3. udg., København, Forum, 2002.
- Bär, Anton: *Beiträge zur Geschichte der Herrschaft Wiesenburg und der Stadt Kirchberg im Sächsischen Erzgebirge*. Kirchberg, Kandel, 1898.
- Bøgh, Anders: *Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden ca. 1365-89*. Århus Universitetsforlag, 2003.
- Christen Hansens dagbog – Elstrup 1766-1810*. Red. af Claus Bjørn, Boye Andersen og J. Slettebo. Sønderborg, Landbohistorisk Selskab, 1986. (Fra Als og Sundeved, bd. 64.)
- Christensen, Mogens: Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544–1580. I: *Sønderjyske Årbøger*, 2007, s. 151–196.
- Christensen, Steen Ove: Kielman v. Kielmansegg, Johann Adolph. I: Sv. Cedergreen Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*. 16 bd. 3. udg., København, Gyldendal, 1979–83. Bd. 7, s. 633–635.
- Christensen, Steen Ove: Adam Olearius' »Kurtzer Begriff einer holsteinischen Chronik« (1663), und die Kriegereignisse in den Herzogtümern in der Regierungszeit Herzog Friedrich III. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, nr. 109, 1984, s. 123–150.
- Clausen, H.P. og J. Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*. Sønderborg, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1980. (Fra Als og Sundeved, bd. 58.)
- Colding, Poul: Magnus. I: Engelstoft, Povl og Svend Dahl (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*. 27 bd. København, J.H. Schultz, 1933–44. Bd. 15, s. 222–224.
- Collegial-Tidende for Danmark*. København, 1825.
- Dahlerup, Troels: Christian IV's udenrigspolitik. Set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik. I: Ellehøj, Svend (red.): *Christian IV's verden*. København, Nyt Nordisk Forlag, 1988. S. 41–63.
- Danmark-Norges Traktater 1523-1750 med dertil hørende Aktykker*. Udg. ved L. Laursen. Bd. 1–4. København, Gad, 1907–17.
- Danmarks Kirker*. Udg. af Nationalmuseet. Bd. 23: Sønderborg Amt. Ved Erik Moltke, Elna Møller og Vibeke Michelsen. København, Gad, 1961.
- Dansk Udenrigspolitikens Historie*. Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.). Bd. 1–2. 1. udg., København, Danmarks Nationalleksikon, 2001–02.
- Den danske Rigsgivning 1397-1513*. Udg. ved Aage Andersen. København, C.A. Reitzel, 1989.
- Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve*. (2. række) 12 bd. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København, Ejnar Munksgaard, 1938–60.
- Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve*. (3. række) 9 bd. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København, Ejnar Munksgaard, 1958–82.
- Diplomatarium Flensborgense*. 2 bd. Udg. ved H.C.P. Sejdelin. København, Gyldendal, 1865–73.
- Djupdræt, Martin B.: Die Inszenierung der Gottorfer Geschichte durch Jürgen Ovens: der Zyklus von Historiengemälden aus Schloss Gottorf. I: *Nordelbingen*, 2001, Band 70, s. 25–49.
- Ellger, Dietrich: *Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig. Zweiter Band. Der Dom und der ehemalige Dombezirk*. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Bd. 10. Deutscher Kunstverlag, 1966.
- Engling, Herbert: Der herzogliche Musikus und Konzertviolinist Johann Julius Semler. I: *Jahrbuch für*

- Heimatkunde im Kreis Plön*, 1. årg., 1971, s. 159-161.
- Erslev, Kristian: *Augustenborgernes Arvekrav. En historisk Redegørelse for den sønderborgske Hertuginies arveretlige Stilling i Hertugdømmerne*. København, Jacob Erslev, 1915.
- Erslev, Kristian: *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*. København, Erslev, 1882
- Erslev, Kristian: *Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning*. København, Erslev, 1901.
- Erslev, Kristian: Erik Plovpenning's Strid med Abel. Studier over ægte og uægte Kilder til Danmarks Historie. I: *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., nr. 2, 1889-90, s. 359-442.
- Erslev, Kristian: *Fortegnelse over Akter om den sønderborgske Hertuginies statsretlige stilling i Slesvig og Holsten*. København, Jacob Erslev, 1915.
- Erslev, Kristian: Henrik af Æmeltorp i de ægte og de uægte Kilder. I: *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., nr. 1, 1897-99, s. 489-518.
- Erslev, Kristian: Den saakaldte »Constitutio Valde-
mariana« af 1326. I: *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., nr. 6, 1895-97, s. 205-48.
- Falck, N. (udg.): *Sammlung der wichtigsten Urkunden welche auf das Staatsrecht der Herzogtümer Schleswig und Holstein Bezug haben*. Kiel, 1847.
- Fangel, Henrik og Jørgen Slettebo: *Adel og hertuger på Als og Sundeved*. Sønderborg, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1979. (Fra Als og Sundeved, bd. 57.)
- Favrholdt, Magnus: *Haderslev Latinskoles Historie 1567-1967*. Haderslev, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1966.
- Favrholdt, Magnus: Hertug Hans den Ældres fundats for Haderslev Latinskole. I: *Haderslev-Samfundets Årsskrift*, 1961-62, s. 5-14.
- Favrholdt, Magnus: Hertugvåbnets alder. I: *Haderslev-Samfundets Årsskrift*, 1967-68, s. 5-8.
- Feldbæk, Ole: 1720-1814. I: *Dansk Udenrigspolitik's Historie*. Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.). 1. udg., København, Danmarks Nationalleksikon, 2001ff. Bd. 2, s. 200-513.
- Fink, T.: Hertug Hans den Ældre. I: *De Hansborgske Domme 1545-1578*. 3 bd. Udg. ved Emilie Andersen et al. Haderslev, Selskab for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1994. Bd. 1, s. xix-xxxiv. Genoptrykt i: *Sønderjyske Årbøger*, 1997, s. 37-58.
- Frandsen, Karl-Erik: 1523-1588. I: *Dansk Udenrigs-*
politik's Historie. Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.). 1. udg., København, Danmarks Nationalleksikon, 2001ff. Bd. 1, 2001, s. 216-339.
- Frederiksen, H: Det aichelberg'ske gods i Nordborg. I: *Jens Raben. Et mindeskrift*. Udg. af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg Slot. Sønderborg Bogtrykkeri, 1960. S. 47-55.
- Fridericia, J.A.: Frederik III og Enevældens Indførelse. I: *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., nr. 6, 1886-87, s. 715-816.
- Friis, Aage: Holstens Indlemmelse i Danmark i Aaret 1806. En historisk Undersøgelse. I: *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., nr. 6, 1905-06, s. 1-107.
- Fuhrmann, Kai: *Die Ritterschaft als politische Korporation in den Herzogtümern Schleswig und Holstein von 1460 bis 1721*. Kiel, Ludwig, 2002.
- Geschichte Schleswig-Holsteins*. 8 bd. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1955ff.
- Gregersen, H.V.: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene*. Odense Universitetsforlag, 1974.
- Gregersen, H.V.: *Reformationen i Sønderjylland*. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1986.
- Gregersen, H.V.: *Slesvig og Holsten før 1830*. København, Politiken, 1981.
- Gudd, Alfred, Manfred Heindel og Edward Hoop: Das Rendsburger Schloss – Neueste Untersuchungen und Ergebnisse zu Lage, Größe und Aussehen. I: *Rendsburger Jahrbuch*, 2000, s. 45-64.
- Gude, Johann Christian: *Bericht von der Halbinsel Sundewitt und dem Glücksburg'schen Erblande, nebst einer kurzen historischen Nachricht von dem Fürstlich-Glücksburg'schen Hause*. Altona, 1778.
- Hagelstein, Karl-Otto: *Die Erbansprüche auf die Herzogtümer Schleswig und Holstein 1863/64*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2003.
- Hamer, Berthold: *Geschichte Glücksburgs. Historische Nachrichten des Herzogtums und der Stadt Glücksburg*. Glücksburg, Stadt Glücksburg, 1974.
- De Hansborgske Domme 1545-1578*. 3 bd. Udg. ved Emilie Andersen et al. Haderslev, Selskab for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1994.
- De Hansborgske Registranter*. 2 bd. Udg. ved Caroline Emilie Andersen. København, Selskab for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1943-49.
- Hansen, Hans Schultz: Arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten indtil 1864 – nu i Landsarkivet

- for Sønderjylland. I: *Sønderjyske Årbøger*, 2001, s. 243-253.
- Hansen, K.: Hertug Hans den ældre i Haderslev. I: *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., nr. 6, 1877-78, s. 341-428.
- Hansen, Reimer: *Johannes Hilledeßheim [...]*. Leipzig, Haessel, 1916. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 4:5.)
- Hanssen, Peter: *Kurzgefaßte zuverlässige Nachricht von den Holstein-Plönischen Landen, wobey zugleich die Geschichte von den beyden berühmten Clöstern Arenböck und Reinfeld gröstantheils aus ungedruckten Uhrkunden mitgetheilt worden*. Plön, 1759.
- Hassingius, Nicolaus Christianus: *Eine heilsame Trostschrift uth Gades Worde [...]*. Slesvig, 1623.
- Haupt, Richard: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*. Bd. 1. Kiel, Homann, 1887.
- Hauser, Oswald, Waltraud Hunke og Wolfgang J. Müller: *Das Haus Glücksburg und Europa*. Kiel, Mühlau, 1988.
- Haye, Thomas: Herzog Johann der Ältere von Schleswig-Holstein-Hadersleben (1521-1580). Zwei unbekannt lateinische Gedichte des Bordesholmer Gymnasiums auf seinen Tod. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, nr. 127, 2002, s. 141-168.
- Hector, Kurt: Von den alten Landtagen und von der Stadt Schleswig als Landtagsort und Landesstand. I: *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte*, bd. 25, 1980, s. 23-58.
- Hedemann-Heespen, Paul v.: *Aus Aufzeichnungen und Briefen über drei Jahrhunderte schleswig-holsteinischer Geschichte*. Leipzig, Haessel, 1915. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 3:1.)
- Heiberg, Steffen: Fra småfyrster til selvherskere. De gottorpske hertuger og Danmark. I: Skougaard, Mette (red.): *Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet*. København, Gyldendal, 2002. S. 10-51.
- Heise, A.: Herredagen i Kjøbenhavn 1533. I: *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., nr. 3, 1872-73, s. 222-517.
- Henningsen, Lars N.: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978.
- Henningsen, Lars N.: Jubelfesterne 1749 og 1760. Konge- og statsdyrkelse i Slesvig under enevælden. I: *Sønderjyske Årbøger*, 2000, s. 23-76.
- Henningsen, Lars N.: *Kongen kommer! Kongebesøg og kongeloyalitet i Sydslesvig*. København, Grænseforeningen, 2000. (Grænseforeningens årbog, 2000.)
- Hermansen, Karsten: Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø 1566-1622. I: *Sønderjyske Årbøger*, 1996, s. 65-110.
- Hermansen, Karsten: *Kongeblood og fyrstedrømme. Portræt af hertug Hans den Yngre*. Ærø Museum, 2006.
- Hertug Hans Hospitalet i Haderslev*. Udg. af Konseruatoratet. Haderslev, Gammelting, 1991.
- Historiske huse i Ærøskøbing*. Udg. af Nationalmuseet. København, 1975.
- Historischer Atlas Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis 1867*. Dege, Eckart, Jürgen Hartwig Ibs, Ulrich Lange, Ingwer Ernst Momsen und Henning Unverhau (red.). Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Neumünster, Wachholtz, 2004.
- Hjelholt, Holger: *Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. Et Bidrag til Belysning af Sønderjyllands statsretlige Forhold i Tiden 1658-ca. 1800*. København, Slesvigsk Forlag, 1945.
- Hoffmann, Erich: Das gottorfische Kirchenregiment. I: Spielmann, Heinz und Jan Drees (udg.): *Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544-1713*. Schleswig, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, 1997. Bd. 1, s. 54-60.
- Hoffmann, Erich: Der Landtag zu Kiel (1533) und der Niedergang des ständischen Wahlrechts in den Herzogtümern Schleswig und Holstein, Geschichte und Gegenwart. I: Boockmann, Hartmut, Kurt Jürgensen og Gerhard Stoltenberg (udg.): *Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Karl Dietrich Erdmann*. Neumünster, Wachholtz, 1980. S. 557-576.
- Hoffmann, Erich: *Spätmittelalter und Reformationszeit*. Neumünster, Wachholtz, 1990. (Geschichte Schleswig-Holsteins, udg. ved Olaf Klose, bd. 4:2.)
- Hoffmann, Gottfried Ernst, Klaus-Peter Reumann og Hermann Kellenbenz: *Die Herzogtümer von der Landesteilung 1544 bis zur Wiedervereinigung Schlesiens 1721*. Neumünster, Wachholtz, 1960-86. (Geschichte Schleswig-Holsteins, udg. ved Olaf Klose, bd. 5.)
- Hoop, Edward: *Geschichte der Stadt Rendsburg*. Rendsburg, Verlag Heinrich Möller Söhne, 1989.
- Hunzinger, Silke: Orangerie, Lauriers und andere exotische Gewächse – Orangeriekultur des Barock und Rokoko am Hof der Plöner Herzöge. I: *Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Plön*, 29. årg., 1999, s. 184-201.
- Hunzinger, Silke: *Schloß Plön. Residenz – Adeliges Armenhaus – Erziehungsanstalt*. Plön, Marius-Böger-Stiftung, 1997.
- Hübertz, J.R.: *Beskrivelse over Ærø. Et historisk, topografisk Forsøg*. København, Gyldendal, 1834.

- Hørby, Kai: *Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319*. København, Den Danske Historiske Forening, 1977.
- Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Dokumenter, Aktstykker, Kort og statistiske Oplysninger vedrørende Sønderjylland*. Red. af Franz v. Jessen. Udg. af De Samvirkende Sønderjydske Foreninger. København, 1901.
- Jacob Fabricius den Yngres *Optegnelser 1617-1644*. Udg. ved A. Andersen. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1964.
- Jacoby, G.: Herzog Johann der Ältere von Schleswig-Holstein und die Abfassung des Spade-Landesrechts. I: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, bd. 55, 1935, s. 263-287.
- Jahnke, Carsten: »dat se bliven ewich tosamende ungedelt«. Neue Überlegungen zu einem alten Schlagwort. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, nr. 128, 2003, s. 45-59.
- Jensen, H.N.A.: *Angeln. Zunächst für die Angler historisch beschrieben. Unveränderter Neudruck des Textes von 1844*. Flensburg, Schleswiger Verlag, 1922.
- Jensen, Jørgen Skaftø: Erik Plovpenninglegendens politiske udnyttelse. I: *Kirkehistoriske Samlinger*, 1969, s. 1-25.
- Jensen, Jørgen Steen: Hans (den Ældre). I: Sv. Cedergreen Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*. 16 bd. 3. udg., København, Gyldendal, 1979-83. Bd. 5, s. 547-549.
- Jensen, Jørgen Steen: *Hertug Hans den Yngre. En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund*. Sønderborg, Historisk Samfund for Als og Sundved, 1971. (Fra Als og Sundved, bd. 50.)
- Jensen, Jørgen Steen: Hertug Hans den Ældres medaljer. I: *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 14. årg., nr. 8, 1975, s. 1-4.
- Jensen, Jørgen Steen og Dieter Lohmeier: Hans (Johann) der Ältere. I: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1985. Bd. 7, s. 89-92.
- Jensen, Vivi: *Dorothea. Guds vilje – og dronningens*. Gads Forlag, 2007.
- Jespersen, Knud J.V.: 1648-1720. I: *Dansk Udenrigspolitikens Historie*. Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.). 1. udg., København, Danmarks Nationalleksikon, 2001ff. Bd. 2, 2002, s. 10-199.
- Jespersen, Knud J.V.: *Tiden 1648-1730*. København, Gyldendal, 1989. ([Gyldendals] Danmarks historie, red. af Søren Mørch, bd. 3.)
- Jespersen, Leon: 1600-tallets danske magtstat. I: Ladevig Petersen, Erling (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense Universitetsforlag, 1984. (Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984, bd. 1.) S. 9-40.
- Jespersen, Leon (red.): *A revolution from above? The power state of 16th and 17th century Scandinavia*. Odense University Press, 2000.
- Johannes Oldendorphs *selvbiografi. En præsteskæbne fra Haderslev i Hertug Hans den Ældres tid*. Udg. ved A. Andersen. Tønder, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1966.
- Jørgensen, A.D.: *Peter Schumacher Griffenfeld*. 2 bd. København, Gyldendal, 1893-94.
- Jørgensen, A.D.: Sønderjyllands Indlemmelse i den danske Krone 1721. I: *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., nr. 5, 1885, s. 117-243.
- Jørgensen, Bent (udg.): *Elsmark-dagbogen 1748-1835*. København, Landbohistorisk Selskab, 1993.
- Kancelliets Brevbøger 1580-1583: Vedrørende Danmarks indre Forhold*. Udg. ved L. Laursen. København, C.A. Reitzel, 1903.
- Karlsson, H.: Hertug Hans den Ældre. I: *Haderslev-Samfundets Aarskrift*, 1942, s. 42-50.
- Kellenbenz, Hermann: August. I: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1982. Bd. 6, s. 23-25.
- Kinder, J.C.: *Plön. Beiträge zur Stadtgeschichte*. Plön, O. Kaven, 1904.
- Klose, Olaf: Zur Geschichte der Stadt und des Herzogtums Plön. I: *Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Plön*, 8. årg., 1978, s. 85-94.
- Klose, Olaf og Christian Degn: *Die Herzogtümer im Gesamtstaat 1721-1830*. Neumünster, Wachholtz, 1960. (Geschichte Schleswig-Holsteins, udg. ved Olaf Klose, bd. 6.)
- Kock, Christian: *Völk- und Landeskunde der Landschaft Schwansen*. Heidelberg, 1912.
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*. Udg. ved C.F. Bricka og J.A. Fridericia. Bd. 1-7. København, Klein, 1887-91.
- Kong Christian VIII's Dagbøger og Optegnelser*. Bd. 4. Udg. ved Anders Monrad Møller. København, Det Kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie, 1995.
- Kongelig Dansk Hof- og Statskalender. Statshåndbog for Kongeriget Danmark*. København, Schultz, 1810ff.
- Koppe, Wilhelm og Gert Koppe: Das Land Fehmarn, Die Krone Dänemark und Holstein im Mittelalter. I: *Grenzfriedenshefte*, 1989, s. 23-39.

- Kraack, Gerhard: *Bürgerbuch der Stadt Flensburg. Verzeichnis der Neubürger von 1558 bis 1869*. Bd. 1: Die Neubürger von 1558 bis 1786. Flensburg, Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1999.
- Krogh, F. v.: *Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg*. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1877.
- Kroman, Erik: *De sønderjyske fyrstearkiver (Vejledende Arkivregistraturer X)*, København 1959.
- Kroman, Erik: Det gamle Graasten og Hertug Christians Kro. I: *Ærøboen*, 1959, s. 57-58.
- Kroman, Erik: Hertug Christian af Sønderborg-Ærø. I: Iversen, Peter Kr., Knud Prange, Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvårsdagen 12. december 1978*. Aabenraa, Arkivvæsenet, 1978. S. 291-302.
- Kroman, Erik: Hvor lå Hertug Christians Hus i Ærøskøbing. I: *Ærøboen*, nr. 4, 1960, s. 25-27.
- Kuhnigk, Silke: Herzogin Dorothea Sophie von Sonderburg-Plön (1653-1722). I: *Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Plön*, 26. årg., 1996, s. 47-62.
- Ladewig Petersen, Erling: *Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning*. Odense, 1974.
- Lammers, Walther: *Das Hochmittelalter bis zur Schlacht von Bornhöved*. Neumünster, Wachholtz, 1981. (Geschichte Schleswig-Holsteins, udg. ved Olaf Klose, bd. 4:1.)
- Lange, Ulrich (udg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Neumünster, Wachholtz, 1996.
- Lange, Ulrich: *Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675. Veränderung von Normen politischen Handelns*. Neumünster, Karl Wachholtz, 1980.
- Langendorf, Peter: Herzog Hans der Jüngere zu Schleswig-Holstein-Sonderburg. I: *Nordelbingen*, nr. 3, 1924, s. 341-410.
- Lauridsen, P.: Holsten-Gottorp og Kronen 1658. I: *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., nr. 5, 1904-05, s. 1-99.
- Lauridsen, P.: *Slesvig og Kronen 1660-1671. En historisk Undersøgelse*. København, Lehmann & Stage, 1906.
- Lind, Gunner: 1588-1648. I: *Dansk Udenrigspolitik Historie*. Due-Nielsen, Carsten, Ole Feldbæk og Nikolaj Petersen (red.). 1. udg., København, Danmarks Nationalleksikon, 2001ff. Bd. 1, 2001, s. 340-469.
- Lind, Gunner: Krig, udenrigspolitik og statsdannelse i Oldenborgmonarkiet, 1533-1658. En analyse af unionen mellem Danmark, Norge og Slesvig-Holsten. I: Arstad, Knut P.L. (red.): *Strategi, ledelse og samfunn 1588-1720. Rapport fra Clio og Marsseminaret på Forsvarsmuseet 16. og 17. november 1999*. Oslo, Forsvarsmuseet, 2000. S. 8-38.
- Lisch, Georg Christian Friedrich: Ueber die letzten Herzoge von Holstein-Sonderburg von der Linie Franzhagen. I: *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, bd. 31, 1866, s. 11-34.
- Lohmeier, Dieter: Friedrich. I: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1987. Bd. 8, s. 106-107.
- Lohmeier, Dieter: Friedrich Carl. I: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1987. Bd. 8, s. 122-125.
- Lohmeier, Dieter: Johann (Hans) Adolf. I: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1987. Bd. 8, s. 183-184.
- Lohmeier, Dieter: *Kleiner Staat ganz groß. Schleswig-Holstein-Gottorf*. Heide, Westholsteinische Verlagsanstalt, 1997.
- Mackeprang, M.: En Luxusforordning for Haderslev fra 1566. I: *Sønderjyske Aarbøger*, 1897, s. 217-235.
- Madsen, L.S.: Jagten på Haderslevhus. I: *Haderslev-Samfundets Årsskrift*, 1990, s. 5-18.
- Mai, Heinz: Kriegsherr wider Willen. Friedrich III. I: Spielmann, Heinz und Jan Drees (udg.): *Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544-1713*. 4 bd. Schleswig, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, 1997. Bd. 1. S. 84-88.
- Marek, Miroslav: *Genealogy.eu*. (<http://genealogy.euweb.cz/oldenburg/oldenburg6.html>) (22. februar 2005).
- Matthiessen, Hugo: Enkedronning Dorothea paa Koldinghus. I: *Vejle Amts Aarbøger*, 1908, s. 1-89.
- Michelsen, A.L.J.: *Zweite polemische Erörterung über die schleswig-holsteinische Staatssuccession*. Leipzig, Weidmann, 1846.
- Münch, Gotthard: Charlotte von Liegnitz, Brieg und Wohlau, die Schwester des letzten Piasten. I: *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, bd. 10, 1952, s. 148ff, bd. 11, 1953, s. 127ff og bd. 12, 1954, s. 112ff.
- Neergaard, Niels: *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866*. 2 bd. København, Gyldendal, 1892-1916.
- Neumann, Joachim: Joachim Ernst. I: *Biographisches*

- Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1982. Bd. 6, s. 137-139.
- Neumann, Joachim: Johann (Hans) Adolf. I: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1982. Bd. 6, s. 140-142.
- Nielsen, Carl Lindberg: Nogle uægte efterkommere af Hertug Frederik Carl af Pløn. I: *Personalthistorisk Tidsskrift*, nr. 9, 1929, s. 85-100.
- Norn, Otto: Østerholms Slotsruin paa Als. I: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1956, s. 103-114.
- Norn, Otto, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo: *Sønderborg Slot. Historie og bygning*. København, Gad, 1963.
- Ohrt, F. (udg.): *Udvalgte sønderjyske Folkesagn*. København, Schønberg, 1919.
- Oldekop, Henning: *Topographie des Herzogtums Schleswig*. Kiel, Lipsius & Tischer, 1906.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter. I: *Historisk Tidsskrift*, bd. 96, 1996, s. 313-348.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Prinsessen og det hele kongerige. Christian IX og det glücksborgske kongehus*. København, Gad, 2003.
- Olesen, Jens E.: Christian I og Ribe-mødet 1460. I: Enemark, Poul, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Århus, Arusia, 1988. S. 239-258.
- Olesen, Jens E.: Hertug Adolf VIII og Danmark 1435-1459. I: Green-Pedersen, Svend E., Jens Villiam Jensen og Knud Prange (red.): *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark på tresårsdagen 13. april 1983*. Århus, Arusia, 1983. S. 11-27.
- Paulsen, Jørgen: Træk af slottets historie. I: Norn, Otto, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo: *Sønderborg Slot. Historie og bygning*. København, Gad, 1963. S. 9-71.
- Peter, Heinrich: Generalfeldmarschalleutnant Herzog Philipp Ludwig von Holstein-Wiesenburg. I: *Ravensburger Blätter für Geschichts-, Volks- und Heimatkunde*, 36. årg., nr. 10, 1936, s. 79ff og nr. 11, s. 92ff.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. 2 bd. Aabenraa, Institut for Grænseregionsforskning, 2003.
- Porskrog Rasmussen, Carsten, Elke Imberger, Dieter Lohmeier og Ingwer Momsen (Hrsg.): *Die Fürsten des Landes. Herzöge und Grafen von Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Neumünster, 2008.
- Poulsen, Bjørn og Inger Biehl Hansen (udg.): *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. Kerteminde, Landbohistorisk Selskab, 1994.
- Prange, Wolfgang: *Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771*. Neumünster, Wachholtz, 1971.
- Prange, Wolfgang: *Herzog Adolfs Urteilbuch 1544-1570*. Neumünster, Wachholtz, 1985. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 87).
- Prange, Wolfgang: Rantzau, Hans, auf Ascheberg. I: *Schleswig-Holsteinisches biographisches Lexikon*. Klose, Olaf (udg.). Neumünster, Wachholtz, 1974. Bd. 3, s. 220-222.
- Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*. Udg. ved F.C. Jensen og D.H. Hegewisch. Kiel, 1797.
- Raben, Jens: *Nordborg gennem 800 Aars skiftende Historie*. Sønderborg, 1929.
- Rasmussen, Søren (red.): *Sandbjerg. Mellem Sø og Sund. Strejftog i historie, kultur og natur*. Århus Universitetsforlag, 2004.
- Reinhardt, C.E.F.: *Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning*. København, Gad, 1880.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*. 2. række. 9 bd. Udg. ved William Christensen. København, Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1928-39.
- Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten efter 1830*. København, Politiken, 1982.
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*. Wilhelm von Rosen (red.). Bd. 1. København, Gad, 1983.
- Riis, Thomas: »Up ewig ungedeelt« – Ein Schlagwort und sein Hintergrund. I: Stamm-Kuhlmann, Thomas (udg.): *Geschichtsbilder. Festschrift für Michael Salewski zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, Steiner, 2003. S. 158-167.
- Rumohr, Henning von (udg.): *Dat se bliven ewich tosammende ungedelt. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft zum 500. Wiederkehr des Tages von Ripen am 5. März 1960*. Neumünster, Wachholtz, 1960.
- Rumohr, Henning von: *Schlösser und Herrenhäuser im Herzogtum Schleswig. Ein Handbuch*. 2. udg., Frankfurt a.M., Weidlich, 1979.
- Rübcke, Elisabeth: Die Plöner Fayence-Fabrik des Peter Graf in den letzten Regierungsjahren Herzog Friedrich Carls 1759-1761. I: *Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Plön*, 32. årg., 2002, s. 88-101.

- Rösche, Gerhard: Die Herzöge von Holstein als Gutsherren auf Haus Beck. I: *Beiträge zur Heimatkunde des Amtes Löhne*, nr. 2, 1970, s. 5-34.
- Samling af Dronning Dorotheas Breve. I: Wegener, C.F. (udg.): *Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder*. 6 bd. København, Det Kongelige Geheimearchiv, 1852-83. Bd. 1, s. 69-214.
- Scharff, Alexander: Die Wahl von Ripen und das Vorbild des Nordens. I: Rumohr, Henning von (udg.): *Dat se bliven ewich tosamen ungedelt. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft zum 500. Wiederkehr des Tages von Ripen am 5. März 1960*. Neumünster, Wachholtz, 1960. S. 45-64.
- Schlee, Ernst (udg.): *Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung. Kulturgeschichtliche Denkmäler und Zeugnisse des 17. Jahrhunderts aus der Sphäre der Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf*. Flensburg, Wolff, 1965.
- Schleswig-Holstein Lexikon*. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim og Ortwin Pelc (udg.). Neumünster, Wachholtz, 2000.
- Schleswig-Holsteinisches biographisches Lexikon*. Klose, Olaf (udg.). 11 bd. (Bd. 6-11 med titlen *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*.) Neumünster, Wachholtz, 1970-2000.
- Schulze, Traugott og Gerd Stolz: *Die Herzogszeit in Plön 1564-1761*. Husum, Druck- und Verlagsgesellschaft, 1983.
- Seebach, Carl-Heinrich: *Schloss Glücksburg. Baugeschichte des Stammhauses der Herzöge zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg*. Neumünster, Wachholtz, 1979.
- Sjællandske Krønike*. Oversat og kommenteret ved Rikke Agnete Olsen. Højbjerg, 1981.
- Skougaard, Mette (red.): *Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet*. København, Gyldendal, 2002.
- Skovgaard, Johanne: Tiden indtil 1667. I: Hjelholt, Holger (udg.): *Sønderborg bys historie*. 2 bd. Sønderborg, Dy-Po Bogforlag, 1960. Bd. 1, s. 9-94.
- Slettebo, Jørgen: Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, oprettelse – deling – ophør. I: Fangel, Henrik og Jørgen Slettebo: *Adel og hertuger på Als og Sundeved*. Sønderborg, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1979. (Fra Als og Sundeved, bd. 57.) S. 50-92.
- Slettebo, Jørgen: Jagtslot for hertug Hans. I: *Skalk*, nr. 1, 1960, s. 19-28.
- Spielmann, Heinz und Jan Drees (udg.): *Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544-1713*. Bd. 1, *Die Herzöge und ihre Sammlungen*. Schleswig, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, 1997.
- Spilcker, Kjeld G. (red.): *Ærø gennem Tiderne. Udvikling og Erhvervsliv*. Ærøskøbing, Bogforlaget Dana, 1945.
- Stiesdal, Hans: Grøngaard. Hertug Hans den Ældres Jagtslot. I: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1956, s. 115-127.
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*. Red. af Vilhelm la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. Bd. 2, Tidsrummet 1241-c. 1600. Af Jørgen Olrik, Vilhelm la Cour og Johanne Skovgaard. København, C. A. Reitzels Forlag, 1937-1939.
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*. Red. af Vilhelm la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. Bd. 3. Tidsrummet c. 1600-c. 1805. Af Johanne Skovgaard og Holger Hjelholt. København, C. A. Reitzels Forlag, 1940-1942.
- Sørensen, H.E.: Hvor stort var Hansborg Slot? I: *Nordslesvigske Museer*, bd. 13, 1986, s. 65-73.
- Tandrup, Leo: *Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen med særligt henblik på formuleringen af den svenske og især den danske politik i tiden fra 1617 og især fra 1621 til 1625*. 2 bd. Århus, Jysk Selskab for Historie, 1979.
- Thiset, A. (udg.): *Danske kongelige Sigiller samt sønderjydske Hertugers og andre til Danmark knyttede Fyrsters Sigiller 1085-1559*. Kjøbenhavn, C.A. Reitzel, 1917.
- To breve fra Hertug Hans den Ældre til hans Brodersøn den udvalgte Prinds Frederik. I: Wegener, C.F. (udg.): *Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder*. 6 bd. København, Det Kongelige Geheimearchiv, 1852-83. Bd. 4, s. 40.
- Trap, J.P.: *Haderslev Amt*. 5. udg., København, Gad, 1965. (Danmark, bd. 10:1.)
- Trap, J.P.: *Svendborg Amt*. 5. udg., København, Gad, 1957. (Danmark, bd. 5:2.)
- Trap, J.P.: *Åbenrå-Sønderborg amter*. 5. udg., København, Gad, 1967. (Danmark, bd. 10:3.)
- Troels-Lund, Troels: *Christian den Fjerdes Skib på Skanderborg Sø*. 2 bd. København, Reitzel, 1893.
- Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid. Udvalg af Kilder til Danmarks Historie i Aarene 1241-1274*. Overs. ved Jørgen Olrik. København, Selskabet for Historiske Kildeskrifters Oversættelse, 1906-08.

- Venborg Pedersen, Mikkel: *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*. København, Museum Tusulanum, 2005.
- Venge, Mikael: Frederik I. I: Sv. Cedergreen Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*. 16 bd. 3. udg., København, Gyldendal, 1979-83. Bd. 4, s. 523-525.
- Voigt, Harald: Die Einwanderung des holsteinischen Adels in das Herzogtum Schleswig und Königreich Dänemark bis zum Jahre 1375. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bd. 82, 1958, s. 51-138.
- Weitling, Günter: Sct. Marie kirke i Sønderborg – portræt af en 400-årigs historie. I: *Sønderjyske Årbøger*, 2001, s. 85-114.
- West, Fr. Jürgensen: De kongelige Statholdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten. I: *Sønderjyske Årbøger*, 1909, s. 274-87.
- Wieden, Helge bei der: *Schaumburgische Genealogie. Stammtafeln der Grafen von Holstein und Schaumburg – auch Herzöge von Schleswig – bis zu ihrem Aussterben 1640*. 2. udg., Melle, Knoth, 1999.
- Wilson, Peter H.: *From Reich to Revolution. German history 1558-1806*. London, Palgrave Macmillan, 2003.
- Windmann, Horst: *Schleswig als Territorium. Grundzüge der Verfassungsentwicklung im Herzogtum Schleswig von den Anfängen bis zum Aussterben des Abelschen Hauses 1375*. Neumünster, Karl Wachholtz, 1954.
- Witt, Reimer: *Die Anfänge von Kartographie und Topographie Schleswig-Holsteins 1475-1652*. Heide in Holstein, Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., 1982.
- Wittendorff, Alex: *På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600*. København, Gyldendal, 1989. (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen, bd. 7.)
- Wullenweber, Hans: *Herzog Hans der Jüngere von Sonderburg. Ein Fürstenleben und ein Zeitbild aus dem ersten Jahrhundert nach der Reformation*. Aabenraa, Nordschleswig-Verlag, 1945.
- Zubek, Paul: Zur Porträt-Ikonographie des letzten Plöner Herzogs, Friedrich-Karl von Holstein-Sonderburg-Plön (1706-1761). I: *Jahrbuch für Heimatkunde im Kreis Plön*, 8. årg., 1978, s. 95-118.

Oversigt over illustrationer, kort og stamtavler

Illustrationer

Oversigten oplyser, hvorfra billedet stammer, evt. ejerskab eller deponering af det afbillede, samt fotografens navn, hvor dette kan oplyses. Museet på Sønderborg Slot angives som MSS, og Haderslev Museum som HAM.

Scanning og billedbearbejdning er foretaget af Egil Søbye med bidrag af Steen Hendriksen og Jørgen Holm, alle Haderslev Museum og Arne Reggelsen, Museet på Sønderborg Slot.

Forsiden:

Frederiksborgmuseet. Deponeret på MSS.

Foto: Hans Petersen.

Bagsiden:

MSS. Foto: Smstds.

17: Rosenborg Slot. Foto: Smstds.

24: Foto: Museet på Danevirke, Helge Krempin.

25: Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg. Foto: Smstds.

26: Foto: © www.kalkmalerier.dk

27: Scanning fra A. Thiset, Danske kongelige Sigiller.

28: Tegning: Jørgen Andersen, HAM efter Albrechtsen, Herredømmet over Sønderjylland.

30: Rigsarkivet. Foto: Smstds.

32: Privateje i Neustadt. Foto: HAM.

37: Scanning fra A. Thiset, Danske kongelige Sigiller.

38: Scanning fra Adriansen m.fl.: Die Herzöge.

39: Foto: Flyvestation Skrydstrup.

40: Marienkirche zu Flensburg. Foto: HAM.

42: Foto: Heinrich Clausen, HAM.

43: Museen im Kulturzentrum, Rendsburg. Scanning.

54: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.

57: Scanning fra A. Thiset, Danske kongelige Sigiller.

58: Frederiksborgmuseet. Foto: Albrechtsen.

59: Frederiksborgmuseet. Foto: Lennart Larsen.

61: Foto: Linda Hermannsen, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

62: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.

64: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.

66: Stadtarchiv Bad Segeberg. Foto: Kerstin Hagge.

68: Tv.: Museen im Kulturzentrum, Rendsburg. Scanning. Th.: Scanning fra Reimer Witt, Die Anfänge von Kartographie.

70: Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.

72: Scanning fra Marion Bejchowetz-Iserhoht m.fl., Heinrich Rantzau.

74: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Scanning.

76: Scanning fra Samuel von Pufendorf: De rebus à Carolo Gustavo ... Gestis. Nürnberg 1696.

77: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Foto: Smstds.

78: Tønder Museum. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.

79: Scanning fra Sønderjyllands Historie bd. 3.

80: Privateje. Scanning.

82: Scanning fra Sønderjyllands Historie bd. 4.

85: Foto: Lennart S. Madsen, HAM.

88: Scanning fra Sønderjyllands Historie bd. 2.

89: Haderslev Byhistoriske Arkiv. Foto: Erik Frimodt Rasmussen.

91: Breitenburg. Scanning fra Sønderjyllands Historie bd. 2.

92: Foto: Annali Bork, HAM.

94: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Scanning.

96: Rigsarkivet. Foto: Carlo Krassèl, HAM.

97: Rigsarkivet. Foto: Carlo Krassèl, HAM.

99: Foto: Lennart S. Madsen, HAM.

100: Nordfriisk Instituut, Bredstedt. Scanning.

101: Foto: Wolfgang Bauch, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

103: Øv.: Foto: Lennart S. Madsen, HAM. Ned.: Foto: Hans Neumann, HAM.

- 105: HAM. Scanning.
- 106: Foto: Annali Bork, HAM.
- 107: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum. Scanning fra Stiesdal, Grøngård.
- 108: Staatliche Kunstsammlungen, Münzkabinett, Dresden. Foto: Smstds.
- 109: Foto: Lennart S. Madsen, HAM
- 111: Museet på Koldinghus. Foto: Friis Fotografi.
- 112: Tv.: Museumsberg, Flensburg. Foto: Gerd Remmer. Th.: Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 114: Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
- 115: Tønder Museum. Scanning.
- 117: Øv.: Staatliche Kunstsammlungen, Münzkabinett, Dresden. Foto: Smstds. Ned.: Mønt- og Medaillesamlingen, Nationalmuseet. Foto: Carlo Krassél, HAM.
- 121: Frederiksborgmuseet. Foto: Kit Weiss.
- 122: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 124: Foto: Nordfriesisches Museum, Nissenhaus. Husum.
- 126: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 127: Foto: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf.
- 129: Foto: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf.
- 130: Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
- 131: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 132: Frederiksborgmuseet. Foto: Ole Haupt.
- 134: Foto: Walter Raabe, Friedrichstadt.
- 137: Frederiksborgmuseet. Foto: Kit Weiss.
- 141: Frederiksborgmuseet. Foto: Hans Petersen.
- 142: Det kongelige Biblioteks Billedsamling. Scanning.
- 143: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 145: HAM. Scanning.
- 146: Foto: Gerd Remmer, Flensburg.
- 147: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 149: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 150: Rosenborg Slot. Foto: Smstds.
- 152: Det kongelige Biblioteks Billedsamling. Scanning.
- 153: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Scanning.
- 155: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf. Foto: Smstds.
- 158: Frederiksborgmuseet. Foto: Lennart Larsen.
- 161: Sandbjerg gods. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
- 162: Foto: Grønlands Forlag.
- 163: MSS. Foto: Smstds.
- 166: Foto: Grønlands Forlag.
- 168: Det Kongelige Biblioteks Billedsamling. Scanning.
- 169: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Foto: Prien, Kiel.
- 170: Foto: Hans Arne Madsen, MSS.
- 172: Nationalmuseet. Foto: John Lee.
- 174: Scanning fra Søren Rasmussen: Sandbjerg mellem Sø og Sund.
- 175: MSS. Foto: Hans Arne Madsen.
- 176: Tv.: Foto: Verner Meier, MSS. Th.: Arkivet, Dansk Centralbibliotek i Sydslesvig.
- 177: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 179: Foto: Verner Meier, MSS.
- 180: MSS. Foto: Smstds.
- 182: Rigsarkivet. Foto: Smstds.
- 186: MSS. Foto: Smstds.
- 187: Foto: Roberto Fortuna, MSS.
- 188: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 189: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 190: Foto: Hans Arne Madsen, MSS.
- 191: MSS. Scanning.
- 192: Foto: Hans Arne Madsen, MSS.
- 194: Privateje: Günter Menze, Franzhagen.
- 196: Foto: Helge Knudsen.
- 200: Foto: Per Jakob Fahlèn, Ærø Museum.
- 202: Glücksborg Slot. Foto: Gerd Remmer, Flensburg.
- 203: Foto: Verner Meier, MSS.
- 205: Ærø Museum. Scanning.
- 206: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Scanning.
- 208: Foto: Per Jacob Fahlèn, Ærø Museum.
- 209: Foto: Per Jakob Fahlèn, Ærø Museum.
- 212: MSS. Scanning.
- 213: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Scanning.
- 214: Foto: Verner Meier, MSS.
- 215: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 215: Nordborg Slot. Foto: Torben Fischer, Nordborg.
- 217: Frederiksborgmuseet. Foto: Kit Weiss.
- 218: Scanning fra Schulze og Stolz, Die Herzogzeit in Plön.

- 219: MSS. Scanning.
- 220: Foto: Verner Meier, MSS.
- 221: Foto: Torben Fischer, Nordborg.
- 226: Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 228: Foto: Jørgen Overby, Gram
- 230: Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 231: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Scanning.
- 232: Schloss Glücksburg. Foto: Gerd Remmer, Flensburg.
- 234: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 235: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 237: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 239: Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
- 241: Foto: Gerd Remmer, Flensburg.
- 242: Foto: Gerd Remmer, Flensburg.
- 243: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 244: Foto: Gerd Remmer, Flensburg.
- 248: Scanning fra Schulze og Stolz: Die Herzogzeit in Plön.
- 249: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Foto: Smstds.
- 251: Museum des Kreises Plön. Scanning.
- 252: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Scanning.
- 253: Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig. Foto: Smstds.
- 255: Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel. Scanning.
- 257: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorp. Scanning.
- 259: Brahetrolleborg. Foto: Lennart Larsen, Frederiksborgmuseet.
- 260: Frederiksborgmuseet. Foto: Ole Haupt.
- 262: Foto: Firma Fiedler, Pløn Slot.
- 267: Malmø Rådhus. Foto: Olga Schlyter, Malmö Kulturmiljø.
- 269: Tv.: Frederiksborgmuseet. Foto: Sophus Bengtsson. Th.: Gribsholm. Foto: Sophus Bengtsson, Frederiksborgmuseet.
- 270: Tv.: Frederiksborgmuseet. Foto: Sophus Bengtsson. Th.: Gisselfeld. Foto: A. Brandt, Frederiksborgmuseet.
- 272: Frederiksborgmuseet. Foto: Kit Weiss.
- 275: MSS. Deponerede af Frederiksborgmuseet. Foto: Grønlunds Forlag.
- 277: Det Kongelige Bibliotek. Scanning.
- 278: MSS. Scanning.
- 282: MSS. Foto: Hans Arne Hansen.
- 283: Gisselfeld. Foto: A. Brandt, Frederiksborgmuseet.
- 285: Foto: Förderkreis für die Geschichte Primkenaus e.V. (www.foerderkreis-primkenau.de).
- 286: Frederiksborgmuseet. Foto: A. Brandt.
- 287: Frederiksborgmuseet. Foto: Sophus Bengtsson.
- 288: MSS.
- 289: Øv.: MSS. Ned.: Foto: Förderkreis für die Geschichte Primkenaus e.V.
- 290: MSS.
- 291: Privateje. Foto: Hans Arne Madsen, MSS.
- 292: Foto: Grønlunds Forlag.
- 296: Foto: Studie 66, Gråsten
- 297: Foto: Hans Arne Madsen, MSS.
- 298: Det Kongelige Bibliotek. Scanning.
- 302: MSS. Scanning.
- 303: Foto: Freundeskreis Schloss Wildenfels e.V., Wildenfels.
- 304: Det kongelige Biblioteks Billedsamling. Scanning.
- 306: Foto: Stadtarchiv Löhne.
- 308: Øv.: Scanning fra Bo Bramsen: Huset Glücksborg. Ned.: Deutsches Historisches Museum, Berlin. Foto: Arne Psille.
- 309: Foto: Ostpreussisches Landesmuseum, Lüneburg.
- 310: Scanning fra Bo Bramsen: Huset Glücksborg.
- 313: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Foto: Foto-Renard.
- 314: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds. Billedbearbejdning: HAM.
- 317: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 319: Tilhører Kongehuset, deponeret på MSS. Foto: Grønlunds Forlag.
- 320: Det kongelige Biblioteks Billedsamling. Foto: Georg E. Hansen.
- 322: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 325: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 326: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 327: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 328: Foto: Freundeskreis Schloss Wildenfels e.V., Wildenfels.
- 330: Schloss Glücksburg. Foto: Smstds.
- 334: Det kongelige Bibliotek. Scanning.
- 341: Foto: Gerd Remmer, Flensburg.

Kort

Kort 1-8 er udarbejdet på baggrund af Wolfgang Prange og Erwin Raeths kort i Ulrich Lange (udg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins* side 184 med enkelte ændringer indføjet fra kortene i *Historischer Atlas Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis 1867*, s. 24 og s.

155-156. Kystlinien langs Nordfrisland er tegnet efter Johannes Meiers kort over Slesvig fra 1650, der dog viser Nordstrands udseende før stormfloden i 1634. Kortene er tegnet af Jørgen Andersen, Haderslev Museum, efter oplæg fra Carsten Porskrog Rasmussen.

Kort 9-12 er tegnet af Jørgen Andersen, Haderslev Museum, efter oplæg fra Carsten Porskrog Rasmussen.

Kort 13 er udarbejdet på baggrund af kort i Wolfgang Prange: *Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771* med enkelte ændringer fra *Historischer Atlas Schleswig-Holstein*, s. 156. Kortet er tegnet af Jørgen Andersen, Haderslev Museum, efter oplæg fra Carsten Porskrog Rasmussen.

Kort 14 og 16 er udarbejdet og tegnet af Carsten Porskrog Rasmussen.

Kort 15 er tegnet af Jørgen Andersen, Haderslev Museum, efter oplæg fra Carsten Porskrog Rasmussen.

Stamtavler

Stamtavlerne 1-16 er udarbejdet af Carsten Porskrog Rasmussen og tegnet af Lilian Lindholm, Winds Bogtrykkeri.

Stamtavler på forsats og bagsats er udarbejdet af Carsten Porskrog Rasmussen og tegnet af Jørgen Andersen, Haderslev Museum.

Stamtavlerne på omslagets inderside samt stamtavle 10 og 13 er forenkede oversigtstavler. Stamtavlerne 1-9, 11-12 og 14-16 dækker tilsammen alle slesvigske hertughuse. Stamtavlerne er ikke fuldstændige, men medtager som hovedregel alle mænd af disse hertughuse, som blev voksne, med angivelse af levetid og ægteskaber. Videre medtages en del kvindelige medlemmer. Her er der lagt vægt på at medtage de kvinder, der blev gift med andre medlemmer af de slesvigske hertughuse, og kvinder, der i øvrigt er omtalt i teksten. Plads- og overskuelighedshensyn har dog gjort, at det ikke har været muligt at medtage alle gifte kvinder af slægten. Tidligt døde børn er kun medtaget, hvis de har særlig betydning for historien.

Som kilder er især benyttet de meget omfattende hjemmesider på www.genealogy.euweb.cz, stamtavlerne i Ulrich Lange (red.): *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Helge bei der Wieden: *Schaumburgische Genealogie*, stamtavlen over Augustenborgerne i H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne* og personoplysninger i *Den store danske Encyklopædi* og *Dansk Biografisk Leksikon* (både 1. og 3. udgave).

Der er i denne 2. udgave foretaget rettelser af fejl og enkelte tilføjelser af navne, hovedsagelig ved indgifte kvindelige medlemmer af hertugfamilierne.

Register

Ved Helle Regitze Boesen

Registeret indeholder de væsentlige personer, stednavne og emner. Det omfatter hovedtekster og billedtekster, men ikke stamtavler og noter. Fyrstelige personer er alfabetiseret efter fornavn. Dette gælder også indgifte kvinder uanset deres fødsel. Øvrige personer er anført under efternavn.

- Abel, hertug af Slesvig 26-27, 47, 48-49, 164
Abel Abelsen, søn af hertug Abel 48
Abel-slægten 12-13, 26-36, 164
stamtavle 45
adel, definition 12
Adelheid af Hohenlohe-Langenburg, gift med hertug Christian »8.« af Augustenborg 286
Adelheid af Schaumburg-Lippe, gift med hertug Friedrich af Glücksborg 315, 323
Adolf, hertug af Slesvig (som greve af Holsten: Adolf 8.) 23, 41-44, 49-50, 53-54, 164
Adolf, hertug af Gottorp 14, 16, 18, 67, 73, 107, 113, 120-125, 159, 169
Adolf 1., greve af Holsten 35, 164
Adolf 3., greve af Holsten 35, 247
Adolf 4., greve af Holsten 35
Adolf 7., greve af Holsten-Pløn 49
Adolf Frederik, svensk konge 151-152
afdelte hertuger, definition 18-20
Agnes af Brandenburg, gift med Erik Klipping 26
Agnes Hedvig af Anhalt, gift med hertug Hans den Yngre af Sønderborg 161, 163, 166, 172, 179, 259
Agnes Hedvig af Pløn, gift med hertug Christian af Glücksborg 229
Ahlefeldt, Benedikt adelsmand 74, 94
Ahlefeldt, Carl, storkansler 270
Ahlefeldt, Frederik til Søgård, amtmand 128
Ahlefeldt, Frederik, storkansler 193, 268-269
Ahlefeldt, Hans til Tørning, adelsmand 87
Ahlefeldt, Henrik, adelsmand 87
Ahlefeldt, Klaus, adelsmand 74
Ahlefeldt, Klaus til Gelting, adelsmand 143
Ahlefeldt, Sophie Amalie: se Sophie Amalie Ahlefeldt
Ahlefeldt-slægten 32, 42, 72
Ahrensboek 67, 159, 160, 173, 175, 181, 247, 248, 254
Aichelberg, Dorothea Christine von: se Dorothea Christine von Aichelberg
Albert, prins af Augustenborg 288-289
Albrecht 4., hertug af Mecklenburg 36
Albrecht, hertug af Preussen 91, 165
Alexander Henrik, hertug, »den katolske linje« 302
Alexander, hertug af Sønderborg 20, 165, 180, 181, 185-188, 265, 301-302, 305, 318
Alexander, hertug af Anhalt-Bernburg 315
Alexander Rudolf, hertug, »den katolske linje« 302
Alexandra af Rusland, gift med prins Frederik af Hessen 318-319
Alexandra Viktoria af Glücksborg, gift med prins August Wilhelm af Preussen 323
Allen, C.F., historiker 119
Als 12, 29, 33, 34, 44, 48-49, 169, 175, 190, 203, 291
Als, Peder, maler 272
Alsborg 220
Altona 69, 148
Altona-aftalen 146, 333
Amrum 41, 50
Anden Karl Gustav-krig 139, 145
Anden Slesvigske Krig 83
Andresen, Ludwig, historiker 119
Angel 169, 176, 228-229, 232, 238, 240
Anna af Brandenburg, gift med kong Frederik I 61, 87
Anna af Oldenburg, gift med hertug Hans Christian af Sønderborg 189-191
Anna af Rusland, gift med hertug Karl Frederik af Gottorp 151-152, 156
Anna Caroline af Nassau-Saarbrücken, gift med hertug Frederik Henrik Wilhelm af Glücksborg 236, 243
Anna Sabina af Sønderborg, gift med hertug Julius Friedrich af Württemberg 166-167
Anna Sophie Reventlow, gift med kong Frederik IV 148, 150, 256
Anna Sophie Cantelberger, gift med hertug Leopold

Christian af Sønderborg-Franzhagen 195
 Anton Günther, greve af Oldenburg 144, 215, 249
 Anton Günther, hertug af Beck 307
 Antvorskov 163
 arvehyldningsbæger 150
 arvestrid, oldenborgske 215, 249-251
 Assens 38, 41, 95, 331
 Augsburg 160
 August, kurfyrste af Sachsen 102, 160, 161, 165
 August, hertug af Nordborg 204, 212, 215-218, 250-251
 August Philip, hertug af Beck 305, 307, 329
 August Vilhelm, prins af Preussen 323
 Augusta af Danmark, gift med hertug Johan Adolf af Gottorp 78, 126, 130, 167, 178
 Auguste af Glücksborg, gift med hertug Ernst Günther af Augustenborg 227, 265-268
 Auguste Viktoria af Augustenborg, gift med kejser Vilhelm II af Tyskland 281, 288
 Augustenborg slot 227, 265, 274, 281, 283, 290-297
 Augustenborg-linjen 20-21, 71, 83, 165, 196, 265-298, 318
 stamtavle 299
 Augustenhof 218
 Auguststadt 253
 Avnbølgård 173, 266

Bache, Otto, maler 319
 Bagesen, Jens, digter 295-296
 Ballegård 211, 215, 217
 Ballum 50
 Bardua, Caroline, maler 317
 Barfod, Frederik, historiker 135
 Barkau 258
 Barmstedt amt 69
 Barth, Wilhelm, maler 309
 Beck, gods 185, 265, 266, 305-307
 Beck-linjen 20-21, 71, 165, 216, 305-314
 stamtavle 329
 Beyer, Georg, sekretær for Hans den Ældre 40, 95-96
 Bienebek 323, 326
 Binck, Jacob, maler 88, 111
 Bismarck, Otto von, tysk rigskansler 281, 284, 287
 Bjørn, jarl i Slesvig 22
 Blansgård 173, 232, 242
 Bleiel, Johan, kunstner 255
 Blome, Johan, adelsmand 94
 Boie, Jørgen, provst 101, 102
 Bokelmann, Peter, præst 123
 Boldig, Hieronimus, sekretær for Hans den Ældre 95

Bonde, biskop af Slesvig 30
 Bordesholm 61, 93, 101, 102, 125, 140
 Boren 240
 Bornhøved 35, 56
 Boslot 113
 Bost, Tyge, herremand hos hertug Abel 26
 Brandenburg 48, 57, 144, 199, 307
 Brandin, Philip, billedhugger 162
 Braunschweig 13, 76
 Breitenburg 91
 Breitenburg-linjen 72
 Bremen 69, 70, 93, 126, 130, 136, 159
 Bro 266
 Broager 227, 238
 Brockdorff, Detlef, amtmænd 91
 Brundlund Slot 39, 105, 120
 Brüssel 122
 Brømsebro 136, 190
 Buchwald-slægten 42
 Buckhagen 322-323
 bønnebog 169
 Böhm, Johann Heinrich, bygmester 149
 Bösch, Andreas, instrumentmager 132

Cantelberger, Anna Sophie: se Anna Sophie Cantelberg
 Carl, landgreve af Hessen-Kassel 73, 146, 274, 312, 315, 322
 Carl, hertug af Glücksborg 314-315, 317, 318, 322-323
 Caroline Amalie af Augustenborg, gift med kong Christian VIII 282
 Catharina Ahlefeldt, gift med hertug Philip Ernst af Glücksborg 232
 Charlotte, søster til Christian VIII, gift med landgreve Vilhelm af Hessen-Kassel 279, 317
 Charlotte af Liegnitz, gift med hertug Frederik af Wiesenburg 304
 Charlotte Amalie Vilhelmine af Pløn, gift med hertug Frederik Christian 1. af Augustenborg 260, 272, 274
 Charlottenthal 308
 Christian Adolf, hertug af Sønderborg 190-195, 266
 Christian I, konge af Danmark 14, 44, 54-59, 71, 79, 121, 164, 276
 Christian II, konge af Danmark 14, 63, 65, 71, 91, 138
 Christian III, konge af Danmark 14, 19, 65, 72, 73, 87-94, 138, 157, 187
 Christian IV, konge af Danmark 68, 69, 71, 72, 75, 105, 106, 135, 138, 158, 163, 166, 177-178, 190,

- 225, 248, 267, 301, 330
- Christian V, konge af Danmark 76, 81, 143, 144-147, 204, 230, 250, 252, 253
- Christian VI, konge af Danmark 148
- Christian VII, konge af Danmark 70, 274, 313
- Christian VIII, konge af Danmark 70, 80-82, 261, 276, 279, 282, 312, 317, 318
- Christian IX, konge af Danmark 17, 286, 314-315, 317, 319, 320-322, 330
- Christian, »udvalgt prins« af Danmark 71, 268
- Christian, hertug af Ærø 180, 181, 200-203, 208, 222, 228, 273
- Christian, hertug af Glücksborg 204, 208, 229-231, 236, 238, 241
- Christian, prins af Augustenborg 288
- Christian Albrecht, hertug af Gottorp 58, 121, 140-146, 204
- Christian Albrecht Universitetet 142
- Christian August 1., hertug af Augustenborg 268-271
- Christian August 2., hertug af Augustenborg 277-286
- Christian August, prins af Augustenborg, svensk tronfølger 277
- Christian August, hertug af Glücksborg 233
- Christian August, hertug af Nordborg 215
- Christian August af Gottorp, fyrstebiskop af Lübeck 151
- Christian Carl August, prins af Augustenborg 288
- Christian Carl, hertug af Nordborg 204-205, 217-218, 256
- Christian-Ludwig, hertug af Braunschweig-Lüneburg 227
- Christiane af Sachsen-Eisenberg, gift med hertug Philip Ernst af Glücksborg 231-232
- Christiansborg Slot 58, 274
- Christine af Hessen, gift med hertug Adolf af Gottorp 123
- Christine Armgard Reventlow, gift med hertug Frederik Carl af Pløn 258, 259, 260
- Christoffer, hertug af Jylland 22, 47
- Christoffer I, konge af Danmark 27
- Christoffer II, konge af Danmark 31, 49
- Christoffer af Bayern, konge af Danmark 41, 43, 55, 59
- Christoph, prins af Glücksborg 326
- Cismar 120, 126
- Clara af Oldenburg, gift med hertug August Philip af Beck 305
- Claus, greve af Holsten-Rendsborg 32
- Constitutio Valdemariana 44, 55, 331
- Cranach den Ældre, Lucas, maler 132
- Cæsar, Philipp, generalprovst 130
- Dahlberg, Eric, generalkvartermester og tegner 76, 191
- Daler 50
- Danevirke 24-25, 29, 49
- Danneskiold-Samsø-slægten 282
- Danneskiold-Samsøe, Henriette: se Henriette Danneskiold-Samsøe
- Danneskiold-Samsøe, Louise Sophie: se Louise Sophie Danneskiold-Samsøe
- Danner, Louise, grevinde 319
- danske konger, hertuger af Slesvig 13-18, 53-83 stamtavle 45, 47
- Danske Kancelli 72
- Danske kirkeordning 89-90
- Danske Lov 207
- Dejrø 202, 205
- delhertugdømme 16
- Delmenhorst 17, 77, 79, 144, 146, 151, 158, 249-250, 262
- Didrik den Lykkelige, greve af Oldenburg 54, 121
- Ditmarsken 17, 35, 57, 58, 62, 67, 68, 92, 96, 109, 125, 286
- Dohna-Schlobitten, Ursula von, se: Ursula von Dohna-Schlobitten
- Dolzig 286
- Dorothea af Brandenburg, gift med kong Christian I 57, 59-60
- Dorothea af Sachsen-Coburg-Gotha, gift med hertug Ernst Günther II af Augustenborg 288, 290
- Dorothea af Sachsen-Lauenburg, gift med kong Christian III 87-88, 110-113, 157-158, 160, 169, 187, 227, 259
- Dorothea af Schwarzburg-Sondershausen, gift med hertug Alexander af Sønderborg 185, 188, 189
- Dorothea Augusta af Gottorp, gift med hertug Joachim Ernst af Pløn 248
- Dorothea Christine von Aichelberg, gift med hertug Christian Carl af Nordborg 205, 217, 256, 259, 260
- Dorothea Maria Heshus, gift med hertug Alexander Henrik (katolske linje) 302
- Dorothea Sophie af Braunschweig-Wolfenbüttel, gift med hertug Hans Adolf af Pløn 252-254
- Dorph, Anton, maler 330
- Drage-slægten 42
- Dresden 108, 131, 213
- drikkeglas 172
- Dronningborg 110
- Duborg Slot 40, 41, 69, 70, 72, 80, 268
- Egen kirke 171, 203, 215, 222

Eilif, stormand 22
 Eitzen, Paul von, generalsuperintendent 115, 129
 Ejderen 24, 25, 29, 33, 35, 44, 49, 60, 134
 Ejdersted 49, 65, 120, 123, 135
 Elben 35, 60
 Elefantordenen 234, 235, 252, 258, 260, 268, 271, 278, 304, 308, 317
 Eleonora af Anhalt-Zerbst, gift med hertug Frederik af Nordborg 213
 Eleonore Charlotte af Sachsen-Lauenburg, gift med hertug Christian Adolf af Sønderborg 194, 195
 Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen, gift med hertug Hans den Yngre 160-163, 165, 175, 213
 Elisabeth af Braunschweig-Lüneburg, gift med hertug Gerhard 2. af Slesvig 38-39
 Elisabeth af Lippe-Weissenfeld, gift med prins Christoph af Glücksburg 326
 Elisabeth Charlotte af Anhalt, gift med hertug August af Nordborg 216, 259
 Elisabeth Marie Sophie af Nordborg, gift med hertug Adolf August af Pløn 254
 Emmiksen-slægten 42
 Erik 1., hertug af Slesvig 27, 30, 48
 Erik 2., hertug af Slesvig 13, 26, 29, 31, 48
 Erik af Pommern, konge af Danmark 38-41, 49-50, 89
 Erik Ejegod, konge af Danmark 164
 Erik Klipping, konge af Danmark 26-27, 29, 48
 Erik Langben, hertug af Langeland 48
 Erik Menved, konge af Danmark 13, 29, 49
 Erik Plovpenning, konge af Danmark 25-27
 Ernst af Sønderborg, søn af Hans den Yngre 165, 201
 Ernst, hertug af Braunschweig-Grubenhagen 165
 Ernst Günther 1., hertug af Augustenborg 165, 204, 227, 265-268, 302
 Ernst Günther 2., hertug af Augustenborg 281, 285, 288-291
 Estland 67, 157
 Eutin 151-153, 248

 Fabricius den Yngre, Jacob, hofpræst 248
 Fabricius den Ældre, Jacob, generalprovst 130, 167
 fattigforsorg 102-104
 Fehrbellin 144
 Femern 29, 33, 36, 44, 49, 65, 93, 125
 Ferdinand III, tysk-romersk kejser 216
 Ferdinand Leopold hertug, »den katolske linje« 302
 Fielmann-Akademiet 262
 Filipsborg 229, 241, 242
 Finderup Lade 29
 Fink, Eugen, arkitekt 221, 222
 Fiskbæk 230, 271, 288
 Flensborg 12, 33, 40, 41, 60, 67, 85, 159, 160, 192, 234
 Fontainebleau 144
 forordninger, Hertug Hans den Ældre 96-104
 forordninger, glücksborgske 236-238
 Forsvarsunion af 1533 18, 75
 Franzhagen-linjen 194-195
 stamtavle 197
 Frederik I, hertug af Gottorp, fra 1523 konge af Danmark 14, 16, 39, 60-65, 72, 87-90, 121, 165
 Frederik II, konge af Danmark 67, 68, 73, 106, 112-113, 158-159, 166
 Frederik III, konge af Danmark 70-71, 75, 76, 137, 139, 143, 191, 193, 225, 268
 Frederik IV, konge af Danmark 77, 79, 147-150, 257
 Frederik V, konge af Danmark 71, 261
 Frederik VI, konge af Danmark 21, 81, 261, 275-278, 312-313, 315
 Frederik VII, konge af Danmark 81, 280, 281, 285, 317, 321, 323
 Frederik, arveprins af Danmark 276
 Frederik 1., kurfyrste af Brandenburg 165
 Frederik I, konge af Preussen 307-309
 Frederik II (den Store), konge af Preussen 309, 311
 Frederik III, tysk-romersk kejser 57
 Frederik (Friedrich der Achte), hertug af Augustenborg 281, 286-288
 Frederik 2., hertug af Gottorp 125
 Frederik 3., hertug af Gottorp 18, 75, 121, 130-140, 146, 165, 178
 Frederik 4., hertug af Gottorp 146-149
 Frederik, hertug af Beck 310
 Frederik, hertug af Glücksborg 233-234, 238-240
 Frederik, hertug af Nordborg 181, 203-204, 212-214
 Frederik, prins af Hessen 318-321
 Frederik, prins af Nør 278-280, 282, 284
 Frederik August, hertug af Oldenburg 152
 Frederik Carl, hertug af Nordborg og Pløn 205-206, 217-220, 255-262, 273
 Frederik Christian 1., hertug af Augustenborg 271-274
 Frederik Christian 2., hertug af Augustenborg 273, 274-276, 279, 295
 Frederik Henrik Vilhelm, hertug af Glücksborg 234-236, 240, 243
 Frederik Karl Ludvig, hertug af Beck 310-312
 Frederik Ludvig, hertug af Beck 165, 268, 307-309
 Frederik Vilhelm, hertug af Augustenborg 268-269
 Frederik Vilhelm 1., hertug af Beck 165, 307

- Frederik Vilhelm 2., hertug af Beck 165, 308-310
 Frederik Vilhelm, kurfyrste af Brandenburg 137, 191, 216, 227, 230
 Frederik Vilhelm I, konge af Preussen 309
 Frederikke Amalie af Danmark, gift med hertug Christian Albrecht af Gottorp 141, 144
 Frederikke Louise Danneskiold-Samsøe, gift med hertug Christian August I af Augustenborg 269-270
 Frederikke von Schlieben, gift med hertug Frederik Karl Ludvig af Beck 311
 Frederiksborg slot 158
 Frederiksstad 133-134, 136
 Freienwillen 229, 230
 Frese, Daniel, kartograf 68, 72
 Friedrich Ferdinand, hertug af Glücksborg 323, 324
 Friedrich, hertug af Glücksborg (død 1885) 314-315, 319, 323
 Friedrich, hertug af Glücksborg (død 1965) 324-325
 Friedrichshof 309
 Friis, Johan, kansler 112
 Frisland 29, 49-50
 Fritsch, C.F., kobberstikker 255
 frøken, definition 71
 Frølich, Lorenz, maler 77
 Før 41, 50, 80
 Før Østerland 93
 Første Karl Gustav-krig 138
 førstefødselsretten 70, 126, 214
 Fåborg 29, 48
- Gabrielle, Claus, billedskærer 239
 Gadebusch 148
 Gammelgård 173, 176, 192, 270, 271, 273
 Gelting 143
 Georg Frederik af Sønderborg, søn af Alexander af Sønderborg 302
 Georg Christian, hertug af Wiesenburg 302
 Georg I, konge af Grækenland: se Vilhelm, prins af Danmark
 Georg-Albrecht, markgreve af Brandenburg-Kulmbach 227
 Gerhard 1., hertug af Slesvig (= grev Gerhard 3. af Holsten-Rendsborg/»grev Gert«) 13, 30-31, 35-38, 44, 47-49, 106
 Gerhard 2., hertug af Slesvig (= grev Gerhard 6. af Holsten) 13, 35, 37-38, 40-41, 47, 49-50, 54
 Gerhard 3, hertug af Slesvig (= grev Gerhard 7. af Holsten) 41
 Gerhard 1., greve af Holsten-Itzehoe 35
 Gerhard, greve af Oldenburg 54-55
- Gisselfeld 269, 270, 282, 283
 Glücksborg, ældre hertuginje 19-20, 71, 78-79, 81, 83, 165, 196, 204, 224-245
 stamtavle 245
 Glücksborg, yngre hertuginje 21, 313-330
 stamtavle 329-330
 Glücksborg Slot 21, 54, 161, 163, 172-173, 175, 228, 237, 240-244, 301, 313, 322-323, 326, 330
 Glückstadt 80, 261
 Goos, Carl, maler 314
 Gotha 287
 Gotland 33-34
 Gottorp, hertughus 16, 18, 57, 60, 74-76, 114, 119-153, 165, 318
 stamtavle 154, 155
 Gottorp slot 30, 43, 60-63, 64, 72, 77, 79-81, 91, 93, 105, 123, 127, 129, 149, 153, 233, 287
 Gottorp len/amt 33-34, 60
 Graff, Anton, maler 275
 Gram 32
 Gram slot 111
 Gravelius, Johannes, hofpræst 240
 Grevens Fejde 90, 91
 Griebels, Cathrine, hertug Christian af Ærø elskerinde 202, 204
 Griffenfeld, Peder, rigskansler 144, 268
 Grünholz 323, 326, 327
 Gräfsnäs 273
 Grøngård 104, 106-107
 Gråsten (Sundeved) 72, 229-230, 270-271, 281, 284, 288, 290, 295-296
 Gråsten (Ærø) 173, 176, 199, 200, 204, 207, 213, 228-229
 Gudmundsen, Lage, herremand hos hertug Abel 26
 Gudsgave 176, 199, 204, 205-207, 217, 266
 Gudskog 100
 Gundestrup 266, 273
 Gustav III, svensk konge 151
 Gyldenløve, Christian, greve 270
 Gyldenstjerne, Peder, marsk 114
- Haderslev 41, 60, 64, 67, 73, 87-90, 102-106, 113-116
 Haderslev Katedralskole 102, 109
 Haderslev-artikler 90
 Haderslev-recessen af 1614 73
 Haderslevhus 72, 80, 87, 88, 90, 99, 104, 106, 109
 Halleskriftet 279
 Hamborg 35, 74, 141
 Hans, konge af Danmark 32, 59-60, 63, 87, 164
 Hans, prins af Glücksborg 17, 314, 319, 330
 Hans den Yngre, hertug af Sønderborg 17, 19, 70,

72, 73, 93, 113-116, 125, 157-184, 193, 199, 202, 212, 225-226, 247, 265, 266, 301, 330, 332

Hans den Ældre, hertug af Haderslev 14, 16, 18, 19, 67, 73, 87-117, 159, 160, 169, 332

Hans Adolf, hertug af Pløn 250, 252-254

Hans Adolf, hertug af Nordborg 181, 186, 211-212, 222

Hans August, prins af Gottorp 204

Hans Bugislav, hertug af Nordborg 214-215, 222

Hans Christian, hertug af Sønderborg 188-190, 204, 266

Hansborg 72, 99, 103, 104-107, 112

Hanssen, Peter, hofembedsmand 259

Harald, prins af Danmark 323

Hartmann, Carl, maler 278

Hedvig Louise af Lippe-Alverdissen, gift med hertug August af Beck 307

Hedvig Sophie af Sverige, gift med hertug Frederik 4. af Gottorp 147

Heiberg, Steffen, historiker 120

Heimreich, Anton, historiker 100

Helena af Storbritannien, gift med prins Christian af Augustenborg 288, 289

Helvedgård 175

Hemmingstedt 62

Henriette Auguste af Lippe-Detmold, gift med hertug Frederik af Glücksborg 234, 240

Henriette Danneskiold-Samsøe, gift med prins Frederik af Nør 282

Henrik, fyrste af Rumpold 41

Henrik, hertug af Lüneburg 40

Henrik, hertug af Slesvig (= grev Henrik 4. af Holsten) 38-41

Henrik Valdemarsen, hertug af Sønderjylland 33-34, 36

Henrik 1., greve af Holsten-Rendsborg, 164

Henrik 2., greve af Holsten-Rendsborg (»Jernhenrik«) 32

hertug af Jylland 22, 25

hertug, definition 12, 22, 71

Hertug Hans Hospitalet, Haderslev 92, 101-104

hertugdømmerne 14-16, 25-26, 57

hertuginde, definition 71

hertugnavne 164-165

Heshus, Dorothea Maria: se Dorothea Maria Heshus

Heumann, J.W., guldsmed 220

Hildesheim, bispedømme 66

Hildesheim, Johannes, hofembedsmand 163

hjemmetyskhed 119-120

Hjorte Apoteket, Haderslev 110

Hjortholm 173, 175, 176, 189

Hjortspring 173, 176, 211, 217, 256

hofliv 240-243, 254, 258-260, 295-297

hofordning, hertug Hans den Ældre 98

Hogenberg, Franz, kobberstikker 66, 74, 94, 115, 251

Holstein, slot: se Schloss Holstein

Holstein, U.A. storkansler 148

Holsten, hertugdømme 10-21, 34-35, 57

Horsens-overenskomsten 29, 331

hoveri 73, 128, 133, 171, 174, 231, 232, 258

Huitfeldt, Arild, historiker 48, 63

Husum slot 120, 123, 124, 130, 167

Hübertz, J.R., topografisk skribent 200, 206

Højer 99-100

inddigning 99-100

Itzehoe 35

Itzehoe-linjen (af de holstenske grever) 35

Ivan den Grusomme, russisk zar 157

jagt 237-238

jarl, definition 22

Jarlsbjerg 22

Jels 22

Jensen, Jørgen Steen, overinspektør 178

Jerstal 22

Joachim Ernst, hertug af Pløn 165, 181, 204, 215, 247-249

Joachim Ernst den Yngre, hertug af Pløn-Rethwisch 251, 254

Joachim Ernst, fyrste af Anhalt 165

Joachim Frederik, hertug af Nordborg-Pløn 218, 220, 254-255

Johan 1., markgreve af Brandenburg 48, 199

Johan »alkymist«, markgreve af Brandenburg 59, 164

Johan, fyrstebiskop af Lübeck 130

Johan den Milde, greve af Holsten-Pløn 49

Johan Adolf, hertug af Gottorp 17, 19, 78, 121, 125-128, 130

Johan Ernst Ferdinand, hertug af Pløn-Rethwisch 251, 254

Johan Frederik, ærkebiskop af Bremen 126, 130

Jonsen (Panter), Laurids, herremand 48

Jordanius, Marcus, kartograf 334

Juel, Jens, maler 282

Juliane af Pfalz-Zweibrücken, gift med hertug Joachim Frederik af Nordborg-Pløn 220

Juliane af Sachsen-Lauenburg, gift med hertug Frederik af Nordborg 213, 222

Julius, prins af Glücksborg 314, 319

Julius Friedrich, hertug af Württemberg 166-167

junker, definition 71

Juul, Ove, adelsmand 229
 Jyske Lov 95, 116, 169, 207
 Jørgensen, Jens, hofskrædder 192

 kadetlinjer, se titulære hertuger
 Kalmarkrigen 138, 226
 Kalmarunionen 57, 75
 Karl Anton August, hertug af Beck 310
 Karl Frederik, hertug af Gottorp 148, 151-152, 155, 165
 Karl Frederik, hertug af Beck 310
 Karl Ludvig, hertug af Beck, generalfeltmarskal 310, 312
 Karl Peter Ulrik, hertug af Holsten-Gottorp: se Peter III; zar af Rusland
 Karl V, tysk-romersk kejser 14, 63, 91, 122
 Karl X Gustav, svensk konge 76, 137-139, 191
 Karl XI, svensk konge 165
 Karl XII, svensk konge 147, 148, 155
 Karl XIII, svensk konge 276
 Karl XIV Johan, svensk konge 278
 Karlsburg 322, 325
 Karoline Mathilde af Augustenborg, gift med hertug Friedrich Ferdinand af Glücksborg 323
 Katharina af Waldeck-Wildenburg, gift med hertug Philip Ludvig af Wiesenburg 303
 Katharina den Store, russisk kejserinde 310, 311
 katolske linje 20, 301-302
 stamtavle 328
 Kegnæs kirke 173, 176
 Kegnæsgård 173, 176, 273
 Kejserkrigen 75, 138
 Kelstrup 271
 Ketting kirke 266
 Kiding 271
 Kiel 35, 60, 64-65, 155, 287
 Kiel-linjen (af de holstenske grever) 35
 Kielmansegg, Johan Adolf Kielman von 137, 142-144
 kirkestyre 128-130, 207, 238-240
 Kiær, Søren, maler 202
 Kjeldsen, Andreas, maler 267
 Kleveez 248
 Klingstrup 273
 Klissow-slaget 148
 Knud III Magnussen, konge af Danmark 22
 Knud VI, konge af Danmark 25
 Knud Lavard, hertug af Danmark 22, 25, 26
 Knudsgildet i Slesvig 25
 Kolding 41, 48, 56, 331
 Koldinghus 48, 105, 110, 111, 160
 Koldingunionen 57, 58, 331
 Kong Valdemars Jordebog 28
 Kongeloven 272, 279, 280, 317-318
 kongerigske enklaver 39, 41-42, 50
 Kongeåen 22, 23, 44, 50, 60, 63
 Korsør 319
 Kraft, David von, maler 147, 155
 Krammark 229
 Krauthof, Christoffer, jurist 135
 krige, oversigt 138-139
 Kronborg 105
 krongods 28, 29
 Kruse, Vibeke, Christian IV's elskerinde 72
 Kurland 157
 København 72, 83, 139, 140, 147, 191, 213, 257
 Københavns slot 105, 189
 Københof 204, 205, 208, 229
 Königsberg 91, 307, 308, 311

 landdage 16, 56, 73, 142
 landsherrer, definition 18
 landsherrerne, se også regerende hertuger
 Langeland 12, 29, 34, 48
 Langermann, Nicolaj, guldsmed 150
 Lauenburg 13, 285
 Lauridsen, Peter, historiker 136
 Lensherre, definition 25-26
 lensmænd 25-26
 Leopold Christian, hertug af Sønderborg-Franzhagen 194-195
 Levensau 49, 59, 332
 Liliendahl, Johan, møntmester 186
 Lillebælt 76
 Limbek-slægten 32, 42
 Lindau 232, 244
 Lindenov-slægten 42
 Livland 157, 211
 Loitmark 322-323, 325
 Londonprotokol 280
 Lornsen, Uwe Jens, slesvig-holstensk politiker 279
 Lothar af Süpplingenburg, hertug af Sachsen 35
 Louise af Danmark, gift med landgreve Carl af Hessen-Kassel 146, 312-313
 Louise af Hessen-Kassel, gift med hertug Vilhelm af Glücksborg 312-314
 Louise af Hessen-Kassel, gift med kong Christian IX af Danmark 317, 320-321
 Louise Augusta af Danmark, gift med hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg 274-276, 297
 Louise Charlotte af Augustenborg, gift med hertug Frederik Ludvig af Beck 307-309
 Louise Sophie Danneskiold-Samsøe, gift med hertug

- Christian August 2. af Augustenborg 278, 282
 Louisenhof 308
 Louisenlund 313, 322, 323, 325
 Ludvig Karl, hertug af Sønderborg-Franzhagen 195
 Luksusforordning for Haderslev 97
 Lundsgård 173, 227
 Lundtoft 62
 Luther, Martin, reformator 88, 238
 Lutter am Barenberg 75, 136, 188, 248
 Lübeck 35, 41, 49, 63, 70, 136, 172
 Lübeck, fyrstebispedømme 56, 62, 126, 130, 151-153
 Lüders, Philipp Ernst, provst 240
 Løgumkloster 78, 93, 102, 125
 Lönborg, Hans Christoph, maler 153
- Magdalene Juliane af Pfalz-Zweibrücken, gift med hertug Joachim Frederik af Nordborg 220
 Magdalene Sibylle af Sachsen, gift med prins Christian af Danmark 268
 Magnus, hertug, fyrstebiskop af Øsel 126, 157, 161, 173, 201
 Majbølgård 189, 273
 Maler, Valentin, medaljør 108
 Malmø rådhus 267
 mandsed 26
 Margrete 1., dronning af Danmark 13, 36, 38-40, 50, 199
 Margrete Sambiria, gift med Christoffer I 27
 Maria Elisabeth af Glücksborg, gift med markgreve Georg-Albrecht af Brandenburg-Kulmbach 227
 Marie Alix af Schaumburg-Lippe, gift med hertug Peter af Glücksborg 325
 Marie Elisabeth af Sachsen, gift med hertug Frederik 3. af Gottorp 132, 137, 165
 Marie Melita af Hohenlohe-Langenburg, gift med hertug Friedrich af Glücksborg 324-325
 Marie Sibylle af Nassau-Saarbrücken, gift med hertug August af Beck 305
 Marstal 204, 207, 217
 Maximilian, tysk-romersk kejser 160
 Maximilian Vilhelm, hertug af Beck 165
 Mechtilde af Holsten, gift med hertug Abel 27, 49
 Mecklenburg 76
 Meinung, Anton, officer 43, 68
 Mejer, Johannes, kartograf 145
 Melanchton, Philip, reformator 110, 129
 Menze, Günter, arkitekt 194
 Mjelsgård 173, 186, 211, 217
 Moht, Sophie Amalie: se Sophie Amalie Moth
 Munkbrarup kirke 173, 176, 238
- Møgeltønder 50
 mønter 177-178, 188, 189, 215, 226, 230, 249
 Mårkær kloster 120
- Napoleon Bonaparte, fransk kejser 81, 276
 Neustadt 120
 Niedhardt, Paul, kansler 96
 Niels, konge af Danmark 22
 Nielsen, Augusta, solodanser 319
 Nikolaj I, russisk zar 320
 Nordborg, hertuginjer 19-20, 210, 211-223, 250, 255
 stamtavle 223
 Nordborg amt/hertugdømme 19-20, 60, 67, 77-78, 110, 186, 211-223, 250, 257
 Nordborg kirke 214, 217, 220, 222
 Nordborg ladegård 211
 Nordborg slot 33, 173, 175, 211, 212, 214, 216, 219-221, 250
 Nordiske Syvårskrig 138, 159, 160
 Nordstrand 93, 100, 125
 Norge 16, 17, 61-62, 307
 Novemberforfatning 286
 Noviomagus, Poul, hofpræst 112
 Nyborgforleningen 37-38, 331
 Nyby 228, 238
 Nybøl 176, 227, 228, 229, 238
 Nydam Mose 174, 176
 Nygård 189
 Nyhus 41
 Nykirke 173, 176, 238
 Nørregård 228, 229
 Nørrejylland 32, 33, 80
 Nørreskoven på Als 175
- Oberberg, Hercules von, arkitekt 39, 105-106, 160
 Odense 94-95
 Oelgardt, Hieronimus, kansler 96
 Oldenburg 17, 18, 57, 77, 79, 144, 146, 151-153, 249-250, 262
 oldenborgske arvestrid 77, 144, 215-216, 249-250
 Oldenborgske dynasti 13, 71, 83, 164-165, 249-250, 318
 stamtavle 84, 85
 Oldenburg 35, 120, 126
 Oldendorph, Johannes, præst 109
 Olearius, Adam, bibliotekar 132, 133
 Oluf, konge af Danmark 36
 Oluf Hunger, konge af Danmark 22
 Osnabrück 136
 Otto 2., greve af Schaumburg-Pinneberg 53, 55

Otto, prins af Danmark 49
 Ovens, Jürgen, maler 58, 121, 132, 137, 141, 143
 pantelen 32
 Paul I, hertug af Holsten-Gottorp, russisk zar 152
 Pehmen 249
 Peter August, hertug af Beck 310, 312
 Peter den Store, russisk zar 152, 155
 Peter III (Karl Peter Ulrik), russisk zar, hertug af
 Holsten-Gottorp 139, 151-152, 310-311
 Peter, hertug af Glücksborg 325
 Peter, arvestorhertug af Oldenburg 320
 Philip II, spansk konge 122
 Philip, hertug af Gottorp 125, 165
 Philip, hertug af Glücksborg 165, 204, 208, 213,
 225-229, 238-239
 Philip, hertug af Braunschweig-Grubenhagen 165
 Philip, landgreve af Hessen 165
 Philip Ernst, hertug af Glücksborg 231-233, 236-
 239, 307
 Philip Ludvig, hertug af Beck 303-304
 Philipstal 229
 Pilegaard, Peder, kammertjener 202
 Pilo, Carl Gustav, maler 259
 Pinneberg slot 68, 69
 Pinneberg-grenen (af de holstenske grever) 35, 36
 plattysk 44
 Pløn, amt 60, 67, 159
 Pløn, hertuginje 19-20, 79, 144, 165, 215-215,
 246-262, 273
 stamtavle 263
 Pløn slot 35, 163, 247, 255, 262, 287
 Pløn-grenen (af de holstenske grever) 35, 36, 49
 Plöner Neustadt 253
 Pontoppidan, Erik, teolog og topograf 212
 Preussen 281, 285, 286, 307, 311, 321
 Preussisk-østrigske krig 83, 281
 Primkenau 186, 285-289
 prins, definition 71
 Pufendorf, Samuel von, historiker 76
 Qualen, von -slægten 42
 Quellinus, Artus den Ældre, billedhugger 146
 Raedel, Georg, maler 322
 Rahl, Carl, maler 278
 Rantzau, herregård 251
 Rantzau, rigsgrevskab 69
 Rantzau, Breide, adelsmand 96
 Rantzau, Hans, adelsmand 258
 Rantzau, Henrik, statholder 66, 68-69, 72, 74, 75,
 94, 168, 172, 251
 Rantzau, Johan, statholder og hærfører 62, 67, 87,
 91, 93
 Rantzau, Otto, adelsmand 248
 Rantzau, Peter til Trøjborg, adelsmand 50, 105
 Reformationen 63-64, 65, 89, 116, 128-130
 regerende hertuger, definition 18
 Reinbek 120, 123
 Reinfeld 67, 68, 116, 159, 163, 175, 178, 181, 247,
 252, 254
 Rendsborg 35, 43, 60, 67, 93, 97, 106, 144, 185
 Rendsborg slot 68, 80
 Rendsborg-grenen (af de holstenske grever) 35,
 36, 49
 Resens Atlas 168, 205
 Rethwisch 247, 250, 254, 257
 retsdage 97-99
 Reventlow, Anna Sophie: se Anna Sophie
 Reventlow
 Reventlow, Christine Irmgard: se Christine Irmgard
 Reventlow
 Reventlow, Iven, Hans den Ældres råd 96, 97
 Ribe 50, 55, 102
 Ribebrevet 54-56, 56, 62, 87, 159, 168, 331
 Riberhus 50
 Rise Kirke 208
 Roest 322, 326
 Rolvogn, Johan Clazen, digegreve 107
 Romanov, russisk fyrsteslægt 18, 151
 Rosenberg, Johan Gottfried, hofbygmester 258
 Rosenkrantz, Oluf, rigsråd 91
 Rosgård 228
 Roskildefreden 139
 Rudbøl 99-100, 106
 Rudkøbing 48
 Rudolf Frederik, hertug af Nordborg 215
 Rudolf II, tysk-romersk kejser 177
 Ruhleben 254
 Rumohrsgård 173, 174, 186, 211, 212, 266
 Rusland 139, 151-153, 156, 320
 Ryd kloster 67, 68, 116, 159, 228
 Rømø 50
 Rønhave 173, 174, 271, 273
 Sachsen 35
 Sandbjerg 113, 161, 173-174, 176, 185
 Satrupholm 144
 Schack, Hans til Schackenborg, rigsfeltherre 50
 Schackenborg gods 50
 Schauenburger-dynastiet 13, 36-38, 71, 164
 stamtavle 46, 47

Schaumburg 35, 69
 Scheel, Holger, amtmand 219, 221
 Schlieben, Frederikke von: se Frederikke von Schlieben
 Schloss Holstein 309-310, 311
 Schwerin 69
 Sebbelev 266
 Seem 50
 Segeberg 35, 60, 67, 68, 69, 80, 253
 Segeberg slot 66, 72
 Segeberg-konkordatet 87
 segl 25, 27, 37, 38, 57, 79
 Sibylle Ursula af Braunschweig-Wolfenbüttel, gift med hertug Christian af Glücksborg 229
 Sidonie af Oldenburg, gift med hertug August af Beck 305
 Sigismund, tysk-romersk kejser 41, 331
 Sild 41, 50, 93
 Skeldegård 173, 176, 227, 242
 Skifferdækker, Philip, tagdækker 106
 Skodsbølgård 229
 skoleforhold 102-104
 Skovbølgård 173
 Skram-slægten 42
 Skt. Bendts Kirke, Ringsted 26
 Skt. Marie Kirke, Flensborg 40
 Skt. Marie Kirke, Sønderborg 170, 171, 190, 192
 Skånske Krig 139, 144, 204, 252
 Slaget på Lohede 27, 29
 Slesvig Domkirke 61, 113-115, 146
 Slesvig-holstenske kirkeordning 90, 128-129
 Slien 29, 33, 49, 313
 Slotsgade, Haderslev 106
 Smalsted-slægten 42
 Snogbækken 174, 176
 Sophie af Danmark, gift med markgreve Johan 1. af Brandenburg 48.
 Sophie af Mecklenburg, gift med kong Frederik II 68-69, 128, 130, 133, 166
 Sophie af Pommern, gift med kong Frederik I 90, 160
 Sophie Amalie Ahlefeldt, gift med hertug Frederik Vilhelm af Augustenborg 268-269
 Sophie Amalie Moth, Christian V's elskerinde 269
 Sophie Charlotte af Augustenborg, gift med hertug Frederik Ludvig af Beck 268
 Sophie Hedvig af Sachsen-Lauenburg, gift med hertug Philip af Glücksborg 208, 209, 227
 Sophie Magdalene af Kulmbach-Bayreuth, gift med kong Christian VI 148
 Sorte Ørns Orden 308
 Sottrup 238, 239
 Stake-slægten 42
 Stapelholm 123, 135, 147
 Staun 323, 326
 Stavnsbøl 266, 291
 Steenbock, Sievert, maler 80
 Steinburg amt 67-68
 Steinhorst 125, 126
 Stocksee 249
 Stokkeby 204
 Store Nordiske Krig 77, 139, 147-148
 Stormarn 17, 35, 36, 57, 286
 Strachen, Julius, maler 131
 Strasbourg 201
 stænderforsamlinger 81-83
 stænderne 16
 Sundeved 169, 232, 238, 244
 Svave, Peter, magister 91
 Svavsted 69, 75, 124, 140
 Svend Grathe, konge af Danmark 22, 25
 Svendborg 29, 48
 Svendsbygård 232
 Sverige 74-75, 136-140, 277-278
 Süderhamme 38
 Søby Volde 199
 Søbygård 171, 173, 176, 199, 200, 204, 205-207, 218, 248, 251
 Søgård 32, 128
 Sønderborg 48, 185-193
 Sønderborg, hertuginje 19-20, 76-77, 184-197
 stamtavle 197
 Sønderborg amt 60, 67, 159-160
 Sønderborg slot 72, 80, 91, 93, 110, 160-166, 168, 187-189, 191-193, 196, 201, 265, 266, 273, 281
 Søndergade, Ærøskøbing 207
 Sørensen, Hans, præst 88
 Taddei, M.A., stukkatør 292
 Thienen, Henrik von, adelsmand 327
 Thomsen, August, maler 54
 Thurø 59
 Tielen 63
 Tinhus-slægten 42
 Tischbein, J.H., maler 259-260
 titulære hertuger, definition 20-21, 301
 Thurah, Lauritz de, arkitekt 219
 Tontoftgård 222
 Torelli, Stephan, maler 272
 Torstenssonkrigen 75, 80, 106, 136, 138, 145, 189, 266
 Tratziger, Adam, kansler 123
 Traventhal slot 253-254, 258, 260
 Traventhal-freden 147

Tredivårskrigen 75, 135-136, 138, 152, 178, 188,
 189, 248, 249
 Tremsbüttel 125, 126
 Treårskrigen 82-83, 318
 Trittau 35, 120
 Trøjborg 39, 50, 105
 Tyske Forbund 81
 Tyske Kancelli 72
 Tyske Kejserrige 281, 324
 Tønder 50, 60, 125
 Tønderhus 105-107, 113, 115
 Tøndermarsken 100
 Tønning 105, 123, 140, 144, 145, 147
 Tørning 32, 40, 50, 67, 73, 87, 90
 Tørning kro 32

 Ullerup 238
 Ulrik, hertug af Mecklenburg 69, 71
 Umbhöfer, Nicolaus, maler 130
 Unevad 228, 229
 Unionstraktat af 1533 65, 75, 120, 131, 135, 148,
 332
 Unionstraktat af 1623 185, 322
 Universitetet i Kiel 140
 Urnehoved 56
 Ursula von Dohna-Schlobitten, gift med hertug
 Frederik Vilhelm af Beck 310
 Utland 49-50

 Valdemar den Store, konge af Danmark, hertug
 (Valdemar 1.) af Sønderjylland 22, 24, 25, 164
 Valdemar Sejr, konge af Danmark, hertug (Valdemar
 2.) af Sønderjylland 12, 22, 25, 35, 48, 164
 Valdemar Atterdag, konge af Danmark 29, 31-34,
 36, 40, 48, 49, 50
 Valdemar 3., hertug af Sønderjylland 27
 Valdemar 4., hertug af Sønderjylland 27, 29, 48, 49
 Valdemar 5., hertug af Sønderjylland, konge
 (Valdemar III) af Danmark 1326-1329 31-33,
 48-49
 Valdemarsmuren 24
 Vejstrupgård 273
 Vester Vedsted 50
 Vilhelm II, tysk kejser 281, 288
 Vilhelm, landgreve af Hessen-Kassel 314-315
 Vilhelm, hertug af Beck 312-314
 Vilhelm, hertug af Glücksborg 314-315
 Vilhelm, prins af Danmark, senere kong Georg I af
 Grækenland 314, 320
 Vilhelm Ludvig, fyrste af Nassau-Saarbrücken 165
 Vilhelmine af Danmark, gift med hertug Carl af
 Glücksborg 315, 322
 Voderup 203, 204, 228
 Vor Frue Kirke, Haderslev 42, 87, 89, 97, 104, 112,
 113
 Vordingborg 41

 Wagrien 35
 Wahl, J.S., maler 270
 Wassner, Valentin, maler 313
 Weidensee, Eberhard, præst 89
 Wellingsbüttel 312
 Wentz, Johann, præst 89-90
 Weser 36
 Westfalske Fred 136
 Wideman, E., kobberstikker 302
 Wienerkongressen 312
 Wiesenburg 265, 302-304, 328
 Wiesenburg-linjen 20, 165, 303-304
 stamtavle 328
 Wisch, Johan von der, adelsmand 94
 Wisch, von der -slægten 42
 Wismar 136
 Wuchters, Abraham, maler 70
 Wulff, Johan, domprovst 88

 Yngre Sjællandske Krønike 33

 Ziegelhof 313

 Ærø 19, 29, 36, 41, 48-49, 169, 171, 198, 206-207,
 217, 234
 Ærø, hertugdømmet 198, 199-209
 Ærøskøbing 202, 204, 205, 208, 228
 Ærøskøbing kirke 209

 Øsel 157
 Østerholm 163, 175-176, 186, 211, 217, 256
 Østrig 281, 286
 Øvelgønne 189, 266

 Aabenraa 12, 39, 60, 85, 143
 Aabenraahus 39
 Årup 271
 Årøsund 95

Om forfatterne

Inge Adriansen, født 1944, ph.d., museumsinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Esben Albrechtsen, født 1937, dr. phil., lektor emeritus ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Peter Dragsbo, født 1948, mag. art., overinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Lars N. Henningsen, født 1950, dr. phil., arkivar ved Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Lennart S. Madsen, født 1953, cand. mag., overinspektør ved Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev.

Mikkel Venborg Pedersen, født 1970, ph.d., museumsinspektør ved Nationalmuseet, Fri-landsmuseet.

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960, dr. phil., lektor ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

De sønderborgske hertuginjer

Hans den Yngre

1545-1622

Denne bog fortæller om alle slesvigske hertughuse fra middelalderen til nyere tid. Det var især på grund af hertugerne, at Sønderjylland fik en anden historie end det øvrige Danmark. Gennem hertugerne kommer vi tæt på tidens strømninger, møder markante personligheder og skæbnens tilskikkelser – bratte fald og hastige opstigninger mod magtens tinde.

Redigeret af lektor Carsten Porskrog Rasmussen, Aarhus Universitet, museumsinspektørerne Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot og Lennart S. Madsen, Haderslev Museum.